CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

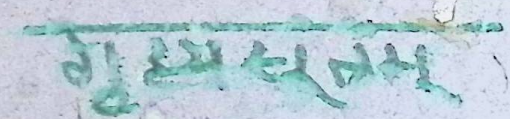

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

श्रीः

महामुनिपारस्करार्चार्यप्रणीतं—

गृह्यसूत्रम्

श्रीमद्हरिहरभाष्यसहितम्

मुद्रक और प्रकाशक—

गङ्गाविष्णु श्रीकृष्णदास

अध्यक्ष—'लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर' प्रेस, कल्याण—बम्बई.

संवत् २०१६] —— [सन् १९५९

पुनर्मुद्रणाधिकार प्रकाशकाधीन है

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

Funding by IKS-MoE

Roma Dutt

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

श्रीः ।

महामुनिपारस्कराचार्यप्रणीतं-

गृह्यसूत्रम् ।

श्रीमद्हरिहरभाष्यसहितम् ।

गङ्गाविष्णु श्रीकृष्णदास,

मालिक-"लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर" स्टीम्-प्रेस,

कल्याण-बंबई.

Bhawan's Sri Sankaracharya Sanskrit Mahavidyalaya
Bharatiya Vidya
948

संवत् १९९४, शके १८५९.

1938.

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मुद्रक और प्रकाशक–

गङ्गाविष्णु श्रीकृष्णदास,

मालिक–"लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर" स्टीम्–प्रेस, कल्याण–बंबई.

सन् १८६७ के आक्ट २५ के मुजब रजिष्टरी सब हक्क प्रकाशकने अपने आधीन रक्खा है.

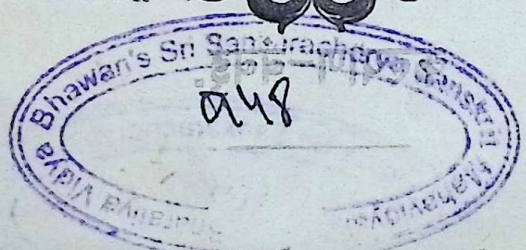

Funding by IKS-MoE

Roma Majumdar,
M.A. Final 1961
CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

प्रस्तावना ।

आसंश्च अस्मदार्यवर्यपूर्वजा मन्त्रद्रष्टारः सुष्ठुज्ञानविलसिता वसिष्ठाद्या जगद्वरिष्ठा महर्षयः । यत्कृतस्मृत्याद्याज्ञया वयं वर्तामहे । ये च श्रीमद्वाराहरूपिनारायणाराधनेन पुनर्मंत्रान्प्रापितवंतः । अग्रे चासादितश्रीमद्वेदव्यासशरीरेण तेनैव भगवता कारुणिकेन यदा वेदविभागाः संपादितास्तदा तत्तद्विषयानुसारेण मंत्रा अपि स्वस्वगृह्यकरणे उक्तऋषिशिष्यपरंपरया विनियुक्ताः । ते चाश्वलायनादिमुनिभिः सूत्रेण ग्रथिताश्चास्मद्गोचराः समुल्लसंति, यदनुसारतश्चास्मदीयाः सर्वे संस्कारा यज्ञादिकर्म च भवति । सूत्रलक्षणं त्वन्यत्र ज्ञायतेऽभिज्ञजनैः— "अल्पाक्षरमसंदिग्धम्" इत्यादि ॥ एवमेवेदं शुक्लयजुर्वेदिद्विजजनानां सर्वसंस्कारादिविधायकमेतद् " गृह्यसूत्रं " पारस्करमहर्षिप्रणीतं वेदितव्यम् । यतश्चैतन्नाम पारस्करगृह्यसूत्रमिति । अत्र श्रीमतोक्तमहर्षिणा प्रथमं सुमान्यं कुशकंडिकाद्युक्त्वा विवाहमारभ्य समावर्तनांतान्संस्कारान् समंत्रं संगृह्य प्रायः सर्वं द्विजकर्म शालाकर्मादि संप्रणीतं वेदितव्यम् । अयं पारस्करो महर्षिः कस्मिन्कालेऽभूदितीदानींतनानां कालाऽऽकलनाऽसमर्थैरर्थार्थिभिः कथं ज्ञातुं शक्यते परमेवं कथ्यते । यदि तावच्छ्रीमत्पाणिनिना मुनिना संज्ञायां ससुट्कः "पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम्" इति निपातितोऽयमेव स्याच्चेत्ततोऽपि प्राचीन इति वक्तुं शक्यते । अयमाश्वलायनोत्तरतः संजात इति तत्सूत्रोक्त्या तन्मतप्रदर्शनेन ज्ञायते । अस्तु नाम । इदं गृह्यसूत्रमसंदिग्धत्वादिगुणयुक्तत्वेनान्वर्थमिति परीक्षायामस्माकं योग्यतापि न । अत्र च महापण्डिताग्रसरहरिहरकृतं भाष्यं सुगमं सुविचार्य प्रणीतं प्रमाणान्तरैः पूरितं वरीवर्ति अधस्ताच्च सूत्रमनुसृत्य प्रयोगा अपि उक्तपण्डितवर्येण निबद्धाः सुलभतया कर्मसंपादनाय,

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

यैश्च कातीयाः सर्वैः संस्कारैः संस्कृता भवंति। एवं विज्ञायास्माभिः पुस्तक-प्रतिमा अनेका मेलयित्वा पण्डितैः संशोध्य मुद्रयित्वा प्रकाशितम्।

सम्प्रत्यस्यामावृत्तौ पुनः पण्डितैः संशोध्य मया स्वकीये "लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर" मुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम्। तदेतद्ग्रहणेनै-तदनुसारिसंस्कारकरणेन च सफलयन्तु मे परिश्रमं स्वंस्वं जनुश्च विद्वांस इति भृशमभ्यर्थयते।

विद्वज्जनकृपाकांक्षी—

गङ्गाविष्णु श्रीकृष्णदासः,

"लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर" (स्टीम्) यन्त्रालयाध्यक्षः कल्याण—स्थः।

Funding by IKS-MoE

॥ श्रीः ॥
CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अथ पारस्करगृह्यसूत्रविषयानुक्रमणिका ।

विषयाः					पृष्ठांकाः
कुशकंडिकासूत्रम्	....	....	....	....	१
आवसथ्याधानसूत्रम्	....	....	....	....	४
आवसथ्याधानपद्धतिः	....	....	....	....	८
मधुपर्कसूत्रम्	....	....	....	....	१७
पाकयज्ञसूत्रम्	....	....	....	....	२३
विवाहसूत्राणि	....	....	....	....	”
विवाहपरिभाषासूत्रम्	....	....	....	....	”
कन्यादानसूत्रम्	....	....	....	....	२४
विवाहहोमसूत्रम्	....	....	....	....	२८
लाजहोमसूत्रम्	....	....	....	....	३२
अश्मारोहणसूत्रम्	....	....	....	....	३४
सप्तपदीसूत्रम्	....	....	....	....	३६
विवाहपद्धतिः	....	....	....	....	३९
मधुपर्कप्रयोगः	....	....	....	....	”
विवाहप्रयोगः	....	....	....	....	४१
विवाहहोमप्रयोगः	....	....	....	....	४३
लाजहोमप्रयोगः	....	....	....	....	४६
अश्मारोहणप्रयोगः	....	....	....	....	”
सप्तपदीप्रयोगः	....	....	....	....	४७
स्मार्त्ताग्निपरिचर्यासूत्रम्	....	....	....	....	४९
तद्भाष्यम्	....	....	....	....	”
राज्ञोऽक्षभेदे स्त्रियाश्चोद्वहने नैमित्तिकप्रायश्चित्तसूत्रम्				....	५२
तत्प्रयोगः	....	....	....	....	५४
चतुर्थीकर्मसूत्रम्	....	....	....	....	”

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

विषयाः	पृष्ठांकाः
चतुर्थीप्रयोगः	६७
पक्षादिषु स्थालीपाकसूत्रम्	६९
पक्षादिकर्म	६१
गर्भधारणौषधिसूत्रम्	६३
तद्भाष्यम्	”
पुंसवनसूत्रम्	”
तद्भाष्यम्	६४
पुंसवनप्रयोगः	”
सीमन्तोन्नयनसूत्रम्	६९
सीमन्तोन्नयनपद्धतिः	६७
प्रसवाभिमंत्रणसूत्रम्	६८
जातकर्मसूत्रम्	”
सुखप्रसवाभिमंत्रणप्रयोगः	७१
जातकर्मप्रयोगः	”
नामकरणसूत्रम्	७६
नामकरणप्रयोगः	७७
प्रोषितगृहप्रवेशसूत्रम्	७८
अन्नप्राशनसूत्रम्	७९
अन्नप्राशनप्रयोगः	८१
चूडाकरणकेशांतसूत्रम्	८२
चूडाकरणकेशांतप्रयोगः	८८
उपनयनसूत्रानुक्रमः	८९
अग्निपरिक्रमणसूत्रम्	९४
गायत्र्युपदेशसूत्रञ्च	”
समिदाधानसूत्रम्	९६
भिक्षाचर्यब्रह्मचर्यसूत्रम्	१००
उपनयनप्रयोगः	१०८

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

पारस्करगृह्यसूत्रविषयानुक्रमणिका ।

विषयाः	पृष्ठांकाः
समावर्त्तनसूत्रम्	११४
स्नातस्य यमादिसूत्रम्	१२२
स्नातस्य व्रतचरणसूत्रम्	१२५
पंचमहायज्ञसूत्रम्	१२९
पंचमहायज्ञपद्धतिः	१३३
उपाकर्मसूत्रम्	१३५
उपाकर्मपद्धतिः	१३९
अनध्यायसूत्रम्	१४०
उत्सर्गसूत्रम्	१४३
लांगलयोजनसूत्रम्	१४५
श्रवणाकर्मसूत्रम्	१४७
श्रवणाकर्मप्रयोगः	१५२
इंद्रयज्ञसूत्रम्	१५४
तत्प्रयोगः	१५५
आश्वयुज्यां पृषातकासूत्रम्	१५६
तत्प्रयोगः	१५८
सीतायज्ञसूत्रम्	"
तत्प्रयोगः	१६२
अनाहिताग्नेर्नवान्नप्राशनम्	१६४
तत्प्रयोगः	१६६
मार्गशीर्ष्यामाग्रहायणीसूत्रम्	१६७
तत्प्रयोगः	१७०
व्यष्टकासूत्रम्	१७३
अष्टकाकर्मपद्धतिः	१७८
शालाकर्मसूत्रम्	१८९
शालाकर्मप्रयोगः	१९१
मणिकावधानसूत्रम्	१९३
मणिकावधानपद्धतिः	१९४

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

विषयाः	पृष्ठांकाः
शिरोरोगभेषजसूत्रम्	१९६
दुर्विनीतदासवश्यकर्मसूत्रम्	१९६
शूलगवकर्मसूत्रम्	१९७
शूलगवप्रयोगः	२००
गोयज्ञपद्धतिः	२०६
वृषोत्सर्गः	२०७
वृषोत्सर्गपद्धतिः	२०९
प्रेतोदककर्मसूत्रम् आशौचनिर्णयश्च	२१५
प्रेतोदककर्मपद्धतिः	२२६
प्रेतोद्देशे पश्वालंभनसूत्रम्	२३३
अवकीर्णिप्रायश्चित्तसूत्रम्	२३६
सभाप्रवेशनसूत्रम्	२३८
रथारोहणसूत्रम्	२३९
हस्त्यारोहणसूत्रम्	२४१
अध्ययनानिराकरणसूत्रम्	२४६
भाष्यकारकृतं पृष्ठोदिविधानम्	२४७
पारिशिष्टवाप्यादिप्रतिष्ठा	२४८
शौचसूत्रम्	२४९
नित्यस्नानम्	२५१
तत्पद्धतिः	२५६
सन्ध्योपासनासूत्रं ब्रह्मयज्ञसूत्रं च	२५९
तत्प्रयोगः	२६१
ब्रह्मयज्ञप्रयोगः	२६४
तर्पणविधिसूत्रम्	,,
तर्पणप्रयोगः	२७०

इति पारस्करगृह्यसूत्रविषयानुक्रमणिका समाप्ता ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

॥ श्रीः ॥

पारस्करगृह्यसूत्रं

श्रीहरिहरभाष्यसहितम् ।

अथातो गृह्यस्थालीपाकानां कर्म ॥ १ ॥ परिसमुह्योपलिप्योल्लिख्योद्धृत्याभ्युक्ष्याग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य प्रणीय परिस्तीर्यार्थवदासाद्य पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः संस्कृत्यार्थवत्प्रोक्ष्य निरूप्याज्यमधिश्रित्य पर्यग्नि कुर्यात् ॥ २ ॥ स्रुवं प्रतप्य संमृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यात् ॥ ३ ॥ आज्यमुद्वास्योत्पूयावेक्ष्य प्रोक्षणीश्च पूर्ववदुपयमनान् कुशानादाय समिधोऽभ्याधाय पर्युक्ष्य जुहुयात् ॥ ४ ॥ एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोमः ॥ ५ ॥ १ ॥

इष्टापूर्तक्रियासिद्धिहेतुं यज्ञभुजां मुखम् ।
अग्निं त्रयीवक्त्रःसारं वंदे वागधिदैवतम् ॥ १ ॥
पारस्करकृते गृह्यसूत्रे व्याख्यापुरःसराम् ।
प्रयोगपद्धतिं कुर्वे वासुदेवादिसंमताम् ॥ २ ॥

(अथातो गृह्यस्थालीपाकानां कर्म) अथ श्रौतकर्मविधानानंतरं यतः श्रौतानि कर्माणि विहितानि स्मार्त्तानि तु विधेयानि अतो हेतोर्गृह्ये आवसथ्येऽग्नौ ये स्थालीपाकाः गृह्यस्थालीपाकाः तेषां गृह्यस्थालीपाकानां कर्म क्रियाऽनुष्ठानमिति यावत् । वक्ष्यत इति सूत्रशेषः । तत्रादावाधानादिसर्वकर्मणां साधारणो विधिः प्रथमकंडिकयोच्यते । तत्र

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

गृह्येष्वावसथ्याधानादिषु सर्वकर्मसु यजमान एव कर्त्ता नान्य ऋत्विक् तस्यानुक्तत्वात् । अथ यजमानः सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचांतः कर्मस्थानमागत्य वारणादियज्ञियवृक्षोद्भवासने प्राग्ग्रानुदग्ग्रान्वा त्रीन्कुशान् दत्त्वा प्राङ्मुख उपविश्य वाग्यतः शुद्धायां भूमौ सप्तविंशत्यंगुलं मंडलं परिलिख्य तत्र (परिसमुह्य) त्रिभिर्दर्भैः पांसूनपसार्य (उपलिप्य) गोमयोदकेन त्रिः (उल्लिख्य) त्रिः खादिरेण हस्तमात्रेण खड्गाकृतिना स्फ्येन उल्लिख्य प्राग्ग्रा उदक्संस्थाः स्थंडिलपरिमाणास्तिस्रो रेखाः कृत्वा (उद्धृत्य) अनामिकांगुष्ठाभ्यां यथोल्लिखिताभ्यो लेखाभ्यः पांसूनुद्धृत्य (अभ्युक्ष्य) मणिकाद्भिरभ्युक्ष्याभिषिच्य (अग्निमुपसमाधाय) कर्मसाधनभूतं लौकिकं स्मार्तं श्रौतं वाऽग्निम् आत्माभिमुखं स्थापयित्वा (दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य) तस्याग्नेर्दक्षिणस्यां दिशि ब्रह्मणे आसनं वारणादियज्ञियदारुनिर्मितं पीठमास्तीर्य कुशैः स्तीर्त्वा तत्र वरणाभरणाभ्यां पूर्वसंपादितं कर्मसु तत्त्वज्ञं ब्राह्मणं तदभावे पंचाशत्कुशनिर्मितं अग्नेरुत्तरतः प्राङ्मुखमासीनं स्वयमुदङ्मुख आसीनोऽनुलेपनपुष्पमाल्यवस्त्रालंकारादिभिः संपूज्यामुककर्माऽहं करिष्ये । तत्र मे त्वमुकगोत्रामुकप्रवरामुकशर्मन्न ब्राह्मण त्वं ब्रह्मा भवेति वृत्वा भवामीत्युक्तवंतमुपवेश्य (प्रणीय) अप इति शेषः । तद्यथा । अग्नेरुत्तरतः प्राग्ग्रकुशैरासनद्वयं कल्पयित्वा वारणं द्वादशांगुलदीर्घं चतुरंगुलविस्तारं चतुरंगुलखातं चमसं सव्यहस्ते कृत्वा दक्षिणहस्तोद्धृतपात्रस्थोदकेन पूरयित्वा पश्चिमासने निधायालभ्य पूर्वासने स्थापयित्वा (परिस्तीर्य) अग्निं बर्हिर्मुष्टिमादाय ईशानादिप्रागग्रैर्बर्हिर्भिरुदक्संस्थमग्नेः परिस्तरणं कृत्वा (अर्थवदासाद्य) यावद्भिः पदार्थैरर्थः प्रयोजनं तावतः पदार्थान् द्वंद्वं प्राक्संस्थान् उदग्ग्रानग्नेरुत्तरतः पश्चाद्वा आसाद्य । तद्यथा । पवित्रच्छेदनानि त्रीणि कुशतरुणानि । पवित्रे साग्रे अनंतर्गर्भे द्वे कुशतरुणे । प्रोक्षणीपात्रं वारणं द्वादशांगुलदीर्घं करतलसंमितखातं पद्मपत्राकृति कमलमुकुलाकृति वा आज्यस्थाली तैजसी मृन्मयी वा द्वादशांगुलविशाला प्रादेशोच्चा । तथैव चरुस्थाली संमार्गकुशास्त्रयः उप-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

यमनकुशास्त्रिप्रभृतयः । समिधस्तिस्रः पालाश्यः प्रादेशमात्राः । स्रुवः खादिरो हस्तमात्रः अंगुष्ठपर्वमात्रखातपरिणाहवर्त्तुलपुष्करः । आज्यं गव्यम् । चरुश्चेद् व्रीहितंडुलाः । षट्पञ्चाशदधिकमुष्टिशतद्वयपरिमितं पराद्धर्चम् । बहुभोक्तृपुरुषाहारपरिमितमवराद्धर्चम् । तंडुलाद्यन्नपूर्णपात्रं दक्षिणा वरो वा यथाशक्ति हिरण्यादिद्रव्यं (पवित्रे कृत्वा) प्रथमं त्रिभिः कुशतरुणैरग्रतः प्रादेशमात्रं विहाय द्वे कुशतरुणे प्रच्छिद्य (प्रोक्षणीः संस्कृत्य) प्रोक्षणीपात्रं प्रणीतासन्निधौ निधाय तत्र पात्रांतरेण हस्तेन वा प्रणीतोदकमासिच्य पवित्राभ्यामुत्पूय पवित्रे प्रोक्षणीषु निधाय दक्षिणेन हस्तेन प्रोक्षणीपात्रमुत्थाप्य सव्ये कृत्वा तदुदकं दक्षिणेनोच्चाल्य प्रणीतोदकेन प्रोक्ष्य (अर्थवत्प्रोक्ष्य) अर्थवंति प्रयोजनवन्ति आज्यस्थाल्यादीनि पूर्णपात्रपर्यंतानि । प्रोक्षणीभिरद्भिरासादनक्रमेणैकैकशः प्रोक्ष्य । असंचरे प्रणीताग्न्योरंतराले प्रोक्षणीपात्रं निधाय (निरूप्याज्यं) आसादितमाज्यस्थाल्यां पश्चादग्नेर्निहितायां प्रक्षिप्य । चरुश्चेच्चरुस्थाल्यां प्रणीतोदकमासिच्य । आसादितांस्तंडुलान्प्राक्षिप्य । (अधिश्रित्य) तत्राज्यं ब्रह्माधिश्रयति तदुत्तरतः स्वयं चरुमेवं युगपदग्नावारोप्य (पर्यग्नि कुर्यात्) ज्वलदुल्मुकं प्रदक्षिणमाज्यचर्वोः समंताद् भ्रामयेत् । ईषच्छृते चरौ (स्रुवं प्रतप्य) दक्षिणेन स्रुवमादाय प्राञ्चमधोमुखमग्नौ तापयित्वा सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेन संमार्गाग्रैर्मूलतोऽग्रपर्यन्तं(संमृज्य) मूलैरग्रमारभ्य अधस्तान्मूलपर्यंतं(अभ्युक्ष्य) प्रणीतोदकेनाभिषिच्य(पुनः प्रतप्य निदध्यात्) पुनः पूर्ववत्प्रतप्य दक्षिणतो निदध्यात् (आज्यमुद्वास्य) आज्यमुत्थाप्य चरोः पूर्वेण नीत्वाऽग्नेरुत्तरतः स्थापयित्वा चरुमुत्थाप्य आज्यस्य पश्चिमतो नीत्वा आज्यस्योत्तरतः स्थापयित्वा आज्यमग्नेः पश्चादानीय चरुं चानीय आज्यस्योत्तरतो निधाय एवं त्रिचतुरादीन्यन्यान्यपि हवींष्युद्वासयेदधिश्रितानां पूर्वेणोद्वासितानां पश्चिमतो हविष उद्वास्यानयनमिति याज्ञिकसंप्रदायात् (उत्पूय) पूर्वपवित्राभ्यां (अवेक्ष्य) अवलोक्याज्यं तस्मादपद्रव्यनिरसनं (प्रोक्षणीश्च पूर्ववत्) पवित्राभ्यामुत्पूय पूर्ववत् (उपयमनान् कुशानादाय) दक्षिणपाणिना गृहीत्वा सव्ये निधाय

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

(समिधोऽभ्याधाय) उत्तिष्ठन्समिधः, प्राक्षिप्य (पर्युक्ष्य जुहुयात्) प्रोक्षण्युदकेन सपवित्रेण दक्षिणचुलुकेन गृहीतेन अग्निमीशानादि उदगपवर्गं परिषिच्य जुहुयात् । आघारादीन् संस्रवधारणार्थं पात्रं प्रणीताग्न्योर्मध्ये निदध्यात् (एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोमः) (एषः) परिसमूहनादिपर्युक्षणपर्यंतो विधिरेव । न मंत्राः (क्वचित्) यत्र क्वचन लौकिके स्मार्ते वाऽग्नौ होमस्तत्र वेदितव्यः ॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकांडे प्रथमा कंडिका ॥१॥

आवसथ्याधानं दारकाले ॥ १ ॥ दायाद्यकाल एकेषाम् ॥ २ ॥ वैश्यस्य बहुपशोर्गृहादग्निमाहृत्य ॥ ३ ॥ चातुष्प्राश्यपचनवत्सर्वम् ॥ ४ ॥ अरणिप्रदानमेके ॥ ५ ॥ पंच महायज्ञा इति श्रुतेः ॥ ६ ॥ अग्न्याधेयदेवताभ्यः स्थालीपाकष्ठंश्रपयित्वाऽऽज्यभागाविड्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति ॥ ७ ॥ त्वन्नोऽअग्ने सत्वन्नोऽअग्न इमम्मेवरुण तत्त्वा यामि ये ते शतमयाश्चाग्न उदुत्तमं भवतन्न इत्यष्टौ पुरस्तात् ॥ ८ ॥ एवमुपरिष्टात्स्थालीपाकस्याग्न्याधेयदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति ॥ ९ ॥ स्विष्टकृते च ॥ १० ॥ अयास्यग्नेर्वषट्कृतं यत्कर्मणात्यरीरिचं देवागातुविद इति ॥ ११ ॥ बर्हिर्हुत्वा प्राश्नाति ॥ १२ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ १३ ॥ २ ॥

(आवसथ्याधानं दारकाले) आवसथ्याग्निना साध्यानि कर्माणि व्याख्यातुं प्रतिज्ञातानि प्रथमसूत्रे सूत्रकृता पारस्करेण यतोऽतस्तस्याधानविधिं व्याख्यातुमुपक्रमते । आवसथ्यस्य गृह्यस्य अग्नेराधानमावसथ्याधानं तद्दारकाले विवाहकाले चतुर्थीकर्मानंतरं कुर्यात् प्राक्

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

चतुर्थीकर्मणः पत्न्या भार्यात्वस्यानुपपत्तेः । सभार्यस्य च आधानेऽधिकारः । वैवाहिकोऽग्निरौपासनाग्निरित्याश्वलायनादीनां पक्षः । ते हि विवाहहोममेव दाराग्न्योः संस्कारकं मन्यंते । अस्माकं तु आवसथ्याधानं दारकाल इत्यारभ्याग्निसंस्कारस्य पारस्कराचार्येण पृथगभिधानात् तत्संस्कारकृतोऽग्निरौपासनः (दायाद्यकाल एकेषाम्) एकेषामाचार्याणां मते दायाद्यकाले भ्रातृणां पितृधनविभागकाले अविभक्ते हि पित्र्ये धने सर्वेषां भ्रातृणां स्वत्वस्य साधारणत्वेन विनियोगानर्हत्वात् धनविनियोगसाध्यं हि आवसथ्यादिकर्मानुष्ठानम् अतो भ्रातृमतां विभक्तानामाधानेऽधिकारः इति तेषामभिप्रायः । अभ्रातृकस्य दारकाले । एवं व्यवस्थितो विकल्पः । एवं कृतविवाहस्य विभक्तधनस्य च आधाने अधिकारमभिधाय इदानीमाहरणपक्षे आधानमाह (वैश्यस्य बहुपशोर्गृहादग्निमाहृत्य) (चातुष्प्राश्यपचनवत्सर्वं) तत्रावसथ्याधानं करिष्यन् उक्तकालातिक्रमाभावे ज्योतिःशास्त्रे अग्न्याधानार्थोपदिष्टमासतिथिनक्षत्रवारादिके काले प्रातः सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचांतः सपत्नीकः गोमयोपलिप्ते शुचौ देशे स्वासने उपविश्य अद्येत्यादिदेशकालौ स्मृत्वा आवसथ्याग्निमहमाधास्य इति संकल्पं विधाय मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं यथोक्तं कुर्यात् । कालातिक्रमे तु " यावंत्यब्दान्यतीतानि निरग्नेर्विप्रजन्मनः । तावंति कृच्छ्राणि चरेद्धौम्यं दद्याद्यथाविधि " इति वचनात् अतिक्रांतसंवत्सरसंख्यया प्राजापत्यरूपं प्रायश्चित्तं मुख्यविधिना चरित्वा तदशक्तौ प्रतिप्राजापत्यं गां दत्त्वा तदलाभे तन्मूल्यं निष्कमेकम् अर्द्धं तदर्द्धं वा द्वादशब्राह्मणभोजनमयुतगायत्रीजपं वा गायत्र्या तिलाज्यसहस्रहोमं वा शक्त्यपेक्षयाऽन्यतमं विधाय हौम्यं सायंप्रातर्होमद्रव्यं प्रत्यहमाहुतिचतुष्टयपर्याप्तमतिक्रांतदिवसान् गणयित्वा ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । प्रशंसावाक्यं तत्र गृह्यकांडे " नावसथ्यात्परो धर्मो नावसथ्यात्परं तपः । नावसथ्यात्परं दानं नावसथ्यात्परं धनम् ॥ नावसथ्यात्परं श्रेयो नावसथ्यात्परं यशः । नावसथ्यात्परा सिद्धिर्नावसथ्यात्परा गतिः ॥ नावसथ्या-

Funding by IKS-MoE

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

त्परं स्थानं नावसथ्यात्परं व्रतम् " इत्यावश्यकत्वान्नित्यं तस्मात्तदकरणे प्रत्यवायात् तत्क्षयार्थं प्रायश्चित्तमुचितम् । तत्र वाक्यम्—आवसथ्याधानमुख्यकालातिक्रांतैतावद्वर्षनिरग्नित्वजनितदुरितक्षयाय एतावंति प्राजापत्यव्रतानि चरिष्ये । तदशक्तौ प्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वेन प्रतिप्राजापत्यमेकैकां गां ब्राह्मणेभ्योऽहं संप्रददे । एवमन्येषु गोमूल्यदाननिष्कतदर्द्धार्द्धद्वादशब्राह्मणभोजनायुतगायत्रीजपगायत्र्याहुतिसहस्ररूपेषु वाक्यमूहनीयम् । ततः स्वशाखाध्यायिनं कर्मसु तत्त्वज्ञं ब्राह्मणं गन्धपुष्पमाल्यवस्त्रालंकारादिभिरभ्यर्च्यामुकगोत्रममुकशर्माणममुकवेदामुकशाखाध्यायिनमावसथ्याधानं करिष्यन् कृताकृतावेक्षकत्वेन ब्रह्माणमेभिश्चंदनपुष्पाक्षतवस्त्रालंकारैस्त्वामहं वृणे । वृतोऽस्मीति तेन वाच्यम् । केचिद् ब्रह्माणं मधुपर्केणार्चयंति ऋत्विक्त्वाविशेषात् । ततः पत्न्या सहाहते वाससी परिधाय अग्न्याधानदेशे स्थंडिलमुपलिप्य पंचभूसंस्कारान् कृत्वा तं देशमहतवाससा पिधाय ब्रह्मणा सह समृद्धं स्थालीमादाय ब्राह्मणैः परिवृतो वेदघोषमंगलगीतवाद्यादिभिर्जनितोत्साहो वैश्यस्य तृतीयवर्णस्य बहुपशोः पशुभिः समृद्धस्य तदलाभे गोभिलादिसूत्रवचनात् भ्रातृगृहादंबरीषाद् बहुयाजिनो ब्राह्मणस्य गृहाद्बहन्नपाकात् ब्राह्मणमहानसाद्वा स्थाल्यामग्निं गृहीत्वा तथैव गृहमागत्य परिसमूहनादिपंचभूसंस्कारसंस्कृते स्थंडिले प्राङ्मुख उपविश्यात्माभिमुखमग्निं निदध्यात् । ततो ब्रह्मोपवेशनादिब्राह्मणभोजनांतं वक्ष्यमाणं कर्म कुर्यात् । (चातुष्प्राश्यपचनवत्सर्वम्) इति सूत्रकृता पूर्वपक्ष उपन्यस्तो न तु संमत इति कर्कोपाध्यायो भाष्ये निरूपितवान् । अधुनाऽऽरणेयपक्षमाह (अरणिप्रदानमेके) एके आचार्याः अरणिप्रदानं प्रशब्द उपशब्दस्यार्थे अरणिः प्रदानमुपादानं कारणमुत्पत्तिस्थानं यस्याग्नेः सोऽरणिप्रदानस्तमरणिप्रदानमग्निमादधीतेति मन्यंते । (पंच महायज्ञा इति श्रुतेः) पंचमहायज्ञानां श्रौतत्वात् आरणेयेऽग्नावनुष्ठानं युक्तमित्यभिप्रायः । ततो ब्रह्मोपवेशनादि आज्यभागांतं कर्म कृत्वा (अग्न्याधेयदेवताभ्यः स्थालीपाकं श्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीं-

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

र्जुहोति) (त्वन्नो अग्ने सत्वन्नो अग्न इमम्मे वरुण तत्त्वा यामि ये ते शतमयाश्चाग्न उद्दुत्तमं मवतन्न इत्यष्टौ) अग्न्याधेयस्य श्रौतस्य देवताः अग्निः पवमानोऽग्निः पावकोऽग्निः शुचिरदितिश्च अग्न्याधेयदेवताः ताभ्यः स्थालीपाकं चरुं श्रपयित्वा यथाविधि पक्त्वा आज्यभागौ आग्नेयसौम्यौ आघारपूर्वकौ हुत्वा आज्येन आहुतयो होतव्याः आज्याहुतयस्ता आज्याहुतीर्जुहोति त्वन्नो अग्न इत्यादिभिर्भवतन्न इत्यंताभिरष्टभिर्ऋग्भिः प्रत्यृचमष्टौ । ननु अग्न्याधेयदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति इति वक्ष्यति तत्किमर्थमत्राग्न्याधेयदेवताभ्य इत्युक्तम् । बह्वीनां देवतानां देवतात्वज्ञापनायेति चेत् । नतु बहुत्वमस्त्येव । कुत इयं शंका । पवमानादिविशेषणविशिष्टस्याग्नेरेकत्वात् । अग्निरेका अदितिर्द्वितीयेति द्वे एवाग्न्याधेयदेवते इति द्वयोरेव देवतात्वं मा भूदिति पुनर्ग्रहणात् बह्वीनामेव देवतात्वं विशिष्टस्य देवतांतरत्वमिति इंद्रमहेंद्राधिकरणे जैमिनीयैर्निर्णीतत्वात् । आज्यभागाविष्टेति किमर्थं पुनर्वचनम् आघारादीनां चतुर्दशानां क्रमेण पठिष्यमाणत्वात्, उच्यते । आज्याहुतीनां किं स्थानमिति संशये आज्याहुतिस्थानविधानार्थम्, अष्टग्रहणं तु मंत्रप्रतीकसंशयनिवृत्त्यर्थम् । (पुरस्तादेवमुपरिष्टात् स्थालीपाकस्याग्न्याधेयदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति) पुरस्तात् पूर्वकस्य अन्याधेयदेवताहोमस्याष्टौ जुहोति यथा एवमुपरिष्टात् एवं तथा त्वन्नो अग्न इत्यादिना क्रमेण उपरिष्टात् ऊर्ध्वं जुहोत्यष्टौ किं कृत्वा काभ्यः । अग्न्याधेयदेवताभ्यः पूर्वोक्ताभ्यः । कस्य स्थालीपाकस्य चरोः स्थालीपाकस्यावयवलक्षणा षष्ठी । (स्विष्टकृते च) स्विष्टकृते चाग्नये अष्टर्चहोमांते स्थालीपाकस्य हुत्वा । चशब्दात् (अयास्यग्नेर्वषट्कृतं यत्कर्मणाऽत्यरीरिचं देवा गातुविद इति) अयास्यग्नेर्वषट्कृतमित्यनेन मंत्रेणाज्याहुतिं जुहोति । ननु स्विष्टकृते इति किमर्थमुक्तम् । प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यच्चेदाज्याद्धविरिति वक्ष्यमाणत्वात् । अत्र चान्यस्य हविषः सद्भावात् । उच्यते प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः प्राप्तस्य स्विष्टकृद्धोमस्य अयास्यग्नेरिति आज्याहुतेर्महाव्याहृतिभ्यः पूर्वं प्राप्त्यर्थं

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

(बर्हिर्हुत्वा प्राश्नाति) बर्हिः परिस्तरणार्थमग्नौ प्रक्षिप्य प्राश्नाति भक्षयति । अत्र प्राशनोपदेशसामर्थ्यात् प्राश्यमाकांक्षितम् । तत्किं हुतशेषः अन्यद्वा किंचित् । उच्यते । पाकयज्ञेष्ववत्तस्यासर्वहोमो हुत्वा शेषप्राशनमिति कात्यायनोक्तेः स्रुवेणावत्तस्य होमद्रव्यस्य सर्वस्य निषेधात् हुतशेषस्य प्राशनविधानात् सर्वेषामाहुतीनां होमद्रव्यं स्रुवेऽवशेषितं संस्रवत्वेन प्रसिद्धं पात्रांतरे प्रक्षिप्यते तत्प्राश्यमिति । ननु ' अकृते वैश्वदेवे तु ' इत्यादिवचनाद्वैश्वदेवात् प्राक् स्थालीपाकानुष्ठानं प्राप्तं तत्र च संस्रवप्राशनं विहितं तत्कृत्वा कथं माध्याह्निके वैश्वदेवादिकर्मण्यधिकार इति चेत् । उच्यते । शेषप्राशनस्य कर्मांगत्वेन विधानात् अप्राशने च कर्मणो वैगुण्यात् । नोत्तरकर्माधिकारानिवृत्तिः बर्हिर्होमश्च विधानसामर्थ्यादग्न्याधान एव भवति नान्येषु कर्मसु (ततो ब्राह्मणभोजनं) ततः समाप्ते कर्मणि ब्राह्मणभोजनं दद्यात् । ब्राह्मणभोजनमित्यत्र एकस्मै द्वाभ्यां बहुभ्यो वा भोजनं ब्राह्मणभोजनमिति समासस्य तुल्यत्वात् एकस्मिन्नपि ब्राह्मणे भोजिते अर्थस्यानुष्ठितत्वात् एकस्यैव भोजनमिति युक्तमिति सूत्रार्थः॥ अथ पद्धतिः। तत्रावसथ्याधानं करिष्यन् उक्तकालातिक्रमाभावे अग्न्याधानार्थोपदिष्टमासतिथिनक्षत्रवारादिके काले प्रातः सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचांतः सपत्नीको गोमयलिप्ते शुचौ स्वासने उपविश्य अद्येहेत्यादिदेशकालौ स्मृत्वा आवसथ्याग्निमहमाधास्य इति संकल्पं विधाय मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं यथोक्तं कुर्यात् । कालातिक्रमे तु " यावंत्यब्दान्यतीतानि निरग्नेर्विप्रजन्मनः । तावंति कृच्छ्राणि चरेद्धौम्यं दद्याद्यथाविधि " इति वचनादतिक्रांतसंवत्सरसंख्याप्राजापत्यरूपं प्रायश्चित्तं मुख्यविधिना चरित्वा तदशक्तौ प्रतिप्राजापत्यं गां दत्त्वा तदलाभे तन्मूल्यं निष्कमेकमर्द्धं तदर्द्धं वा द्वादशब्राह्मणभोजनं वा अयुतगायत्रीजपं वा गायत्र्या तिलाज्यसहस्रहोमं वा शक्त्यपेक्षयाऽन्यतमं विधाय हौम्यं सायंप्रातर्होमद्रव्यं प्रत्यहमाहुतिचतुष्टयपर्याप्तमतिक्रांतदिवसान् गणयित्वा ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । अथ वाक्यम्—आवसथ्याधान-

Funding by MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मुख्यकालातिक्रान्तैतावद्वर्षनिरग्नित्वजनितदुरितक्षयाय एतावंति प्राजापत्यव्रतानि चरिष्ये । तदशक्तौ प्राजापत्याम्नायत्वेन प्रतिप्राजापत्यमेकैकां गां ब्राह्मणेभ्योऽहं संप्रददे । एवमन्येष्वपि वाक्यमूहनीयम् । तद्यथा । आवसथ्याधानमुख्यकालातिक्रान्तैतावद्वर्षनिरग्नित्वजनितदुरितक्षयाय प्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वेन प्रतिप्राजापत्यमेतावतीनां गवां मूल्यमिदमेतावत्सुवर्णं ब्राह्मणेभ्योऽहं संप्रददे तद्वत्प्राजापत्याम्नायत्वेनैतावतो ब्राह्मणान् भोजयिष्ये । आवसथ्याधानमुख्यकालातिक्रांतैतावद्वर्षनिरग्नित्वजनितदुरितक्षयाय एतावत्प्राजापत्यप्रत्याम्नायत्वेन गायत्र्या एतावंत्ययुतानि जपिष्ये तद्वदेतावंति तिलाहुतिसहस्राणि होष्यामीति । एवं कृतप्रायश्चित्तो होमद्रव्यं दद्यात् । तद्यथा । आवसथ्याधानमुख्यकालातिक्रांतैतावद्दिनसंबंधिसायंप्रातर्होमद्रव्यमेतावत्परिमाणं दधितंडुलयवानामन्यतमं ब्राह्मणेभ्योऽहं संप्रददे । तन्मूल्यद्रव्यमेतावत्परिमाणं वा हौम्यं दद्यादिति वचनात् ॥ इतरपक्षाद्यवादिकर्मद्रव्यदाननिवृत्तिः । छंदर्षिस्मरणम् । इषेत्वादि खं ब्रह्मांतम् । ततः स्वशाखाध्यायिनं कर्मसु तत्त्वज्ञं ब्राह्मणं गंधपुष्पमाल्यवस्त्रालङ्कारादिभिरभ्यर्च्य अमुकगोत्रममुकशर्माणममुकवेदामुकशाखाध्यायिनमावसथ्याधानं करिष्यन् कृताकृतावेक्षकत्वेन ब्रह्माणमेभिश्चंदनपुष्पाक्षतवस्त्रालंकारैस्त्वामहं वृणे । वृतोऽस्मीति तेन वाच्यम् । केचिद् ब्रह्माणं मधुपर्केणार्चयंति । ऋत्विक्त्वाविशेषात् । ततः पत्न्या सहाहते वाससी परिधाय अग्न्याधानदेशे स्थण्डिलमुपलिप्य पंच भूसंस्कारान् कृत्वा तं देशमहतवाससा पिधाय ब्रह्मणा सह समृद्धं स्थालीमादाय ब्राह्मणैः परिवृतो वेदघोषमंगलगीतवाद्यादिभिर्जनितोत्साहो वैश्यस्य तृतीयवर्णस्य बहुपशोः पशुभिः समृद्धस्य तदलाभे गोभिलादिसूत्रवचनात् भ्रातृगृहादंबरीषाद्वहुयाजिनो ब्राह्मणस्य गृहाद् बह्वन्नपाकाद् ब्राह्मणमहानसाद्वा स्थाल्यामग्निं गृहीत्वा तथैव गृहमागत्य परिसमूहनादिपंचभूसंस्कारसंस्कृते स्थंडिले प्राङ्मुख उपविश्य आत्माभिमुखमग्निं निदध्यात् । इत्याहरणपक्षे ॥ आरणेयपक्षे तु गृह्याग्न्याधानजातेच्छो यजमानः पुण्येऽहनि "अश्वत्थो

Funding by IKS-MoE

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

यः शमीगर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः । तस्य या प्राङ्मुखी शाखा उदीची चोर्ध्वगापि वा ॥ अरणिस्तन्मयी ज्ञेया तन्मध्ये चोत्तरारणिः । सारवद्दारवं चात्रमोविली च प्रशस्यते ॥ संसक्तमूलो यः शम्या स शमीगर्भ उच्यते । अभावे त्वशमीगर्भादाहरेदविलम्बितः ॥ चतुर्विंशांगुला दीर्घा विस्तारेण षडंगुला । चतुरंगुलमुत्सेधा अरणिर्याज्ञिकैः स्मृता ॥ मूलादष्टांगुलं त्यक्त्वा अग्राच्च द्वादशांगुलम् । अंतरं देवयोनिः स्यात्तत्र मथ्यो हुताशनः ॥ मूर्धाक्षिकर्णवक्त्राणि कंधरा चापि पंचमी । अंगुष्ठमात्राण्येतानि द्व्यंगुष्ठं वक्ष उच्यते ॥ अंगुष्ठमात्रं हृदयमंगुष्ठमुदरं तथा । एकांगुष्ठा कटिर्ज्ञेया द्वौ बस्तिद्वौ च गुह्यकम् ॥ ऊरू जंघे च पादौ च चतुरश्रैर्यथाक्रमम् । अरण्यवयवा ह्येते याज्ञिकैः परिकीर्तिताः ॥ एतद्गुह्यमिति प्रोक्तं देवयोनिः स उच्यते । तस्यां यो जायते वह्निः स कल्याणकृदुच्यते ॥ प्रथमे मंथने ह्येष नियमो नोत्तरेषु च । अष्टांगुलः प्रमन्थः स्याच्चात्रं स्याद् द्वादशांगुलम् ॥ ओविली द्वादशैव स्यादेतन्मन्थनयन्त्रकम् । गोवालैः शणसंमिश्रैस्त्रिवृद्वृत्तमनंशुकम् ॥ व्यामप्रमाणं नेत्रं स्यात् तेन मथ्यो हुताशनः । चात्रबुध्ने प्रमंथाग्रं गाढं कृत्वा विचक्षणः"॥ इत्युक्तलक्षणमरण्यादिकं संपाद्य उक्तकाले माघादिपंचमासानामन्यतमे मासे कृत्तिकारोहिणीमृगशिरःफल्गुनीद्वयहस्तानामृक्षाणामन्यतमर्क्षान्वितायां शुभायां तिथौ चन्द्रशुद्धौ गृह्याग्निमादधीत । मुख्यकालातिक्रमे तु एतावान् विशेषः ॥ उक्तविधिना कृतप्रायश्चित्तो दत्तहौम्यद्रव्यः स्नानादिपूर्वकं संकल्पादिमातृपूजाभ्युदयिकश्राद्धब्रह्मवरणाहतवासःपरिधानादि कृत्वा शालायां यजमान उपविशति । तस्य दक्षिणांगे पत्नी ॥ अथ ब्रह्मा अरणी आदाय अधरारणिं पत्न्यै उत्तरारणिं यजमानाय दद्यात् । तौ चावसथ्याग्निसाधनभूते इमे अरणी आवाभ्यां परिगृहीते तत्रेयमधरा इयमुत्तरा । इदं चात्रं इयमोविली इमानि स्रुवादीनि पात्राणि परिगृहीतानीति परिगृह्णीतः ॥ ततोऽग्न्याधानदेशे शंकुं द्वादशांगुलं खादिरं चतुरंगुलमस्तकं निखाय तत्र रज्जुपाशं क्षिप्त्वा सार्द्धत्रयोदशांगुलरज्ज्वन्तं शंकुन्तराले संवेष्ट्य प्रदक्षिणपरिभ्रमणेन परिलिख्य तत्र परिसमूहनादि-

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

पंचभूसंस्कारान् कृत्वा आच्छाद्य मंथनमारभेत । तद्यथा । प्राग्ग्रावोत्तरलोम कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्रोदग्ग्रामधरारणिं निधाय तत्पूर्वत उत्तरारणिं च अधरारण्यामुक्तलक्षणमंथनप्रदेशे प्रमंथमूलं निधाय चात्राग्रे चौविलीमुदग्ग्रां च नेत्रेण चात्रं त्रिर्वेष्टयित्वा गाढं धृत्वा पश्चिमाभिमुखोपविष्टया पत्न्या मंथयेत् यावदग्नेरुत्पत्तिः । पत्न्या मंथनासामर्थ्ये अन्ये ब्राह्मणाः शुचयो मंथयंति । एवं यजमानासामर्थ्ये अन्यो यंत्रं धारयति । ततो जातमग्निं मृन्मये पात्रे शुष्कगोमयपिंडोपरि निहिततूले सपुरीषं प्रक्षिप्य संधुक्ष्य प्रज्वाल्य पूर्वसंस्कृते देशे आदध्यात् । तत्र ब्रह्मोपवेशनादिदेवताभिधानपर्युक्षणांतं कृत्वा स्रुवमादाय दक्षिणजान्वाच्य ब्रह्मणाऽन्वारब्धः प्रजापतये स्वाहेति मनसा ध्यायन् प्रांचमूर्ध्वं ऋजुं संततमाज्येन अग्नेरुत्तरप्रदेशे पूर्वाधारमाघारयति । इदं प्रजापतये इति त्यागं कृत्वा हुतशेषं पात्रांतरे प्रक्षिपेत् । तथैवेन्द्राय स्वाहेति अग्नेर्दक्षिणप्रदेशे उत्तराधारमिदमिंद्रायेति त्यागं विधाय । अग्नये स्वाहेति अग्नेरुत्तरार्द्धपूर्वार्द्धे आग्नेयमाज्यभागं हुत्वा इदमग्नय इति द्रव्यं त्यक्त्वा । तथैव सोमाय स्वाहेति दक्षिणार्द्धपूर्वार्द्धे सौम्यमाज्यभागं हुत्वा इदं सोमायेति स्वत्वं त्यजेत् । समिद्धतमे वाग्निप्रदेशे आघाराद्याः सर्वाहुतीर्जुहुयात् । अथाष्टर्चहोमः । नान्वारंभः । त्वन्नो अग्ने सत्वन्नो अग्न इमम्मे वरुण तत्त्वायामि ये ते शतमयाश्वाग्न उदुत्तमं भवतन्न इत्येताभिरष्टभिर्ऋग्भिः प्रत्यृचमेकैकामष्टाज्याहुतीर्हुत्वा यथादैवतं स्वत्वत्यागं च कृत्वा । स्थालीपाकस्य जुहुयात् । तद्यथा । त्वन्नो अग्न इति वामदेव ऋषिस्त्रिष्टुप्छंदोऽग्नीवरुणौ देवते । प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः ॥ सत्वमिति पूर्ववत् ॥ अयाश्वाग्न इति प्रजापतिर्ऋषिर्विराट् छंदोऽग्निर्देवता ॥ ये ते शतमिति शुनःशेप ऋषिर्जगती छंदो वरुणः सविता विष्णुर्विश्वेदेवा मरुतः स्वर्का देवताः प्रायश्चित्तहोमे विनियोगः ॥ उदुत्तममिति शुनःशेप ऋषिस्त्रिष्टुब्वरुणः विष्णुक्रमेषु पाशोन्मोचने विनियोगः ॥ त्वन्नो अग्ने० प्रमुमुग्ध्यस्मत् स्वाहा ॥ इदमग्नीवरुणाभ्याम् ॥ सत्वन्नो अग्ने० सुहवो न एधि स्वाहा इदमग्नीवरुणाभ्याम् ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

इमम्मे वरुण० चके स्वाहा ॥ इति वरुणाय ॥ तत्त्वायामि० प्रमोषीः स्वाहा ॥ इदं वरुणाय । ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महांतः । तेभिर्नोऽअद्य सवितोतविष्णुर्विश्वे मुंचंतु मरुतस्स्वर्काः स्वाहा॥ इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यः ॥ केचिदिदं वरुणायेति॥ अयाश्चाग्नेस्यनभिशस्तिपाश्चसत्यमित्वमयाअसि॥ अयानोयज्ञं वहास्ययानोधेहि भेषजꣳ स्वाहा इदं जातवेदोभ्याम् ॥ केचिदिदमग्निभ्यः । अथ स्थालीपाकेन चतस्रोऽग्न्याधेयदेवताः ॥ अग्नये पवमानाय स्वाहा इदमग्नये पवमानाय । अग्नये पावकाय स्वाहा इदमग्नये पावकाय ॥ अग्नये शुचये स्वाहा इदमग्नये शुचये ॥ अदित्यै स्वाहा इदमदित्यै ॥ इत्यग्न्याधेयदेवताभ्यः ॥ ततः पूर्ववदाज्येनाष्टचहोमः । ततो ब्रह्मान्वारब्ध उत्तरार्द्धात् स्रुवेण चरुमादाय अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति अग्नेरुत्तरार्धे जुहुयात् ॥ इदमग्नये स्विष्टकृते ॥ अथानन्वारब्ध आज्येन अयास्यग्नेर्वषट्कृतं यत्कर्मणात्यरीरिचं देवागातुविदोगातुंवित्वा गातुमित मनसस्पत इमं देवयज्ञꣳ स्वाहाव्वातेधाः स्वाहा ॥ इदं देवेभ्यो गातुविद्भ्य इति स्वत्वं त्यक्त्वा ॥ ब्रह्मान्वारब्धः ॥ ॐ भूर्भुवः स्वरिति क्रमेण प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्री छंदोऽग्निर्देवता ॥ प्रजापतिर्ऋषिरुष्णिक्छंदो वायुर्देवता ॥ प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छंदः सूर्यो देवता व्याहृतिहोमे विनियोगः ॥ ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये । इदं भूर्वा ॥ ॐ भुवः स्वाहा । इदं वायवे । इदं भुव इति वा ॥ ॐ स्वः स्वाहा । इदं सूर्याय इदं स्वः इति वा ॥ ॐ त्वन्नो अग्ने । सत्वन्नो अग्ने । अयाश्चाग्ने । ये ते शतम् । उद्बुत्तमम् । पंच मंत्राः प्राजापत्यांता नवाहुतीर्हुत्वा बर्हिर्होमं च कृत्वा संस्रवं प्राश्याचम्य पवित्राभ्यां मुखं मार्जयित्वा पवित्रे अग्नौ प्रक्षिप्य प्रणीता अग्नेः पश्चिमतो निनीय आसादितपूर्णपात्रवरयोरन्यतरस्य ब्रह्मणे दक्षिणात्वेन दानं कृत्वा एकब्राह्मणभोजनदानम् ॥ तथा स्मृत्यंतरोक्तत्रयोविंशतिब्राह्मणभोजनम् । अत्र मार्जनं पवित्रप्रतिपत्तिः बर्हिर्होमः प्रणीताविमोक इत्येते चत्वारः पदार्थाः भाष्यकारमते गृह्य-

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

कर्मसु न भवंति वचनाभावात् । आवसथ्याधाने बर्हिर्होमो वचनाद्भवति । इत्यावसथ्याधानम् ॥ ततः मणिकाधानपंचमहायज्ञसायंप्रातर्होमनिमित्तं च श्राद्धचतुष्कं तद्दिने एव कार्यम् ॥ अथ पुनराधाननिमित्तानि लिख्यंते । तत्र कृतावसथ्याधानौ पत्नीयजमानौ अग्निं परित्यज्य यदि ग्रामसीमामतीत्य वसेतामेकां ॥ रात्रिं तत्र प्रातरागत्याग्निं मथित्वोक्तविधिना ब्रह्मोपवेशनादि ब्राह्मणभोजनान्तमाधानं कुर्यात् । तत्र होमलोपे तु एकतंत्रेण सायंप्रातर्होमं कुर्यात् । बहुहोमलोपेऽप्येवम् । अथ यदि कृताधानो यजमानः प्रजार्थी कामार्थी चोद्वहेत्तत्र अन्ये अरणी संपाद्य प्रातर्होमं विधाय दिवा विवाहं कृत्वा आचतुर्थीकर्मणो होमं त्यक्त्वा तदंते अतिक्रान्तहोमद्रव्यं दत्त्वा पंचमेऽहनि पुनराधानं यथोक्तमित्येकः पक्षः । प्रातर्होमं कृत्वा दिवा विवाहं संपाद्य सद्यः चतुर्थीकर्म च कृत्वा तद्दिन एवावसथ्याधानमिति द्वितीयः पक्षः ॥ अत्र पक्षद्वयेऽपि पूर्वारण्योः स्फोटितयोरावसथ्ये दहनं अन्यारण्योराधानं पात्राणि तान्येव । यत्तु छंदोगपरिशिष्टे—" सदारो यः पुनर्दारान् कथंचित् कारणांतरात् । य इच्छेदग्निमान् कर्तुं क होमोऽस्य विधीयते ॥ स्वेऽग्नावेव भवेद्धोमो लौकिके न कदाचन । न ह्याहिताग्नेः स्वं कर्म लौकिकेऽग्नौ विधीयते ॥" इति पुनराधानाभावप्रतिपादनं तच्छंदोगविषयम् । अनेकपत्नीकस्यैकस्याः पत्न्या मरणे अरणिपात्रैः सहावसथ्येन तां दाहयित्वाऽऽशौचांते पुनराधानम् । एकपत्नीकस्य तु पत्नीमरणे कृतविवाहस्य चतुर्थीकर्मानंतरं पुनराधानम् । अग्नावुपशांते होमकालद्वयातिक्रमे गृहपतौ प्रोषिते प्रमादात् पत्न्या ग्रामांतरवासे तथा गृहस्थिते यजमाने पत्न्याः प्रवासे प्राग्घोमकालादनागमने पुनराधानम् । केचित्तु ज्येष्ठायामग्निसंनिधौ तिष्ठंत्यामन्यासां पतिसहितानां केवलानां वा कार्यवशाद्ग्रामांतरे स्थितानां पत्यौ वा अग्निसन्निधौ तिष्ठति सर्वासां पत्नीनां ग्रामांतरगमने नाग्निनाश इत्याहुः ॥तथा पत्न्या अग्निं विना समुद्रगानद्यतिक्रमे भर्तृरहितायाश्चाग्निना सहितायाः भयं विना सीमातिक्रमे कर्मार्थाहरणादन्यत्र शकटं विना ग्राम्यापरासादूर्ध्वं त्रिरुच्छ्वसतः

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

प्रत्यक्षाग्निहरणे मथ्यमानस्य दृष्टस्याग्नेर्मथनयंत्रोत्थापनादूर्ध्वं नाशे संवत्सरमेकं यजमानस्य होमाकरणे प्राजापत्यब्रह्मकूर्चयोरन्यतरप्रायश्चित्ताचरणादूर्ध्वं पत्न्याश्च पादकृच्छ्राचरणात्पुनर्विवाहवदाधानम् ॥ उदकेनाग्न्युपशमने शिक्येनाग्न्युद्वाहने प्रत्यक्षस्यारणिसमारूढस्य वाऽग्नेः एकनामधेयशतयोजनगामिनदीयोजनाधिकगामिनदीसन्तरणे वा सर्वत्र सीमातिक्रमेण आद्यंतसीमातिक्रमेण वा पत्नीयजमानयोरन्यारंभाभावे सूकरगर्दभकाकशृगालश्वकुक्कुटमर्कटशूद्रांत्यजमहापातकिशवसूतिकारजस्वलारेतोमूत्रपुरीषमेदोऽश्रुश्लेष्मशोणितपूयास्थिमांसमज्जासुराप्रभृतिभिरमेध्यैः प्रत्यक्षस्यारणिसमारोपितस्य वाऽग्नेः स्पर्शे त्रीन्पक्षाग्निरंतरं पक्षहोमाकरणे पुनराधानं तथाऽग्नेरपहरणे प्राडुष्करणादूर्ध्वं पूर्वं वा शांतेऽग्नौ मंथने प्रारब्धेऽग्निजन्माभावे लौकिकाग्निब्राह्मणदक्षिणहस्ताजादक्षिणकर्णकुशस्तंबजलानामन्यतमेऽग्निस्थानेऽप्रकल्पिते सूर्यास्तमये उदये वा जाते पुनराधानम् । अग्निनाशभ्रांत्या अग्निं मथित्वा पूर्वाग्निं दृष्ट्वा मथितमग्निम् अयं ते योनिरिति मंत्रेणारण्योः समारोप्य पूर्वेऽग्नौ होमादिकं विदध्यात् । यदा तु लौकिकाग्न्याद्यन्यतमं निधाय होमं कृत्वा मंथने प्रारब्धे द्वितीयहोमकालात्तृतीयाद्वा अग्नेर्जन्माभावस्तदा पुनराधानम् । आरोपिताग्न्योररण्योर्नाशे एकस्या वा पुनराधानम् । असमारोपितयोस्तु एकतराविनाशे द्वितीयां छित्त्वा मंथनम् । नष्टायाः प्रतिपत्तिरावसथ्ये दाहः । यदा पुनर्जंतुभक्षणेन मंथनेन वा मंथनायोग्ये भवतस्तदाऽन्यें अरणी गृहीत्वा दर्शपक्षादिकर्म निर्वर्त्य जीर्णमरणिद्वयं शकलीकृत्य तस्मिन्नग्नौ प्रज्वाल्य दक्षिणहस्तेन नूतनामुत्तरारणिं सव्यहस्तेनाधरारणिं गृहीत्वा दीप्तेऽग्नौ धारयन् । उद्बुध्यस्वाग्ने प्राविशस्व योनिमन्यां देवयज्यां वोढवे जातवेदः । अरण्या अरणिमनुसंक्रमस्व जीर्णां तनुमजीर्णया निर्णुदस्व॥ अयं ते योनिर्ऋत्विय इत्येतौ मंत्रौ जपित्वा मंथनयंत्रं निधायाग्निं मथित्वा भूसंस्कारपूर्वकं स्थाने निधाय पूर्वाहुतिवदाज्यं संस्कृत्यानादिष्टहोमं हुत्वा ॥ अथ पक्षहोमविधिः । तत्र

Funding by KS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

यजमानस्य आमयादिनिमित्ते रोगार्त्तावध्वगमने राष्ट्रभ्रंशे धनाभावे गुरुगृहवासे अन्यास्वपि भयाद्यापत्सु होमानां समासो भवति। तद्यथा। प्रतिपदि सायंकाल आहुतिपरिमाणं होमद्रव्यं चतुर्दशकृत्व एकस्मिन् पात्रे कृत्वा। अग्नये स्वाहेति हुत्वा पुनस्तथैव चतुर्दशकृत्वो होमद्रव्यं गृहीत्वा प्रजापतये स्वाहेति जुहुयात्। एवमेव होमद्रव्यं चतुर्दशकृत्व एकस्मिन् पात्रे कृत्वा सूर्याय स्वाहेति प्रातर्हुत्वा पुनस्तथैव चतुर्दशकृत्वो होमद्रव्यं गृहीत्वा प्रजापतये स्वाहेति जुहुयात्। ततो दक्षिणेन पाणिना प्रागग्रामुत्तरारणिं गृहीत्वा सव्येनाधरारणिमग्नेरुपरि धारयन् अयं ते योनिरिति मंत्रेणाग्निं समारोप्यारणी धारयेत्॥ अथ पौर्णमास्याममावास्यायां वा प्राप्तायां प्रातररण्योरग्निं निर्मथ्य कुंडे निधायावसरप्राप्तं वैश्वदेवादिकं कर्म विधाय सायंकाले सायंहोमं प्रातःकाले प्रातर्होमं हुत्वा पक्षादिहोमं कुर्यात्॥ एतावतापि कालेन यद्यापन्न निवर्त्तते तदा उक्तविधिना पुनः पक्षहोमान् कुर्यात्। तृतीये पक्षे तु आपदनुवृत्तावपि न पक्षहोमविधिः किंतु कृच्छ्रेणापि पृथगेव सायं प्रातर्होमान् विदध्यात्। ततोऽप्यापदनुवृत्तौ पुनरुक्तविधिना पक्षहोमसमासं कुर्यात्। न तु तृतीये पक्षे। एवं यदैवापन्निमित्तं तदादि औपवसथ्याहप्रातर्होमपर्यंतानां होमानां समासं कुर्यात्। न पक्षांतरगतानाम्॥ कठश्रुतिपक्षे तु न पक्षद्वयमेव पक्षहोमनियमः। अपितु आपदनुवृत्तौ यावदापन्निवृत्तिस्तावत्प्रतिपक्षमुक्तप्रकारेण निरन्तरं पक्षहोमान् समस्येदित्येकः प्रकारः। प्रकरांतरं तु सायंकाले समिदाधानपर्युक्षणानंतरम् आहुतिपरिमाणं होमद्रव्यमग्नये स्वाहेति हुत्वा पुनस्तथैव सूर्याय स्वाहेति हुत्वा आहुतिद्वयपर्याप्तं होमद्रव्यमादाय प्रजापतये स्वाहेति सकृज्जुहुयात्। इति सायंप्रातस्तनयोः समासं यावदापदमाचरेत्। यदा तु आपदो गुरुत्वं भवति तदा सायंहोमैरेव अनेन विधिना प्रातर्होमानां समासं कुर्यात्। एवं पक्षहोमसमासे कृते यद्यंतराले आपन्निवृत्तिस्तदा प्रत्यहं सायंप्रातर्होमान् हुतानपि जुहुयात् नवेति कठा आमनंति। एते च होमसमासाः

Funding by IKS-MoE

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

सायमुपक्रमाः प्रातरपवर्गा इत्युत्सर्गः । आपद्विशेषे तु प्रातरुपक्रमाः सायमपवर्गाः पूर्वाह्णापराह्णादिकालानपेक्षा अपि बोद्धव्याः । यतः तत्रापत्कालपुरस्कारेणैव होमसमासोपक्रमो युज्यते । अपराह्णे पिंडपितृयज्ञः । पिंडपितृयज्ञपद्धतिर्लिख्यते—अमावास्यायामपराह्णे श्राद्धपाकाद्दैश्वदेवं पात्रनिर्णेजनांतं विधाय प्राचीनावीती नीवीं बद्ध्वा दक्षिणाभिमुखोऽग्निसन्निधावुपविश्याद्य पिंडपितृयज्ञेनाहं यक्ष्ये । तत्राग्निं कव्यवाहनं सोमं पितृमंतं अमुकगोत्रान् यजमानपितृपितामहप्रपितामहान् अमुकामुकामुकशर्मणः व्रीहिमयैः पिंडैर्यक्ष्य इति प्रतिज्ञायाग्नेयादिदक्षिणांतं दक्षिणाग्रैः कुशैरग्निं परिस्तीर्य पात्राणि सादयेत् पश्चादग्नेर्दक्षिणसंस्थानि । तत्र स्रुचं कृष्णाजिनं चरुस्थालीमुलूखलं मुसलं शूर्पमुदकम् आज्यं मेक्षणं स्फ्यं उदपात्रं सकृदाच्छिन्नानि व्रीहीन् सूत्राणि चेति । ततोऽग्निमपरेणापूर्णां स्रुचं व्रीहीन् गृहीत्वोत्तरतोऽग्नेः कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्रोलूखलं निधाय व्रीहीनुलूखले निक्षिप्य मुसलमादाय तिष्ठन् दक्षिणामुखस्त्रिकृत्वोऽवहन्यात् । यावद्बहुव्रीहयो वितुषा भवंति । ततः शूर्पेण निष्पूय पुनरुलूखले निक्षिप्य सकृत्फलीकृत्य पुनः शूर्पे कृत्वा निष्पूय सोदकायां चरुस्थाल्यां तंडुलानोप्याग्नावधिश्रित्याप्रदक्षिणं मेक्षणेन चालयित्वेषच्छ्रृतं चरुं श्रपयेत् । श्रृतमासादितेन घृतेनाभिघार्य दक्षिणत उद्वास्य पूर्वेणाग्निमुत्तरत आनीय स्थापयेत् । ततः सव्यं जान्वाच्य मेक्षणेन चरुमादायाग्नये कव्यवाहनाय स्वाहेत्येकामाहुतिं हुत्वा इदमग्नये कव्यवाहनायेति त्यागं विधाय पुनर्मेक्षणेन चरुमादाय सोमाय पितृमते स्वाहेति हुत्वा इदं सोमाय पितृमत इति त्यागं विधाय मेक्षणमग्नौ प्रास्याग्नेर्दक्षिणतः पश्चाद्वा दक्षिणाभिमुख उपविश्य सव्यं जान्वाच्योपलिप्य स्फ्येनापहता असुरा रक्षाठंसि वेदिषद इति दक्षिणायतां लेखामुल्लिख्योदकमुपस्पृश्य ये रूपाणीत्युल्मुकं लेखाग्रे विधाय पुनरुदकमुपस्पृश्योदपात्रमादाय पितृतीर्थेन लेखायाममुकगोत्राऽस्मत्पितरमुकशर्मन् अवनेनिक्ष्वेत्येवं पितामहप्रपितामहयोरवनेजनं दत्त्वोपमूलं सकृदाच्छिन्नानि दक्षिणा-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

ग्राणि लेखायामास्तीर्य तत्रावनेजनक्रमेणामुकगोत्रास्मात्पितरमुकशर्मन् एतत्तेऽन्नं स्वधा नम इति पिंडं दत्त्वा इदं पित्रे इति त्यागं विधायैवं पितामहप्रपितामहाभ्यां प्रत्येकं पिंडं दत्त्वाऽत्र पितर इत्यर्द्धर्चं जपित्वा पराङावृत्य वायुं धार्यात्तमना उदङ्मुख आसित्वा तेनैवावृत्यामीमदंतेत्यर्द्धर्चं जपित्वा पूर्ववदवनिज्य नीवीं विसृज्य नमो व इति प्रतिमंत्रमञ्जलिं करोति गृहान्न इत्याशिषं प्रार्थ्यैतद्व इति प्रतिपिंडं सूत्राणि दत्त्वोर्ज्जमिति पिंडेष्वपो निषिच्य पिंडानुत्थाप्य स्थाल्यामवधायावजिघ्रति । सकृदाच्छिन्नान्यग्नौ प्रास्योल्मुकं प्रक्षिप्योदकं स्पृष्ट्वाऽऽचम्य पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धमारभेदिति पिंडपितृयज्ञः ॥ " क्षुत्तृड्भ्यां क्रोधसंयुक्तो हीनमंत्रो जुहोति यः । अप्रवृद्धे सधूमे वा सोऽन्धः स्यादन्यजन्मनि ॥ स्वल्पे रूक्षे सस्फुलिंगे वामावर्ते भयानके । अर्द्धकाष्ठैश्च सम्पूर्णे फूत्कारवति पावके ॥ कृष्णार्चिषि सुदुर्गंधे तथा लिहति मेदिनीम् । आहुतीर्जुहुयाद्यस्तु तस्य नाशो भवेद् ध्रुवम् ॥" इदं ब्रह्मपुराणे ॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकांडे
द्वितीया कंडिका ॥ २ ॥

षडर्घ्या भवंत्याचार्यऽऋत्विग्वैवाह्यो राजा प्रियः स्नातक इति ॥ १ ॥ प्रतिसंवत्सरानर्हयेयुः ॥ २ ॥ यक्ष्यमाणास्त्वृत्विजः ॥ ३ ॥ आसनमाहार्याह साधु भवानास्तामर्चयिष्यामो भवन्तमिति ॥ ४ ॥ आहरन्ति विष्टरं पाद्यं पादार्थमुदकमर्घमाचमनीयं मधुपर्कं दधिमधुघृतमपिहितं काठंस्ये काठंस्येन ॥ ५ ॥ अन्यस्त्रिस्त्रिः प्राह विष्टरादीनि ॥ ६ ॥ विष्टरं प्रतिगृह्णाति ॥ ७ ॥ वष्मोऽस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्यः । इमं तमभितिष्ठामि यो मा कश्चाभिदासतीत्येनमभ्युपविशति ॥ ८ ॥ पादयोरन्यं विष्टर

Digitized by eGangotri

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

आसीनाय ॥ ९ ॥ सव्यं पादं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयति ॥ १० ॥ ब्राह्मणश्चेद्दक्षिणं प्रथमम् ॥ ११ ॥ विराजो दोहोऽसि विराजो दोहमशीय मयि पाय्यायै विराजो दोह इति ॥ १२ ॥ अर्घं प्रतिगृह्णात्यापस्थ युष्माभिः सर्वान्कामानवाप्नवानीति ॥ १३ ॥ निनयन्नभिमंत्रयते समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमभिगच्छत । अरिष्टा अस्माकं वीरा मा परासेचि मत्पय इति॥१४॥ आचामत्यामागन्यशसा सꣳसृज वर्चसा । तं मा कुरु प्रियं प्रजानामधिपतिं पशूनामरिष्टिं तनूनामिति ॥ १५ ॥ मित्रस्य त्वेति मधुपर्कं प्रतीक्षते ॥ १६ ॥ देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णाति ॥ १७ ॥ सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणस्यानामिकया त्रिः प्रयौति नमः श्यावास्यायान्नशने यत्त आविद्धं तत्ते निष्कृन्तामीति ॥ १८ ॥ अनामिकांगुष्ठेन च त्रिर्निरुक्षयति ॥ १९ ॥ तस्य त्रिः प्राश्नाति यन्मधुनो मध्व्यं परमꣳरूपमन्नाद्यम् । तेनाहं मधुनो मध्व्येन परमेण रूपेणान्नाद्येन परमो मध्व्योऽन्नादोऽसानीति ॥२०॥ मधुमतीभिर्वाचं प्रत्यृचम् ॥ २१ ॥ पुत्रायान्तेवासिने वोत्तरत आसीनायोच्छिष्टं दद्यात् ॥२२॥ सर्वं वा प्राश्नीयात्॥२३॥ प्राग्वाऽसंचरे निनयेत्॥२४॥आचम्य प्राणान्त्संमृशति वाङ्म आस्ये नसोः प्राणोऽक्ष्णोश्चक्षुः कर्णयोः श्रोत्रं बाह्वोर्बलमूर्वोरोजोऽरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूस्तन्वा मे

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

सहेति॥२५॥आचान्तोदकाय शासमादाय गौरिति त्रिः प्राह ॥२६॥ प्रत्याह । माता रुद्राणां दुहिता वसूनार्ठ स्वसाऽऽदित्यानाममृतस्य नाभिः । प्रनुवोचञ्चिकितुषे जनाय मागामनागामदितिं वधिष्ट । मम चामुष्य च पाप्मानर्ठ हनोमीति यद्यालभेत ॥ २७ ॥ अथ यद्युत्सिसृक्षेन्मम चामुष्य च पाप्मा हृतः ओमुत्सृजत तृणान्यत्त्विति ब्रूयात् ॥ २८ ॥ नत्वेवामार्ठन्सोऽर्घः स्यात् ॥२९॥ अधियज्ञमधिविवाहं कुरुतेत्येव ब्रूयात् ॥३०॥ यद्यप्यसकृत्संवत्सरस्य सोमेन यजेत कृतार्घ्या एवैनं याजयेयुर्नाकृतार्घ्या इति श्रुतेः॥ ३१ ॥ ३ ॥

(षडर्घ्या भवंति) षट्पुरुषा अर्घ्या भवंति अर्घार्हा भवंतीति शेषः। के ते (आचार्य ऋत्विग्वैवाह्यो राजा प्रियः स्नातक इति) आचार्यः उपनयनपूर्वकं वेदाध्यापकः । ऋत्विक् श्रौतस्मार्त्तादिकर्मार्थं वृतो ब्रह्मादिः । वैवाह्यो वरः । राजा अभिषेकादिगुणवान् प्रजापालनेऽधिकृतः क्षत्रियः । प्रिय उत्कृष्टजातिः समानजातिर्वा सखा । स्नातकः ब्रह्मचर्यात्समावृत्तः आचार्यस्यार्घ्यो नान्यस्य । तथा च मनुः—" तं प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः । स्रग्विणं तल्प आसीनमर्चयेत्प्रथमं गवा " इति ॥ इत्येते । (प्रतिसंवत्सरानर्हेयेयुः) प्रतिसंवत्सरमागतानेतान् आचार्यादीन् अर्घेण पूजयेयुः । नार्वाक् । (यक्ष्यमाणास्त्वृत्विजः) यक्ष्यमाणाः यज्ञं करिष्यंतो यजमानाः ऋत्विजः याजकान् तु पुनः अर्हयेयुरित्यनुषंगः । न प्रतिसंवत्सरनियमः । कथमर्हयेयुरित्यपेक्षायामाह (आसनमाहार्याह साधु भवानास्तामर्चयिष्यामो भवंतमिति) आसनं वारणादिदारुमयं पीठादि । आहार्य अनुचरैरानाय्य आह ब्रवीति अर्चकः किमिति । एवं कथं भवान् पूज्यः साधु सुखं यथा भवति तथा आस्तां

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

तिष्ठतु । अर्चयिष्यामः पूजयिष्यामो भवंतमर्चनीयं यावत् । अर्चयिष्याम इति बहुवचनं भार्यापुत्रादिसर्वगृह्यापेक्षम् । तथा च श्रुतिः " यत्र वा अर्हन्नागच्छति सर्वगृह्या इव वै तत्र चेष्टयन्ति" इति । आहरंति विष्टरं पाद्यं पादार्थमुदकमर्घमाचमनीयं मधुपर्कं दधिमधुघृतमापिहितं (कार्ष्ठस्थे कार्ष्ठस्थेन) आहरंति आनयंति यजमानपुरुषाः । विष्टरादिमधुपर्कपर्यंताभ्यर्हणोपकरणानि । तत्र विष्टरं पंचविंशतिदर्भतरुणमयं कूर्चम् । पाद्यं पद्भ्यामाक्रमणीयम् उक्तलक्षणं द्वितीयं विष्टरम् । पादार्थमुदकं पादप्रक्षालनार्थं ताम्रादिपात्रस्थं जलं सुखोष्णम् । अर्घं गंधपुष्पाक्षतकुशतिलशुभ्रसर्षपदधिदूर्वान्वितं सुवर्णादिपात्रस्थमुदकम् । आचमनीयम् आचमनार्थं कमंडलुसंभृतं जलम् । मधुपर्कं दधिमधुघृतं कांस्यपात्रकृतम् अपरेण कांस्यपात्रेणाच्छादितम् । (अन्यस्त्रिस्त्रिः प्राह विष्टरादीनि) अन्यः अर्चकादपरः विष्टरो विष्टरो विष्टर इत्येवमेकैकं त्रिस्त्रिः त्रींस्त्रीन्वारान् ब्रूयात् विष्टरप्रभृतीन् पाद्यपादार्थोदकाऽर्घाचमनीयमधुपर्कान् (विष्टरं प्रतिगृह्णाति) प्रत्यङ्मुखेन यजमानेन तिष्ठता दत्त आसनात्पश्चिमे प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नर्घ्यः पूर्वोक्तलक्षणं विष्टरं तूष्णीं पाणिभ्यामुदगग्रमादत्ते (वष्मोंऽस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्यः । इमं तमभितिष्ठामि यो मा कश्चाभिदासतीत्येनमभ्युपविशति) वष्मोंऽस्मीति मंत्रांते एनं विष्टरमुदगग्रमासने निधायाभ्युपविशति (पादयोरन्यं विष्टर आसीनाय) विष्टरे आसीनायार्घ्यायान्यं विष्टरं यजमानः पूर्ववद्ददाति स च तं पूर्ववत् प्रतिगृह्य प्रक्षालितयोः पादयोरधस्ताद्वष्मोंऽस्मीत्यनेन मंत्रेण निदधाति (सव्यं पादं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयति । ब्राह्मणश्चेद्दक्षिणं प्रथमं) ततोऽन्येन पाद्यमिति त्रिरुक्ते यजमानार्पितं पाद्योदकमादाय वामं चरणं प्रक्षाल्य इतरं प्रक्षालयति क्षत्रियादिरर्घ्यः । यदि ब्राह्मणोऽर्घ्यः स्यात्तदा प्रथमं दक्षिणं प्रक्षाल्य वामं प्रक्षालयति (विराजो दोहोऽसि विराजो दोहमशीय मयि पाद्यायै विराजो दोह इति) विराजो दोहोऽसीत्यावृत्तेन मंत्रेण (अर्घं प्रतिगृह्णाति) ततोऽर्घ इत्येतत्त्रिरुक्ते यजमानदत्तमर्घम् (आपस्य युष्माभिः सर्वान्कामानवाप्नवानीति) आपस्य युष्माभि-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

रित्यनेन मंत्रेण प्रतिगृह्णाति (निनयन्नभिमंत्रयते समुद्रं व इति) प्रतिगृहीतमर्घं शिरसाभिवंद्य निनयन् भूमौ प्रवाहयन् अभिमंत्रयते समुद्रं व इति मंत्रेण (आचामत्यामागन् इति) तत आचमनीयमिति त्रिरन्योक्ते यजमानेन दत्तमाचमनीयं प्रतिगृह्यामागन्यशसेत्यनेन मंत्रेणाचामति सकृत्प्राश्नाति जलम् । ततः स्मार्त्तमाचमनं करोति एवं सर्वत्र (मित्रस्य त्वेति मधुपर्कं प्रतीक्षते) ततो मधुपर्क इति त्रिरन्योक्ते यजमानदत्तं मधुपर्कं दक्षिणहस्तेन प्रतिगृह्णाति । सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणस्यानामिकया त्रिः प्रयौति नमः इयावास्येति) तं मधुपर्कं वामहस्ते निधाय दक्षिणस्य पाणेः अनामिकांगुल्या त्रिवारमालोडयति नमः इयावास्येति मंत्रेण (अनामिकांगुष्ठेन च त्रिर्निरुक्षयति) अनामिका च अंगुष्ठश्च अनामिकांगुष्ठं तेन त्रिवारं निरुक्षयति पात्राद्बहिर्निर्गमयति । चकारात्प्रतिसंयमनं निरुक्षणं (तस्य त्रिः प्राश्नाति यन्मधुनो मधव्यमिति) तस्य मधुपर्कस्य एकदेशमेकदेशमादाय यन्मधुनो मधव्यमित्यादिना मंत्रेण सकृत्प्राश्य पुनरनेनैव मंत्रेण उच्छिष्ट एव द्वितीयं प्राश्य तृतीयं प्राश्नाति (मधुमतीभिर्वा प्रत्यृचं) मधुव्वाता इति तिसृभिः प्रत्यृचं प्रतिमंत्रं वा पूर्ववत्त्रिः प्राश्नाति (पुत्रायान्तेवासिने वोत्तरत आसीनायोच्छिष्टं दद्यात् सर्वं वा प्राश्नीयात् प्राग्वाऽसंचरे निनयेत्) मधुपर्कस्य शेषप्रतिपत्तिमाह-पुत्राय सूनवे अन्तेवासिने उपनयनप्रभृति विद्यार्थित्वेन आचार्यकुलवासिने शिष्याय वा । कथंभूताय उत्तरत आसीनाय उच्छिष्टं प्राशितशेषं मधुपर्कं प्रयच्छेत् । अथवा सर्वं भक्षयेत् । यद्वा प्राक् पूर्वस्यां दिशि असंचरे जनसंचारवर्जिते देशे त्यजेत् । अत्र पूर्वपूर्वासंभवे उत्तरोत्तरां प्रतिपत्तिं कुर्यात् (आचम्य प्राणान् संमृशति वाङ्म आस्ये) इत्यादिभिर्मंत्रैः । तद्यथा-आचमनं सकृन्मंत्रेण । ततस्त्रिराचम्य एवं सर्वत्र स्मार्त्तमाचमनं कृत्वा प्राणान् इंद्रियाणि संमृशति सजलमालभते । तद्यथा-वाङ्मे आस्येऽस्त्विति मुखं कराग्रेण । नसोर्मे प्राणोऽस्त्विति तर्जन्यंगुष्ठाभ्यां युगपद्दक्षिणादिनासारंध्रे । अक्ष्णोर्मे चक्षुरस्त्विति अनामिकांगुष्ठाभ्यां

Scanning by Siddhanta eGangotri Gyaan

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

युगपच्चक्षुषी । कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्त्विति मंत्रावृत्त्या दक्षिणोत्तरौ कर्णौ । बाह्वोर्मे बलमस्त्विति कर्णवद् बाहू । ऊर्वोर्मे ओजोऽस्त्विति युगपद्धस्तेनोरू । अरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूस्तन्वा मे सह संत्विति शिरःप्रभृतीनि पादांतानि सर्वाण्यंगान्युभाभ्यां हस्ताभ्यामालभते । (आचांतोदकाय शासमादाय गौरिति त्रिः प्राह) आचान्तमुदकं येन स आचांतोदकस्तस्मै अर्घ्याय शासं खड्गं गृहीत्वा यजमानः । गौर्गौर्गौः आलभ्यतामिति प्राह ब्रवीति । ततोऽर्घ्यः (प्रत्याह माता रुद्राणां दुहिता वसूनां स्वसाऽऽदित्यानाममृतस्य नाभिः। प्रनुवोचञ्चिकितुषे जनाय मागामनागामदितिं वधिष्ट । मम चामुष्य च पाप्मानठ्ँ हनोमीति यद्यालभेत) ततोऽर्घ्यः माता रुद्राणामित्यादि वधिष्टेत्यंतं मंत्रं पठित्वा मम चामुकशर्मणो यजमानस्य च पाप्मानं हनोमीति पठति यदि गामालभेत (अथ यद्युत्सिसृक्षेत्) अथवा अर्घ्यो यदि गामुत्स्रष्टुमिच्छेत् तदा (मम चामुष्य च) मम चामुकशर्मणो यजमानस्य च (पाप्मा हतः ओमुत्सृजत तृणान्यत्त्विति ब्रूयात्) ओमित्यंतं उपांशु पठित्वा उत्सृजत तृणान्यत्त्विति ब्रूयात् इत्यंतमुच्चैः (नत्वेवामार्ठ्सोऽर्घः स्यात्) तुशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । अर्घः अमांसः पश्वालंभवर्जितो नैव भवेत् । अत्र यद्यालभेत यद्युत्सिसृक्षेदित्यनेन सूत्रेण गवालंभस्य विकल्पं विधाय नत्वेवामार्ठ्स इत्यनेन गवालंभनमर्घमात्रे नियमेन विधत्ते तथा च सति द्वयोः स्मृत्योर्विरोधे अप्रामाण्ये प्राप्ते व्यवस्थामाह (अधियज्ञमधिविवाहं कुरुतेत्येव ब्रूयात्) अधियज्ञं यज्ञे अधिविवाहं विवाहे । कुरुत विदधत गवालंभं पाप्मानं हनोमीत्यस्यांते इत्येवं वदेत् । अन्यत्र पाप्मा हत इति पाप्मानठ्ँ हनोमीति वा विकल्पः । नान्यत्रेति भावः । यद्यप्येवं मधुपर्के गवालंभ आचार्येणोक्तः तथापि अस्वर्ग्यत्वाल्लोकविद्विष्टत्वाच्च कलौ न विधेयः । " अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्नतु " इति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिषु निषेधदर्शनात् (यद्यप्यसकृत्संवत्सरस्य सोमेन यजेत कृताध्र्या एवैनं याजयेयुर्नाकृताध्र्या इति श्रुतेः) यद्यप्यसकृत्संवत्सरस्य संवत्सरे असकृत्पुनः पुनः

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

सोमेन ज्योतिष्टोमादिना यजेत तदापि एनं सोमयाजिनं कृतोऽर्घ्यो येषां ते कृताघ्र्या एव संतः याजयेयुर्यज्ञं कारयेयुः । न अकृताघ्र्या याजयेयुरिति श्रुतिवचनात् । सोमेन यजेतेत्यनेन सोमयागार्थमेव वृता ऋत्विजः अर्घ्या इति गम्यते न यागान्तरार्थम् ॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथम-
कांडे तृतीया कंडिका ॥ ३ ॥

चत्वारः पाकयज्ञा हुतोऽहुतः प्रहुतः प्राशित इति॥१॥ पंचसु बहिःशालायां विवाहे चूडाकरण उपनयने केशान्ते सीमन्तोन्नयन इति ॥२॥ उपलिप्तऽउद्धृतावोक्षितेऽग्निमुपसमाधाय ॥ ३ ॥ निर्मन्थ्यमेके विवाहे ॥ ४ ॥ उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे कुमार्याः पाणिं गृह्णीयात् ॥ ५ ॥ त्रिषु त्रिषूत्तरादिषु ॥ ६ ॥ स्वातौ मृगशिरसि रोहिण्यां वा ॥ ७ ॥ तिस्रो ब्राह्मणस्य वर्णानुपूर्व्येण ॥ ८ ॥ द्वे राजन्यस्य ॥ ९ ॥ एका वैश्यस्य ॥ १० ॥ सर्वेषार्ठ्शूद्रामप्येके मंत्रवर्जम् ॥ ११ ॥ अथैनां वासः परिधापयति जरां गच्छ परिधत्स्व वासो भवाकृष्टीनामभिशस्तिपावा । शतं च जीव शरदः सुवर्च्चा रयिं च पुत्राननुसंव्ययस्वाऽऽयुष्मतीदं परिधत्स्व वास इति॥१२॥अथोत्तरीयम्। या अकृंतन्नवयन् या अतन्वत याश्च देवीस्तंतूनभितोऽततंथ । तास्त्वा देवीर्जरसे संव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वासऽइति ॥ १३॥ अथैनौ समंजयति । समञ्जन्तु विश्वेदेवाः समापो हृदयानि नौ । सम्मातरि-

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

श्वा संधाता समुदेष्ट्री दधातु नाविति ॥ १४ ॥ पित्रा प्रत्तामादाय गृहीत्वा निष्क्रामति यदैषि मनसा दूरं दिशोऽनुपवमानो वा । हिरण्यपर्णो वैकर्णः स त्वा मन्मनसां करोत्वित्यसाविति ॥ १५ ॥ अथैनौ समीक्षयति । अघोरचक्षुरपतिघ्येधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः । वीरसूर्देवकामा स्योना शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे । सोमः प्रथमो विविदे गंधर्वो विविद उत्तरः । तृतीयोऽअग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः । सोमोऽददद्गंधर्वाय गंधर्वोऽदददग्नये । रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम् । सा नः पूषा शिवतमा मैरय सा नऽऊरू उशती विहर । यस्यामुशंतः प्रहराम शेपं यस्यामु कामा बहवो निविष्टयाऽइति ॥ १६ ॥ ४ ॥

(चत्वारः पाकयज्ञाः) पच्यते श्रप्यते ओदनादिकमस्मिन्निति पाको गृह्याग्निः तस्मिन् पाके नान्यत्रेति भावः । पाके यज्ञाः पाकयज्ञाः यतः " वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गार्ह्यं कर्म यथाविधि । पंचयज्ञविधानं च पार्क्तिं चान्वाहिकीं गृही ॥ " इति मनुना दैनंदिनपाको गृह्येऽग्नौ स्मर्यते ते चत्वारः चतुर्विधा भवंति कथं (हुतोऽहुतः प्रहुतः प्राशित इति) तत्र हुतः होममात्रं यथा सायंप्रातर्होमः । अहुतः होमबलिरहितं कर्म यथा स्वस्तरारोहणम् । प्रहुतो यत्र होमो बलिकर्म भक्षणं च । यथा पक्षादिकर्म । प्राशितः यत्र प्राशनमात्रं न होमो न बलिः । यथा सर्वासां गवां पयसि पायसश्रपणानंतरं ब्राह्मणभोजनमित्थं चतुर्विधः (पंचसु बहिःशालायां विवाहे चूडाकरण उपनयने केशांते सीमंतोन्नयने) पंचसु संस्कारकर्मसु बहिःशालायां गृहाद्बहिः शाला बहिःशाला, मंडप इति यावत् । तस्यां कर्म भवति ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

यथा विवाहे परिणयने चूडाकरणे क्षौरकर्मणि उपनयने मेखलाबंधे केशान्ते गोदानकर्मणि सीमंतोन्नयने गर्भसंस्कारे एतेषु पंचसु बहिःशालायामनुष्ठानम् । अन्यत्र गृहाभ्यंतरे मखशालायामेव (उपलिप्त उद्धृतावोक्षितेऽग्निमुपसमाधाय) उपलिप्ते गोमयोदकेन । उद्धृते । स्फ्येनोल्लिखितेनेति तिसृभी रेखाभिः अवोक्षिते उदकेनाभ्युक्षिते बहिः शालागृहयोः अन्यतरस्मिन् प्रदेशे अग्निमुपसमाधाय । अग्निं लौकिकमावसथ्यं वा । उपसमाधाय स्थापयित्वा । अयं च लेपनादिविधिर्नापूर्वः अपि तु परिसमुह्येत्यादिपूर्वोक्तस्यैवानुवादः । ततश्चात्रानुक्तमपि परिसमूहनमुद्धरणं च सर्वत्र भवति 'एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोमः' इति वचनात् (निर्मन्थ्यमेके विवाहे) एके आचार्याः विवाहे पाणिग्रहे निर्मंथ्यमारणेयमग्निं वैवाहिकहोमाधिकरणमिच्छंति । अथ विवाहाख्यं कर्माह (उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे कुमार्याः पाणिं गृह्णीयात्) उदगयने मृगादिराशिषट्कस्थिते रवौ । आपूर्यमाणपक्षे शुक्लपक्षे पुण्याहे ज्योतिःशास्त्रोक्तविष्ट्यादिदोषरहिते । कुमार्याः अनन्यपूर्विकायाः कन्यायाः । अनेन विंशतिप्रसूतायाः स्मृत्यंतरविहितस्य पुनर्विवाहस्यानियमः । इच्छा चेत्करोति । पाणिं गृह्णीयात् । पाणिं हस्तं स्वगृह्योक्तविधिना गृह्णीयात् । अस्मिन्नयनपक्षदिनानि नियम्य नक्षत्रनियममाह (त्रिषु त्रिषूत्तरादिषु स्वातौ मृगशिरसि रोहिण्यां वा) उत्तराः आदिर्येषां तान्युत्तरादीनि तेषु कतिषु त्रिषु त्रिषु तथा हि उत्तराहस्तचित्रा इति त्रीणि । उत्तराश्रवणधनिष्ठा इति त्रीणि । तथा उत्तरारेवत्यश्विन्य इति त्रीणि । स्वातौ मृगशिरसि रोहिण्यां वा । एतेषां नक्षत्राणामन्यतमे इत्यर्थः । कुमार्याः पाणिं गृह्णीयात् इति सामान्येनोक्तं तत्र विशेषमाह (तिस्रो ब्राह्मणस्य वर्णानुपूर्व्येण । द्वे राजन्यस्य । एका वैश्यस्य) ब्राह्मणस्य द्विजाग्र्यस्य वर्णानुपूर्व्येण वर्णक्रमेण तिस्रः ब्राह्मणीक्षत्रियावैश्या विवाह्या भवंति । द्वे क्षत्रियावैश्ये राजन्यस्य विवाह्ये भवतः । एका वैश्यैव वैश्यस्य विवाह्या भवति । वर्णानुपूर्व्यग्रहणात् व्युत्क्रमो निषिद्धः (सर्वेषाठं शूद्रामप्येके मंत्र-

Funding by IKS/MoE

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

वर्जम्) ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रामप्येके विवाह्यां मन्यंते । तत्र विशेषः । मंत्रवर्जं मंत्ररहितं यथा भवति तथा । अत्र द्विजातीनामपि शूद्रापरिणयने आचार्येण मन्त्रवत्क्रियानिषेधात् । अतः शूद्रस्य शूद्रापरिणयने मन्त्रवत्क्रिया नास्ति किंतु मंत्ररहितं क्रियामात्रमिति गम्यते । ततश्च शूद्रस्य शूद्रापरिणयने यन्मंत्रवद्धोमादि कर्म कुर्वंति तदशास्त्रीयम् । एके न मन्यन्ते शूद्राविवाहम् । कुतः । शूद्रायाः धर्मकार्येष्वनधिकारात् । कुतो नाधिकार इति चेत् । 'रामा रमणायोपेयंते न धर्माय कृष्णजातीयेति निरुक्तकारयास्काचार्याः' इति वचनात् । अतो रमणार्थं शूद्रापरिणयनं पक्षे । एवं सति षण्मासदीक्षासंवत्सरदीक्षानंतरमग्निं चित्वा प्रथमं न रामामुपेयात् इति निषेध उपपद्येत । प्राप्तं हि प्रतिषेधस्य विषयः । यदि रामोढा न स्यात् तदा अग्निचितः कथं तत्प्रथमगमनं प्रतिषिध्येत । तस्माच्छूद्रापरिणयनं भोगार्थमिच्छया कुर्वतो न शास्त्रातिक्रमः धर्मप्रजारत्यर्थो हि विवाहः । प्रासंगिकमभिधाय इदानीं प्रकृतमाह । तत्र पुण्येऽहनि (अथैनां वासः परिधापयति जरां गच्छ परिधत्स्व वासो भवा कृष्टीनामभिशस्तिपावा । शतं च जीव शरदः सुवर्चा रयिं च पुत्राननुसंव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वास इति) अथाग्निस्थापनानंतरं एनां कुमारीं वासः अहतं सदशं वस्त्रं परिधापयति परिहितं कारयति वरः जरां गच्छेति मन्त्रं पठित्वा । कुमारी च स्वयं परिधत्ते (अथोत्तरीयं या अकृंतन्नवयन् या अतन्वत याश्च देवीस्तंतूनभितोऽततंथ । तास्त्वा देवीर्जरसे संव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वास इति) अथ वस्त्रपरिधानानंतरम् उत्तरीयं वासः परिधापयति वरः या अकृंतन्निति मंत्रमुक्त्वा । अत्र परिधापयतीति णिजंतस्य कारितार्थत्वात् परिधत्स्व वास इति मंत्रस्यापि तदर्थत्वात् परिधापयिताऽन्य इव गम्यते, स किं वरः अध्वर्युर्वा इति संशयः । तत्राध्वर्युः कर्मसु वेदयोगादिति परिभाषाबलात् अध्वर्युः परिधापयितेति चेत् । तन्न । स्मार्त्तेषु कर्मसु अध्वर्योः कर्तृत्वयोगाभावात् । समाख्यया हि अध्वर्योः कर्मसु योगः । समाख्या च वेद-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

योगात् । न च स्मृतिर्वेदः । स्मरणादेव स्मृतीनां प्रामाण्यात् न पुनर्वेद-मूलत्वेन । अतः समाख्याया अभावात् स्वयं कर्तृत्वं पाकयज्ञेषु । अतो वर एव परिधापयिता । ननु पूर्णपात्रो दक्षिणा वरो वेति पाकयज्ञेषु परि-क्रयार्था दक्षिणा श्रूयते । सा च दक्षिणा परिक्रेतव्याभावे नोपप-द्यते । अतस्तदन्यथानुपपत्त्या अन्यस्य कर्तृत्वं कल्प्यताम् । नैतदेवम् । अन्यस्य ब्रह्मणः परिक्रेतव्यस्य कर्तुर्विद्यमानत्वात् परिक्रयार्थदक्षिणा-श्रवणस्योपपत्तेः । किंच वचनाभावे परः परस्य कर्म कर्तुं न प्रवर्त्तते । नात्र वचनमस्ति पाकयज्ञेषु स्वतोऽन्यकर्तृत्वविधायकम् । श्रौतवत्समाख्यापि नास्ति । ननु स्मृतीनां वेदमूलत्वात् यद्वेदमूलं स्मार्त्तं कर्म तद्वेदसमाख्यया अन्यस्य कर्तृत्वं कल्प्यताम् । मैवं यतः स्मृतयोऽनिश्चितवेदमूलाः । अतो न ज्ञायते किंवेदमूलमिदं कर्म । यद्वेदसमाख्यया अन्यः कर्त्ता कल्प्यते । मंत्रलिंगविरोधोऽपि पर-कर्तृत्वे । कथं ? सा मामनुव्रता भव । प्रजापतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यम् । अमोऽहमस्मीत्यादि सा नः पूषा शिवतमेत्यादयो वैवाहिकमंत्राः आत्म-लिंगाः । ते च परकर्तृत्वे विरुध्यंते । तस्मात् पाकयज्ञेषु स्वयं यज-मानस्यैव कर्तृत्वमिति सिद्धम् । अत्र वरोऽपि वाससी परिधत्ते परिधास्यै यशसा मेति मंत्राभ्याम् (अथैनौ समंजयति समंजन्तु विश्वेदेवाः समापो हृदयानि नौ । संमातरिश्वा संधाता समुदेष्ट्री दधातु नाविति) अथ वस्त्रपरिधानानंतरं परस्परं समंजेथामिति प्रैषेण कन्याषिता एनौ वधूवरौ समंजयति संमुखौ करोति । अत्र विशेषमाह ऋष्यशृंगः— " वरगोत्रं समुच्चार्य प्रपितामहपूर्वकम् । नाम संकीर्त्तयेद्विद्वान् कन्याया-श्चैवमेव हि ॥" तत्र वरः समंजंतु विश्वेदेवा इत्यादिकं मंत्रं कन्यासंमुखी-भूतः पठति । अत्र कन्यादानप्रयोगो लिख्यते । उत्तरत्र पित्रा प्रत्ताम् इति सूत्रस्मरणात् । तद्यथा—अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः प्रपौत्राय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः पौत्राय अमुकगोत्र-स्यामुकप्रवरस्यामुकशर्मणः पुत्राय इति वरपक्षे । अमुकगोत्रस्यामुक-प्रवरस्यामुकशर्मणः प्रपौत्रीम् अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्य अमुकशर्मणः

Binding by IKS-MOE

CC-0. Agamnigam Digitized by eGangotri Foundation, Chandigarh.

पौत्रीम् अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशर्मणः पुत्रीम् इति कन्यापक्षे । एवमेव पुनर्वारद्वयमुच्चार्य अमुकगोत्राय अमुकप्रवराय अमुकशर्मणे ब्राह्मणाय इति ब्राह्मणवरपक्षे । इतरवरपक्षेऽमुकवर्मणे अमुकगुप्ताय अमुकदासायेति विशेषः । अमुकगोत्राम् अमुकप्रवराम् अमुकनाम्नीमिमां कन्यां प्रजापतिदेवतां यथाशक्त्यलंकृतां पुराणोक्त-कन्यादानफलकामो भार्यात्वेन तुभ्यमहं संप्रददे इति सकुशेन जलेन कन्याहस्तं वरस्य हस्ते दद्यात् । वरश्च द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णात्विति मंत्रेण प्रतिगृह्णीयात्ततः कोऽदादिति कामस्तुतिं पठेत् । ततः कन्यापिता कृतैतत्कन्यादानप्रतिष्ठासिद्ध्यर्थं सुवर्णं गोमिथुनं च दक्षिणां दद्यात् । अत्राचारादन्यदपि यौतकत्वेन सुवर्णरजतताम्रगो-महिष्यश्वग्रामादि कन्यापिता यथासंभवं ददाति । अन्येऽपि बांधवा-दयो यथासंभवं यौतकं प्रयच्छंति । केचन यौतकं होमांते प्रयच्छंति । अत्र देशाचारतो व्यवस्था । (पित्रा प्रत्तामादाय गृहीत्वा निष्क्रामति यदैषीति) पित्रा जनकेन प्रत्तां संकल्प्य दत्तामादाय प्रतिग्रहविधिना प्रतिगृह्य गृहीत्वा हस्ते धृत्वा निष्क्रामति गृहमध्यात् मंडपाद्वा अग्निसमीपं गंतुम् । यदैषि मनसेत्यादिना मंत्रेण करोत्वमुकि देवि इत्यंतेन । अत्र पित्रेत्युपलक्षणम् । " पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा । कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः " इति याज्ञ-वल्क्येन अन्येषामपि कन्यादाने अधिकारस्मरणात् (अथैनौ समीक्षयति अघोरचक्षुरित्यादि) अथ निष्क्रमणानंतरमेनौ वधूवरौ परस्परं समीक्षेथा-मिति प्रैषेण कन्यापिता समीक्षयति समीक्षणं कारयति । तत्र समीक्षमाणो वरः अघोरचक्षुरित्यादीन् निविष्ट्या इत्यंतान्मंत्रान्पठति ॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकांडे चतुर्थी कंडिका ॥४॥

प्रदक्षिणमग्निं पर्याणीयैके ॥ १ ॥ पश्चादग्नेस्तेजनीं कटं वा दक्षिणपादेन प्रवृत्योपविशति ॥ २ ॥ अन्वा-रब्ध आघारावाज्यभागौ महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तं

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

प्राजापत्यर्ठ स्विष्टकृच्च ॥ ३ ॥ एतन्नित्यर्ठ सर्वत्र ॥ ४ ॥ प्राङ्महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यच्चेदाज्याद्धविः ॥ ५ ॥ सर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यांतरमेतदावापस्थानं विवाहे ॥ ६ ॥ राष्ट्रभृत इच्छञ्जयाभ्यातानांश्च जानन् ॥ ७ ॥ येन कर्मणेत्सेदिति वचनात् ॥ ८ ॥ चित्तं च चित्तिश्चाकूतं चाकूतिश्च विज्ञातं च विज्ञातिश्च मनश्च शक्वरीश्च दर्शश्च पौर्णमासं च बृहच्च रथंतरं च प्रजापतिर्जयानिन्द्राय वृष्णे प्रायच्छदुग्रः पृतनाजयेषु ॥ तस्मै विशः समनमंत सर्वाः स उग्रः स इ हव्यो बभूव स्वाहेति ॥ ९ ॥ अग्निर्भूतानामधिपतिः स मावत्विन्द्रो ज्येष्ठानां यमः पृथिव्या वायुरंतरिक्षस्य सूर्यो दिवश्चन्द्रमा नक्षत्राणां बृहस्पतिर्ब्रह्मणो मित्रः सत्यानां वरुणोऽपार्ठ समुद्रः स्रोत्यानामन्नर्ठ साम्राज्यानामधिपति तन्मावतु सोम ओषधीनार्ठ सविता प्रसवानार्ठ रुद्रः पशूनां त्वष्टा रूपाणां विष्णुः पर्वतानां मरुतो गणानामधिपतयस्ते मावंतु पितरः पितामहाः परेऽवरे ततास्ततामहाः । इह मावंत्वस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्यार्ठ स्वाहेति सर्वत्रानुषजति ॥ १० ॥ अग्निरैतु प्रथमो देवतानार्ठ सोऽस्यै प्रजां मुंचतु मृत्युपाशात् । तदयर्ठ राजा वरुणोऽनुमन्यतां यथेयर्ठ स्त्री पौत्रमघन्न रोदात्स्वाहा ॥ इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः

Funding by IKS Project

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

प्रजामस्यै नयतु दीर्घमायुः। अशून्योपस्था जीवतामस्तु माता पौत्रमानंदमभिविबुध्यतामियर्ठ्स्वाहा। स्वस्ति नो अग्ने दिव आपृथिव्या विश्वानि धेह्ययथायजत्र। यदस्यां महि दिवि जातं प्रशस्तं तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रर्ठ्स्वाहा॥ सुगन्नु पंथां प्रदिशन्नऽएहि ज्योतिष्मद्धेह्यजरन्नऽआयुः। अपैतु मृत्युरमृतं मऽआगाद्वैवस्वतो नोऽअभयं कृणोतु स्वाहेति ॥ ११ ॥ परं मृत्यविति चैके प्राशनांते ॥ १२ ॥ ६ ॥

(प्रदक्षिणमग्निं पर्याणीयैके) एके आचार्याः अग्नेः प्रदक्षिणं कारयित्वा वासःपरिधानं समंजनं समीक्षणं च मन्यंते एके न मन्यंते । ततो विकल्पः (पश्चादग्नेस्तेजनीं कटं वा दक्षिणपादेन प्रवृत्योपविशति) समीक्षणानंतरं अग्निम् प्रदक्षिणीकृत्याग्नेः पश्चिमतः प्राङ्मुख उपविशति। दक्षिणतो वधूः । किं कृत्वा दक्षिणपादेन तेजनीं तृणपूलिकां कटं वा तृणमयं स्रस्तरं प्रवृत्य प्रक्रम्य उल्लंघ्येत्यर्थः । दक्षिणपादेनोल्लंघयन् चलन् चलित्वा उभयोः संस्कार्यत्वात् सवधूकः (अन्वारब्ध आवाराबाज्यभागौ महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यर्ठ० स्विष्टकृच्चैतन्नित्यर्ठ० सर्वत्र) अत्र वैवाहिकहोमप्रसंगेन सर्वकर्मसाधारणीं परिभाषां करोत्याचार्यः। तद्यथा—ब्रह्मणा दक्षिणे बाहौ दक्षिणहस्तेन अन्वारब्धे कर्त्तरि । आघारसंज्ञके आज्याहुती । यथा मनसा प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये । मनसा त्यागमपि । इंद्राय स्वाहा इदमिंद्राय । आज्यभागौ आज्यभागसंज्ञकौ होमौ यथा । अग्नये स्वाहा । इदमग्नये । सोमाय स्वाहा । इदं सोमाय । महाव्याहृतयः भूराद्यास्तिस्रो यथा । ॐ भूः स्वाहा । इदमग्नये । इदं भूर्वा इति त्यागः । तथैव भुवः स्वाहा । इदं वायवे । इदं भुव इति वा । स्वः स्वाहा । इदं सूर्याय । इदं स्वः इति वा । सर्वप्रायश्चित्तसंज्ञकाः पंचाहुतयो यथा । त्वन्नो अग्ने समुमुग्ध्यस्मत्स्वाहा । स त्वन्नो

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh
BV.SSMV

अग्ने० सुहवो न एधि स्वाहा इदमग्नीवरुणाभ्यां द्वाभ्यां त्यागः। अयाश्चाग्नेस्यनभिशस्तिपाश्च सत्यमित्त्वमया असि। अयानो यज्ञं वहास्ययानो धेहि भेषजꣳस्वाहा । इदमग्नये । ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महांतः । तेभिर्न्नो अद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे मुंचंतु मरुतः स्वर्काः स्वाहा। इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यः। उदुत्तममित्यादि अदितये स्याम स्वाहेत्यंतम् । इदं वरुणाय । प्राजापत्यम्। प्रजापतिदेवताको होमः। यथा प्रजापतये स्वाहा। इदं प्रजापतये। स्विष्टकृच्च स्विष्टकृद्धोमः। यथा अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा । इदमग्नये स्विष्टकृते । चकारः सर्वसमुच्चयार्थः। एतन्नित्यर्ठ० सर्वत्र। एतदाघारादिस्विष्टकृदवसानं सर्वत्र सर्वेषु होमात्मकेषु कर्मसु नित्यं यत्र होमाभावस्तत्र नास्ति। यथा स्रस्तरारोहणलांगलयोजनपायसब्राह्मणभोजनेषु।अंते विहितस्य स्विष्टकृद्धोमस्य कर्मविशेषे स्थानांतरमाह (प्राङ् महाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यच्चेदाज्याद्धविः) महाव्याहृतिभ्यः प्राक् पूर्वं स्विष्टकृद्यागो भवति । चेद्यदि आज्यात्सकाशादन्यदपि चरुप्रभृतिहविर्भवति। केवलाज्ययागे सर्वाहुतिशेषे भवति (सर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यांतरमेतदावापस्थानं (विवाहे) सर्वप्रायश्चित्तं त्वन्नो अग्न इत्यारभ्य उदुत्तममित्यंतं आहुति पंचकं प्राजापत्यः प्राजापत्याहुतिः । सर्वप्रायश्चित्तं च प्राजापत्यश्च सर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यौ तयोरंतरम् सर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यांतरम् । एतदावापस्थानम् । कस्मिन् कर्मणि ? विवाहे । आवापस्थानम्। आवापश्च अन्यत्र विहितस्य होमस्य जयादेः कर्मणः कर्मांतरप्रक्षेपः । आवापस्य आगंतुकत्वेन अंते निवेशो युक्तः न्यायात्, तन्निवृत्त्यर्थम् । तमेवाह । राष्ट्रभृत इच्छन्) विवाहे वैवाहिकहोमकर्मणि। राष्ट्रभृतः राष्ट्रभृत्संज्ञकाः-आहुतीः आवपेदित्यध्याहारः (जयाभ्यातानांश्च) जयाश्च अभ्यातानाश्च जयाभ्यातानाः तान् जयाभ्यातानांश्च आवपेत् । किं कुर्वन् इच्छन् राष्ट्रभृज्जयाभ्यातानानां होमफलं कामयन् । किं प्रमाणमिति चेत् (जानन् येन कर्मणेत्सेंदिति वचनात्) येन कर्मणा अस्मिन् कर्मणि [illegible]प्य तेन यत्फलं भवतीति जानन् विदन् । तत्कर्मफलमिच्छन् तस्मिन्

Funding by KSMOE
948

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

कर्मणि तत्कर्म आवपेदिति वचनात् । श्रुतेरित्यर्थः । तत्र राष्ट्रभृतो यथा । ऋताषाड्ऋतधामाऽग्निर्गंधर्व इत्यादिका द्वादश मंत्रा राष्ट्रभृत्संज्ञकाः (चित्तं च चित्तिश्चाकूतं चाकूतिश्च विज्ञातं च विज्ञातिश्च मनश्च शक्वरीश्च दर्शश्च पौर्णमासं च बृहच्च रथंतरं च प्रजापतिर्जयानिंद्राय वृष्णे प्रायच्छद् उग्रः पृतनाजयेषु । तस्मै विशः समनमंत सर्वाः स उग्रः स इ हव्यो बभूव स्वाहा) चित्तं चेत्येवमादीनां पदानां चतुर्थ्यंतानां केचिदिच्छंति तदसांप्रतम् । कुतः । नह्येतानि देवतापदानि किंतु मंत्रा एवैते । मंत्राश्च यथान्नाता एव प्रयुज्यंते (अग्निर्भूतानामधिपतिः स मावत्विन्द्रो ज्येष्ठानां यमः पृथिव्या वायुरंतरिक्षस्य सूर्यो दिवश्चंद्रमा नक्षत्राणां बृहस्पतिर्ब्रह्मणो मित्रः सत्यानां वरुणोऽपाठ० समुद्रः स्रोत्यानामन्नठ० साम्राज्यानामधिपति तन्मावतु सोम ओषधीनाठ० सविता प्रसवानाठ० रुद्रः पशूनां त्वष्टा रूपाणां विष्णुः पर्वतानां मरुतो गणानामधिपतयस्ते मावंतु पितरः पितामहाः परेऽवरे ततास्ततामहाः । इह मावंत्वस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन्क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्याठ० स्वाहेति) अभ्यातानसंज्ञका ह्येते अष्टादश मंत्राः (सर्वत्रानुषजति) अग्निर्भूतानामित्यादिषु पितरः पितामहा इत्यंतेष्वष्टादशसु मंत्रेषु प्रतिमंत्रं यथालिंगं यथावचनं समावत्वित्यादि देवहूत्याठ० स्वाहेत्यंतं वाक्यैकदेशं अनुषजति संयुनक्ति । (अग्निरैत्वित्यादि परं मृत्यविति चैके प्राशनांते) अग्निरैत्वित्यादिकाः परं मृत्यवित्यंताः पंच मंत्राः परं मृत्यविति च जुहुयात् । एके आचार्याः परं मृत्यवित्येतामाहुतिं प्राशनांते संस्रवप्राशनांते जुहुयादितीच्छंति ॥ उदकस्पर्शः ॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकांडे
पंचमी कंडिका ॥ ५ ॥

कुमार्या भ्राता शमीपलाशमिश्राँल्लाजानंजलिनाञ्जलावावपति ॥ १ ॥ तां जुहोति सठ्ंहतेन तिष्ठती अर्यमणं देवं कन्या अग्निमयक्षत । स नो अर्यमा देवः प्रेतो मुंचतु मा पतेः स्वाहा ॥ इयन्नार्युपब्रूते लाजा-

Funding by MKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

नावपंतिका ॥ आयुष्मानस्तु मे पतिरेधन्तां ज्ञातयो मम स्वाहा ॥ इमाँल्लाजानावपाम्यग्नौ समृद्धिकरणं तव ॥ मम तुभ्यं च संवननं तदग्निरनुमन्यतामियर्ठ स्वाहेति ॥ २ ॥ अथास्यै दक्षिणर्ठ हस्तं गृह्णाति सांगुष्ठं गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथाऽऽसः ॥ भगोऽअर्यमा सविता पुरंधिर्मह्यं त्वाऽदुर्गार्हपत्याय देवाः ॥ अमोऽहमस्मि सा त्वर्ठ सा त्वमस्यमोऽअहम् ॥ सामाहमस्मि ऋक्त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वं तावेहि विवहावहै सह रेतो दधावहै प्रजां प्रजनयावहै पुत्रान् विन्दावहै बहून् ते संतु जरदष्टयः । संप्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतर्ठ शृणुयाम शरदः शतमिति ॥ ३ ॥ ६ ॥

(कुमार्या भ्राता शमीपलाशमिश्राँल्लाजानञ्जलिनाऽञ्जलावावपति ताञ्जुहोति सर्ठहतेन तिष्ठती) कुमार्याः कन्यायाः भ्राता शमीपलाशमिश्राँल्लाजान् शमीपत्रयुक्तान् लाजान् भृष्टानि धान्यानि अञ्जलिना कृत्वा वध्वा अंजलौ आवपति निक्षिपति । ताञ्जुहोति सा च तान् अंजलिस्थान् लाजान् सर्ठ०हतेन मिलितेन अंजलिना जुहोति विवाहाग्नौ प्रक्षिपति तिष्ठती ऊर्ध्वा (अर्यमणं देवमित्यादि इयर्ठ० स्वाहेत्यंतं) अर्यमणं देवमिति प्रथमम् इयं नार्युपब्रूत इति द्वितीयं इमाँल्लाजानावपामीति तृतीयम् । (अथास्यै दक्षिणर्ठ० हस्तं गृह्णाति सांगुष्ठं गृभ्णामि ते सौभगत्वायेत्यादि शृणुयाम शरदः शतमित्यंतम्) अथ लाजाहोमानंतरम् अस्यै अस्याः कुमार्याः दक्षिणं हस्तं गृह्णाति स्वदक्षिणहस्तेन आदत्ते । कीदृशं हस्तं ? सांगुष्ठम् अंगुष्ठेन सहितम् ॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकांडे षष्ठी कंडिका ॥ ६ ॥

Funding by KSCMoE

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अथैनामश्मानमारोहयत्युत्तरतोऽग्नेर्दक्षिणपादेन । आरोहेममश्मानमश्मेव त्वꣳ स्थिरा भव । अभितिष्ठ पृतन्यतोऽवबाधस्व पृतनायत इति ॥ १ ॥ अथ गाथां गायति सरस्वति प्रेदमव सुभगे वाजिनीवति । यां त्वा विश्वस्य भूतस्य प्रजायामस्याग्रतः । यस्यां भूतꣳ समभवद्यस्यां विश्वमिदं जगत् । तामद्य गाथां गास्यामि या स्त्रीणामुत्तमं यश इति ॥ २ ॥ अथ परिक्रामतः तुभ्यमग्रे पर्यवहन्त्सूर्यां वहतु ना सह । पुनः पतिभ्यो जायां दाऽग्ने प्रजया सहेति ॥ ३ ॥ एवं द्विरपरं लाजादि ॥ ४ ॥ चतुर्थꣳ शूर्पकुष्ठया सर्वाँल्लाजानावपति भगाय स्वाहेति ॥ ५ ॥ त्रिः परिणीतां प्राजापत्यꣳ हुत्वा ॥ ६ ॥ ७ ॥

(अथैनामश्मानमारोहयत्युत्तरतोऽग्नेर्दक्षिणपादेनारोहेममित्यादि पृतनायत इत्यंतं सूत्रम्) अथ पाणिग्रहणानंतरम् एनां वधूम् अश्मानं दृषदम् उत्तरतोऽग्नेर्ध्रियमाणं दक्षिणपादेन कृत्वा आरोहयति आरोहेममित्यादि पृतनायत इति मंत्रेण । (अथ गाथां गायति) । अथ अश्मारोहणानंतरं गाथां गायति तां गाथामाह (सरस्वति प्रेदमवेत्यादिकां उत्तमं यश इत्यंताम् । अथ परिक्रामतस्तुभ्यमग्रे इति) अथ गाथायां समाप्तायामग्निं प्रादक्षिण्येन परिक्रामतो वधूवरौ तत्र मंत्रः । तुभ्यमग्रे पर्यवहन्नित्यादिकस्य प्रजया सहेत्यंतस्य मंत्रस्य वरपठितस्यान्ते । अत्र हस्तग्रहणादिपरिक्रमणान्तेषु कर्मसु वर एव मंत्रान्पठति (एवं द्विरपरं लाजादि) एवमुक्तप्रकारेण द्विः वारद्वयमपरं पुनरपि लाजादि कुमार्या भ्रातेत्यारभ्य परिक्रमणांतं कर्म भवति (चतुर्थꣳ० शूर्पकुष्ठया सर्वाँल्लाजानावपति भगाय स्वाहेति) ततः तृतीयपरिक्रमणानंतरं कुमार्याः भ्राता शूर्पकुष्ठया शूर्पस्य कोणेन सर्वान् यावच्छूर्पेऽवशिष्टान् लाजान्

Funding by IKS MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

कुमार्या अंजलौ आवपति निक्षिपति । तान् लाजान् तिष्ठती कुमारी भगाय स्वाहेति मंत्रेण चतुर्थं जुहोति । ततः समाचारात् तूष्णीं चतुर्थं परिक्रमणं वधूवरौ कुरुतः । नेतरथावृत्तिम् । इतरथावृत्तेः कारणस्य व्यवायस्य अभावात् । ब्रह्माग्न्योरंतरागमनं हि इतरथावृत्तिकारणं कुत इति चेत् 'हविःपात्रस्वाम्यृत्विजां पूर्वंपूर्वमंतरमृत्विजां च यथापूर्वम् इति परिभाषासूत्रात् । तेन परिक्रमणं कुर्वंतौ वधूवरौ ब्रह्माग्न्योर्मध्ये न गच्छेताम् (त्रिः परिणीतां प्राजापत्यर्ठ० हुत्वा) पूर्ववदुपविश्य प्रजापतये स्वाहा इति ब्रह्मान्वारब्धो हुत्वा इदं प्रजापतये इति त्यागं विधाय ॥ इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकांडे सप्तमी कंडिका॥७॥

अथैनामुदीचीर्ठ सप्तपदानि प्रक्रामयति । एकमिषे द्वे ऊर्ज्जे त्रीणि रायस्पोषाय चत्वारि मायोभवाय पंच पशुभ्यः षड् ऋतुभ्यः सखे सप्तपदा भव सा मामनुव्रता भव ॥ १ ॥ विष्णुस्त्वा नयत्विति सर्वत्रानुषजति ॥ २ ॥ निष्क्रमणप्रभृत्युदकुंभर्ठ स्कंधे कृत्वा दक्षिणतोऽग्नेर्वाग्यतः स्थितो भवति ॥ ३ ॥ उत्तरत एकेषाम् ॥ ४ ॥ तत एनां मूर्द्धन्यभिषिंचति । आपः शिवाः शिवतमाः शांताः शांततमास्तास्ते कृण्वंतु भेषजमिति ॥ ५ ॥ आपोहिष्ठेति च तिसृभिः ॥ ६ ॥ अथैनार्ठ सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति ॥ ७॥ अथास्यै दक्षिणार्ठसमधि हृदयमालभते । मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनु चित्तं ते अस्तु । मम वाचमेकमना जुषस्व प्रजापतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यमिति ॥ ८ ॥ अथैनामभिमंत्रयते । सुमंगलीरियं वधूरिमार्ठ समेत पश्यत । सौभाग्यमस्यै दत्त्वा याथास्तं विपरेत नेति ९॥

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

तां दृढपुरुष उन्मथ्य प्राग्वोदग्वाऽनुगुप्त आगार आनडुहे रोहिते चर्मण्युपवेशयति इह गावो निषीदंत्विहाश्वा इह पूरुषाः । इहो सहस्रदक्षिणो यज्ञ इह पूषा निषीदत्विति ॥ १० ॥ ग्रामवचनं च कुर्युः ॥ ११ ॥ विवाहश्मशानयोर्ग्रामं प्राविशतादिति वचनात् ॥ १२ ॥ तस्मात्तयोर्ग्रामः प्रमाणमिति श्रुतेः ॥ १३ ॥ आचार्याय वरं ददाति ॥ १४ ॥ गौर्ब्राह्मणस्य वरः ॥ १५ ॥ ग्रामो राजन्यस्य ॥ १६ ॥ अश्वो वैश्यस्य ॥ १७ ॥ अधिरथर्ठं शतं दुहितृमते ॥ १८ ॥ अस्तमिते ध्रुवं दर्शयति । ध्रुवमसि ध्रुवं त्वा पश्यामि ध्रुवैधि पोष्या मयि । मह्यं त्वादाद्बृहस्पतिर्मया पत्या प्रजावती संजीव शरदः शतमिति ॥ १९ ॥ सा यदि न पश्येत्पश्यामीत्येव ब्रूयात् ॥ २० ॥ त्रिरात्रमक्षारालवणाशिनौ स्यातामधः शयीयातार्ठं संवत्सरं न मिथुनमुपेयातां द्वादशरात्रर्ठं षड्रात्रं त्रिरात्रमन्ततः ॥ २१ ॥ ८ ॥

(अथैनामुदीचीर्ठं सप्तपदानि प्रक्रामयत्येकमिषे द्वे ऊर्जे त्रीणि रायस्पोषाय चत्वारि मायोभवाय पंच पशुभ्यः षड्ऋतुभ्यः सखे सप्तपदा भव सा मामनुव्रता भव विष्णुस्त्वा नयत्विति सर्वत्रानुषजति) अथ प्राजापत्यहोमानंतरम् एनां वधूमुदीचीमुदङ्मुखीं सप्तपदानि प्रक्रामयति । सप्त प्रक्रमान् दक्षिणपादेन कारयति उत्तरोत्तरं वरः । कथंभूतां त्रिः परिणीतां त्रीन् वारान् अग्नेः प्रादक्षिण्येन आनीताम् इति व्यवहितेन संबंधः, कुतः ? पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति न्यायात् । एकमिष इत्यादिभिः सप्तभिर्मंत्रैः । तद्यथा—एकमिषे विष्णुस्त्वा नयत्विति वरेणोक्ते मंत्रे वधूरेकं पदम् उदीचीति । तथा द्वे ऊर्जे विष्णुस्त्वा नय-

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

त्विति मंत्रांते द्वितीयम् । त्रीणि रायस्पोषाय विष्णुस्त्वा नयत्वित्युक्ते तृतीयम् । चत्वारि मायोभवाय विष्णुस्त्वा नयत्वित्युक्ते चतुर्थम् । पंच पशुभ्यो विष्णुस्त्वा नयतु इत्युक्ते पंचमम् । षड्ऋतुभ्यो विष्णुस्त्वा नयतु इत्युक्ते षष्ठम् । सखे सप्तपदा भव सा मामनुव्रता भव विष्णुस्त्वा नयत्वित्युक्ते सप्तमम् । विष्णुस्त्वा नयत्वित्येतावन्मंत्रभागं सर्वत्र एकमिष इत्यादिषु सर्वेषु मन्त्रेषु अनुषजति संबध्नाति (निष्क्रमणप्रभृत्युदकुंभठं. स्कंधे कृत्वा दक्षिणतोऽग्नेर्वोग्यतः स्थितो भवत्युत्तरत एकेषाम्) निष्क्रमणप्रभृति पित्रा प्रत्तामादाय गृहीत्वा निष्क्रामतीत्यादि आरभ्य कश्चित्पुरुषो जलपूर्णं कलशं स्कंधे निधाय वधूवरयोः पृष्ठत आगत्य अग्नेर्दक्षिणस्यां दिशि मौनी स्थित आस्ते केषांचित्पक्षे उत्तरतः। (तत एनां मूर्द्धन्यभिषिंचतीत्यादि आपोहिष्ठेति च तिसृभिः इत्येतावत्सूत्रम्) ततस्तस्मात् स्कंधस्थिताद्घटकुंभात् आचारादाम्रादिपल्लवसहितेन हस्तेन जलमादाय एनां वधूं मूर्धनि शिरस्यभिषिंचति वरः । आपः शिवा इत्यादिना भेषजमित्यंतेन मंत्रेण। पुनस्तथैवोदकमादाय आपो हिष्ठेत्यादि आपो जनयथा च न इत्यंताभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः अभिषिंचतीति चकारादनुषज्यते । (अथैनार्ठ.सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति) अथ अभिषेकाद्घटपरि सूर्यमुदीक्षस्वेति प्रैषेण सूर्यम् एनां वधूं वर उदीक्षयति सूर्यस्य निरीक्षणं कारयतीत्यर्थः । सा च वरप्रेषिता सती तच्चक्षुरिति मंत्रेण स्वयं पठितेन सूर्यं निरीक्षते दिवा विवाहपक्षे (अथास्यै दक्षिणार्ठ.समधि हृदयमालभते । मम व्रते त इति) अथ सूर्योदीक्षणानंतरम् अस्यै इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अस्या वध्वाः दक्षिणांसमधि दक्षिणस्य स्कंधस्योपरि हस्तं नीत्वा तस्या हृदयमालभते वरः स्पृशति । मम व्रते ते हृदयं दधामीत्यादिना नियुनक्तु मह्यमित्यंतेन मंत्रेण (अथैनामभिमंत्रयते सुमंगलीरित्यादि विपरेत नेत्यंतं सूत्रम्) अथ हृदयालंभनानंतरम् एनां वधूं वरोऽभिमंत्रयते । सुमंगलीरित्यादिना मंत्रेण। अत्र शिष्टसमाचारात् उत्तरतआयतना हि स्त्रीति श्रुति लिंगाच्च वधूं वरस्य वामभागे उपवेशयति (तां दृढपुरुष उन्मथ्य प्राग्वोदग्वाऽनुगुप्त आगार आनड्वहे रोहिते चर्मण्युपवेशयति इह गाव इति)

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

ततः तां वधूं दृढपुरुषः बलवान् काश्चित् पुमान् उन्मथ्य उत्थाप्य प्राक् पूर्वस्यां दिशि उदक् उदीच्यां वा दिशि पूर्वकल्पिते अनुगुप्ते सर्वतः परिवृते आगारे गृहे तत्र च पूर्वमास्तीर्णे आनडुहे आर्षभे रोहितें लोहितवर्णे चर्मणि अजिने प्राग्ग्रीवे उत्तरलोम्नि उपवेशयति इह गाव इत्यादिना निषीदत्विति अस्य मंत्रस्य पाठांते । केचन जामातैव दृढपुरुष इत्याहुः । तत्पक्षे जामातैव वधूमुत्क्षिप्य मंत्रमुक्त्वा चर्मण्युपवेशयति । तत आगत्य यथास्थानमुपविश्य ब्रह्मणाऽन्वारब्धः स्विष्टकृद्धोमं विधाय संस्रवं प्राश्य ब्रह्मणे पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं दक्षिणात्वेन दत्त्वा (आचार्याय वरं ददाति) वरः स्वकीयायाचार्याय वरं ददाति । वरशब्दार्थमाह (गौर्ब्राह्मणस्य वरो ग्रामो राजन्यस्याश्वो वैश्यस्य) ब्राह्मणः परिणेता गां वरं ददाति । क्षत्रियश्चेद्वरस्तदा ग्रामं ददाति । वैश्यश्चेदश्वम् । (अधिरथर्ष्टिं शतं दुहितृमते) " यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता । नोपयच्छेत तां कन्यां पुत्रिकाधर्मशंकया " इति मनुवचनात् अभ्रातृमतीपरिणयनं प्रतिषिद्धम् । तदतिक्रम्य यदि काश्चित्तामुद्वहेत् तदा तस्याः पुत्रिकात्वदोषपरिहाराय च एकरथेन अधिकं गवां शतं तत्पित्रे दत्त्वा उद्वहेत् (ग्रामवचनं च कुर्युः) । अत्र विवाहे श्मशाने च ग्रामशब्दवाच्यानां स्वकुलवृद्धानां स्त्रीणां वाक्यं कुर्युः अंकुरार्पणहरिद्राक्षतचंदनादिधर्मप्रतिपादकम् । कस्मात् (विवाहश्मशानयोर्ग्रामं प्राविशतात् इति वचनात् । तस्मात्तयोर्ग्रामः प्रमाणमिति श्रुतेः) विवाहे च श्मशाने च ग्रामं स्वकुलवृद्धाः स्त्रियः प्राविशतात् शास्त्रातिरिक्तं कर्त्तव्यमाचारं पृच्छेदिति वचनात् इति स्मृतेः । न केवलं स्मृतेः श्रुतेश्चापि । का सा श्रुतिः । तस्मात्तयोर्ग्रामः प्रमाणमिति । यतः स्वकुलवृद्धाः स्त्रियः पूर्वपुरुषानुष्ठीयमानं सदाचारं स्मरंति तस्मात्तयोः विवाहश्मशानयोः ग्रामः प्रमाणं सदाचारबोधकामित्यर्थः । (अस्तमिते ध्रुवं दर्शयति) दिवा विवाहश्चेत् अस्तमिते सूर्ये अमुकि ध्रुवमुदीक्षस्व इति प्रैषेण वधूं ध्रुवं तारकाविशेषं दर्शयति । रात्रौ चेद्विवाहस्तदा वरदानानंतरमेव । तद्यथा (ध्रुवमसीत्यादि संजीव शरदः शतमित्यंतम्) वरेण पठिते मंत्रे वधूर्ध्रुवमीक्षते

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

(सा यदि न पश्येत्पश्यामीत्येव ब्रूयात्) सा वधूः यदि ध्रुवं नेक्षेत तथापि पश्यामि इत्येव वदेत् । न विपरीतम् (त्रिरात्रमक्षारालवणाशिनौ स्यातामधः शयीयाताम्) विवाहदिनमारभ्य त्रिरात्रं त्रीणि अहोरात्राणि अक्षारालवणाशिनौ । अक्षारं चालवणं च अक्षारालवणं तत् अश्नीत इत्येवंशीलौ अक्षारालवणाशिनौ स्यातां भवेताम् । अधः आस्तृतभूमौ न खट्वायां शयीयाताम् स्वपेताम् (संवत्सरं न मिथुनमुपेयातां द्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रमन्ततः) संवत्सरं वर्षं यावत् मिथुनम् अभिगमनं नोपेयातां नोपगच्छेताम् । अथवा द्वादशरात्रम् । अथवा षड्रात्रम् । यद्वा त्रिरात्रम् । अंततः संवत्सरादिपक्षाणामंते त्रिरात्रमित्यर्थः । संवत्सरादिविकल्पास्तु शक्त्यपेक्षया व्यवस्थिता ज्ञेयाः । संवत्सरादिपक्षाशक्तौ त्रिरात्रपक्षाश्रयणेऽपि चतुर्थीकर्मानंतरं पंचम्यादिरात्रावभिगमनं चतुर्थीकर्मणः प्राक् तस्या भार्यात्वमेव न संवृत्तं विवाहैकदेशत्वाच्चतुर्थीकर्मणः ॥ इति सूत्रार्थः ॥ अथ पद्धतिः ॥ अथ प्रकृतं विवाहकर्माह ॥ तत्र पुण्येऽहनि मातृपूजापूर्वकं वरस्य पिता स्वपितृभ्यः पुत्रविवाहनिमित्तं नांदीमुखश्राद्धं विधाय वैवाह्यं पुत्रं मंगलतूर्यवेदघोषेण कन्यापितृगृहमानयति कन्यापिता च मातृपूजापूर्वकं कन्याविवाहनिमित्तकं स्वपितृभ्यो नांदीमुखं श्राद्धं विधाय मंडपद्वारमागतं वरम् अभ्युत्थानादिभिः प्रतीक्ष्य मधुपर्केणार्चयेत् । तद्यथा । अर्चयिता आसनमानाय्य तस्यासनस्य पश्चात्तिष्ठंतमर्घ्यं प्रति साधु भवानास्तामर्चयिष्यामो भवंतम् इति ब्रवीति । तत आचार्यस्तत्संबन्धिनः पुरुषाः विष्टरं पाद्यं पादार्थमुदकमर्घमाचमनीयं मधुपर्कं तत्समीपमानयंति । अथार्चयिता एकं विष्टरमादाय तिष्ठति अन्यः कश्चिद्ब्राह्मणो विष्टरो विष्टरो विष्टर इति श्रावयति । प्रतिगृह्यतामित्यर्घ्यस्य हस्तयोर्ददाति । अर्घ्यश्च वर्ष्मोऽस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्यः । इमं तमभितिष्ठामि यो मा कश्चाभिदासतीत्यनेन मंत्रेण विष्टरमासने निधाय तदुपर्युपविशति । ततोऽन्येन पाद्यं पाद्यं पाद्यमिति श्रावितेपादार्थमुदकमर्चयिता अर्घ्याय प्रतिगृह्यतामित्युक्त्वा समर्पयति । अथार्घ्यस्तत्पात्रं भूमौ निधायांजलिना जलमादाय विराजो दोहोऽसि विराजो दोहमशीय मयि पाद्यायै विराजो दोह इति

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

मंत्रेण ब्राह्मणो दक्षिणं पादं प्रक्षाल्य तथैव वामं प्रक्षालयति । क्षत्रियादयस्त्वन्ये सव्यं पादं प्रक्षाल्य अनेनैव विधिना दक्षिणं प्रक्षालयंति । ततः पुनर्विष्टरो विष्टरो विष्टर इत्यन्येन श्राविते प्रतिगृह्यतामिति यजमानदत्तं विष्टरं प्रतिगृह्य वर्ष्मोऽस्मीति मंत्रेण पादयोरधस्तान्निदधाति । ततोऽर्घोऽर्घोऽर्घ इत्यन्येन श्रावितेऽर्चयिता प्रतिगृह्यतामित्युक्त्वा अर्घ्यायार्घम् आपस्य युष्माभिः सर्वान्कामानवाप्नवानीति मंत्रं पठितवते प्रयच्छति । अर्घ्यश्चार्घं प्रतिगृह्य मूर्द्धपर्यंतमानीय समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमभिगच्छत । अरिष्टा अस्माकं वीरा मा परासेचि मत्पय इत्यनेन मंत्रेण निनयन्नभिमन्त्रयते । अथाचमनीयमाचमनीयमाचमनीयमित्यन्येन श्राविते अर्चयिताऽर्घ्याय प्रतिगृह्यतामिति उक्त्वा आचमनीयं प्रयच्छति । अर्घ्यश्च प्रतिगृह्य आमागन्यशसा सꣳसृज वर्चसा । तम्मा कुरु प्रियं प्रजानामधिपतिं पशूनामरिष्टिं तनूनामिति मंत्रेण सकृदाचम्य स्मार्त्तमाचमनं करोति । अथ मधुपर्को मधुपर्को मधुपर्क इत्यन्येनोक्ते प्रतिगृह्यतामिति यजमानेनोक्ते यजमानहस्तस्थितमुद्घाटितं मधुपर्कं मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्ष इति मंत्रेण प्रतीक्ष्य देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामीति मंत्रेण अंजलिना प्रतिगृह्य सव्ये पाणौ निधाय दक्षिणस्य पाणेरुपकनिष्ठिकयाऽङ्गुल्या नमः श्यावास्यायान्नशने यत्त आविद्धं तत्ते निष्कृंतामीति मंत्रेण सकृदालोड्य पुनर्मंत्रेणैवं द्विरालोडयति अनामिकांगुष्ठाभ्यामादाय बहिर्निक्षिप्य पुनरेवं द्विर्वारमालोडनं निरुक्षणं च करोति । ततो यन्मधुनो मधव्यं परमꣳ रूपमन्नाद्यम् । तेनाहं मधुनो मधव्येन परमेण रूपेणान्नाद्येन परमो मधव्योऽन्नादोऽसानीति मंत्रेण अनामिकांगुष्ठाभ्यामादाय त्रिः प्राश्नाति । मधुव्वाता ऋतायत इत्यादिभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः प्रत्यृचं त्रिः प्राश्नाति वा प्राशितशेषं पुत्राय शिष्याय वा दद्यात्तत्सर्वं वा भक्षयेत् । पूर्वस्यां दिशि असंचरे प्रदेशे वा क्षिपेत् । ततः स्मार्तेन विधिनाऽऽचम्य वाङ्म आस्येऽस्त्विति कराग्रेण मुखं स्पृशति । नसोर्मे प्राणोऽस्त्विति दक्षिणवामे नासारंध्रे । अक्ष्णोर्मे

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

चक्षुरस्त्विति दक्षिणोत्तरे चक्षुषी। कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्त्विति दक्षिणं श्रोत्रं संस्पृश्य पुनः कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्त्विति वामम्। एवं बाह्वोर्मे बलमस्त्विति दक्षिणोत्तरौ बाहू। ऊर्वोर्मे ओजोऽस्त्विति युगपदूरू। अरिष्टानि मेऽङ्गानि तनूस्तन्वा मे सह संत्विति शिरःप्रभृतीनि पादांतानि सर्वाण्यंगान्युभाभ्यां हस्ताभ्यामालभेत। एवमाचांतोदकाय खड्गहस्तो यजमानः गौर्गौर्गौरालभ्यतामिति ब्रूयात्। ततोऽर्घ्यः माता रुद्राणां दुहिता वसूनार्ठ० स्वसाऽऽदित्यानाममृतस्य नाभिः। प्रनुवोचं चिकितुषे जनाय मागामनागामदितिं वधिष्ट। मम च अमुकशर्मणो यजमानस्य च पाप्मानं हनोमीति गवालंभपक्षे प्रतिब्रूयात्। उत्सर्गपक्षे तु माता रुद्राणामित्यादि पाप्मा हत ॐमित्युपांशूक्त्वा उत्सृजत तृणान्यत्त्वित्युच्चैः प्रतिब्रूयात्। ततो वरो बहिःशालायामीशान्यां दिशि चतुर्हस्तायां सिकताच्छन्नायां वेदिकायां लौकिकं निर्मन्थ्यं वाऽग्निं स्थापयित्वा पश्चादग्नेः तृणपूलकं कटं वा स्थापयेत्। अथ कन्यापिता वस्त्रचतुष्टयं वराय प्रयच्छति वरश्च तेषु मध्ये जरां गच्छ परिधत्स्व वासो भवा कृष्टीनामभिशस्तिपावा। शतं च जीव शरदः सुवर्चा रयिं च पुत्रानुसंव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वास इत्यनेन मंत्रेण एकं कुमारीं परिधापयति। द्वितीयं या अकृंतन्नवयन् या अतन्वत याश्च देवीस्तंतूनभितोऽततंथ। तास्त्वा देवीर्जरसे संव्ययस्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वास इति मंत्रेण। स्वयं च परिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि। शतं च जीवामि शरदः पुरूची रायस्पोषमभिसंव्ययिष्य इति मंत्रेण एकं परिधत्ते। यशसा मा द्यावापृथिवी यशसेंद्राबृहस्पती। यशो भगश्च माविदद्यशो मा प्रतिपद्यतामिति द्वितीयम्। अथ कुमार्याः पिता एनौ परिहिताहतसदृशवस्त्रौ कन्यावरौ समंजयति परस्परं समंजेथामिति प्रैषेण। ततो वरः कन्यासुमुखीभूतः समंजंतु विश्वेदेवाः समापो हृदयानि नौ। संमातरिश्वा संधाता समुदेष्ट्री दधातु नौ इति मंत्रं पठति। अथ कन्यादानं करोति पित्रादिः कन्यादानाधिकारी। तत्र वाक्यम्। अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशर्मणः प्रपौत्राय। अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुक-

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

शर्मणः पौत्राय । अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशर्मणः पुत्राय इति वरपक्षे । अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशर्मणः प्रपौत्रीम् । अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशर्मणः पौत्रीम् । अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशर्मणः पुत्रीम् इति कन्यापक्षे । एवमेव पुनर्वारद्वयमभिहिते । अथ कन्यापिता कुशजलाक्षतपाणिः उदङ्मुखोपविष्टः प्राङ्मुखोपविष्टाय वराय प्रत्यङ्मुखोपविष्टां कन्याम् अमुकगोत्राय अमुकप्रवराय अमुकशर्मणे ब्राह्मणाय इति ब्राह्मणवरपक्षे, इतरवरपक्षे तु अमुकवर्मणे अमुकगुप्ताय अमुकदासायेति विशेषः। अमुकगोत्राम् अमुकप्रवरामुकनाम्नीमिमां कन्यां सालंकारां प्रजापतिदैवतां पुराणोक्तशतगुणीकृतज्योतिष्टोमातिरात्रसमफलप्राप्तिकामः कन्यादानफलप्राप्तिकामो वा भार्यात्वेन तुभ्यमहं संप्रददे इत्युक्त्वा सकुशाक्षतजलं कन्यादक्षिणहस्तं वरदक्षिणहस्ते दद्यात् । वरश्च द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णात्वित्यनेन मंत्रेण तां प्रतिगृह्णीयात् । अथ कोऽदादिति कामस्तुतिं पठेत् । ततः कृतैतत्कन्यादानप्रतिष्ठासिद्ध्यर्थं स्वर्णं गोमिथुनं च दक्षिणां दद्यात् । अत्र आचारात् अन्यदपि यौतकत्वेन सुवर्णरजतताम्रगोमहिष्यश्वग्रामादि कन्यापिता यथासंभवं ददाति । अन्येऽपि बांधवादयः यथासंभवं यौतकं प्रयच्छंति । केचन यौतकं होमांते प्रयच्छंति। अत्र देशाचारतो व्यवस्था । एवं पित्रा दत्तां गृहीत्वा प्रतिग्रहस्थानान्निष्क्रामति । यदैषि मनसा दूरं दिशोनु पवमानो वा । हिरण्यपर्णो वैकर्णः स त्वा मन्मनसां करोत्वसुकि इत्यंतेन मंत्रेण । अथ निष्क्रमणप्रभृत्येको जलपूर्णं कलशं स्कंधे निधाय दक्षिणतोऽग्नेर्वाग्यत ऊर्ध्वस्तिष्ठति उत्तरतो वा अभिषेकपर्यंतम् । अथैनौ वधूवरौ अग्निसमीपमागतौ कन्यायाः पिता परस्परं समीक्षेथामिति प्रेषण समीक्षयति । ततः प्रेषितो वरः समीक्षमाणां कन्यां समीक्षमाणः अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः । वीरसूर्देवकामा स्योना शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ सोमः प्रथमो विविदे गंधर्वो विविद उत्तरः । तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः । सोमोऽददद्

Funding by JKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

गंधर्वाय गंधर्वोऽददद्गन्धये । रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम् । सा नः पूषा शिवतमा मैरय सा न ऊरू उशती विहर । यस्यामुशंतः प्रहराम शेपं यस्यामु कामा बहवो निविष्टयै । इति चतुरो मंत्रान् पठति । ततः प्रदक्षिणमग्निं परीत्य पश्चादग्नेः पूर्वस्थापिततेजनीकट्योरन्यतरे दक्षिणं पादमग्रे कृत्वोपविशति वरः । तस्य दक्षिणतो वधूः । ततो ब्रह्मोपवेशनादि चरुवर्जं पर्युक्षणांतं कुर्यात् । इयांस्तु विशेषः । शमीपलाशमिश्रा लाजाः, अश्मा, अखण्डलोहितमानडुहं चर्म, कुमार्या भ्राता, शूर्पम्, दृढपुरुषः, आचार्याय वरद्रव्यं इत्येतावंति वस्तूनि उपकल्पयेत् । न प्रोक्षेत् । ततः स्रुवमादाय दक्षिणं जान्वाच्य आघारावाज्यभागौ महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तं ब्रह्मान्वारब्धो हुत्वा राष्ट्रभृज्जयाभ्यातानाग्निरैत्वित्यादिकान्परंमृत्यवित्यंतान् अनन्वारब्धो जुहुयात् । प्राशनांते वा परं मृत्यविति । तद्यथा । ॐ प्रजापतये स्वाहा । इदं प्रजापतये । इंद्राय स्वाहा इदमिंद्राय । अग्नये स्वाहा । इदमग्नये । सोमाय स्वाहा । इदं सोमाय । ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये । ॐ भुवः स्वाहा इदं वायवे । ॐ स्वः स्वाहा इदं सूर्याय । त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेडो अवयासिसीष्ठाः । यजिष्ठो व्ह्नितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषार्ठ०सि प्रमुमुग्ध्यस्मत्स्वाहा । इदमग्नीवरुणाभ्याम् । स त्वन्नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ । अवयक्ष्व नो वरुणर्ठ० रराणो वीहि मृडीकर्ठ०सुहवो न एधि स्वाहा इदमग्नीवरुणाभ्याम् । अयाश्चाग्नेस्यनभिशस्तिपाश्च सत्यमित्त्वमया असि । अया नो यज्ञं वहास्यया नो धेहि भेषजर्ठ स्वाहा इदमग्नयेऽयसे । ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महांतः । तेभिर्नो अद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे मुंचंतु मरुतः स्वर्काः स्वाहा । इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः स्वर्केभ्यश्च । उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं विमध्यमर्ठ० श्रथाय । अथावयमादित्य व्रते तवानागसो आदितये स्याम स्वाहा । इदं वरुणाय । ब्रह्मान्वारब्धो हुत्वा । ततो राष्ट्रभृतो यथा । ऋतापाड्ऋतधामाऽग्निर्गंधर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । इदमृतासाहे ऋतधाम्नेऽग्नये गंधर्वाय० । ऋतापाड्ऋतधामाऽग्निर्गंधर्वस्तस्यौषधयोऽप्सरसो मुदो नाम ताभ्यः स्वाहा । इदमोष-

Funding by IKS-MoE

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

धिभ्योऽप्सरोभ्यो मुद्गचः० । सर्ठ०हितो विश्वसामा सूर्यो गंधर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । इदं सर्ठ०हिताय विश्वसाम्ने सूर्याय गंधर्वाय० । सर्ठ०हितो विश्वसामा सूर्यो गंधर्वस्तस्य मरीचयोऽप्सरस आयुवो नाम ताभ्यः स्वाहा । इदं मरीचिभ्योऽप्सरोभ्य आयुभ्यः० । सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चंद्रमा गंधर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । इदं सुषुम्णाय सूर्यरश्मये चंद्रमसे गंधर्वाय । सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चंद्रमा गंधर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुरयो नाम ताभ्यः स्वाहा । इदं नक्षत्रेभ्योऽप्सरोभ्यो भेकुरिभ्यः । इषिरो विश्वव्यचा वातो गंधर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । इदमिषिराय विश्वव्यचसे वाताय गंधर्वाय० । इषिरो विश्वव्यचा वातो गंधर्वस्तस्यापोऽप्सरस ऊर्जो नाम ताभ्यः स्वाहा । इदमद्भ्योऽप्सरोभ्य ऊर्भ्यः० । भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गंधर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । इदं भुज्यवे सुपर्णाय यज्ञाय गंधर्वाय० । भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गंधर्वस्तस्य दक्षिणा अप्सरसस्तावा नाम ताभ्यः स्वाहा । इदं दक्षिणाभ्योऽप्सरोभ्यस्तावाभ्यः० । प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गंधर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । इदं प्रजापतये विश्वकर्मणे मनसे गंधर्वाय० । प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गंधर्वस्तस्य ऋक्सामान्यप्सरस एष्टयो नाम ताभ्यः स्वाहा । इदमृक्सामभ्योऽप्सरोभ्य एष्टिभ्यः० । केचिदन्यथा मंत्रप्रयोगं कुर्वन्ति तत्प्रदर्श्यते । ऋतुषाड्ऋतधामाऽग्निर्गंधर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । इति प्रथमः । तस्यौषधयोऽप्सरसो मुदो नाम ताभ्यः स्वाहेति द्वितीयः । एवं सर्वेषु मंत्रेषु । अस्मिन्नपि पक्षे त्यागास्तु त एव । अथ जयाहोमः । चित्तं च स्वाहा इदं चित्ताय । चित्तिश्च स्वाहा इदं चित्त्यै । आकूतं च स्वाहा इदमाकूताय । आकूतिश्च स्वाहा इदमाकूत्यै । विज्ञातं च स्वाहा इदं विज्ञाताय । विज्ञातिश्च स्वाहा इदं विज्ञात्यै । मनश्च स्वाहा इदं मनसे । शक्करीश्च स्वाहा इदं शक्करीभ्यः । दर्शश्च स्वाहा इदं दर्शाय । पौर्णमासं च स्वाहा इदं पौर्णमासाय । बृहच्च स्वाहा इदं बृहते । रथंतरं च स्वाहा इदं रथंतराय । चित्तं

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

चेत्येवमादीनां पदानां चतुर्थ्यंतानां प्रयोगं केचिदिच्छंति तदसांप्रतम् । कुतः । नह्येतानि देवतापदानि किंतु मंत्रा एवैते । मंत्राश्च यथाम्नाता एव प्रयुज्यंते । प्रजापतिर्जयानिंद्राय वृष्णे प्रायच्छदुग्रः पृतनाजयेषु । तस्मै विशः समनमंत सर्वाः स उग्रः स इ हव्यो बभूव स्वाहा । इदं प्रजापतये जयानिंद्राय । अथाभ्यातानाः । अग्निर्भूतानामधिपतिः स मावत्वस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन् क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन् कर्मण्यस्यां देवहूत्याꣳ स्वाहा इदमग्नये भूतानामधिपतये । इंद्रो ज्येष्ठानामधिपतिः स मावत्वित्येवमादिस्वाहाकारांतो मंत्रः । इदमिन्द्राय ज्येष्ठानामधिपतये । एवं समावत्वस्मिन्नित्यादि वक्ष्यमाणेषु सर्वमंत्रेष्वनुषंगः । यमः पृथिव्या अधिपतिः । इदं यमाय पृथिव्या अधिपतये । वायुरंतरिक्षस्याधिपतिः । इदं वायवेंतरिक्षस्याधिपतये । सूर्यो दिवोऽधिपतिः । इदं सूर्याय दिवोऽधिपतये । चंद्रमा नक्षत्राणामधिपतिः । इदं चंद्रमसे नक्षत्राणामधिपतये । बृहस्पतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिः । इदं बृहस्पतये ब्रह्मणोऽधिपतये । मित्रः सत्यानामधिपतिः । इदं मित्राय सत्यानामधिपतये । वरुणोऽपामधिपतिः । इदं वरुणायापामधिपतये । समुद्रः स्रोत्यानामधिपतिः । इदꣳ० समुद्राय स्रोत्यानामधिपतये । अन्नꣳ० साम्राज्यानामधिपति तन्मावत्वस्मिन् इत्यादि । इदमन्नाय साम्राज्यानामधिपतये । सोम ओषधीनामधिपतिः । इदं सोमायौषधीनामधिपतये । सविता प्रसवानामधिपतिः । इदं सवित्रे प्रसवानामधिपतये । रुद्रः पशूनामधिपतिः । इदं रुद्राय पशूनामधिपतये । उदकस्पर्शनम् । त्वष्टा रूपाणामधिपतिः । इदं त्वष्ट्रे रूपाणामधिपतये । विष्णुः पर्वतानामधिपतिः । इदं विष्णवे पर्वतानामधिपतये । मरुतो गणानामधिपतयस्ते मावंत्वस्मिन् । इदं मरुद्भ्यो गणानामधिपतिभ्यः । पितरः पितामहाः परेऽवरे ततास्ततामहाः । इह मावंत्वस्मिन् ब्रह्मणीत्यादि समानम् । इदं पितृभ्यः पितामहेभ्यः परेभ्योऽवरेभ्यस्ततेभ्यस्ततामहेभ्यः । उदकस्पर्शनम् । एते अष्टादश मंत्रा अभ्यातानसंज्ञकाः । अग्निरैतु प्रथमो देवतानार्थ० सोऽस्यै प्रजां मुंचतु मृत्युपाशात् । तदयर्थ० राजा वरुणोऽनुमन्यतां यथेयर्थ० स्त्री पौत्रमघं

Funding by IKS, MoE

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

न रोदात्स्वाहा । इदमग्नये । इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै नयतु दीर्घमायुः । अशून्योपस्था जीवतामस्तु माता पौत्रमानंदमभिविबुध्यतामियर्ठ० स्वाहा । इदमग्नये । स्वस्ति नो अग्ने दिव आ पृथिव्या विश्वानि धेह्ययथा यजत्र । यदस्यां महि दिवि जातं प्रशस्तं तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रर्ठ० स्वाहा । इदमग्नये । सुगं नु पंथां प्रदिशन्न एहि ज्योतिष्मद्धेह्यजरन्न आयुः । अपैतु मृत्युरमृतं म आगाद्वैवस्वतो नो अभयं कृणोतु स्वाहा । इदं वैवस्वताय । परं मृत्यो अनुपरेहि पंथां यस्ते अन्य इतरो देवयानात् । चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजार्ठ० रीरिषो मोत वीरान्स्वाहा । इदं मृत्यवे । एके संस्रवप्राशनांते जुहुयादितीच्छंति । उदकस्पर्शः । कुमार्या भ्राता उपकल्पितान् शमीपलाशमिश्रान् लाजान् शूर्पे कृतान् स्वेनांजलिना गृहीत्वा कुमार्या अंजलावावपति । ताँल्लाजान् प्राङ्मुखी तिष्ठती कुमारी सव्यहस्तसहितेन दक्षिणहस्तेन अंजलिना विवाहाग्नौ जुहोति । अर्यमणं देवं कन्या अग्निमयक्षत । स नो अर्यमा देवः प्रेतो मुंचतु मा पतेः स्वाहा इत्यनेन मंत्रेण हस्तास्थितलाजानां तृतीयांशं जुहोति । इदमर्यम्णे । इयं नार्युपब्रूते लाजानावपंतिका । आयुष्मानस्तु मे पतिरेधंतां ज्ञातयो मम स्वाहा । इत्यनेन मंत्रेण पुनरंजलिस्थितानां लाजानामर्द्धं जुहोति । इदमग्नये । इमांल्लाजानावपाम्यग्नौ समृद्धिकरणं तव । मम तुभ्यं च संवननं तदग्निरनुमन्यतामियर्ठ० स्वाहा इत्यनेन मंत्रेण सर्वांल्लाजान् जुहोति । इदमग्नये । मंत्रत्रयं कन्यैव पठति । अथ कुमार्याः सांगुष्ठं दक्षिणं हस्तं वरो गृह्णाति । गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथाऽऽसः । भगो अर्यमा सविता पुरंधिर्मह्यं त्वाऽदुर्गार्हपत्याय देवाः । अमोऽहमस्मि सा त्वर्ठ० सा त्वमस्यमो अहम् । सामाहमस्मि ऋक्त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वं तावेहि विवहावहै सह रेतो दधावहै प्रजां प्रजनयावहै पुत्रान् विंदावहै बहून् ते संतु जरदष्टयः । संप्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतर्ठ० शृणुयाम शरदः शतमित्यंतेन मंत्रसंदर्भेण॥ अथ कुमार्याः दक्षिणं पार्श्वं स्वदक्षिणहस्तेन गृहीत्वा आरोहेम-

Digitized by eGangotri

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अश्मानमश्मेव त्वर्ठं स्थिरा भव । अभितिष्ठ पृतन्यतोऽवबाधस्व पृतनायत इत्यनेन मंत्रेण अग्नेरुत्तरतो व्यवस्थितस्याश्मनः उपरि वरः करोति । अथाश्मन्यारूढायां कुमार्यां वरो गाथां गायति । सरस्वति प्रेदमव सुभगे वाजिनीवति । यां त्वा विश्वस्य भूतस्य प्रजायामस्याग्रतः । यस्यां भूतर्ठ० समभवद्यस्यां विश्वमिदं जगत् । तामद्य गाथां गास्यामि या स्त्रीणामुत्तमं यश इत्यंताम् । अथ वधूवरौ । प्रदक्षिणमग्निं परिक्रामतः तुभ्यमग्रे पर्यवहन् सूर्यां वहतु ना सह । पुनः पतिभ्यो जायां दाऽग्ने प्रजया सह । इत्यंतस्य मंत्रस्य वरपठितस्यांते । एवं पूनर्वारद्वयं लाजावपनादि परिक्रमणांतं कर्म निर्विशेषं भवति । ततस्तृतीयपरिक्रमणानंतरं कुमार्या भ्राता शूर्पकोणप्रदेशेन सर्वांल्लाजान् कुमार्यञ्जलावावपति । सा तिष्ठती कुमारी तान् भगाय स्वाहेत्यनेन जुहोति । इदं भगाय । ततः सदाचारात् तूष्णीं चतुर्थं परिक्रमणं कुरुतः । नेतरथावृत्तिम् । अथ प्रजापतये स्वाहेति ब्रह्मान्वारब्धो हुत्वा इदं प्रजापतये इति त्यागं विधाय एनां वधूमुदीचीं सप्त पदानि प्रक्रामयति । तद्यथा—एकमिषे विष्णुस्त्वा नयत्विति वरेणोक्ते मंत्रे वधूरेकं पदमुदग्ददाति । द्वे ऊर्जे विष्णुस्त्वा नयत्विति द्वितीयम् । त्रीणि रायस्पोषाय विष्णुस्त्वा नयत्वित्युक्ते तृतीयम् । चत्वारि मायोभवाय विष्णुस्त्वा नयत्विति चतुर्थम् । पंच पशुभ्यो विष्णुस्त्वा नयत्विति पंचमम् । षड्ऋतुभ्यो विष्णुस्त्वा नयत्विति षष्ठम् । सखे सप्तपदा भव सा माऽनुव्रता भव विष्णुस्त्वा नयत्विति सप्तमम् । एवं वर एकैकं मंत्रं समुच्चार्योच्चार्य सप्तपदानि दापयत्युत्तरोत्तरं दक्षिणपादेन । अथ वरः स्कंधकृताद्रुदकुंभाद्रुदकमादाय वधूमूर्धन्यभिषिंचति । आपः शिवाः शिवतमाः शांताः शांततमास्तास्ते कृण्वंतु भेषजमित्यनेन मंत्रेण । पुनस्तथैवोदकमादायापोहिष्ठेति प्रत्यृचं पठित्वा तथैव मूर्धन्यभिषिंचति । अथ वरः सूर्यमुदीक्षस्वेति वधूं प्रेषयति । सा च प्रेषिता सती सूर्यमुदीक्षते । तच्चक्षुरित्यादि शृणुयाम शरदः शतमित्यंतं मंत्रं स्वयं पठित्वा । अथ वरो वध्वाः दक्षिणांसस्योपरि हस्तं नीत्वा तस्या हृदयमालभते मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनु चित्तं ते अस्तु । मम वाच-

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मेकमना जुषस्व प्रजापतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यमित्यनेन मंत्रेण । अथ हृदयालंभनानंतरं वरो वधूमभिमंत्रयते । सुमंगलीरियं वधूरिमार्ठ० समेत पश्यत । सौभाग्यमस्यै दत्त्वा याथास्तं विपरेत नेत्यनेन मंत्रेण । अत्र शिष्टसमाचारात् वधूं वरस्य वामभागे उपवेशयंति । तस्याः सीमंते वरेण सिंदूरं दापयंति । अथाग्नेः प्राग्रुदग्वा पूर्वकल्पितेऽनुगुप्त आगारे उत्तरलोम्नि प्राग्ग्रीवे आनडुहे चर्मणि तां वधूं दृढपुरुष उत्थाप्योपवेशयति इह गावो निषीदंत्विहाश्वा इह पूरुषाः इहो सहस्रदक्षिणो यज्ञ इह पूषा निषीदत्विति मंत्रेण । यद्वा जामाता दृढपुरुषस्तस्मिन् पक्षे वर उपवेशयति वधूम् । तत आगत्य पूर्ववद्यथास्थानमुपविश्य ब्रह्मान्वारब्धो वरः अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृते । इति स्विष्टकृद्धोमं विधाय संस्रवान् प्राश्य ब्रह्मणे पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं दत्त्वा स्वकीयाचार्याय वरं ददाति । ब्राह्मणश्चेद् गां क्षत्रियश्चेद् ग्रामं वैश्यश्चेदश्वम् । अन्यच्च सुवर्णादि द्रव्यं यथाश्रद्धं यथाशक्ति ब्राह्मणेभ्यो दातुं संकल्पयेत् । ग्रामवचनं च कुर्युरित्यनेन शिष्टाचारप्राप्तं तिलककरणाक्षतचंदनमंत्रविप्राशीर्वचनप्रतिष्ठामंत्रपाठादिकं यथाकुलं यथादेशसमाचारं तत्र तत्र क्रियमाणमनुमन्येरन् । दिवा चेद्विवाहस्तदाऽस्तमिते ध्रुवं दर्शयति वरो वध्वाः । रात्रौ चेद्वरदानानंतरमेव । तद्यथा । ध्रुवमीक्षस्वेति प्रेषिता वधूः ध्रुवमसि ध्रुवं त्वा पश्यामि ध्रुवैधि पोष्या मयि । मह्यं त्वाऽदाद् बृहस्पतिर्मया पत्या प्रजावती संजीव शरदः शतमित्यंते मंत्रे वरेणोक्ते ध्रुवमीक्षते । सा वधूर्यदि ध्रुवं न पश्येत् तथापि पश्यामीत्येव वदेत् । विवाहादारभ्य त्रिरात्रम् अक्षारालवणाशिनौ स्यातां जायापती अधः खद्वारहिते भूभागे आस्तृते शयीयातां त्रिरात्रमेव । संवत्सरं समग्रं मिथुनं नोपेयातां द्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रं चेति एते विकल्पा मिथुनकरणशक्त्यपेक्षया । अत्र त्रिरात्रपक्षाश्रयणं चतुर्थ्युत्तरकालम्, हेतुस्तु व्याख्यानेऽभिहितः ॥ ॥ इति विवाहकर्मपद्धतिः ॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकांडे
अष्टमी कंडिका ॥ ८ ॥

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

उपयमनप्रभृत्यौपासनस्य परिचरणम् ॥ १ ॥ अस्तमितानुदितयोर्द्ध्ना तंडुलैरक्षतैर्वा ॥२॥ अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति सायम् ॥ ३ ॥ सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति प्रातः ॥ ४ ॥ पुमार्ठ्सौ मित्रावरुणौ पुमार्ठ्सावश्विनावुभौ ॥ पुमानिंद्रश्च सूर्यश्च पुमार्ठ्सं वर्त्ततां मयि पुनः स्वाहेति पूर्वा गर्भकामा ॥ ९ ॥ ९ ॥

(उपयमनप्रभृत्यौपासनस्य परिचरणम्) अथौपासनस्य आवसथ्यस्याग्नेः परिचरणमुपासनं व्याख्यास्यते । कथमुपयमनप्रभृति उपयमनकुशादानमारभ्य । कोऽर्थः । उपयमनकुशानादाय समिधोऽभ्याधाय पर्युक्ष्य जुहुयादिति यावत् । तस्य कालनियममाह (अस्तमितानुदितयोः) अस्तमितश्च अनुदितश्च अस्तमितानुदितौ तयोस्तथा सूर्ययोः सूर्यस्यास्तमयानुदिताभ्यामुपलक्षितयोः कालयोरित्यर्थः । तत्रास्तमितलक्षणं छंदोगपरिशिष्टे–" यावत्सम्यङ् न भाव्यंते नभस्यृक्षाणि सर्वतः । न च लोहितिमाऽपैति तावत्सायं तु हूयते ॥" अनुदितस्य द्वैविध्यम् अनुदितः समयाध्युषितश्च । तत्रानुदितः स्पष्टतारकोपलक्षितः । ततः परमुदयात्प्राक् समयाध्युषितः । तथा च मनुः–"उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा । सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः" ॥ इति । संपूर्णादित्यमंडलदर्शनोपलक्षितः उदितः । तत्र वाजसनेयिनां नियमेन अनुदिते होमः । 'सूर्यो ह वा अग्निहोत्रम्' इत्यारभ्य 'तस्माद्युदितहोमिनां विच्छिन्नमग्निहोत्रं मन्यामहे' इत्यंतेन श्रुतिसमाम्नायेन उदितहोमनिंदापूर्वकमनुदितहोमस्य समर्थितत्वात् । छंदोगानामुदितानुदितयोर्विकल्पः । उदितेऽनुदिते वेति गोभिलवचनात् । आश्वलायनानां पुनरुदितहोमनियमः । तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणं " प्रातः प्रातरनृतं ते वदंति पुरोदयात् जुह्वति यऽग्निहोत्रम् । दिवाकीर्त्यमदिवा

Funding by IKS, MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

कीर्तयंतः सूर्यो ज्योतिर्न तदा ज्योतिरेषाम् " इति अनुदितहोमनिंदार्थवादपुरःसरं तस्मादुदिते होतव्यमिति उदिते होमविधानात् । होमद्रव्यानियममाह (दध्ना तंडुलैरक्षतैर्वा जुहुयात्) दध्ना गव्येन तंडुलैर्व्रीहिमयैः अक्षतैः सत्वक्कैर्यवैः । वा विकल्पेन । एतेषामन्यतमेनेत्यर्थः । (अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति सायम् । सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति प्रातः ।) तत्र सायम् अग्नये स्वाहेति पूर्वाहुतिं प्रजापतये स्वाहेत्युत्तरां जुहुयात् । सर्वत्र प्रजापतियाग उपांशुस्वाहाकारः श्राव्यस्त्यागश्च । आधारे तु स्वाहांतोऽपि मानसः । तथा सूर्याय स्वाहेति पूर्वां प्रजापतये स्वाहेत्युत्तरां प्रातः । त्यागास्तु प्रयोगे वक्ष्यंते ते च यजमानेन कार्याः । कुतः " प्रधानत्वात्प्रधानर्त्वे स्वामी फलयोगात् " इति कात्यायनवचनात् प्रधानं हि द्रव्यस्वत्वपरित्यागः । ततश्च प्रवसता यजमानेन यथाकालं यथादैवतं शुचिना आचांतेन प्राङ्मुखोपविष्टेन सर्वकर्मसु कर्त्तव्याः । तत्र ' सायमादि प्रातरंतमेकं कर्म प्रचक्षते ' इति वचनात् सायंहोमद्रव्येणैव प्रातर्होमः कर्त्तव्यः । तथा येन होत्रा सायं हुतं तेनैव प्रातर्होतव्यम् । येनारंभस्तेनैव समाप्तिरिति न्यायाच्च । तथा दधितंडुलयवानामलाभे श्यामाकनीवारवेणुयवकंदमूलफलजलसप्तानां पूर्वपूर्वालाभे परं परं नित्यहोमाय ग्राह्यम् । कंदं सूरणादि । फलमाम्रादि । अस्यैव कर्मणः कामसंयोगमाह । (पुमार्थसौ मित्रावरुणावित्यादिना पुनः स्वाहेति पूर्वां गर्भकामा) पुमांसौ मित्रावरुणावित्यादिना मंत्रेण गर्भकामा पत्नी पूर्वामाहुतिं जुहुयात् । अत्र पूर्वां गर्भकामेत्यस्य कोऽर्थः । किं नित्ययोर्द्वयोराहुत्योः प्रथमा पूर्वशब्देन विवक्षिता, उत ताभ्यां पूर्वा पूर्वं होतव्या अन्यैव । किं तावत्प्राप्तम् अन्यैवेति । मंत्रांतरेण देवतांतरहोमविधानात् । मंत्रस्य देवतायाश्च गुणत्वेन कर्मभेदकत्वात् । किंच द्वयोः प्रथमायाः पूर्वत्वे विवक्षिते नित्याग्नेयस्य सौर्यस्य च होमस्य बाधः प्रसज्येत । अत्रोच्यते । सत्यं मंत्रदेवतयोः कर्मभेदकत्वम् । पूर्वां गर्भकामेतीदं काम्यं कर्म । प्रकृतं तु नित्यम् । काम्यं नित्यस्य बाधकम् । "पुरुषार्थसमासक्तेः काम्यं नित्यस्य बाधकम्" इति न्यायात् ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

तस्मादग्नये स्वाहा सूर्याय स्वाहेति नित्ये आहुती बाधित्वा पुमांसौ मित्रावरुणावित्यादिमंत्रविहिता पत्नीकर्तृका कर्मांतररूपा हि काम्याऽऽहुतिः प्रवर्त्तते। यथा गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदित्यत्र काम्यं गोदोहनप्रणयनं नित्यं चमसं बाधित्वा प्रवर्त्तते। अत्र कथं बाध्यबाधकभावः। उच्यते—नित्यं तावदफलम्, अकरणे प्रत्यवायजनकम्। काम्यं तु फलवत्। तत्र फलवत् बलवत् अफलं दुर्बलं बाधते। अत्र यदि केचित् प्रत्यवतिष्ठेरन् आधानानुविधानानंतरं सायंप्रातर्होमानुविधानं कर्त्तव्यमाचार्येण, केन हेतुनाऽत्र कृतम्। को दोष इति चेत् परप्रकरणाम्नातम्। कथं? षडर्घ्या भवंतीत्यारभ्य तासुद्धृत्येत्यंतं विवाहप्रकरणं यतः। तत्र समाधीयते। सूत्रकारस्य शैलीयं विवाहात्प्राक् आवसथ्याधानकथनं यथा। नचेच्छंकनीयं विवाहाग्निरेवावसथ्याग्निरिति पक्षश्चाचार्यस्याभिमतः। तेनात्र होमानुविधानं कृतमिति। विवाहाग्नेरौपासनत्वं कुतोऽवगतमिति चेत् "वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत स्मार्त्तं कर्म यथाविधि। पंचयज्ञविधानं च पर्क्तिं चान्वाहिकीं द्विजः"॥ इति मनुवचनात्। "कर्म स्मार्त्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही। दायकालादृते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु" ॥ इति याज्ञवल्क्यवचनात् कृतविवाहस्य सभार्यस्यावसथ्याधानाधिकारः। आश्वलायनगोभिलादिगृह्यकारवचनाच्च। तस्माद् बहुसंमतत्वात् विवाहसमनंतरमेव होमविधानाच्चाचार्यस्य विवाहहोमसाधनाग्निरेवौपासनः संमत इति। तत्रोच्यते आश्वलायनगृह्यमतं मन्वादिवचनं तु यथागृह्यमाहितौपासनाग्निपरं स्वस्वशाखाधर्मप्रतिपादनपरं वाजसनेयिनां पंचदशशाखाश्रयिणां माध्यंदिनकाण्वप्रभृतीनां च। पारस्कराचार्यस्य तु आवसथ्याधानप्रयोगं विवाहप्रयोगात्पृथगनुविदधतो नैष पक्षः संमत इति गम्यते। यदि विवाहाग्निरेवौपासनाग्निरिति संमतः स्यात्तदाऽऽवसथ्याधानं दारकाल इत्यादिना न पृथक् प्रयोगमनुविदध्यात् विवाहहोमेनैव आवसथ्याग्नौ सिद्धे पृथक् प्रयोगारंभस्य वैयर्थ्यात्। तस्मादन्यस्थानपाठो न दोषः। इदं च औपासनपरिचरणं सर्वदा न सकृत् यतः ततोऽस्तमितेऽग्निं परिचर्य दर्व्योपघातं सक्तून् सर्पेभ्यो बलिं हरेत् इति बलिहरणविधिपरे वाक्ये

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

परिचरणस्य नित्यत्वं ज्ञापयति । "छिन्नं लूनं च पिष्टं च सान्नाय्यं मृन्मयं तथा । लोकसिद्धं गृहीतं चेन्मंत्रा जप्याः कठाशयात् ॥ छिन्नादि लोकसिद्धं चेदाद्रियेत क्रतुं प्रति । तत्तन्मंत्रजपं प्राह भारद्वाजः कृताकृतम् ॥ छिन्ने चावहने लूने पिष्टे दुग्धे च मृन्मये । खातेऽथ लौकिके प्राप्ते जपो नास्त्येव वाजिनाम् "॥अत्र च न मंत्रांते स्वाहाकारहोमौ किंतु आदावेव नचोंकारः प्रतिमंत्रं किंतु आद्य एव । यदाह " स्वाहा कुर्यान्न मंत्रांते न चैव जुहुयाद्धविः । स्वाहाकारेण हुत्वाऽग्नौ पश्चान्मंत्रं समापयेत् ॥ " सामगानामयं " नोंकुर्याद्धोममंत्राणां पृथगादिषु कुत्रचित् । अन्येषां चाविकृष्टानां कालेनाचमनादिना ॥ " अविकृष्टानामनंतरितानां कालेन आचमनादिना वा ॥ अथ प्रयोगः । आवसथ्याधानोत्तरकालं तद्दिवस एव सायंप्रातर्होमानिमित्तं मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा संध्यावंदनानंतरमग्निसमीपं गत्वा पश्चादग्नेः प्राङ्मुख उपविश्य उपयमनकुशान् समिधस्तिस्रः माणिकवारिदध्यादीनामन्यतमं होमद्रव्यमग्नेरुत्तरतः प्राचः आसाद्य उपयमनकुशानादाय तिष्ठन् समिधोऽभ्याधाय पर्युक्ष्य द्वादशपर्वपूरकेण दधितंडुलयवानामेकतमेन द्रव्येण हस्तेनैव स्वंगारिणि स्वर्चिषि वह्नौ मध्यप्रदेशे देवतां ध्यायन् जुहुयात् । अग्नये स्वाहा इदमग्नये । तदुत्तरतः मनसा प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये इति सायम् । तथैव सूर्याय स्वाहा इदं सूर्याय । प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये इति प्रातः । पत्नी चेद्गर्भकामा भवति तदा पुमाठंसौ मित्रावरुणौ पुमाठंसावश्विनावुभौ । पुमानिंद्रश्च सूर्यश्च पुमाठंसं वर्त्ततां मयि पुनः स्वाहेति पूर्वामाहुतिं पत्नी जुहोति । उत्तरां यजमानः । इदं मित्रावरुणाभ्यामश्विभ्यामिंद्राय सूर्याय च ॥ इति नित्यहोमविधिः ॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकाण्डे
नवमी कंडिका ॥ ९ ॥

राज्ञोऽक्षभेदे नद्धविमोक्षे यानविपर्यासेऽन्यस्यां वा
व्यापत्तौ स्त्रियाश्चोद्वहने तमेवाग्निमुपसमाधायाज्यर्ठ

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

संस्कृत्येह रतिरिति जुहोति नानामंत्राभ्याम् ॥ १ ॥ अन्यद्यानमुपकल्प्य तत्रोपवेशयेद्राजानर्ठं स्त्रियं वा प्रति क्षत्र इति यज्ञांतेनात्वाऽहार्षमिति चैतया ॥२॥ धुर्यौ दक्षिणा ॥ ३ ॥ (प्रायश्चित्तिः) ॥ ४ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ५ ॥ १० ॥

अथ नैमित्तिकमुच्यते । (राज्ञोऽक्षभेदे नद्धविमोक्षे यानविपर्यासेऽन्यस्यां वा व्यापत्तौ स्त्रियाश्चोद्वहने) राज्ञः प्रजापालनाधिकृतस्य यात्रादिप्रस्थितस्य अक्षभेदे रथावयवभंगे नद्धविमोक्षे नद्धस्य रथस्य विमोक्षे सन्नहनच्छेदे वा यानविपर्यासे यानस्य विपर्यासे अधोमुखादिभावे वा अन्यस्यां वा व्यापत्तौ अन्यस्मिन् वा अशुभसूचके निमित्ते । स्त्रियाश्चोद्वहने उद्वाहितायाः पूर्वं पतिगृहनयने चशब्दात् रथाक्षभेदादिकनिमित्तं संजाते नैमित्तिकं प्रायश्चित्तरूपं कर्मोच्यते । कर्मोपपाते प्रायश्चित्तं तत्कालमिति वचनात् निमित्तसमनंतरमेव नैमित्तिकं कुर्यात् । तद्यथा (तमेवाग्निमुपसमाधायाज्यर्ठं संस्कृत्येह रतिरिति जुहोति नानामंत्राभ्याम्) तमेवेति यदि राज्ञो निमित्तं तदा प्रास्थानिकं सेनाग्निं यदि स्त्रियाः निमित्तं तदा वैवाहिकमग्निं पंचभूसंस्कारान् कृत्वा उपसमाधाय स्थापयित्वा ब्रह्मोपवेशनादिपर्युक्षणांतां कुशकंडिकां विधाय । "एष एव विधिर्यत्र क्वचिद्धोमः" इत्यनेनैवाज्यसंस्कारे प्राप्ते पुनराज्यर्ठ० संस्कृत्येति वचनमाघारहोमात्प्रागेव इह रतिरित्याज्याहुतिद्वयप्राप्त्यर्थम् । ततश्च पर्युक्षणांते इह रतिरिति नानामंत्राभ्यां द्वाभ्यां जुहोत्याहुतिद्वयम्। ततः आघारादिस्विष्टकृदंते (अन्यद्यानमुपकल्प्य तत्रोपवेशयेद्राजानर्ठ० स्त्रियं वा प्रति क्षत्र इति यज्ञांतेनात्वाऽहार्षमिति चैतया) अन्यद्रथादिकं यानं वाहनमुपकल्प्य संयोज्य तत्र तस्मिन् याने राजानं नृपं स्त्रियं चोद्वाहितां वधूमुपवेशयेत् आरोहयेत् । कथं प्रति क्षत्रे प्रतितिष्ठामीत्यादिना प्रतितिष्ठामि यज्ञ इत्यंतेन मंत्रेण । आत्वाऽहार्षमित्येतयर्चा च । (धुर्यौ दक्षिणा प्रायश्चित्तिः) धुर्यौ धुरि साधू अनड्वाहौ दक्षिणा ब्रह्मणे देया । दक्षिणाशब्दः परिक्रयार्थे द्रव्ये वर्त्तते । येन ऋत्विजा-

Funding by MoE-IKS-MoE

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मानतिर्भवति । इदं कर्म प्रायश्चित्तिः । दुर्निमित्तसूचितदुरितापहारिणी । अतः सति निमित्ते भवति । (ततो ब्राह्मणभोजनम्) ततः कर्मसमाप्त्यनंतरं ब्राह्मणस्य भोजनं कारयितव्यम् । इति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ अक्षभेदादिनिमित्तानामेकतमे निमित्ते संजाते शुचौ देशे पंचभूसंस्कारान् कृत्वा राज्ञः पुरोहितः सेनाग्निमुपसमाधाय वध्वा वरः वैवाहिकमग्निं ब्रह्मोपवेशनादिपर्युक्षणांते इह रतिरिह रमध्वमिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहेति प्रथमामाहुतिं जुहुयात् । इदमग्नये उपसृजन् धरुणम्मात्रे धरुणो मातरन्धयन् । रायस्पोषमस्मासु दीधरत्स्वाहेति द्वितीयाम् । इदमग्नये इत्याहुतिद्वयं हुत्वा ततः आघारादिस्विष्टकृदंतं चतुर्दशाहुतिकं होमं विधाय संस्रवं प्राश्याऽऽचम्य धुर्यावनड्वाहौ ब्रह्मणे अस्य कर्मणः प्रतिष्ठार्थम् एतावनड्वाहौ ब्रह्मंस्तुभ्यं ब्रह्मणे मया दत्ताविति प्रयोगेण दक्षिणां दत्त्वा । अन्यद्यानमानीय तत्पुरोहितो राजानं वरो वधूमुपवेशयेत् । प्रति क्षत्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रे०आत्वाऽहार्षमिति मंत्राभ्याम् । ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकांडे
दशमी कण्डिका ॥ १० ॥

चतुर्थ्यामपररात्रेऽभ्यन्तरतोऽग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रं प्रतिष्ठाप्य स्थालीपाकठ्ँ श्रपयित्वाऽऽज्यभागाविड्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति ॥ १ ॥ अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै पतिघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । वायो प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै प्रजाघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । सूर्य प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै पशुघ्नी

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा। चंद्र प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै गृहघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा। गंधर्व प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै यशोघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहेति ॥ २ ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति प्रजापतये स्वाहेति ॥ ३ ॥ हुत्वा हुत्वैतासामाहुतीनामुदपात्रे सर्ठस्रवान्त्समवनीय तत एनां मूर्द्धन्यभिषिंचति। या ते पतिघ्नी प्रजाघ्नी पशुघ्नी गृहघ्नी यशोघ्नी निंदिता तनूर्ज्जारघ्नी तत एनां करोमि सा जीर्य त्वं मया सहासाविति ॥ ४ ॥ अथैनार्ठ स्थालीपाकं प्राशयति प्राणैस्ते प्राणान्त्संदधाम्यस्थिभिरस्थीनि मार्ठसैर्मार्ठसानि त्वचा त्वचमिति ॥ ५ ॥ तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेदुत ह्येवंवित्परो भवति ॥ ६ ॥ तामुदुह्य यथर्तु प्रवेशनम् ॥ ७ ॥ यथाकामी वा काममाविजनितोः संभवामेति वचनात् ॥ ८ ॥ अथास्यै दक्षिणार्ठसमधि हृदयमालभते। यत्ते सुसीमे हृदयं दिवि चंद्रमासि श्रितम्। वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतर्ठ शृणुयाम शरदः शतमिति ॥ ९ ॥ एवमत ऊर्ध्वम् ॥ १० ॥ ११ ॥

(चतुर्थ्यामपररात्रेऽभ्यंतरतोऽग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रं प्रतिष्ठाप्य स्थालीपाकर्ठ० श्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्टा-

Funding by IKS-MoE

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

ऽऽज्याहुतीर्जुहोति) चतुर्थ्यां तिथौ विवाहतिथिमारभ्य अपररात्रे रात्रेः पश्चिमे यामे अभ्यंतरतः गृहस्य मध्ये अग्निं वैवाहिकमुपसमाधाय पंचभूसंस्कारान् कृत्वा अग्निं स्थापयित्वा दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य तत्र पूर्ववद् ब्रह्माणमुपवेश्य उत्तरत उदपात्रं प्रतिष्ठाप्य प्रणीतास्थानात् उत्तरतः जलपूर्णं ताम्रादिपात्रं स्थापयित्वा । अत्र ब्रह्माणमुपवेश्येति पुनर्वचनमुदपात्रप्रतिष्ठापनावसरज्ञापनार्थम् । स्थालीपाकं चरुं यथाविधि श्रपयित्वा पर्युक्षणांते आघारानंतरमाज्यभागाविष्टाऽऽज्याहुतीर्जुहोति आज्येन पंचाहुतीर्वक्ष्यमाणैर्मंत्रैर्जुहोति (अग्ने प्रायश्चित्त इत्यादिभिः) (स्थालीपाकस्य जुहोति प्रजापतये स्वाहेति) स्थालीपाकस्य चरोः प्रजापतये स्वाहेत्येकामाहुतिं जुहोति (हुत्वा हुत्वैतासामाहुतीनामुदपात्रे सर्ठ०स्रुवान्त्समवनीय) अग्ने प्रायश्चित्त इत्यादीनां प्राजापत्यांतानां षण्णामाहुतीनां प्रत्येकं हुत्वा संस्रुवान् हुतशेषानुदपात्रे समवनीय प्रक्षिप्य । केषांचिन्मते स्विष्टकृदाहुतेरपि (तत एनां मूर्धन्यभिषिंचति) ततस्तस्मादुदपात्रादुदकमादाय एनां वधूं वरो मूर्धन्यभिषिंचति (या ते पतिघ्नी इत्यादिना सा जीर्य त्वं मया सहामुकि देवि इत्यंतेन) । (अथैनार्ठ स्थालीपाकं प्राशयति) अथाभिषेकानंतरमेनां वधूं स्थालीपाकं चरुशेषं (प्राणैस्ते प्राणान्त्संदधामीत्यादिना त्वचा त्वचमित्यंतेन मंत्रेण) वरः प्राशयति (तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेदुत ह्येवंवित् परो भवति) यतोऽनेन चरुशेषप्राशनकर्मणा भर्त्रा सहैक्यं प्राप्ता दाराः तस्मादेवंवित्पुरुषः श्रोत्रियस्य विदुषः दारेण भार्यया सह उपहासं मैथुनं नेच्छेत् न कामयेत हि यस्मात् एवंविदपि श्रोत्रियः परः शत्रुर्भवति (तामुद्वह्य यथर्तु प्रवेशनम्) एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण तां वधूं उद्वह्य विवाह्य विवाहकर्मणा भार्यात्वं संपाद्य यथर्तु प्रवेशनम् ऋतुकालमृतुकालं प्रवेशनमभिगमनं कुर्यादिति शेषः (यथाकामी वा) स्त्रियाः काममनतिक्रम्य यथाकामं तदस्यास्तीति यथाकामी वा भवेत् । न ऋतुकालाभिगमननियमः । कुतः ? (काममाविजनितोः संभवामेति वचनात्) कामं स्वेच्छया आविजनितोः आप्र-

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

सवात् संभवाम भर्त्रा सह संगता भवामेति स्त्रीणामिंद्राद्वरप्रार्थनावचनात् । प्रजापतेरिति केचित् । अत्र यद्यपि यथर्तु प्रवेशनामिति सामान्येनोक्तम् । तथापि स्मृत्यंतरोक्तपर्वादिनिषेधपालनं कुर्यात् । यथाह मनुः– " अमावास्याऽष्टमी चैव पौर्णमासी चतुर्दशी । ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः ॥" याज्ञवल्क्योऽपि–" षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् । ब्रह्मचार्येव पर्वण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेत् ॥ " इत्यादिनिषेधो याथाकाम्यपक्षेऽपि समान एव । यतः प्राप्तेऽभिगमने निषेधः प्रवर्त्तते । गर्भिण्यभिगमने निषेधस्तु काममाविजनितोः संभवामेति वचनाद्बाध्यते । ऋतावनभिगमने दोषमाह मनुः–"ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥ " तथा " ऋतुस्नातां तु यो भार्यां शक्तः सन्नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥ " तथा–" लोकानंत्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः । यस्मात्तस्मात्स्त्रियः सेव्याः कर्त्तव्याश्च सुरक्षिताः ॥ " इत्यादिभिः स्मृतिभिः स्त्रीरक्षाया विहितत्वात् तासां कामातिक्रमणे व्यभिचारशंकासंभवाद्रक्षार्थं याथाकाम्यम् । तस्माद्याथाकाम्ये तु न नियमः । यथाकामी वेति विकल्पाभिधानात् । अनभिगमने तु प्रत्यवायस्मरणाभावाच्च । अतो लोकानंत्यं दिवः प्राप्तिश्च (अथास्यै दक्षिणार्ष्टसमधि हृदयमालभते यत्ते सुसीम इति) अथाभिगमनानंतरमस्यै अस्या भार्यायाः दक्षिणांसं दक्षिणस्कंधमधि उपरि दक्षिणं हस्तं नीत्वा हृदयमालभते हृदयं वक्षः आलभते स्पृशति (यत्ते सुसीमे इत्यादिना शृणुयाम शरदः शतमित्यन्तेन मंत्रेण)। (एवमत ऊर्ध्वम्) एवमनेनैव प्रकारेण अतोऽनंतरम् ऋतावृतौ प्रवेशनं यथाकामं वा इति सूत्रार्थव्याख्या ॥ अथ चतुर्थीप्रयोगः । तत्र विवाहाच्चतुर्थ्यामपररात्रे गृहाभ्यंतरतः पंचभूसंस्कारान् कृत्वा विवाहाग्नेः स्थापनम् । दक्षिणतः ब्रह्मोपवेशनम् । प्रणीतास्थापनादुत्तरतः उदपात्रस्थापनम् । प्रणीताप्रणयनादि आज्यभागांतमावसथ्याधानवत् कुर्यात् । आज्यभागानंतरमग्ने प्रायश्चित्ते इत्यादिभिः पंचभिर्मंत्रैः

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

पंचाज्याहुतीर्हुत्वा । तद्यथा—अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै पतिघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । इदमग्नये । वायो प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै प्रजाघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । इदं वायवे । सूर्य प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै पशुघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । इदं सूर्याय । चंद्र प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै गृहघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । इदं चंद्रमसे । गंधर्व प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै यशोघ्नी तनूस्तामस्यै नाशय स्वाहा । इदं गंधर्वाय । ततः स्थालीपाकेन प्रजापतये स्वाहा । इदं प्रजापतये । इति प्राजापत्यांतं हुत्वा अग्ने प्रायश्चित्त इत्यादिप्राजापत्यांतानां षडाहुतीनां संस्रवमुदपात्रे प्रक्षिपेत् । केषांचिन्मते स्विष्टकृतोऽपि संस्रवं प्रक्षिपेत् । अन्यासामाहुतीनां पात्रांतरे संस्रवान्प्रक्षिपेत् । ततोऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृते । इति हुत्वाऽऽज्येन महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यांता नवाहुतीर्वा जुहोति । ततः पात्रांतरस्थान् संस्रवान् प्राश्य पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दत्त्वा उदपात्रादुदकमादाय वधूं मूर्धन्यभिषिंचति—या ते पतिघ्नी प्रजाघ्नी पशुघ्नी गृहघ्नी यशोघ्नी निंदिता तनूर्जारघ्नीं तत एनां करोमि सा जीर्य त्वं मया सहासाविति इत्यनेन मंत्रेण । अथ वरः वधूं स्थालीपाकं हुतशेषं सकृत्प्राशयति प्राणैस्ते प्राणान्त्संदधामि अस्थिभिरस्थीनि मार्ठसैर्मार्ठसानि त्वचा त्वचमिति अनेन मंत्रेण । सा च भर्त्रा मंत्रे पठिते प्राश्नाति । अथ ऋतुकाले रजोदर्शने संजाते पुण्याहे गर्भाधाननिमित्तं मातृपूजापूर्वकं स्वयमाभ्युदयिकं कृत्वा रात्रावभिगमनं कुर्यात् । अभिगमनानंतरं वध्वा दक्षिणस्कंधस्योपरि दक्षिणहस्तं नीत्वा हृदयं स्पृशति यत्ते सुसीमे हृदयं दिवि चंद्रमसि श्रितम् । वेदाहं तन्मां तद्विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतमित्यनेन मंत्रेण ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

एवं श्राद्धवर्जं प्रत्यृतुकालमभिगमनं कुर्यात् । यथाकामी वा भवेत् । ऋतुकालाभिगमनं कुर्वन् ब्रह्मचर्यात् न स्खलति । 'ब्रह्मचार्येव पर्वण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेत्' इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । अनभिगमने तु दोषस्य श्रवणात् । "ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः । ऋतुस्नातां तु यो भार्यां शक्तः सन्नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥" इत्यादिप्रत्यवायस्मरणाच्च ऋतुकालाभिगमने नियमः । याथाकाम्ये तु न नियमः । यथाकामी वेति विकल्पविधानात् । अतो "लोकानंत्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः । यस्मात्तस्मात्स्त्रियः सेव्याः कर्त्तव्याश्च सुरक्षिताः ॥" इत्यादिभिः स्मृतिभिः स्त्रीरक्षणस्य विहितत्वात् । तासां कामातिक्रमणे व्यभिचारशंकासंभवात् तद्रक्षार्थं याथाकाम्यमिति चतुर्थीकर्मपद्धतिः ॥ विष्णुपुराणे—"ऋतावभिगमः शस्तः स्वपत्न्यामवनीपते । पुँन्नामर्क्षे शुभे काले श्रेष्ठे युग्मासु रात्रिषु ॥ नास्नातां तां स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलाम् । नाप्रशस्तां न कुपितां नानिष्टां न च गुर्विणीम् ॥ नादक्षिणां नान्यकामां नाकामां नान्ययोषितम् । क्षुत्क्षामां नातिभुक्तां वा स्वयं चैभिर्गुणैर्युतः ॥ स्नातः स्रग्गंधधृक् प्रीतो नाध्मातः क्षुधितोऽपि वा । सकामः सानुरागश्च व्यवायं पुरुषो व्रजेत् ॥ चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्याऽथ पूर्णिमा । पर्वाण्येतानि राजेंद्र रविसंक्रांतिरेव च ॥ तैलस्त्रीमांससंभोगी पर्वस्वेतेषु वै पुमान् । विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः ॥" इति ॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकाण्डे
एकादशकण्डिका ॥ ११ ॥

पक्षादिषु स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वा दर्शपूर्णमासदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति ब्रह्मणे प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो द्यावापृथिवीभ्यामिति ॥१॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यो बलिहरणं भूतगृह्येभ्य आकाशाय च ॥२॥ वैश्वदेवस्याग्नौ जुहोत्यग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा विश्वेभ्यो

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digitization Foundation, Chandigarh.

देवेभ्यः स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति प्राशनान्ते ॥३॥ बाह्यतः स्त्रीबलिर्हरति नमः स्त्रियै नमः पुष्ठ्यै वयसेऽवयसे नमः शुक्लाय कृष्णदंताय पापिनां पतये नमः। ये मे प्रजामुपलोभयंति ग्रामे वसंत उत वाऽरण्ये तेभ्यो नमोऽस्तु बलिमेभ्यो हरामि स्वास्ति मेऽस्तु प्रजां मे ददत्विति ॥ ४ ॥ शेषमद्भिः प्रप्लाव्य ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ५ ॥ १२ ॥

(पक्षादिषु स्थालीपाकर्क्ष श्रपयित्वा दर्शपूर्णमासदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति ब्रह्मणे प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो द्यावापृथिवीभ्यामिति) पक्षाणामादयः पक्षादयः तासु पक्षादिषु प्रतिपत्सु । अत्र यद्यपि पक्षादिष्वित्युक्तं तथापि संधिमभितो यजेतेति वचनात् " पर्वणो यश्चतुर्थांश आद्याः प्रतिपदस्त्रयः । यागकालः स विज्ञेयः प्रातर्युक्तो मनीषिभिः ॥ " इति पर्वचतुर्थांशोऽपि यागकालत्वेनाभिमतः । तथा " पूर्वाह्णे वाऽथ मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते । स एव यागकालः स्यात्परतश्चेत्परेऽहनि ॥ " तत्रापि " संधिर्यदाऽपराह्णे स्याद्यागं प्रातः परेऽहनि । कुर्वाणः प्रतिपद्भागे चतुर्थेऽपि न दुष्यति ॥ " इत्यादिभिर्वचनैर्यागकालं निर्णीय पर्वदिवसे कृतौपवसथिकाशनः सपत्नीकः शालायां जघनेनाग्निं रात्रौ जाग्रन्मिश्र इतिहासमिश्रो वा पृथक् शयित्वा प्रातः कृतस्नानसंध्यावंदनप्रातर्होमः स्वाचांतोऽग्नेः पश्चात् प्राङ्मुख उपविश्य पूर्वोक्तविधिना चरुं श्रपयित्वाऽऽज्यभागांते दर्शे दर्शदेवताभ्यः पौर्णमासे पौर्णमासदेवताभ्यः प्रयोगे वक्ष्यमाणाभ्यश्चरुं हुत्वा ब्रह्मप्रजापतिविश्वेदेवद्यावापृथिवीभ्यश्चरुं जुहोति (विश्वेभ्यो देवेभ्यो बलिहरणं भूतगृह्येभ्य आकाशाय च) बलिहरणं स्थालीपाकादेव । विश्वेभ्यो देवेभ्यो भूतगृह्येभ्य आकाशाय च बलिहरणं बलिदानम् । (वैश्वदेवस्याग्नौ जुहोति अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा

Digitized by eGangotri

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति) वैश्वदेवस्य विश्वे देवा देवपितृमनुष्या देवता अस्येति वैश्वदेवः पाकः पंचमहायज्ञार्थं साधितपाक इत्यर्थः। ननु वैश्वदेवस्याग्नौ जुहोतीति विश्वेदेवसंबद्धस्य चरोस्सिद्धोपात्तस्य वा अग्नौ जुहोतीति कथं नोच्यते । यथा वृषोत्सर्गे पौष्णस्य जुहोतीति पूषसंबद्धः पृथगेव पिष्टमयः पूर्वसिद्धश्चरुर्गृह्यते। किमिति पंचमहायज्ञार्थः । उच्यते स्थालीपाकर्ठं श्रपयित्वेत्यत्र स्थालीपाकस्यैकवचनांतत्वाद् द्वितीयस्य वैश्वदेवस्य चरोरभावोऽवगम्यते । पौष्णवत् वैश्वदेवस्य सिद्धोपात्तस्य पृथगुपादानं तु पंचमहायज्ञार्थं वैश्वदेवपाकस्य सद्भावान्निवर्तते । पंचमहायज्ञार्थस्य वैश्वदेवत्वं कुत इति चेत्। वैश्वदेवादन्नात्पर्युक्ष्येति सूत्रात् । अग्नौ जुहोतीति अग्निग्रहणं बलिकर्मता मा भूदिति। अग्नये स्वाहेत्यादिप्रयोगदर्शनार्थं सर्वत्र तस्यैकदेशस्योद्धृत्यासादितप्रोक्षितस्य अग्नये प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो हुत्वा स्थालीपाकाद्वैश्वदेवाच्च अग्नये स्विष्टकृते जुहोति। ततः शेषसमाप्तिं विधाय (बाह्यतः स्त्रीबलिर्ठं हरति) प्रयोगे वक्ष्यमाणैर्नमः स्त्रियै इत्यादिभिर्मंत्रैः बाह्यतः शालायाः प्रांगणे स्त्रीबलिं स्त्र्यादिभ्यो बलिः स्त्रीबलिस्तं स्त्रीबलिं हरति ददाति शेषमद्भिः प्रप्लाव्य स्थालीस्थितमवशिष्टं चरुमद्भिर्जलेन प्रप्लाव्य मज्जयित्वा। अत्रापः प्राणीताः तासां सर्वकर्मार्थत्वेन प्रणीतत्वात्। (ततो ब्राह्मणभोजनं) व्याख्यातः सूत्रार्थः ॥ अथ पक्षादिकर्मोच्यते ॥ तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा अमावसमांसमक्षारालवणं हविष्यं व्रताशनं विधाय रात्रावग्निसमीपे भूमौ दंपती पृथक् शयीयाताम्, प्रातः स्नात्वा संध्यावंदनानंतरं प्रातर्होमं च निर्वर्त्य उदिते सूर्ये पौर्णमासं स्थालीपाकमारभेत । तत्रात्मनः ब्रह्मणः प्रणीतानां चासनचतुष्टयं कुशैर्दत्त्वा पक्षादिकर्मणाऽहं यक्ष्ये तत्र मे त्वं ब्रह्मा भव। भवामीति तेनोक्ते आसने उपवेश्य। अत्रासादने वैश्वदेवान्नासादनं विशेषः। तत्प्रोक्षणं च आज्यभागांतं यथोक्तं कर्म निर्वर्त्य स्थालीपाकमभिघार्य स्रुवेण चरुमादाय अग्नये स्वाहा इदमग्नये अग्नीषोमाभ्यार्ठं स्वाहा इदमग्नीषोमाभ्याम् उपांशु कुर्यात् अग्नीषोमाभ्यार्ठं स्वाहा इद-

Funding by MoE-IKS

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मग्नीषोमाभ्याम् उच्चैः। ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यः द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहा इदं द्यावापृथिवीभ्याम्। हुतशेषात् स्रुवेण अग्नेरुत्तरतः प्राक्संस्थं विश्वेभ्ये देवेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यः भूतगृह्येभ्यो नमः इदं भूतगृह्येभ्यः आकाशाय नमः इदमाकाशाय चेति स्रुवेण बलित्रयं दत्त्वा अभिघारितवैश्वदेवान्नात्स्रुवेणादाय अग्नये स्वाहा इदमग्नये प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यः इत्याहुतित्रयमग्नौ हुत्वा स्थालीपाकोत्तरार्द्धद्वैश्वदेवोत्तरार्द्धाच्च अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृते इति हुत्वा भूरित्यादिप्राजापत्यांता नवाहुतीर्जुहुयात्। संस्रवप्राशनं मार्जनं पवित्रप्रतिपत्तिः, न प्रणीताविमोकः, ब्रह्मणे दक्षिणादानांतं कृत्वा चरुशेषमादाय शालाया बहिरुपलिप्तायां भूमौ प्राङ्मुख उपविश्य स्रुवेण नमः स्त्रियै इदं स्त्रियै। नमः पुरुषाय वयसेऽवयसे इदं पुरुषाय वयसेऽवयसे नमः शुक्लाय कृष्णदंताय पापिनां पतये नमः। इदं शुक्लाय कृष्णदंताय पापिनां पतये। ये मे प्रजामुपलोभयंति ग्रामे वसंत उत वाऽरण्ये तेभ्यो नमोऽस्तु बलिमेभ्यो हरामि स्वस्ति मेऽस्तु प्रजां मे ददतु। इदं ये मे प्रजामुपलोभयंति ग्रामे वसंत उत वाऽरण्ये तेभ्यः इदमेभ्य इति वा त्यागः। शेषं प्रणीताद्भिः प्रप्लाव्याचम्याग्निसमीपमागत्य प्रणीताविमोकं कृत्वा एकस्मै ब्राह्मणाय भोजनं ददामीति संकल्पयेदिति पक्षादिकर्मविधिः। दर्शे पुनरियान्विशेषः। स्थालीपाकेनाग्नये विष्णवे इंद्राग्निभ्यामिति दर्शदेवताभ्यो होमः। अनुदिते चारंभः। शेषं समानम्। " सायमादि प्रातरंतमेकं कर्म प्रचक्षते। पौर्णमासादि दर्शांतमेकमेव विदुर्बुधाः॥ " इति वचनात् कृष्णपक्षे यद्याधानं तदा दर्शमकृत्वैव पौर्णमास्यां पक्षादिकर्मारंभः। यत्तु च्छंदोगपरिशिष्टवचनं " ऊर्ध्वं पूर्णाहुतेर्दर्शः पौर्णमासोऽपि चाग्रिमः। य आयाति स होतव्यः स एवादिरिति श्रुतेः। " तत्पुनराधानविषयं तच्छाखिविषयं वा॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकाण्डे

Funding by IKS, MoE

द्वादशी कण्डिका॥ १२॥

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

सा यदि गर्भं न दधीत सिंह्याः श्वेतपुष्प्या उपोष्य पुष्येण मूलमुत्थाप्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां निशायामुदपेषं पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चति। इयमोषधी त्रायमाणा सहमाना सरस्वती। अस्या अहं बृहत्याः पुत्रः पितुरिव नाम जग्रभमिति॥ १॥ १३॥

(सा यदि गर्भं न दधीत) सा भार्या यदि चेत् गर्भं न धारयेत् (सिंह्याः श्वेतपुष्प्या उपोष्य पुष्येण मूलमुत्थाप्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां निशायामुदपेषं पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामासिंचति) गर्भधारणोपायमाह सिंह्याः कंटकारिकायाः कथंभूतायाः श्वेतपुष्प्याः श्वेतानि पुष्पाणि यस्याः सा श्वेतपुष्पी तस्याः उपोष्य उपवासं कृत्वा पुष्येण चन्द्रमसा युक्तेन पुष्यनक्षत्रेण मूलं शिफामुत्थाप्य उद्धृत्य रजोदर्शनाच्चतुर्थेऽहनि स्नातायां भार्यायां रात्रौ उदपेषं यथा भवति तथा तन्मूलं उदकेन पिष्ट्वा द्रवीभावमापाद्येत्यर्थः। दक्षिणस्यां नासिकायां दक्षिणे नासारंध्रे आसिंचति क्षारयति भर्त्ता। इयमोषधी त्रायमाणा सहमाना सरस्वती। अस्या अहं बृहत्याः पुत्रः पितुरिव नाम जग्रभमित्यनेन मंत्रेण॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकांडे त्रयोदशी कंडिका॥ १३॥

अथ पुंठ्सवनम्॥ १॥ पुरा स्पंदत इति मासे द्वितीये तृतीये वा॥२॥ यदहः पुठ्सा नक्षत्रेण चंद्रमा युज्येत तदहरुपवास्याप्लाव्याऽहते वाससी परिधाप्य न्यग्रोधावरोहाञ्छुंगांश्च निशायामुदपेषं पिष्ट्वा। पूर्ववदासेचनठं हिरण्यगर्भोऽद्रयः संभृत इत्येताभ्याम्॥३॥ कुशकंटकठ्सोमाठ्शुं चैके॥४॥ कूर्मपित्तं चोपस्थे कृत्वा स यदि कामयेत वीर्यवान्त्स्यादिति विकृत्यैनमभिमंत्रयते सुपर्णोऽसीति प्राग्विष्णुक्रमेभ्यः॥५॥१४

Funding by IKS, MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

(अथ पुंसवनम्) अथ अवसरप्राप्तं पुंसवनाख्यं गर्भसंस्कारकं कर्म व्याख्यास्यते (पुरा स्पंदत इति) पुरा अग्रे स्पंदते चलिष्यति । यावत्पुरा निपातयोर्लंडिति पुरायोगे भविष्यदर्थे वर्त्तमानप्रयोग इति हेतोः । (मासे द्वितीये तृतीये वा यदहः पुꣳसा नक्षत्रेण चंद्रमा युज्येत) गर्भधारणकालात् द्वितीये तृतीये वा मासे यस्मिन्नहनि पुंसा पुरुषनाम्ना पुष्यादिना नक्षत्रेण उडुना चन्द्रमाः शशी युज्येत युक्तो भवेत् (तदहरुपवास्याप्लाव्याऽहते वाससी परिधाप्य) तस्मिन्नहनि उपवास्याभोजनं कारयित्वा भार्यामाप्लाव्य स्नापयित्वा अहते नवे सदृशे सकृत्प्रक्षालिते वाससी अंतरीयोत्तरीये द्वे परिधाप्य परिधानं कारयित्वा (न्यग्रोधावरोहाञ्छुंगांश्च निशायामुदपेषं पिष्ट्वा पूर्ववदासेचनम्) न्यग्रोधस्य वटस्य अवरोहान् अवाचीनमधः रोहंति जायंते इत्यवरोहास्तान् शुंगान् तदग्रपल्लवान् मुकुलाकारान् सान्निध्याच्चकारोऽवरोहसमुच्चयार्थः । ततश्चोभयं रात्रौ पूर्ववत् गर्भधारणार्थोक्तवत् पिष्ट्वा पूर्ववदेव आसेचनं भर्त्तुः । दक्षिणनासारंध्रे । मंत्रविशेषमाह (हिरण्यगर्भोऽद्भ्यः संभृत इत्येताभ्यामृग्भ्यां) (कुशकंटकꣳ सोमाꣳशुं चैके) एके आचार्याः न्यग्रोधावरोहशुंगेषु पिष्यमाणेषु कुशस्य कंटकं मूलं सोमांशुं सोमलताखंडं च प्रक्षिपंति तत्पक्षे द्रव्यचतुष्टयपेषणम् (कूर्मपित्तं चोपस्थे कृत्वा स यदि कामयेत वीर्यवान्स्यादिति विकृत्यैनमभिमंत्रयते सुपर्णोऽसीति प्राग्विष्णुक्रमेभ्यः) अत्र काम्यमाह स भर्त्ता यदि कामयेत अयं गर्भः वीर्यवान् शक्तिमान् स्यादितीच्छेत् तदा अस्या भार्याया उपस्थे उत्सङ्गे कूर्मपित्तं जलपूर्णशरावं निधाय विकृत्या विकृतिच्छंदस्कया सुपर्णोऽसीत्यनया ऋचा स्वः पतेत्यंतया एनं गर्भमभिमंत्रयते हस्तेन गर्भाशयं स्पृष्ट्वा मंत्रं जपतीत्यर्थः । विष्णुक्रमेभ्यः विष्णुक्रममंत्रेभ्यः प्राक् पूर्वं यावद्विकृतेः परिमाणमिति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ तत्र गर्भाधानप्रभृति द्वितीये तृतीये वा मासे यस्मिन् दिने पुंनक्षत्रयुक्तश्चंद्रस्तस्मिन्नहनि गर्भिणीमुपवासं कारयित्वा मातृपूजाभ्युदयिकं विधाय तां स्नापयित्वा अहते वाससी परिधाप्य रात्रौ न्यग्रोधावरोहाञ्छुंगांश्च उदकेन पिष्ट्वा पक्षे कुशकंटकं सोमांशुं च तत्रास्तिकाया दक्षिणपुटे आसिंचति भर्ता हिरण्य-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

गर्भोऽद्भ्यः संभृत इति ऋग्भ्याम् । स यदीच्छेत् वीर्यवान् स्यादयं गर्भः तदा तस्याः स्त्रियाः उदशरावम् उपस्थे कृत्वा सुपर्णोऽसीत्यनया विष्णोः क्रमोऽसीत्येतस्मात् प्राक् पठितया विकृत्या ऋचाऽन्तर्गर्भमभिमंत्रयते पिता॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकाण्डे
चतुर्दशी कण्डिका ॥ १४ ॥

(अथ सीमंतोन्नयनम् ॥ १ ॥ पुꣳसवनवत् ॥ २ ॥ प्रथमगर्भे मासे षष्ठेऽष्टमे वा ॥ ३ ॥ तिलमुद्गमिश्रꣳ स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वा प्रजापतेर्हुत्वा पश्चादग्नेर्भद्रपीठ उपविष्टायां युग्मेन सटालुग्रप्सेनौदुंबरेण त्रिभिश्च दर्भपिंजूलैस्त्र्येण्या शलल्या वीरतरशंकुना पूर्णचात्रेण च सीमंतमूर्ध्वं विनयति भूर्भुवः स्वरिति ॥ ४ ॥ प्रतिमहाव्याहृति वा ॥५॥ त्रिवृतमाबध्नाति । अयमूर्ज्जावतो वृक्ष ऊर्ज्जीव फलिनी भवेति ॥ ६ ॥ अथाह वीणागाथिनौ राजानꣳ संगायेतां यो वाऽप्यन्यो वीरतर इति ॥ ७ ॥ नियुक्तामप्येके गाथामुपोदाहरंति । सोम एव नो राजेमा मानुषीः प्रजाः । अविमुक्तचक्र आसीरंस्तीरे तुभ्यमसाविति यां नदीमुपावसिता भवति तस्या नाम गृह्णाति ॥ ८ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥९॥१५॥

(अथ सीमंतोन्नयनं पुꣳसवनवत्) अथ पुंसवनानंतरं क्रमप्राप्तं सीमंतोन्नयनं गर्भसंस्कारकं कर्म व्याख्यास्यते तच्च षष्ठेऽष्टमे वा मासे पुꣳसवनवत् पुंनक्षत्रे भवति (प्रथमगर्भे मासे षष्ठेऽष्टमे वा) आद्यगर्भे गर्भाधानप्रभृति षष्ठेऽष्टमे वा मासे नियमेन कुर्यात् गर्भांतरेष्वनियम इति कर्कोपाध्यायः । अन्ये तु प्रथमगर्भ एवेति । तथा चाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ' प्रथमे गर्भे सीमंतोन्नयनसंस्कारो गर्भमात्रसंस्कारः '

Funding by KS-MoE

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

इति । " सकृत्संस्कृतसंस्काराः सीमंतेन द्विजस्त्रियः । यं यं गर्भं प्रसूयंते स सर्वः संस्कृतो भवेत्॥" इति हारीतः । देवलश्च "सकृच्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता " । उपवासाप्लावनाहतवासोयुगपरिधापनानि व्रतिना गृह्यन्ते (तिलमुद्गमिश्रꣳ स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वा प्रजापतेर्हुत्वा) तत्र विशेषमाह । तिलैर्मुद्गैर्मिश्रास्तिलमुद्गमिश्रस्तं स्थालीपाकमोदनं चरुं श्रपयित्वा आज्यभागांते प्रजापतये स्वाहेत्येकामाहुतिं हुत्वा स्विष्टकृदादिप्राशनांतं विदध्यात् (पश्चादग्नेर्भद्रपीठ उपविष्टायाम्) अग्नेः पश्चिमतः भर्तुर्दक्षिणतः मृद्वासने आसीनायां गर्भिण्यां सत्यां (युग्मेन सटाप्लुग्रप्सेनौदुंबरेण त्रिभिश्च दर्भपिंजूलैरुर्ण्येण्या शलल्या वीरतरशंकुना पूर्णचात्रेण च सीमंतमूर्ध्वं विनयति भूर्भुवः स्वरिति प्रतिमहाव्याहृति वा) ततो भर्त्ता औदुंबरेण उदुंबरवृक्षोद्भवेन युग्मेन द्व्यादियुग्मफलवता सटाप्लुग्रप्सेन अपक्वफलैकस्तबकनिबद्धेन त्रिभिश्च दर्भपिंजूलैस्त्रिभिर्दर्भपवित्रैश्च ऊर्ण्येण्या त्रिषु स्थानेषु एता श्वेता ऊर्ण्येणी तया ऊर्ण्येण्या शलल्या शल्यकाख्यपक्षकंटकेन वीरतरशंकुना शरेषीकया आश्वत्थेन वा शंकुना पूर्णचात्रेण च सूत्रेण पूर्णं चात्रं सूत्रकर्त्तनसाधनम् । तर्कुरिति यावत् । तेन लोहकीलकेन च । चकारः सर्वसमुच्चयार्थः । अतश्चौदुंबरयुग्मादिभिः सर्वैः पुंजीकृतैः सीमंतं स्त्रिया ऊर्ध्वं विनयति पृथक्करोति ललाटांतरमारभ्य केशान् द्विधा करोति भूर्भुवः स्वर्विनयामि इत्येतावता मंत्रेण सकृदेव । पक्षांतरमाह--प्रतिमहाव्याहृति वा । अथवा प्रतिमहाव्याहृति महाव्याहृतिं महाव्याहृतिं प्रति विनयति । ततश्च भूर्विनयामि भुवर्विनयामि स्वर्विनयामि इत्येवं त्रिर्विनयनं भवति । अत्र व्याहृतिमंत्रपदानामाख्यातपदं विना वाक्यस्यासंपूर्णत्वात् आख्यातपदाध्याहारः कर्त्तव्यः । तत्र विधियुक्तस्य मंत्रभावः स्यादिति न्यायात् विनयतीति विधिपदं विपरिणम्य विनयामीत्यध्याहियते (त्रिवृतमाबध्नाति) त्रिवृतं वेणीं प्रति आबध्नाति पुंजीकृतमौदुंबरादिपंचकं वेण्यां विनियुनक्तीत्यर्थः । अयमूर्जावतो वृक्ष ऊर्जीव फलिनी भवेति मंत्रेण । (अथाह वीणागाथिनौ राजानꣳ संगायेतां यो वाऽप्यन्यो वीरतर इति) अथौदुंबरादिपंचकस्य वेणीबंधनानंतरमू आह ब्रवीति । किम् ? हे वीणागाथिनौ

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

राजानं भूपतिं संगायेतां राजवर्णनसंबद्धं ध्रुवादिरूपकं सम्यग्गायेतां युवाम् । अथवा योऽन्योऽपि राजव्यतिरिक्तो वीरतरः प्रकृष्टो वीरः शूरस्तं संगायेतामित्यनुषंगः इत्याह ब्रवीति (नियुक्तामप्येके गाथामुपोदाहरंति) एके आचार्याः नियुक्तां गाने विहितां गाथां मंत्रमुपोदाहरंति पठंति । अपिः समुच्चयार्थः । तत्पक्षे राजवीरतरयोरन्यतरगानं गाथागानं च समुच्चितं भवति । पक्षांतरे राजवीरतरयोरन्यतरगानं गाथागानं वा । तां गाथामाह (सोम एव नो राजेत्यादि तीरे तुभ्यमित्यंतम्) पद्धतिकारपक्षे राजवीरतरगाथानामेकतमस्यैव गानं तत्पक्षे नियुक्तामपीत्यपिशब्दोऽविवक्षितार्थः स्यात् (असाविति यां नदीमुपावसिता भवति तस्या नाम गृह्णाति) ततो गर्भिणी यां नदीमुप समीपे आवसिता स्थिता भवति तस्या नद्या असाविति गंगा यमुना इत्येवं प्रथमांतं नाम गृह्णाति । (ततो ब्राह्मणभोजनम्) इत्युक्तार्थमिति सूत्रव्याख्या॥ अथ पद्धतिः ॥ तत्र प्रथमे गर्भे षष्ठेऽष्टमे वा मासि पुंनक्षत्रे मातृपूजां वृद्धिश्राद्धं च कृत्वा बहिःशालायां पंचभूसंस्कारान् कृत्वा लौकिकाग्निमुपसमाधाय ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागांतं विदध्यात् । तत्र विशेषः । पात्रासादने आज्यभागानंतरं तण्डुलतिलमुद्गानां क्रमेण पृथगासादनम् । उपकल्पनीयानि मृदुपीठं युग्मान्यौदुंबरफलानि एकस्तबकनिबद्धानि त्रयो दर्भपिंजूलाः त्र्येणी शलली वीरतरशंकुः शरेषीका आश्वत्थो वा शंकुः पूर्णं चात्रं वीणागाथिनौ चेति । आज्यमधिश्रित्य चरुस्थाल्यां मुद्गान् प्रक्षिप्याधिश्रित्य ईषच्छृतेषु मुद्गेषु तिलतंडुलप्रक्षेपं कृत्वा पर्याग्निकरणं कुर्यात् । तत आज्यभागांते स्थालीपाकेन प्रजापतये स्वाहेति हुत्वा इदं प्रजापतये इति त्यागं विधाय स्थालीपाकेनोत्तरार्द्धात्स्विष्टकृदाहुतिं हुत्वा महाव्याहृत्यादि प्राजापत्यांता नवाहुतीर्हुत्वा संस्रवं प्राश्य पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दत्त्वा पश्चादग्नेर्भद्रपीठं स्थापयित्वा गर्भिण्यां योषिति स्नातायां परिहिताहतवासोयुग्मायां भद्रपीठ उपविष्टायां युग्मेन सटालुग्प्सेनौदुंबरेण त्रिभिश्च दर्भपिंजूलैस्त्रयेण्या शलल्या वीरतरशंकुना पूर्णचात्रेण चेत्येतैः सर्वैः पुंजीकृतैः स्त्रियाः सीमंतं भूर्भुवः स्वर्विनयामि इति मंत्रेण सकृत् ऊर्ध्वं विनयति । यद्वा भूर्विनयामि भुवर्विनयामि

Funding by IKS-MoE

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

स्वर्विनयामि इति त्रिर्विनयति । ततो विनयनसाधनमौदुंबरादिपंचकं स्त्रिया वेण्यां बध्नाति अयमूर्जावतो वृक्ष ऊर्जीव फलिनी भवेति मंत्रेण । अथ वीणागाथिनौ राजानं संगायेतामिति प्रैषं ददाति । अथवा अमुकं वीरतरं संगायेतामिति । ततस्तौ यद्गानाय प्रेषितौ तं गायतः । अथवा वीणागाथिनौ सोमं राजानं संगायेतामिति प्रेषितौ वीणागाथिनौ सोम एव नो राजेमा मानुषीः प्रजाः । अविमुक्तचक्र आसीरंस्तीरे तुभ्यमित्यंतां गाथां गायतः ॥ इति विकल्पपक्षः । समुच्चयपक्षे राजानमन्यं वीरतरं वा सोमं राजानं च संगायेतामिति प्रेषितौ उभयं गायतः । असौस्थाने समीपावस्थिताया गंगाप्रमुखाया नद्याः संबुद्ध्यंतं गंगे इत्यादि नाम गृह्णाति गर्भिण्येव । ततो ब्राह्मणभोजनं ददाति । अत्र प्रथमगर्भ इति वचनात् स्त्रीसंस्कारकर्मत्वाच्च न प्रतिगर्भं सीमन्तोन्नयनम् । यतः " सकृत्संस्कृतसंस्काराः सीमंतेन द्विजस्त्रियः । यं यं गर्भं प्रसूयंते स सर्वः संस्कृतो भवेत् ॥ " इति स्मरणात् । पुंसवनं तु दृष्टार्थत्वाद्भाष्यकारमते प्रतिगर्भं भवति ॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकांडे पंचदशी कंडिका ॥ १५ ॥

R.V. 6.2

सोष्यंतीमद्भिरभ्युक्षति । एजतु दशमास्य इति प्राग्यस्यै त इति ॥ १ ॥ अथावरावपतनम् । अवैतु पृश्नि शेवलर्ठ शुने जराय्वत्तवे । नैव माठ्सेन पीवरी न कस्मिंश्चनायतमव जरायु पद्यतामिति ॥ २ ॥ जातस्य कुमारस्याच्छिन्नायां नाड्यां मेधाजननायुष्ये करोति ॥ ३ ॥ अनामिकया सुवर्णांतर्हितया मधुघृते प्राशयति । घृतं वा भूस्त्वयि दधामि भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधामि भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामीति ॥ ४ ॥ अथास्यायुष्यं करोति ॥ ५ ॥ नाभ्यां दक्षिणे

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation,Chandigarh.

वा कर्णे जपति अग्निरायुष्मान्त्स वनस्पतिभिरायुष्मां-
स्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मंतं करोमि । सोम आयु-
ष्मान्त्स ओषधीभिरायुष्मांस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मंतं
करोमि । ब्रह्मायुष्मत्तद्ब्राह्मणैरायुष्मत्तेन त्वाऽऽयुषा-
ऽऽयुष्मंतं करोमि । देवा आयुष्मन्तस्तेऽमृतेनायुष्मं-
तस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मंतं करोमि । ऋषय आयुष्मं-
तस्ते व्रतैरायुष्मंतस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मंतं करोमि ।
पितर आयुष्मंतस्ते स्वधाभिरायुष्मंतस्तेन त्वा-
ऽऽयुषाऽऽयुष्मंतं करोमि । यज्ञ आयुष्मान्त्स दक्षिणा-
भिरायुष्मांस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मंतं करोमि । समुद्र
आयुष्मान्त्स स्रवंतीभिरायुष्मांस्तेन त्वाऽऽयुषा-
ऽऽयुष्मंतं करोमीति ॥ ६ ॥ त्रिस्त्रिरुच्चायुषमिति
च ॥ ७ ॥ स यदि कामयेत सर्वमायुरियादिति
वात्सप्रेणैनमभिमृशेत् ॥ ८ ॥ दिवस्परीत्येतस्यानु-
वाकस्योत्तमामृचं परिशिनष्टि ॥ ९ ॥ प्रतिदिशं
पंच ब्राह्मणानवस्थाप्य ब्रूयादिममनुप्राणितेति॥ १० ॥
पूर्वो ब्रूयात्प्राणेति ॥ ११ ॥ व्यानेति दक्षिणः ॥ १२ ॥
अपानेत्यपरः ॥ १३ ॥ उदानेत्युत्तरः ॥ १४ ॥ समा-
नेति पंचम उपरिष्टादवेक्षमाणो ब्रूयात् ॥ १५ ॥
स्वयं वा कुर्यादनुपरिक्राममविद्यमानेषु ॥ १६ ॥ स
यस्मिन्देशे जातो भवति तमभिमंत्रयते वेद ते भूमि
हृदयं दिवि चंद्रमसि श्रितम् । वेदाहं तन्मां तद्वि-
द्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतꣳ शृणु-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

याम शरदः शतमिति ॥ १७ ॥ अथैनमभिमृश-
त्यश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव । आत्मा वै
पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः शतमिति ॥ १८ ॥
अथास्य मातरमभिमंत्रयत इडाऽसि मैत्रावरुणी वीरे
वीरमजीजनथाः । सा त्वं वीरवती भव याऽस्मान्वीर-
वतोऽकरदिति ॥ १९ ॥ अथास्यै दक्षिणठ्ँ स्तनं
प्रक्षाल्य प्रयच्छतीमठ्ँ स्तनमिति ॥ २० ॥ यस्ते
स्तन इति उत्तरमेताभ्याम् ॥ २१ ॥ उदपात्रठ्ँ
शिरस्तो निदधात्यापो देवेषु जाग्रथ यथा देवेषु
जाग्रथ । एवमस्याठ्ँ सूतिकायाठ्ँ सपुत्रिकायां
जाग्रथेति ॥ २२ ॥ द्वारदेशे सूतिकाग्निमुपसमा-
धायोत्थानात्संधिवेलयोः फलीकरणमिश्रान्त्सर्षपान-
ग्रावावपति शंडामर्क्का उपवीरः शौण्डिकेध उलूखलः ।
मलिम्लुचो द्रोणासश्च्यवनो नश्यतादितः स्वाहा ।
आलिखन्ननिमिषः किंवदंत उपश्रुतिर्हर्यक्षः कुंभी शङ्कुः
पात्रपाणिर्नृमणिर्हंत्रीमुखःसर्षपारुणश्च्यवनो नश्यता-
दितः स्वाहेति ॥ २३ ॥ यदि कुमार उपद्रवेज्जालेन
प्रच्छाद्योत्तरीयेण वा पिताऽङ्क आधाय जपति कूर्कुरः
सुकूर्कुरः कूर्कुरो बालबंधनः । चेच्चेच्छुनक सृज
नमस्ते अस्तु सीसरो लपेतापह्वर तत्सत्यम् ॥ यत्ते
देवा वरमददुः स त्वं कुमारमेव वाऽवृणीथाः । चेच्चे-
च्छुनक सृज नमस्ते अस्तु सीसरो लपेतापह्वर
तत्सत्यं यत्ते सरमा माता सीसरः पिता श्यामशबलो

Funding by MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

भ्रातरौ चेच्छुनक सृज नमस्ते अस्तु सीसरो लपेताऽपह्वरेति ॥ २४ ॥ अभिमृशति न नामयति न रुदति न हृष्यति न ग्लायति यत्र वयं वदामो यत्र चाभिमृशामसीति ॥ २५ ॥ १६ ॥

(सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति एजतु दशमास्य इति प्राग्यस्यै त इति) सोष्यंतीं प्रसवशूलवतीं स्त्रियं भर्त्ता अद्भिर्जलेन अभ्युक्षति प्रसिंचति एजतु दशमास्य इत्येतया प्राग्यस्यै त इति प्राक् पठितया ऋचा व्यवसानया विराट्जगत्या । (अथावरावपतनम्) अथाभ्युक्षणानंतरमवरावपतनम् अवरमुल्बं जरायुवेष्टितं गर्भवेष्टनम् । अवाचीनमधः पतत्यनेन जप्तेनेत्यवरावपतनो मंत्रः तं स्त्रीसमीपे उपविश्य भर्त्ता जपति । यथा— अवैतु पृश्नि शेवलमित्यादि अव जरायु पद्यतामित्यंतम् । (जातस्य कुमारस्याच्छिन्नायां नाड्यां मेधाजननायुष्ये करोति) ततः जातस्य उत्पन्नस्य कुमारस्य पुत्रस्य अच्छिन्नायां नाड्यामखंडिते नाले सति मेधाजननायुष्ये मेधाजननं च आयुष्यं च मेधाजननायुष्ये ते करोति पिता । मेधाजननं तावदाह (अनामिकया सुवर्णार्तार्हतया मधुघृते प्राशयति घृतं वा भूस्त्वयि दधामि भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधामि भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामीति) अनामिकयाऽङ्गुल्या सुवर्णेनाच्छादितया मधु च घृतं च मधुघृते द्वंद्वसमाससामर्थ्यादेकीकृते घृतं वा केवलं कुमारं सकृत् प्राशयति कुमारस्य जिह्वायां निर्मार्ष्टि भूस्त्वयीत्यादि सर्वं त्वयि दधामीत्यंतेन मंत्रवाक्यसमुदायेन । ननु 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यम्' इति जैमिनिसूत्रात् 'सुप्तिङंतचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता' इत्यमरसिंहोक्तेश्चैकार्थमेकं वाक्यम् । एकस्य वाक्यस्य च तेषां वाक्यं निराकांक्षं मिथः संबद्धमिति कात्यायनवचनेनैकमंत्रत्वमिति प्रतिपादनात् कथं मंत्रवाक्यसमुदायस्यैकमंत्रत्वम् ? अत्रोच्यते सत्यं, यदि इतिकारादिकं मंत्रावसानज्ञापकं किंचिन्न स्यात् तदैतच्छक्यम् । अत्र पुनरितिकारो मंत्रावसानज्ञापको जागर्ति । तेन नायं दोषः । यथा सर्वैः भूर्भुव इत्येतावतैव गार्हपत्यमादधाति तैः सर्वैः पंचभिराहवनीय-

Digitized by eGangotri

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मादधाति भूर्भुवः स्वरिति च श्रुतौ वाक्यसमुदायस्य इतिकारेण मंत्रावसानं ज्ञायते । कातीयसूत्रेऽपि दारुभिर्ज्वलन्तमादधाति भूर्भुव इति आहवनीयमादधाति भूर्भुवः स्वरिति । अत्र यद्यपि एकैकस्या व्याहृतेर्मंत्रत्वं युक्तं समस्तानां च व्याहृतीनां च तथापि इतिकारेण द्वयोरपि व्याहृत्योर्मंत्रत्वं व्यवस्थाप्यते । एवमन्यत्रापि बहूनां मंत्रवाक्यानामितिकारादिविनियोजकेन मंत्रैक्यम् । तत्र तत्रायमेव न्यायोऽनुसर्त्तव्यः । (अथास्यायुष्यं करोति नाभ्यां दक्षिणे वा कर्णे जपति) अथ मेधाजननानंतरमस्य कुमारस्यायुष्यमायुषे हितं जीवनवर्द्धनं कर्म करोति । तद्यथा—नाभिदेशे दक्षिणे वा श्रवणे । नाभ्यां दक्षिणकर्णे वा इति समीपाधिकरणा सप्तमी गंगायां घोष इतिवत् । तेन नाभिसमीपे दक्षिणकर्णसमीपे वा जपत्यग्निरायुष्मानित्यादिकान्मंत्रान् त्रिर्जपति त्रीन् वारान् उपांशु पठति अग्निसोमब्रह्मदेवऋषिपितृयज्ञसमुद्र इत्यंतान् (त्र्यायुषमिति च) ततः त्र्यायुषं जमदग्नेरित्यादि तन्नो अस्तु त्र्यायुषमित्यंतं च मंत्रं तथैव त्रिर्जपति । इदं चायुष्यकरणं कालातिक्रमेऽपि क्रियते । मेधाजननं मुख्यकालातिक्रमान्निवर्त्तते " तस्मात्कुमारं जातं घृतं चैवाग्रे प्रतिलेहयंति स्तनं वाऽनुधापयंतीति जातमात्रस्य कुमारस्य श्रुत्या मेधाजननोपदेशात् । (स यदि कामयेत सर्वमायुरियादिति वात्सप्रेणैनमभिमृशेत्) सः पिता यदि ईप्सेत् अयं कुमारः सर्वं संपूर्णमायुर्जीवितमियात् प्राप्नुयात् इत्येवं तदा वात्सप्रेण वत्सप्रिणा भालंदनेन दृष्टेनानुवाकेन दिवस्परीत्यादिद्वादशर्चेन एनं कुमारमभि समंततः सर्वं शरीरमालभेत । तत्र विशेषमाह (दिवस्परीत्येतस्यानुवाकस्योत्तमामृचं परिशिनष्टि) दिवस्परीत्यादिको द्वादशर्चोऽनुवाको वात्सप्रः । एतस्य उत्तमामंत्यां द्वादशीमस्ताव्यग्निरित्येतामृचं परिशिनष्टि व्युदस्यति तां परित्यज्य एकादशभिर्ऋग्भिरभिमृशेदित्यर्थः । (प्रतिदिशं पंच ब्राह्मणानवस्थाप्य ब्रूयादिममनुप्राणितेति पूर्वो ब्रूयात्प्राणेति व्यानेति दक्षिणोऽपानेत्यपर उदानेत्युत्तरः समानेति पंचम उपरिष्टादवेक्षमाणो ब्रूयात् । स्वयं वा कुर्यादनुपरिक्राममविद्यमानेषु) इत्यंतं सूत्रम् । कुमारस्य प्रतिदिशं दिशं प्रति चतसृषु दिक्षु प्राच्या-

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

दिषु मध्ये च यथाक्रमं पंच ब्राह्मणान् अवस्थाप्य सन्निवेश्य कुमाराभिमुखान् तान् प्रति ब्रूयात्। किम्। इममनुप्राणितेति इमं कुमारमनुप्राणित अनु लक्षीकृत्य प्राणेत्यादि ब्रूत इति प्रैषः। ततः प्रेषिता ब्राह्मणाः पूर्वादिक्रमेण प्राण इति कुमारं लक्षीकृत्य पूर्वो ब्रूयात्। व्यानेति दक्षिणो ब्राह्मणः। अपानेति पश्चिमः। उदानेत्युत्तरः। समानेति पंचमः उपरिष्टादूर्ध्वमवेक्षमाणः। अविद्यमानेषु असत्सु ब्राह्मणेषु स्वयं वा स्वयमेव अनुप्राणनं कुर्यात्। कथमनुपरिक्रामं परिक्रम्य परिक्रम्य पूर्वादिकां दिशं प्राणेत्यादि। अनुपरिक्राममिति णमुलंतम्। अस्मिन्पक्षे प्रैषाभावः। (स यस्मिन्देशे जातो भवति तमभिमंत्रयते) स कुमारः यस्मिन्देशे भूभागे उत्पन्नः पतति तं देशम् अभिमंत्रयते हस्तेन स्पृशति वेद ते भूमि इत्यादि शरदः शतमित्यंतेन मंत्रेण। (अथैनमभिमृशत्यश्मा भवेति) अथ जन्मदेशाभिमंत्रणानंतरमेनं कुमारं पिताऽभिमृशति समंततः सर्वशरीरे स्पृशति अश्मा भवेत्यादिना स जीव शरदः शतमित्यन्तेन मंत्रेण। वात्सप्राभिमर्शनादि एतदभिमर्शनांतं कालव्यतिक्रमेऽपि क्रियते, संस्कारकर्मत्वात्। (अथास्य मातरमभिमंत्रयते इडाऽसीति) अथ कुमाराभिमर्शनानंतरमस्य कुमारस्य जननीमभिमंत्रयते अभि लक्षीकृत्य इडाऽसीत्यादिना वीरवतोऽकरदित्यंतेन। (अथास्यै दक्षिणꣳ स्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छतीमꣳ स्तनमिति यस्ते स्तन इत्युत्तरमेताभ्याम्) अथाभिमंत्रणं कृत्वा अस्यै अस्याः मातुर्दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य धावयित्वा कुमाराय ददाति इमꣳ स्तनमित्येतयर्च्चा तत उत्तरं वामं स्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छति यस्ते स्तन इमꣳ स्तनमित्येताभ्यामृग्भ्याम्। (उदपात्रꣳ शिरस्तो निदधात्यापो देवेषु जाग्रथेति) उदपात्रं जलपूर्णपात्रं शिरस्तः शिरःप्रदेशे कुमारस्य निदधाति स्थापयति आपो देवेष्वित्यादिना जाग्रथेत्यंतेन मंत्रेण। (द्वारदेशे सूतिकाग्निमुपसमाधायोत्थानात्संधिवेलयोः फलीकरणमिश्रान् सर्षपानग्नावावपति शंडामर्का इत्यादि) ततः पंचभूसंस्कारपूर्वकं द्वारदेशे सूतिकागृहस्य सूतिकाग्निं स्थापयित्वा आ उत्थानात् उत्थानं यावत् संधिवेलयोः सायंप्रातः फलीकरणमिश्रान् फलीकरणैः मिश्रान्

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

युक्तान् सर्षपान् तस्मिन्नग्नौ आवपति जुहोति द्वे आहुती ' शंडामर्का ' ' आलिखन्ननिमिष ' इति द्वाभ्यां मंत्राभ्याम् । आवपनोपदेशात् होमेति-कर्त्तव्यतानिवृत्तिः । नैमित्तिकमाह (यदि कुमार उपद्रवेज्जालेन प्रच्छा-द्योत्तरीयेण वा पिताऽङ्क आधाय जपति कूर्कुर इत्यादि) यदि चेत् कुमारो बालग्रहः तं बालमुपद्रवेत् अभिभवेत् तदा तं बालं जालेन मत्स्य-ग्रहणसाधनेन तदलाभे उत्तरीयेण वा वाससा प्रच्छाद्य छादयित्वा अंके उत्संगे निधाय धृत्वा कूर्कुर इत्यादिकमपद्वरेत्यंतं मंत्रं जपति (अभि-मृशति न नामयंतीति) जापान्ते कुमारस्य सर्वांगमभिमृशति न नामयती-त्यादि यत्र चाभिमृशामसीत्यंतेन मंत्रेणेति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः । सोष्यंतीं स्त्रियमेजतु दशमास्य इत्यनयर्चा अत्रज्जरायुणा सहेत्यंतया अद्भिरभ्युक्षति पतिः । ततः स्त्रीसमीपे अवैतु पृश्नि शेवलर्ठ शुने जराय्व-त्तवे । नैव माठीसेन पीवरीं न कस्मिंश्चनायतमव जरायु पद्यतामित्यंत-मवरावपतनं मंत्रं जपति । तत्र यदि कुमार उत्पद्यते तदा मातृपूजाभ्यु-दयिके विधाय अच्छिन्ने नाले मेधाजननायुष्ये करोति । तत्र मेधाजननं यथा । अनामिकयाऽङ्गुल्या सुवर्णेनांतर्हितया मधुघृते मेलयित्वा केवलं घृतं वा कुमारं भूस्त्वयि दधामि भुवस्त्वयि दधामि स्वस्त्वयि दधामि भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामीत्यनेन मंत्रेण सकृत्प्राशयति । अथायुष्यं करोति तद्यथा । कुमारस्य नाभिसमीपे दक्षिणकर्णसमीपे वा अग्निरायुष्मानित्यादिकान् समुद्र आयुष्मानित्यंतानष्टौ मंत्रान् त्रिर्जपति । " अग्निरायुष्मान्त्स वन-स्पतिभिरायुष्मांस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मंतं करोमि सोम आयुष्मान्त्स ओषधीभिरायुष्मांस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मंतं करोमि ब्रह्मायुष्मत्तद् ब्राह्मणैरायुष्मत्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मंतं करोमि देवा आयुष्मंतस्तेऽमृते-नायुष्मंतस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मंतं करोमि ऋषय आयुष्मंतस्ते व्रतै-रायुष्मंतस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मंतं करोमि पितर आयुष्मंतस्ते स्वधाभि-रायुष्मंतस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मंतं करोमि यज्ञ आयुष्मान्त्स दक्षिणाभि-रायुष्मांस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मंतं करोमि समुद्र आयुष्मान्त्स स्रवंतीभिरायुष्मांस्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मंतं करोमि " इति । ततस्त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषं यद्देवेषु त्र्यायुषं तन्नो अस्तु

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation,Chandigarh.

ष्यायुषमिति मंत्रं त्रिर्जपति । स पिता यदि कामयेत अयं कुमारः सर्वमायुरियादिति तदा तं कुमारं दिवस्परीत्यारभ्य उशिजो विवक्षुरित्यंतेन वात्सप्रसंज्ञकेनानुवाकेनाभिमृशेत् । अथ कुमारस्य पूर्वादिचतसृषु दिक्षु चतुरो ब्राह्मणान् एकं मध्ये च अवस्थाप्य इममनुप्राणितेति तान् ब्रूयात् । ततः पूर्वदिक्स्थितो ब्राह्मणः कुमारं लक्षीकृत्य प्राण इति, दक्षिणो व्यान इति, पश्चिमः अपान इति, उत्तर उदान इति, पंचमः समान इति उपरिष्टादवेक्षमाणः ब्रूयात् । अविद्यमानेषु तु ब्राह्मणेषु स्वयमेव तस्यां तस्यां दिशि कुमाराभिमुखं स्थित्वा प्राणेत्यादि पूर्वोक्तं ब्रूयात् । अस्मिन् पक्षे न प्रैषः । ततो यस्मिन् देशे कुमारो जातो भवति तं देशं वेद ते भूमि हृदयं दिवि चंद्रमसि श्रितम् । वेदाहं तन्मां तद्विद्यात् पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतमित्यनेन मंत्रेणाभिमंत्रयते । अथैनं कुमारमश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव । आत्मा वै पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः शतमित्यनेन मन्त्रेणाभिमृशति । अथास्य कुमारस्य मातरमभिमंत्रयते इडाऽसि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनथाः । सा त्वं वीरवती भव याऽस्मान्वीरवतोऽकरदित्यनेन मंत्रेण । अथ अस्य कुमारस्य मातुर्दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छति इमꣳ स्तनमित्येतयर्चा । तत उत्तरं वामं स्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छति यस्ते स्तन इमꣳ स्तनमित्येताभ्यामृग्भ्याम् । ततः कुमारस्य शिरःप्रदेशे जलपूर्णं पात्रं निदधाति आपो देवेषु जाग्रथ यथा देवेषु जाग्रथ । एवमस्यार्थं सूतिकायार्थं सपुत्रिकायां जाग्रथेत्यनेन । तदुदपात्रं ग्राम्युत्थानात्स्थापितमेव तिष्ठति । ततः सूतिकागृहस्य द्वारदेशे पंचभूसंस्कारान् कृत्वा सूतिकाग्निं स्थापयित्वा सायंप्रातः संध्याद्वये फलीकरणमिश्रान् तंडुलकणयुतान्सर्षपांस्तस्मिन्नग्नौ हस्तेन जुहोति यावत्सूतिकोत्थानम् । कथं शंडामर्का उपवीरः शौण्डिकेय उलूखलः । मलिम्लुचो द्रोणासश्च्यवनो नश्यतादितः स्वाहा ॥ इत्यनेन मंत्रेणैकामाहुतिमालिखन्निनिमिषः किंवदंत उपश्रुतिर्हर्यक्षः कुंभी शत्रुः पात्रपाणिर्नृमणिर्हैत्रीमुखः सर्षपारुणश्च्यवनो नश्यतादितः स्वाहा इत्यनेन द्वितीयामिदमग्नय इत्युभयत्र त्यागः । यदि कुमारग्रहो बालमुपद्रवेत्तदा

Funding by IKS-MoE

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

तं बालं जालेन उत्तरीयेण वा वस्त्रेण प्रच्छाद्य अंके गृहीत्वा पिता जपति कूक्कुरः सुकूक्कुरः कूक्कुरो बालबंधनः । चेच्चेच्छुनक सृज नमस्ते अस्तु सीसरो लपेतापह्वर तत्सत्यम् । यत्ते देवा वरमददुः स त्वं कुमारमेव वाऽवृणीथाः । चेच्चेच्छुनक सृज नमस्ते अस्तु सीसरो लपेतापह्वर तत्सत्यं यत्ते सरमा माता सीसरः पिता श्यामशबलौ भ्रातरौ चेच्चेच्छुनक सृज नमस्ते अस्तु सीसरो लपेतापह्वरेत्यंतं मंत्रम् । न नामयति न रुदति न हृष्यति न ग्लायति यत्र वयं वदामो यत्र चाभिमृशामसीत्यनेन मंत्रेण पिता कुमारमभिमृशति ॥ १६ ॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकांडे षोडशी कंडिका ॥ १६ ॥

दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा पिता नाम करोति ॥ १ ॥ द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं दीर्घाभिनिष्ठानं कृतं कुर्यान्न तद्धितम् ॥ २ ॥ अयुजाक्षरमाकारांतर्ठ स्त्रियै तद्धितम् ॥ ३ ॥ शर्म ब्राह्मणस्य वर्म क्षत्रियस्य गुप्तेति वैश्यस्य ॥ ४ ॥ चतुर्थे मासि निष्क्रमणिका ॥ ५ ॥ सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति ॥ ६ ॥ १७ ॥

(दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा पित्ता नाम करोति) प्रसवदिनमारभ्य दशम्यां तिथौ सूतिकां सूतिकागृहादुत्थाप्य नामकरणाङ्गतया ब्राह्मणान् त्रीन् भोजयित्वा पिता अपत्यस्य नाधधेयं करोति । अत्र दशम्यामिति सूतकांतोपलक्षणम् । ततश्च यस्य यावंति दिनानि सूतकं तदंतदिने सूतिकोत्थापनमित्यर्थः । अपरदिने च नामकरणम् । तथा च गोभिलसूत्रम् "दशरात्रे व्युष्टे नामकरणम्" इति । याज्ञवल्क्यवचनं च "अहन्येकादशे नाम" इति । नाम करोतीत्युक्तम् , तत्कीदृशमित्यपेक्षायामाह (द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा घोषवदाद्यंतरंतस्थं दीर्घाभिनिष्ठानं कृतं कुर्यान्न तद्धितमयुजाक्षरमाकारांतर्ठ स्त्रियै तद्धितम्) द्वे अक्षरे यस्य तत्

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

द्व्यक्षरं चत्वार्यक्षराणि यस्य तच्चतुरक्षरमनयोर्विकल्पः। किंच घोषवदादि घोषवदक्षरमादौ यस्य नाम्नः तत् घोषवदादि। घोषवंति चाक्षराणि गघङजझञडढणदधनबभमह इत्येतानि। अंतरंतस्थमंतर्मध्ये अंतस्था यस्य तदंतरंतस्थम्। अन्तस्था यरलवाः। दीर्घाभिनिष्ठानं दीर्घमह्स्वमभिनिष्ठानमवसानं यस्य तत् दीर्घाभिनिष्ठानम्। कृतं कृत्प्रत्ययांतं कुमारस्य नामधेयं कुर्यात्। पक्षांतरे कृतं पितामहादिनाम तत्कुर्यात्। न तद्धितं तद्धितप्रत्ययांतं न कुर्यात्। स्त्रिया नाम्नि विशेषमाह अयुजाक्षरमयुजानि विषमाणि त्र्यादीन्यक्षराणि यस्मिन्नाम्नि तदयुजाक्षरमाकारांतमाकारः अंते यस्य तदाकारांतं तद्धितं तद्धितप्रत्ययांतं स्त्रियै स्त्रिया नाम कुर्यादित्यनुषंगः। अपि च (शर्म ब्राह्मणस्य वर्म क्षत्रियस्य गुप्तेति वैश्यस्य) ब्राह्मणस्य विप्रस्य पूर्वोक्तलक्षणनामांते शर्मेति, क्षत्रियस्य पूर्वोक्तलक्षणनामांते वर्मेति,वैश्यस्य पूर्वोक्तनामांते गुप्तेति पदं कुर्यात्। अथवा ब्राह्मणस्य नाम शर्म मंगलप्रतिपादकं कुर्यात्, क्षत्रियस्य वर्म शौर्यरक्षावत्ताप्रतिपादकं, वैश्यस्य गुप्तेति धनवत्ताप्रतिपादकं, शूद्रस्य प्रेष्यत्वप्रतिपादकमिति बोद्धव्यम्॥ इति सूत्रार्थः॥ अथ प्रयोगः॥ सूतकान्तद्वितीयदिने नामकरणनिमित्तकं मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं विधाय अन्यब्राह्मणत्रयं भोजयित्वा पिता कुमारस्य द्व्यक्षरमित्यादिनोक्तलक्षणं नाम करोति यथाशिष्टाचारं देवराजशर्मा इत्यादि॥ (चतुर्थे मासि निष्क्रमणिका) कुमारस्य गृहाद्बहिर्निष्क्रमणं करोति पिता (सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति) अथ तच्चक्षुर्देवहितमित्यादिना भूयश्च शरदः शतादित्यंतेन मंत्रेण श्रीसूर्यं भगवंतं रश्मिमालिनमुदीक्षयति कुमारं प्रदर्शयति पिता इति सूत्रार्थः॥ अथ प्रयोगः॥ जन्मदिने जन्मनक्षत्रे वा प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा अस्य कुमारस्य गृहान्निष्क्रमणं करिष्ये इति संकल्प्य तदंगत्वेन चतुर्थे मासि शुभे दिने मातृपूजाभ्युदयिके विधाय मात्रा अंके कृतं कुमारं गृहाद्बहिरानीय तच्चक्षुर्देवहितम् इति मंत्रेण शिशोः सूर्यस्य उदीक्षणं पिता कारयति॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकांडे

Funding by IKS-MoE

सप्तदशी कंडिका॥ १७॥

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

प्रोष्येत्य गृहानुपतिष्ठते पूर्ववत् ॥ १ ॥ पुत्रं दृष्ट्वा जपति। अंगादंगात्संभवसि हृदयादधि जायसे। आत्मा वै पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः शतमिति ॥ २ ॥ अथास्य मूर्द्धानमवजिघ्रति । प्रजापतेष्ट्वा हिंकारेणावजिघ्रामि सहस्रायुषाऽसौ जीव शरदः शतमिति ॥ ३ ॥ गवां त्वा हिंकारेणेति च त्रिर्दक्षिणेऽस्य कर्णे जपति । अस्मे प्रयंधि मघवन्नृजीषिन्निंद्रायो विश्ववारस्य भूरेः । अस्मे शतठं शरदो जीवसेऽधा अस्मे वीराञ्छश्वत इंद्र शिप्रिन्निति ॥ ४ ॥ इंद्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तिं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे । पोषठं रयीणामरिष्टिं तनूनाठं स्वाम्ना (त्मा) नं वाचः सुदिनत्वमह्नामिति सव्ये ॥ ५ ॥ स्त्रियै तु मूर्द्धानमेवावजिघ्रति तूष्णीम् ॥ ६ ॥ १८ ॥

(प्रोष्येत्य गृहानुपतिष्ठते पूर्ववत्) प्रोष्य प्रवासादेत्य गृहान् गृहस्थितान् भार्यापुत्रादीन् उपतिष्ठते प्रार्थयते कथं पूर्ववत् आहिताग्निप्रवासप्रकरणोक्तवत् । तद्यथा गृहा मा बिभीतेत्यारभ्य उपहूतो गृहेषु न इत्येतैस्त्रिभिर्मंत्रैः गृहानुपस्थाय क्षेमाय वा इत्यादिना शंयोरित्यंतेन मंत्रेण गृहं प्रविशेत् । केचित्तु सूत्रकारेण गृहोपस्थानमात्रविधानात् मंत्रवत्प्रवेशं नेच्छंति (पुत्रं दृष्ट्वा जपत्यंगादंगात्संभवसि हृदयादधि जायसे । आत्मा वै पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः शतमिति) पुत्रमात्मजं दृष्ट्वा विलोक्य अंगादंगादित्यादिकं मंत्रं जपति (अथास्य मूर्द्धानमवजिघ्रति प्रजापतेष्ट्वेति) अथ जपानंतरमस्य पुत्रस्य मूर्द्धानं शिरः अवजिघ्रति अवाचीनं जिघ्रति केन मंत्रेण (प्रजापतेष्ट्वा हिंकारेणावजिघ्रामि सहस्रायुषाऽमुकशर्मन् जीव शरदः शतमित्यंतेन मंत्रेण) सकृत् मूर्द्धानमवघ्राय द्विस्तूष्णीमवजिघ्रति । पुनः (गवां त्वा हिंकारेणेति

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

च त्रिः) पुनर्गवां त्वा हिंकारेणावजिघ्रामि सहस्रायुषाऽमुकशर्मन् जीव शरदः शतमिति मंत्रेण सकृत् मूर्द्धानमवघ्राय द्विस्तूष्णीमवजिघ्रति (दक्षिणेऽस्य कर्णे जपति अस्मे प्रयंधीति) अस्य पुत्रस्य दक्षिणे कर्णे श्रवणे अस्मे प्रयन्धि मघवन्नृजीषिन्निंद्ररायो विश्ववारस्य भूरेः । अस्मे शतꣳ शरदो जीवसेऽधा अस्मे व्वीराञ्छश्वत इंद्र शिप्रिन्निति मंत्रं जपति । अथ सव्ये वामकर्णे इंद्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तिं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे । पोषꣳ रयीणामरिष्टिं तनूनाꣳ स्वाद्मा(त्मा)नं वाचः सुदिनत्वमह्नामित्यंतं मंत्रं जपति (स्त्रियै तु मूर्द्धानमेवावजिघ्रति तूष्णीम्) स्त्रियै स्त्रियाः पुत्रिकायाः मूर्द्धानमेव अवजिघ्रति तूष्णीं विना मंत्रेण । एवकारेण दर्शनजपकर्णजपयोर्निवृत्तिः ॥ १८ ॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये प्रथमकांडेऽष्टादशी कंडिका ॥ १८ ॥

षष्ठे मासेऽन्नप्राशनम् ॥१॥ स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुती जुहोति देवीं वाचमजनयंत देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदंति । सा नो मंद्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु स्वाहेति ॥ २ ॥ वाजो नो अद्येति द्वितीयाम् ॥ ३ ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति प्राणेनान्नमशीय स्वाहाऽपानेन गंधानशीय स्वाहा चक्षुषा रूपाण्यशीय स्वाहा श्रोत्रेण यशोऽशीय स्वाहेति ॥ ४ ॥ प्राशनांते सर्वान्रसान्त्सर्वमन्नमेकतोद्धृत्याथैनं प्राशयेत् ॥ ५ ॥ तूष्णीꣳ हंतेति वा हंतकारं मनुष्या इति श्रुतेः ॥ ६ ॥ भारद्वाज्या माꣳसेन वाक्प्रसारकामस्य ॥ ७ ॥ कपिंजलमाꣳसेनान्नाद्यकामस्य ॥ ८ ॥ मत्स्यैर्जवनकामस्य ॥ ९ ॥ कृकषाया आयुष्कामस्य ॥ १० ॥ आट्या

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

ब्रह्मवर्चसकामस्य ॥ ११ ॥ सर्वैः सर्वकामस्य ॥१२॥ अन्नपर्याय वा ततो ब्राह्मणभोजनमन्नपर्याय वा ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ १३ ॥ १९ ॥

इति श्रीपारस्करविरचिते गृह्यसूत्रे प्रथमः कांडः समाप्तः ॥

(षष्ठे मासेऽन्नप्राशनम्) जन्मतः षष्ठे मासे कुमारस्य अन्नप्राशनं कर्म कुर्यात् (स्थालीपाकठं श्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुती जुहोति) अन्नप्राशनस्येतिकर्त्तव्यताविशेषमाह स्थालीपाकं चरुं यथाविधि श्रपयित्वा आघारावाज्यभागौ हुत्वा द्वे आहुती जुहोति । (देवीं वाचमित्यादि वाजो नो अद्येति च द्वितीयामित्यंतं सूत्रम्) आज्येन देवीं वाचमित्यादिकया ऋचा एकामाहुतिं जुहुयात् इदं वाचे इति त्यागं विधाय चकारात्पुनर्देवीं वाचमित्येतस्यांते वाजो नः । यथा देवीं वाचमिति वाजो नो अद्येति च द्वाभ्यामृग्भ्यां द्वितीयामाज्याहुतिं हुत्वा इदं वाचे वाजाय चेति त्यागं कुर्यात् । (स्थालीपाकस्य जुहोति) स्थालीपाकस्य चरोः प्राणेनान्नमशीयेत्यादिभिश्चतुर्भिर्मंत्रैश्चतस्र आहुतीर्जुहोति । ततः स्विष्टकृदादिप्राशनांतं विधाय (सर्वान् रसान्सर्वमन्नमेकतोद्धृत्याथैनं प्राशयेत्तूष्णीठं हंतेति वा हंतकारं मनुष्या इति श्रुतेः) सर्वान्मधुरादीन् रसान्सर्वमन्नं भक्ष्यभोज्यलेह्यपेयचोष्यादि । एकतोद्धृत्येत्यत्र विसर्जनीयलोपेऽपि पुनः संधिरार्षः पृथगुकारोच्चारणं वा । एकतः एकस्मिन् पात्रे उद्धृत्य कृत्वा अथानंतरमेनं कुमारं प्राशयेत् तूष्णीं मंत्ररहितं हंतेति वा मंत्रेण । कुतः हंतकारं मनुष्या इति श्रुतेः । हंतकारं मनुष्या उपजीवंति इति श्रवणात् (भारद्वाज्या मार्ठसेन वाक्प्रसारकामस्य कर्पिंजलमार्ठसेनान्नाद्यकामस्य मत्स्यैर्जवनकामस्य सर्वैः सर्वकामस्यान्नपर्याय वा) अत्र गुणफलमाह भारद्वाज्याः पक्षिण्याः मांसेन कुमारस्य प्राशनं कारयितव्यं यदीयं कामना भवति । कस्य पितुः । कथंभूतस्य वाक्प्रसारकामस्य । वाचः प्रसारो बहुत्वं तत्कुमारस्य कामयते इति वाक्प्रसारकामः तस्य । कर्त्तरि षष्ठी कृत्यस्यर्थवंतत्वात् । एवमन्नाद्यकामस्य

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

कर्पिंजलमांसेन। एवमुत्तरत्रापि। अयमर्थः। यदि कुमारः अयं वाग्मी स्यादिति कामयेत तदा भारद्वाज्या मांसं प्राशयेत्। यदि कुमारोऽन्नादः स्यादिति कामयेत तदा कर्पिंजलमांसं प्राशयेत्। कर्पिंजलः कारंडवो मैरिर्वा मयूरो वा कोचित्तित्तिरो वेति। यदि कुमारोऽयं जवनः शीघ्रगामी स्यादिति कामयेत तदा यथासंभवं मत्स्यान् प्राशयेत्। स यदि कुमारः दीर्घायुः स्यादिति कामयेत तदा कृकवाया मांसं प्राशयेत्। यदि कुमारो ब्रह्मवर्चसी स्यादिति कामयेत तदा आट्या मांसं प्राशयेत्। यदि वाक्प्रसारादीनि ब्रह्मवर्चसांतानि सर्वाणि कुमारस्य भवंत्विति कामयेत तदा भारद्वाज्यादीनामाट्यंतानां सर्वाणि मांसानि क्रमेण प्राशयेत्। अन्नपर्याय वा अन्नपरिपाट्या वा अन्नवदेकीकृत्य प्राशयेदित्यर्थः। अन्नपर्यायेति अविभक्तिकमार्षं पदम्। (ततो ब्राह्मणभोजनम्) ततः कर्मसमाप्तौ एकस्य ब्राह्मणस्य भोजनं कारयितव्यम्। अत्र कांडपरिसमाप्तौ द्विरुक्तिः। यथा कात्यायनसूत्रे अध्यायपरिसमाप्तौ उपस्पृशेदप उपस्पृशेदप इति। इति सूत्रार्थः॥ अथ प्रयोगः॥ कुमारस्य षष्ठे मासे चंद्रतारानुकूले शुभे दिने मातृपूजापूर्वकं नांदीमुखश्राद्धं विधाय पंचभूसंस्कारान् कृत्वा लौकिकाग्निं स्थापयित्वा ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागांतं विदध्यात्। तत्र आज्येन देवीं वाचमजनयंत देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदंति। सा नो मंद्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु स्वाहेति प्रथमामिदं वाचे इति त्यागं विधाय पुनर्देवीं वाचमित्येतस्यांते वाजो नो अद्य प्रसुवाति दानं वाजो देवाँ ऋतुभिः कल्पयाति। वाजो हि मा सर्ववीरं जजान विश्वा आशा व्वाजपतिर्जयेयꣳ स्वाहेति द्वितीयाम्। इदं वाचे वाजाय चेति त्यागं कुर्यात्। अथ स्थालीपाकेन चतस्र आहुतीर्जुहोति। तद्यथा प्राणेनान्नमशीय स्वाहा इदं प्राणाय। अपानेन गंधानशीय स्वाहा इदमपानाय। चक्षुषा रूपाण्यशीय स्वाहा इदं चक्षुषे। श्रोत्रेण यशोऽशीय स्वाहा इदं श्रोत्राय। ततः स्थालीपाकेन स्विष्टकृतं हुत्वा महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यान्ता नवाहुतीराज्येन हुत्वा संस्रवप्राशनं दक्षिणादानांतं कृत्वा सर्वान् रसान् सर्वं चान्नमेकस्मिन् पात्रे समुद्धृत्य सकृदेव कुमारं तूष्णीं प्राशयेत् हंतेति वा मंत्रेण। स यदि कुमारस्य वाग्मित्वमिच्छेत्तदा भार-

Funding by IKS MoE

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

द्वाज्या मांसं प्राशयेत् । यद्यन्नाद्यत्वं कामयेत तदा कपिंजलमांसं, यदि जवनत्वं तदा मत्स्यमांसं, यदि दीर्घायुष्ट्वं तदा कृकषायाः मांसं, यदि ब्रह्मवर्चसं तदा आट्या मांसं यदि सर्वकामस्तदा सर्वमांसानि क्रमेण प्राशयेत् एकीकृत्य वा । अस्य कर्मणः समृद्ध्यर्थं ब्राह्मणमेकं भोजयिष्ये इति संकल्प्य ब्राह्मणं भोजयेत् ॥ इत्यन्नप्राशनम् । इत्येकोनविंशतितमा कंडिका ॥ १९ ॥

इत्यग्निहोत्रिहरिहरविरचितायां पारस्करगृह्यसूत्रभाष्यपूर्विकायां प्रयोगपद्धतौ प्रथमकांडः समाप्तः ॥१॥

अथ द्वितीयकाण्डः ।

अथ चूडाकरणकेशांतौ तंत्रेण सूत्रयति ॥

सांवत्सरिकस्य चूडाकरणम् ॥१॥ तृतीये वाऽप्रतिहृते ॥ २ ॥ षोडशवर्षस्य केशांतः ॥ ३ ॥ यथामंगलं वा सर्वेषाम् ॥४॥ ब्राह्मणान्भोजयित्वा माता कुमारमादायाप्लाव्याहते वाससी परिधाप्याङ्क आधाय पश्चादग्नेरुपविशति ॥ ५ ॥ अन्वारब्ध आज्याहुतीर्हुत्वा प्राशनांते शीतास्वप्सूष्णा आसिंचति उष्णेन वाय उदकेनेत्यादिते केशान्वपेति॥६॥ केशश्मश्रिवति च केशांते ॥७॥ अथात्र नवनीतपिण्डं घृतपिण्डं दध्नो वा प्रास्यति ॥८॥ तत आदाय दक्षिणं गोदानमुंदति । सवित्रा प्रसूता दैव्या आप उंदन्तु ते तनूं दीर्घायुत्वाय वर्चस इति ॥९॥ त्र्येण्या शलल्या विनीय त्रीणि कुशतरुणान्यंतर्दधाति ओषध इति ॥१०॥ शिवो नामेति

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

लोहक्षुरमादाय निवर्त्तयामीति प्रवपति येनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् ॥ तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्यायुष्यञ्जरदष्टिर्यथा सदिति॥११॥ सकेशानि प्रच्छिद्यानडुहे गोमयपिंडे प्रास्यत्युत्तरतो ध्रियमाणे ॥ १२ ॥ एवं द्विरपरं तूष्णीम् ॥ १३ ॥ इतरयोश्चोन्दनादि ॥ १४ ॥ अथ पश्चात्र्यायुषमिति ॥ १५ ॥ अथोत्तरतः येन भूरिश्चरा दिवं ज्योक्च पश्यामि सूर्यम् ॥ तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय सुश्लोक्याय स्वस्तय इति ॥ १६ ॥ त्रिः क्षुरेण शिरः प्रदक्षिणं परिहरति समुखं केशांते॥१७॥ यत्क्षुरेण मज्जयता सुपेशसा वप्त्रा वाऽऽवपति केशाञ्छिन्धि शिरो माऽस्यायुः प्रमोषीः ॥ १८ ॥ मुखमिति च केशांते ॥ १९ ॥ ताभिरद्भिः शिरः समुद्य नापिताय क्षुरं प्रयच्छति। अक्षण्वन्परिवपति ॥२०॥ यथामंगलं केशशेषकरणम् ॥ २१ ॥ अनुगुप्तमेतठ्ँ सकेशं गोमयपिंडं निधाय गोष्ठे पल्वल उदकान्ते वा ॥ २२ ॥ आचार्याय वरं ददाति ॥ २३ ॥ गां केशांते ॥ २४ ॥ संवत्सरं ब्रह्मचर्यमवपनं च केशान्ते द्वादशरात्रठ्ँ षड्रात्रं त्रिरात्रमंततः ॥ २५ ॥ १ ॥

(सांवत्सरिकस्य चूडाकरणं तृतीये वाऽप्रतिहते) संवत्सरमब्दम् अतिक्रांतः सांवत्सरिकः। तस्य कुमारस्य चूडाकरणं चूडाकर्म कुर्यात् तृतीये वा संवत्सरे अप्रतिहते अल्पावशिष्टे (यथामंगलं वा

Funding by IKS-MoE

१ पश्चाद्धि इत्यपि पाठान्तरम्।

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

सर्वेषाम्) यद्वा यथामंगलं यथाकुलाचारम् । एतदुक्तं भवति यस्य कुले सांवत्सरिकस्य चूडाकर्म क्रियते तस्य सांवत्सरिकस्य । यस्य तृतीयेऽब्दे तस्य तदा इति व्यवस्था । यस्य कुले नास्ति नियमः तस्य यथेच्छया विकल्पः । अन्ये तु यथामंगलशब्देन धर्मशास्त्रांतरे विहितकालान्तरोप-लक्षणमाहुः । अतश्च सर्वेषां तुल्यविकल्पः (षोडशवर्षस्य केशांतः) षोडश वर्षाण्यतीतानि यस्य असौ षोडशवर्षः तस्य सप्तदशे वर्षे केशांतः केशांताख्यः संस्कारो भवति । अत्र यद्यपि सूत्रक्रमोऽन्यथा तथापि केशांतस्य कालविकल्पाभावात् चूडाकरण एव कालविकल्प इति हेतोः ' यथामंगलं वा सर्वेषाम् ' इति सूत्रं पूर्वं व्याख्यातं पाठ-क्रमादर्थक्रमो बलीयानिति न्यायात् । (ब्राह्मणान् भोजयित्वा माता कुमारमादायाप्लाव्याहते वाससी परिधाप्यांक आधाय पश्चादग्नेरुप-विशति) एवं कालमभिधाय कर्माभिधत्ते । चूडाकरणांगतया त्रीन् ब्राह्मणान् भोजयित्वा माता जननी कुमारं पुत्रं चूडाकरणार्हम् आदाय गृहीत्वा आप्लाव्य स्नापयित्वा अहते नवे सकृद्धौते वाससी द्वे वस्त्रे परिधाप्य परिहिते कारयित्वा अंतरीयोत्तरीयत्वेन अंके उत्संगे आधाय स्थापयित्वा पश्चादग्नेः पश्चिमतः उपविशति आस्ते (अन्वारब्ध आज्याहुतीर्हुत्वा प्राशनांते शीतास्वप्सूष्णा आसिंचति) ततः अन्वा-रब्धः ब्रह्मणा उपस्पृष्टः आज्याहुतीः आघारादिंस्विष्टकृदंताश्चतुर्दश हुत्वा संस्रवप्राशनांते शीतासु अप्सु उष्णा अप आसिंचति प्रक्षिपति वक्ष्यमाणमंत्रेण । अन्वारब्धग्रहणेन नित्याज्याहुतिहोमो नियम्यते (उष्णेन वाय उदकेनेत्यादिते केशान्वपेति केशश्मश्रिति च केशांते) केशांते पुनः उष्णेन वाय उदकेनेत्यादिते केशश्मश्रु वपेति विशेषः (अथात्र नवनीतपिंडं घृतपिंडं दध्नो वा प्रास्यति) अथ उष्णोदक-सेकानंतरमत्र आस्वप्सु नवनीतपिंडं घृतपिंडं दध्नो वा पिंडं प्रास्यति ' असु क्षेपणे ' प्रक्षिपति (तत आदाय दक्षिणं गोदानमुंदति सवित्रा प्रसू-ता इति) ततस्ताभ्योऽद्भ्यः चुलुकेनैकदेशमादाय दक्षिणं गोदानं शिरसो दक्षिणप्रदेशस्थं गोदानं केशसमूहमुंदति क्लेदयति आर्द्रं करोती-त्यर्थः । केन मंत्रेण सावित्रा प्रसूता इत्यादिना दीर्घायुत्वाय वर्चस इत्यंतेन ॥ (त्र्येण्या शलल्या विनीय त्रीणि कुशतरुणान्यंतर्धात्योषध

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

इति) त्र्येण्या त्रिश्वेतया शलल्या शल्यकपक्षकंटकेन विनीय पृथक्कृत्य पूर्वदिनाधिवासितां केशलतिकां तस्या अंतर्मध्ये अंतरा त्रीणि त्रिसंख्याकानि कुशतरुणानि दर्भपत्राणि दधाति धारयति ओषधे त्रायस्वेति मंत्रेण (शिवो नामेति लोहक्षुरमादाय निवर्त्तयामीति प्रवपति) ततः शिवो नामेत्यनेन मंत्रेण लोहक्षुरं ताम्रपरिष्कृतमायसं क्षुरमादाय गृहीत्वा दक्षिणकरेण निवर्त्तयामीत्यनेन मंत्रेण प्रवपति तं क्षुरं कुशतरुणान्यभिनिदधाति। 'उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते' इति न्यायात् धातूनामनेकार्थत्वाच्च प्रवपतीत्यत्र प्रपूर्वो वपतिरभिनिधानार्थः। छेदनार्थत्वे तु उत्तरसूत्रविहितप्रच्छेदनानर्थक्यं प्रसज्येत (येनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान्। तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्यायुष्यं जरदष्टिर्यथा सदिति। सकेशानि प्रच्छिद्यानडुहे गोमयपिंडे प्रास्यत्युत्तरतो ध्रियमाणे) येनावपदिति मंत्रेण केशसहितानि कुशतरुणानि प्रच्छिद्य खण्डयित्वाऽग्नेरुत्तरतो भूभागे ध्रियमाणे स्थाप्यमाने आनडुहे आर्षभे गोमयपिंडे गोशकृत्पिंडे प्रास्यति प्रक्षिपति (एवं द्विरपरं तूष्णीम्) एवमुक्तेन प्रकारेण द्विः द्विवारमुंदनादिगोमयपिंडनिधानांतं तूष्णीं मंत्ररहितं कुर्यात् (इतरयोश्चौंदनादि) इतरयोः पश्चिमोत्तरयोः गोदानयोः उंदनादि क्लेदनप्रभृति कर्म्म चकारात्सकृत्समंत्रकं द्विरमंत्रकं भवति (अथ पश्चात् त्र्यायुषमिति) अथ दक्षिणगोदानस्य त्रिरुंदनादिप्रच्छेदनानंतरं पश्चाद्गोदाने विशेषमाह त्र्यायुषमिति। त्र्यायुषं जमदग्नेरित्यादिना मंत्रेण सकेशानि कुशतरुणानि सकृत्प्रच्छिद्य तूष्णीं द्विः प्रच्छिद्य गोमयपिंडे प्रास्यति (अथोत्तरतः) अथानंतरमुत्तरतो गोदाने उंदनादिगोमयपिण्डनिधानान्ते विशेषमाह (येन भूरिश्चरेति स्वस्तय इत्यंतेन मंत्रेण) सकृत्सकेशानां कुशतरुणानां प्रच्छेदनं द्विस्तूष्णीम् (त्रिः क्षुरेण शिरः प्रदक्षिणं परिहरति समुखं केशांते) त्रिः त्रीन् वारान् क्षुरेण शिरः मूर्द्धानं प्रदक्षिणं यथा भवति तथा परिहरति शिरसः समंतात्प्रदक्षिणं क्षुरं भ्रामयतीत्यर्थः। तत्र मंत्रमाह (यत्क्षुरेणेत्यादि माऽस्यायुः प्रमोषीरित्यंतम्)। (मुखमिति च केशान्ते) केशांते च

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मुखमिति पदं प्रक्षिपेन्मंत्रे आवपेत् (ताभिरद्भिः शिरः समुद्य नापिताय क्षुरं प्रयच्छति । अक्षण्वन्परिवपेति) ताभिरद्भिः शीतोष्णाभिरद्भिः कुमारस्य शिरः समुद्य आर्द्रं विधाय नापिताय क्षौरकर्त्रे जातिविशेषाय क्षुरम् अक्षण्वन् परिवपेत्यनेन मंत्रेण प्रयच्छति (यथामंगलं केशशेषकरणम्) केशानां शेषकरणं शिखास्थापनं केशशेषकरणं यथामंगलं मंगलं कुलाचारव्यवस्थामनतिक्रम्य भवति । कुलाचाराश्च बहुधा । तद्यथा लौगाक्षिः—'तृतीयस्य वत्सरस्य भूयिष्ठे गते चूडां कारयेत् । दक्षिणतः कंबुजानां वसिष्ठानामुभयतोऽत्रिकश्यपानां मुंडा भृगवः पंचचूडा अंगिरसः वाजसनेयिनामेकां मंगलार्थं शिखिनोऽन्ये ' इति । (अनुगुप्तमेतठं सकेशं गोमयपिंडं निधाय गोष्ठे पल्वल उदकांते वा) अनुगुप्तमावृतमेतं गोमयपिंडं सकेशं केशैः सहितं निधाय स्थापयित्वा गोष्ठे गवां व्रजे पल्वले अल्पोदके सरसि उदकांते उदकस्य समीपे वा (आचार्याय वरं ददाति) स्वकीयाय आचार्याय गां ददाति (संवत्सरं ब्रह्मचर्यम्) केशांतकर्मानंतरं संवत्सरं यावत् ब्रह्मचर्यं भवेत् (अवपनं च द्वादशरात्रठं षड्रात्रं त्रिरात्रमंततः) केशान्तानंतरं यावज्जीवमवपनं च विहितवपनव्यतिरेकेण । विहितवपनं च "गंगायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरौर्मृतौ । आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम् ॥" तथा 'वपनं चानुभाविनाम् ' प्रेतकनीयसां वपनम् । तथा " मुंडनं चोपवासश्च सर्व्वतीर्थेष्वयं विधिः । वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालं विरजं गयाम् ॥ " " नैमिषं पुष्करं गयाम् " इति पाठांतरम् ॥ " प्रयागे वपनं कुर्याद्गयायां पिण्डपातनम् । दानं दद्यात्कुरुक्षेत्रे वाराणस्यां तनूं त्यजेत् ॥ " इत्यादिवचननिचयप्रतिपादितनिमित्तेषु । अत्र गर्भाधानादिषु विवाहपर्यंतेषु संस्कारकर्मसु मुख्यत्वेन पितैव कर्त्ता तदभावे संनिहितोऽन्यः । तथा च स्मरणम्-"स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु । पिण्डानोद्वाहनात्तेषां तस्याभावेऽपि तत्क्रमात्" ॥ एतान्युक्तानि नामकरणादीनि चूडाकरणांतानि कर्माणि मंत्ररहितानि दुहितॄणामपि कुर्यात् । यथाह याज्ञवल्क्यः 'तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समंत्रकः' इति । तथा शूद्रस्य यथा-

१ शावं दुःखमनुभवंतीत्यनुभाविनः सपिंडाः । अनु पश्चाद्भवंतीत्यनुभाविनः ।

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

र्हेमू। यथाह यमः–"शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मंत्रेण संस्कृतः । न केनचित्समसृजच्छंदसा तं प्रजापतिः" ॥ एवंविधः गर्भाधानादिचूडाकरणांतैः संस्कारैः वैजिकगार्भिकपापशून्यः विना मंत्रेण तूष्णीं,यतस्तं शूद्रमेकतमेनापि छंदसा वेदेन प्रजापतिः परमेश्वरः न समसृजत् समयोजयत् । तथा ब्रह्मपुराणे 'विवाहमात्रं संस्कारं शूद्रोऽपि लभतां सदा' मात्रशब्देन विहितेतरसंस्कारनिवृत्तिश्च । यमब्रह्मपुराणवचनाभ्यां शूद्रस्य गर्भाधानपुंसवनसीमंतजातकर्मनामधेयनिष्क्रमणान्नप्राशनचूडाकरणविवाहाः नव संस्कारा विंहितास्ते च तूष्णीमितरेषां निवृत्तिः । प्रसंगादनुपनीतधर्मा लिख्यंते । मनुः–"नास्मिन् ह्युत्तिष्ठते कर्म्म किंचिदामौंजिबंधनात् । नाभिव्याहारयेद् ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ॥ शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते" । वृद्धशातातपः–" प्राक् चूडाकरणाद्बालः प्रागन्नप्राशनाच्छिशुः । कुमारस्तु स विज्ञेयो यावन्मौंजीनिबंधनम् ॥ शिशोरभ्युक्षणं प्रोक्तं बालस्याचमनं स्मृतम् । रजस्वलादिसंस्पर्शे स्नातव्यं तु कुमारकैः ॥ " गौतमः–" प्राग्रुपनयनात्कामचारवादभक्षः नित्यं मद्यं ब्राह्मणोऽनुपनीतोऽपि वर्जयेत् उच्छिष्टादावप्रयता न स्युः महापातकवर्जम्।" ब्राह्मे–"मातापित्रोरथोच्छिष्टं बालो भुंजन् भवेत्सुखी ॥" संस्कारप्रयोजनं च स्मृत्यंतरोक्तं यथाह याज्ञवल्क्यः–' एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम् । ' अंगिराः–" चित्रकर्म यथाऽनेकै रागैरुन्मील्यते शनैः । ब्राह्मण्यमपि तद्वत्स्यात्संस्कारैर्विधिपूर्वकैः " । मनुः–" गार्भैर्होमैर्जातकर्मचौडमौंजीनिबंधनैः । वैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ॥ " हारीतः–" गर्भाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भं संदधाति पुंसवनात्पुंसीकरोति फलस्नपनात्पितृजं पाप्मानमपोहति जातकर्मणा प्रथममपोहति नामकरणेन द्वितीयं प्राशनेन तृतीयं चूडाकरणेन चतुर्थं स्नानेन पंचमम् । एतैरष्टभिर्गार्भसंस्कारैर्गर्भोपघातात्पूतो भवति उपनयनाद्यैरेभिरनुव्रतैश्चाष्टभिः स्वच्छंदसम्मितो ब्राह्मणः परं पात्रं देवपितृणां भवति च छंदसामायतनम् ॥ " सुमंतुः–' तत्र ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां वृत्तिर्गर्भाधानपुंसवनसीमंतोन्नयनजातकर्मनामकरणनिष्क्रमणान्नप्राशनचूडोपनयनं चत्वारि वेदव्रतानि स्नानं सहधर्मचारिणीसंयोगः पंचानां यज्ञानामनुष्ठानं देवपितृ-

Funding by IKS-MoE

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

मनुष्यभूतब्रह्मयज्ञानामेतेषां चाष्टकाः पार्व्वणश्राद्धं श्रावण्याग्रहायणी-चैत्र्याश्वयुजीति पाकयज्ञसंस्थाः अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासौ चातुर्मास्याग्रयणेष्टिर्निरूढपशुबंधः सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्याम इति सप्त सोमसंस्थाः एते चत्वारिंशत्संस्काराः ।' हारीतः 'द्विविध एव संस्कारो भवति ब्राह्मो दैवश्च गर्भाधानादिस्नानान्तो ब्राह्मः । पाकयज्ञहविर्यज्ञ-सौम्याश्चेति दैवः । ब्राह्मसंस्कारसंस्कृत ऋषीणां समानतां सालोक्यतां सायुज्यतां गच्छति' इत्यलमतिप्रसंगेन ॥ इति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ तत्र सांवत्सरिकस्य तृतीये वा वर्षे भूयिष्ठे गते कुमारस्य चूडाकरणाख्यं कर्म्म कुर्यात् कुलधर्मव्यवस्थया वा दैवयोगाद् गृह्योक्तकालालाभे स्मृत्यंतरोक्तान्यतमकाले मातृपूजाभ्युदयिकं च कृत्वा श्राद्धातिरिक्तं ब्राह्मणत्रयं भोजयित्वा बहिःशालायां परिसमूहनादिभिर्भुवं संस्कृत्य लौकिकाग्निं स्थापयेत् । अथ माता कुमारमादाय स्नापयित्वा वासोयुगं परिधाप्य उत्संगे निधाय अग्नेः पश्चिमतः उपविशति । ततो ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागांते विशेषः । तंडुलवर्जमासादनमुपकल्पनीयानि च शीतोदकमुष्णोदकं नवनीतघृतदधिपिंडानामेकतमः पिंडः ऽयेणी शलली त्रीणि त्रीणि कुशतरुणानि पृथक् बद्धानि नवताम्रपरिष्कृत आयसः क्षुरः गोमयपिंडं नापितश्चेति । ततः पवित्रकरणादिपर्युक्षणांते अघारादिस्विष्टकृदंतं चतुर्दशाहुतिहोमं विधाय संस्रवं प्राश्य पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दद्यात् । ततः शीतास्वप्सु उष्णा अपः आसिच्य उष्णेन वाय उदकेनेह्यदिते केशान्वपेत्यनेन मंत्रेण । अत्र उष्णोदकामिश्रितशीतोदके उपकल्पितं नवनीताद्यन्यतमं पिण्डं प्रक्षिपति । तदुदकमादाय सवित्रा प्रसूता दैव्या आप उंदंतु ते तनूं दीर्घायुत्वाय वर्च्चस इत्यनेन मंत्रेण दक्षिणं गोदानमुंदति । ततस्त्रयेण्या शलल्या केशान्विनीय ओषधे त्रायस्वेति मंत्रेण त्रीणि कुशतरुणान्यंतर्द्धाय शिवो नामाऽसि स्वधितिस्ते पिता नमस्ते अस्तु मा मा हिंस्सीरित्युपकल्पितं क्षुरमादाय कुशतरुणान्तर्हितेषु केशेषु निवर्त्तयाम्यायुषेऽन्नाद्याय प्रजननाय

For Educational Use

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्यायेत्यनेन मंत्रेण क्षुरमभिनिदधाति । येनावपत्सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् । तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्यायुष्यं जरदष्टिर्यथा सदित्यनेन मंत्रेण सकेशानि कुशतरुणानि प्रच्छिद्य आनडुहे गोमयपिंडे उत्तरतो ध्रियमाणे प्रक्षिपति । एवमेवापरं वारद्वयमुंदनकेशविनयनकुशतरुणांतर्द्धानक्षुराभिनिधानसकेशकुशतरुण-प्रच्छेदनगोमयपिण्डप्रासनानि तूष्णीं कुर्यात् । तथा पश्चिमोत्तरयो-र्गोदानयोः । एवमेव सकृत्समंत्रकं द्विस्तूष्णीं करोत्येतावान्विशेषः । पश्चिमगोदाने त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम् । यद्देवेषु त्र्यायुषं तन्नो अस्तु त्र्यायुषमिति च्छेदनम् । उत्तरतो गोदाने येन भूरिश्चरा दिवं ज्योक्च पश्यामि सूर्यम्। तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय सुश्लोक्याय स्वस्तये इत्यनेन मंत्रेण छेदनम् । अन्यत्सर्वमुंदनादि गोमय-पिण्डप्रासनांतं समानम्। ततो यत्क्षुरेण मज्जयता सुपेशसा वप्त्रा वाऽऽवपति केशांश्छिधि शिरो माऽस्यायुः प्रमोषीरित्यनेन मंत्रेण शिरसः समंतात्प्रद-क्षिणं क्षुरं भ्रामयति सकृन्मंत्रेण, द्विस्तूष्णीम् । ततस्तेनैवोदकेन समस्तं शिर आर्द्रमापाद्य अक्षण्वन्परिवपेत्यनेन मंत्रेण नापिताय क्षुरं समर्प्पयति । स च नापितः केशवपनं कुर्वन् यथोक्तं केशशेषकरणं करोति । ततः सकेशं गोमयपिण्डमनुशुतं पल्वले गोष्ठे उदकांते वा निधाय चूडाकरण-कर्त्ता स्वाचार्याय वरं ददाति । केशांतेऽपि षोडशवर्षस्य सप्तदशे वर्षे इयमेव चूडाकरणोक्ता इतिकर्त्तव्यता । एतावांस्तु विशेषः । उष्णोदका-सेकमन्त्र उष्णेन वाय उदकेनेह्यदिते केशश्मश्रु वपेति। तथा क्षुरपरिहरणे मुखसहितं शिरः परिहरति । तत्र परिहरणमंत्रे च यत्क्षुरेण मज्जयतेत्यादि माऽस्यायुः प्रमोषीर्मुखमिति । तथा यस्य केशांतः स स्वाचार्याय गां ददाति । संवत्सरं वा द्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रं वा ब्रह्मचर्यं करोति । शक्त्यपेक्षया विकल्पः । तथा केशांतादूर्ध्वं शास्त्रीयवपनव्यतिरेकेण यावज्जीवमवपनं शास्त्रीयवपनं च व्याख्याने पूर्वमभिहितमेव ॥

इति श्रीहरि० पारस्कर० भाष्ये द्वितीयकांडे प्रथमा कंडिका ॥ १ ॥

अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयेद्गर्भाष्टमेषु वा ॥ १ ॥ एकादश-

---

१ एकवचनान्तः पाठ एकेषाम् ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

वर्षठं राजन्यम् ॥२॥ द्वादशवर्षं वैश्यम् ॥३॥ यथा-
मंगलं वा सर्वेषाम् ॥ ४ ॥ ब्राह्मणान्भोजयेत्तं च पर्युप्त-
शिरसमलंकृतमानयंति ॥ ५ ॥ पश्चादग्नेरवस्थाप्य
ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति ब्रह्मचार्यसानीति च ॥६॥
अथैनं वासः परिधापयति येनेंद्राय बृहस्पतिर्वासः
पर्यदधादमृतं तेन त्वा परिदधाम्यायुषे दीर्घायुत्वाय
बलाय वर्चस इति ॥ ७ ॥ मेखलां बध्नीते । इयं दुरुक्तं
परिबाधमाना वर्ण पवित्रं पुनती म आगात् । प्राणा-
पानाभ्यां बलमादधाना स्वसा देवी सुभगा मेखलेय-
मिति ॥ ८ ॥ युवा सुवासाः परिवीत आगात्स उ
श्रेयान्भवति जायमानः । तं धीरासः कवय उन्नयंति
स्वाध्यो मनसा देवयंत इति वा ॥ ९ ॥ (तूष्णीं वा
॥ १० ॥ (यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं
पुरस्तात् । आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुंच शुभ्रं यज्ञोपवीतं
बलमस्तु तेजः । यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वा यज्ञो-
पवीतेनोपनह्यामीत्यथाजिनं प्रयच्छति मित्रस्य चक्षु-
र्ध्रुवं बलीयस्तेजो यशस्वि स्थविरठं समिद्धम् ।
अनाहनस्यं वसनं जरिष्णु परीदं वाज्यजिनं दधेऽह-
मिति ।) दंडं प्रयच्छति ॥ ११)॥ तं प्रतिगृह्णाति यो
मे दंडः परापतद्वैहायसोऽधि भूम्यां तमहं पुनरादद
आयुषे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसायेति ॥ १२ ॥ दीक्षावदेके
दीर्घसत्रमुपैतीति वचनात् ॥ १३ ॥ अथास्याद्भिरं-
जलिनाऽञ्जलिं पूरयति आपो हि ष्ठेति तिसृभिः॥१४॥

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अथैनꣳ सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति ॥१५॥ अथास्य दक्षिणार्ठ्समधि हृदयमालभते मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनु चित्तं ते अस्तु । मम वाचमेकमना जुषस्व बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यमिति ॥१६॥ अथास्य दक्षिणꣳ हस्तं गृहीत्वाऽऽह को नामाऽसीति ॥१७॥ असावहं भो ३ इति प्रत्याह ॥ १८ ॥ अथैनमाह कस्य ब्रह्मचार्यसीति ॥ १९ ॥ भवत इत्युच्यमान इंद्रस्य ब्रह्मचार्यस्यग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तवासाविति ॥ २० ॥ अथैनं भूतेभ्यः परिददाति प्रजापतये त्वा परिददामि देवाय त्वा सवित्रे परिददाम्यद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः परिददामि द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिददामि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः परिददामि सर्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददाम्यरिष्ट्या इति॥२१॥२॥

(अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयेद्गर्भाष्टमेषु वा) अष्टौ वर्षाणि अतीतानि यस्य असौ अष्टवर्षस्तं ब्राह्मणं द्विजोत्तममुपनयेत् उपनयनाख्येन संस्कारेण संस्कुर्यात् गर्भाष्टमेषु वा गर्भः गर्भसहचरितोऽब्दः अष्टमो येषां तानि गर्भाष्टमानि तेषु अतीतेषु वा उपनयेत् । ततश्च जन्मतो नवमेऽष्टमे वा वर्षे उपनयेदित्यर्थः । (एकादशवर्षꣳ राजन्यम्) एकादश वर्षाण्यतीतानि यस्य असौ एकादशवर्षस्तं जन्मतो द्वादशवर्ष इत्यर्थः । राजन्यं क्षत्रियमुपनयेदित्यनुषज्यते (द्वादशवर्षं वैश्यम्) द्वादश वर्षाण्यतिक्रांतानि यस्य स तथा तं जन्मतस्त्रयोदशे वैश्यमुपनयेत् (यथामंगलं वा सर्वेषाम्) पक्षांतरमाह। अथवा सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां यथामंगलं यथामंगलधर्मं यद्वा यथामंगलशब्देन स्मृत्यंतरोक्तपंचवर्षादिकालसंग्रहः। यथाह मनुः—

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

"ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पंचमे । राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे"॥आपस्तंबोऽपि–"अथ काम्यानि । सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामम्, अष्टमे आयुष्कामं, नवमे तेजस्कामं, दशमे अन्नाद्यकामम्, एकादशे इंद्रियकामं, द्वादशे पशुकाममुपनयेत् । तथा वसंते ब्राह्मणमुपनयीत, ग्रीष्मे राजन्यं, शरदि वैश्यम्, गर्भाष्टमे वर्षे वसंते ब्राह्मण आत्मानमुपनाययेत्, एकादशे क्षत्रियो ग्रीष्मे, द्वादशे वैश्यो वर्षासु" वर्षाशब्देन शरदेवाभिधीयते "ऋतुः संवत्सरो ग्रीष्मो वर्षा हेमंतः" इति यास्कवचनात् वर्षास्वंतर्भवति शरत् । एवमुपनयनकालमभिधायेदानीं कर्म्माह (ब्राह्मणान् भोजयेत्तं च) त्रीन् ब्राह्मणान् भोजयेत् आशयेत् तं च कुमारं वपनानंतरमाशयेदिति चकारेणानुषज्यते । (पर्युप्तशिरसमलंकृतमानयंति) परि सर्वतः उप्तं मुंडितं शिरो यस्य स पर्युप्तशिरास्तमलंकृतं यथासंभवं रत्नसुवर्णनिर्मितैः कुंडलाद्यलंकारैः आनयंति आचार्यपुरुषाः आचार्यसमीपम्। आचार्यलक्षणं यमेनोक्तम्–"सत्यवाग् धृतिमान् दक्षः सर्वभूतदयापरः । आस्तिको वेदनिरतः शुचिराचार्य उच्यते ॥ वेदाध्ययनसंपन्नो वृत्तिमान्विजितेन्द्रियः॥ न याजयेद्वृत्तिहीनं वृणुयाच्च न तं गुरुम्" इति । (पश्चादग्नेरवस्थाप्य ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति) तत आचार्यो माणवकमग्नेः पश्चिमतः आत्मनो दक्षिणतः अवस्थाप्य अवस्थितं कृत्वा ब्रह्मचर्यमागामिति ब्रूहीति प्रैषमुक्त्वा माणवकं ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति (ब्रह्मचार्यसानीति च) ब्रह्मचार्यसानीति ब्रूहीत्याचार्यो माणवकं प्रेषयति । प्रेषितश्च माणवकः ब्रह्मचार्यसानीति वदेत् (अथैनं वासः परिधापयति येनेंद्राय बृहस्पतिरित्यादि वर्च्चस इत्यंतम्) अथ वाचनानंतरमेनं कुमारमाचार्यः वक्ष्यमाणलक्षणं शाणादिवासः परिधापयति परिहितं कारयति येनेंद्रायेत्यादिमंत्रं पठित्वा (मेखलां बध्नीते) ततः मेखलां मौञ्ज्यादिकां वक्ष्यमाणलक्षणां बध्नीते कटिप्रदेशे त्रिवृतं प्रवरसंख्यग्रंथियुतां प्रादक्षिण्येन परिवेष्टयति इयं दुरुक्तमित्यादिना मेखलेयमित्यंतेन मंत्रेण माणवकपठितेन । युवा सुवासा इत्यादि देवयंत इत्यंतेन वा मंत्रेण तूष्णीं वा मेखलां बध्नीते । अत्र यद्यपि सूत्रकारेण यज्ञोपवीतधारणं न सूत्रितं तथाप्येकवस्त्राः प्राचीनावीतिन इति प्रेतोदकदाने प्राचीनावीतित्वविधा-

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

नात् 'दंडाजिनोपवीतानि मेखलां चैव धारयेत्' इति याज्ञवल्क्येन ब्रह्मचारिणः उपवीतधारणस्मरणात् तथा "सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च। विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम्।" इति छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनेन सामान्यतः सर्वाश्रमिणां सदा यज्ञोपवीतधारणस्मरणाच्च यज्ञोपवीतधारणं तावदुपनयनप्रभृति प्राप्तम्। तच्च कुत्र कर्त्तव्यमित्यवसरापेक्षायामौचित्यान्मेखलाबंधनानंतरं युज्यते। एतदेव कर्कोपाध्यायवासुदेवदीक्षितरेणुदीक्षितप्रभृतयः स्वस्वग्रंथे यज्ञोपवीतधारणमंत्रावसरे लिखितवंतः। तच्च सर्व्वकर्म्मांगत्वान्मंत्रवद्युज्यत इति शाखांतरीयं मंत्रमपि लिखितवंतः। ततोऽत्र—यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात्। आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुंच शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः इति माणवकपठितेन मंत्रेण उपवीतं परिधापयति आचामयति च। अथ तूष्णीमैणेयमजिनमुत्तरीयं करोति (दंडं प्रयच्छति तं प्रतिगृह्णाति यो मे दंड इति) आचार्यो माणवकाय वक्ष्यमाणलक्षणं दंडं प्रयच्छति तूष्णीं, माणवकश्च तं दंडं यो मे दंड इत्यादिना ब्रह्मवर्चसाय इत्यंतेन मंत्रेण प्रतिगृह्णाति (दीक्षावदेके दीर्घसत्रमुपैतीति वचनात्) एके आचार्या दीक्षावत् सोमदीक्षायां यथा दंडप्रदानं तथेच्छंति। तत्र उच्छ्रयस्व वनस्पत इत्यादिना यज्ञस्योदच इत्यंतेन मंत्रेण यजमानो दंडम् उच्छ्रयति तद्वदत्र ब्रह्मचारी। केन हेतुना? दीर्घसत्रं वा एष उपैति यो ब्रह्मचर्यमुपैतीत्यारभ्य ब्रह्मचर्यस्य दीर्घसत्रसंपत्प्रतिपादनात् (अथास्याद्भिरंजलिनाऽञ्जलिं पूरयत्यापो हि ष्ठेति तिसृभिः) अथ दंडप्रदानानंतरम्। आचार्यः अस्य माणवकस्य अञ्जलिं स्वकीयाञ्जलिस्थाभिरद्भिः आपो हि ष्ठेत्यादिकाभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः पूरयति (अथैनर्ं सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति) अथानंतरम् एनं माणवकं सूर्यमुदीक्षस्वेत्येवं प्रेष्य सूर्यमादित्यमुदीक्षयति अवलोकनं कारयति। स च प्रेषितः तच्चक्षुरित्यादिना भूयश्च शरदः शतादित्यंतेन मंत्रेण सूर्यमुदीक्षते। (अथास्य दक्षिणार्ठसमधि हृदयमालभते मम व्रते त इति) अथ सूर्यदर्शनानंतरम् आचार्योऽस्य माणवकस्य दक्षिणांसमधि दक्षिणस्कंध-

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

स्योपरि स्वं दक्षिणहस्तं नीत्वा हृदयं वक्षः मम व्रते त इत्यादिना बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यमित्यंतेन मंत्रेण आलभते स्पृशति (अथास्य दक्षिणं हस्तं गृहीत्वाऽऽह को नामाऽसीति) अथ हृदयालंभनानंतरमाचार्यः अस्य माणवकस्य स्वकीयेन दक्षिणहस्तेन दक्षिणं हस्तं गृहीत्वा धृत्वा को नामाऽसि इति आह ब्रवीति । (असावहं भो ३ इति प्रत्याह) एवं पृष्टो माणवकः असौ अमुकशर्म्मा अहं भो ३ इति प्रत्याह प्रतिवचनं दद्यात् (अथैनमाह कस्य ब्रह्मचार्यसीति भवत इत्युच्यमान इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यस्यग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तवासाविति) अथ प्रतिवचनानंतरमाचार्य एनं माणवकं कस्य ब्रह्मचार्यसीत्याह पृच्छति । भवत इति माणवकेनोच्यमाने इंद्रस्य ब्रह्मचार्यस्यग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तव अमुकशर्मन्निति पठति (अथैनं भूतेभ्यः परिददाति) अथानंतरम् एनं कुमारमाचार्यः भूतेभ्यः प्रजापतिप्रभृतिभ्यः परिरक्षितुं ददाति प्रयच्छति तत्र मंत्रः प्रजापतये त्वेत्यारभ्य अरिष्ट्या इत्यंतः ॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकांडे
द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥

प्रदक्षिणमग्निं परीत्योपविशति ॥ १ ॥ अन्वारब्ध आज्याहुतीर्हुत्वा प्राश्नातेऽथैनर्ठ सर्ठशास्ति ब्रह्मचार्यस्यपोऽशान कर्म कुरु मा दिवा सुषुप्था वाचं यच्छ समिधमाधेह्यपोऽशानेति ॥ २ ॥ अथास्मै सावित्रीमन्वाहोत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखायोपविष्टायोपसन्नाय समीक्षमाणाय समीक्षिताय ॥ ३ ॥ दक्षिणतस्तिष्ठत आसीनाय वैके ॥ ४ ॥ पच्छोऽर्द्धर्चशः सर्वां च तृतीयेन सहानुवर्त्तयन् ॥ ५ ॥ संवत्सरे षण्मास्ये चतुर्विर्ठशत्यहे द्वादशाहे षडहे त्र्यहे वा ॥ ६ ॥ सद्यस्त्वेव गायत्रीं ब्राह्मणायानुब्रूयादाग्नेयो वै ब्राह्मण इति

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

श्रुतेः ॥ ७ ॥ त्रिष्टुभर्ठं राजन्यस्य ॥ ८ ॥ जगतीं वैश्यस्य ॥ ९ ॥ सर्वेषां वा गायत्रीम् ॥ १० ॥ ३ ॥

(प्रदक्षिणमग्निं परीत्योपविशति) एवं वस्त्रदानादिभिराचार्येण संस्कृतो माणवकः अग्निं प्रदक्षिणं यथा भवति तथा परीत्य परिक्रम्य पश्चादग्नेराचार्यस्योत्तरतः उपविशति आस्ते (अन्वारब्ध आज्याहुतीर्हुत्वा प्राशनांते) ततः ब्रह्मणाऽन्वारब्ध आचार्य आघारादिस्विष्टकृदंताश्चतुर्दशाज्याहुतीर्हुत्वा संस्रवप्राशनांते । अत्र पुनरन्वारंभानुवादः चतुर्दशाहुतिहोमव्यतिरिक्तहोमप्रतिषेधार्थः (अथैनठं सठंशास्ति ब्रह्मचार्यस्यपोऽशान कर्म कुरु मा दिवा सुषुप्था वाचं यच्छ समिधमाधेह्यपोऽशानेति) अथानंतरमाचार्यः एनं माणवकं संशास्ति शिक्षयति कथं ब्रह्मचारी असि असानीति माणवकेन प्रत्युक्तः अपः अशान पिब इति अशानीति प्रत्युक्तः कर्म स्नानादिकं स्ववर्णाश्रमविहितं कुरु विधेहि करवाणीति प्रत्युक्तः मा दिवा सुषुप्थाः स्वाप्सीरिति न स्वपानीति प्रत्युक्तः वाचं गिरं यच्छ नियमय यच्छानीति प्रत्युक्तः समिधं वक्ष्यमाणप्रकारेण आधेहि अग्नौ प्रक्षिपेति आदधानीति प्रत्युक्तः अपोऽशानेति पूर्ववत् (अथास्मै सावित्रीमन्वाहोत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखायोपविष्टायोपसन्नाय समीक्षमाणाय समीक्षिताय दक्षिणतस्तिष्ठत आसीनाय वैके पच्छोऽर्द्धर्चशः सर्वां च तृतीयेन सहानुवर्त्तयन्) अथ शासनानंतरम् अस्मै ब्रह्मचारिणे सावित्रीं सवितृदेवत्यां गायत्रीछंदस्कां विश्वामित्रदृष्टाम् ऋचम् अन्वाह उपदिशति कथंभूताय प्रत्यङ्मुखाय पश्चिमाभिमुखाय पुनः कथंभूताय उपविष्टाय क्व अग्नेरुत्तरस्यां दिशि तथा उपसन्नाय पादोपसंग्रहणादिना भजमानाय तथा समीक्षमाणाय सम्यक् आचार्यमवलोकयते तथा आचार्येण सम्यगवलोकिताय । पक्षांतरमाह । दक्षिणतः अग्नेर्दक्षिणस्यां दिशि तिष्ठते ऊर्ध्वाय ऊर्ध्वीभूताय वा आसीनाय उपविष्टाय इत्येक आचार्याः सावित्रीप्रदानं मन्यन्ते । कथमन्वाह पच्छः पादं पादं अर्द्धर्चशः तदनु अर्द्धर्चमर्द्धर्चम् तदनु च सर्वां तृतीयेन वारेण सह मिलित्वा आवर्त्तयन् पठन् (संवत्सरे षण्मास्ये चतुर्विंठे-

Funding by MoE-IKS

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

शत्यहे द्वादशाहे षडहे त्र्यहे वा) सावित्रीप्रदानस्य कालविकल्पानाह । संवत्सरे उपनयनमारभ्य पूर्णे वर्षे षण्मास्ये षडेव मासाः षण्मास्यं स्वार्थे तद्धितश्छांदसो वृद्धिलोपः " छंदोवत्सूत्राणि भवंति " इति वचनात् । तस्मिन् षण्मास्ये चतुर्विंठशत्या अहोभिरुपलक्षितः कालः चतुर्विंठ-शत्यहः तस्मिन् द्वादशभिरहोभिरुपलक्षितः कालो द्वादशाहस्तस्मिन् षडहे षड्भिरहोभिरुपलक्षितः कालः षडहः तस्मिन् त्र्यहे त्रिभिरहोभि-रुपलक्षितः कालस्त्र्यहस्तस्मिन् । वाशब्दः सर्वेषु संवत्सरादिषु संबध्यते । एते कालविकल्पाः आचार्यस्य शुश्रूषादिशिष्यगुणतारतम्यापेक्षाः । एवं सामान्येन सावित्रीप्रदानस्य कालविकल्पानभिधायाधुना ब्राह्मणस्य विशेषमाह (सद्यस्त्वेव गायत्रीं ब्राह्मणायानुब्रूयादाग्नेयो वै ब्राह्मण इति श्रुतेः) तुशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । ब्राह्मणस्य नैते कालविकल्पाः किंतु क्षत्रियवैश्ययोः । ब्राह्मणस्य सद्य एव गायत्रीम् अनुब्रूयात् कुतः ' आग्नेयो वै ब्राह्मण इति श्रुतेः ' आग्नेयः अग्निदैवत्यः ब्राह्मण इति वेदवचनात् । (त्रिष्टुभठ राजन्यस्य जगतीं वैश्यस्य सर्वेषां वा गायत्रीं) राजन्यस्य क्षत्रियस्य त्रिष्टुप्छंदो यस्याः सा त्रिष्टुप् तां त्रिष्टुभं सावित्रीम्, जगती छंदो यस्याः ऋचः सा जगती तां जगतीं सावित्रीं वैश्यस्य विशः अनुब्रूयादित्यनुषज्यते । सर्वेषां वा गायत्रीं सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां गायत्रीमेव गायत्रीच्छंदस्कामेव सावित्रीं सवितृदेवताकां तत्सवितुरिति सकलवेदशाखाम्नाताम् ऋचमनुब्रूयात् ॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकांडे तृतीया कण्डिका ॥ ३ ॥

अत्र समिदाधानम् ॥ १ ॥ पाणिनाऽग्निं परिसमूहति अग्ने सुश्रवः सुश्रवसं मा कुरु यथा त्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवा अस्येवं मार्ठ सुश्रवः सौश्रवसं कुरु यथा त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपा अस्येवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासमिति ॥२॥ प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्ष्योत्थाय[1]

Funding by IKS-MoE

१ उत्तिष्ठन् इत्यन्य पठन्ति ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

समिधमादधाति अग्नये समिधमाऽहार्षं बृहते जातवेदसे यथा त्वमग्ने समिधा समिध्यस एवमहमायुषा मेधया वर्चसा प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन समिधे जीवपुत्रो ममाचार्यो मेधाव्यहमसान्यनिराकरिष्णुर्यशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भूयासꣳ स्वाहेति ॥ ३ ॥ एवं द्वितीयां तथा तृतीयाम् ॥ ४ ॥ एषा त इति वा समुच्चयो वा ॥ ५ ॥ पूर्ववत्परिसमूहनपर्युक्षणे ॥ ६ ॥ पाणी प्रतप्य मुखं विमृष्टे तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाह्यायुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहि अग्ने यन्मे तन्वा ऊनं तन्म आपृण । मेधां मे देवः सविता मेधां देवी सरस्वती । मेधामश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजाविति (अंगान्यालभ्य जपत्यंगानि च म आप्यायंतां वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं यशो बलमिति त्र्यायुषाणि करोति भस्मना ललाटे ग्रीवायां दक्षिणेऽꣳसे हृदि च त्र्यायुषमिति प्रतिमंत्रम्)॥७॥४॥

(अत्र समिदाधानम्) अत्र सावित्रीप्रदानोत्तरकाले समिधाम् आधानं प्रक्षेपः ब्रह्मचारिणो भवति । अत्राग्नाविति भाष्यकारः अत्रावसरस्य पाठादेव सिद्धेः (पाणिनाऽग्निं परिसमूहति) पाणिना दक्षिणहस्तेन अग्निं प्रकृतहोमाधिकरणं परिसमूहति संधुक्षयति इंधनप्रक्षेपेण वक्ष्यमाणैः पंचभिर्मंत्रैः । यथा (अग्ने सुश्रवः सुश्रवसम्मा कुरु, यथा त्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवा असि, एवं मार्ꣳ सुश्रवः सौश्रवसं कुरु, यथा त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपा असि, एवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासम्) केचित्परिसमूहने त्रीन्मंत्रान्मन्यंते तद्यथा । अग्ने सुश्रव इत्यारभ्य सुश्रवसं मा कुरु इत्येकं, यथा त्वमग्ने इत्यारभ्य सौश्रवसं कुरु

Funding by IKS-MoE

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

इत्येवं द्वितीयम्, यथा त्वमग्ने देवानामित्यादि भूयासमित्यंतं तृतीयमिति। (प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्ष्योत्थाय समिधमादधात्यग्नये समिधमिति) ततः प्रदक्षिणं यथा भवति तथा अग्निं पर्युक्ष्य दक्षिणहस्तगृहीतेनोदकेन परिषिच्य उत्थाय ऊर्ध्वीभूय प्राङ्मुखस्तिष्ठन् समिधं समिध्यते दीप्यते अग्निरनयेति समित् तां समिधम् आदधाति प्रक्षिपति। समिल्लक्षणं छंदोग-परिशिष्टे–" नांगुष्ठादधिका कार्या समित्स्थूलतया क्वचित् । न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥ प्रादेशान्नाधिका न्यूना न तथा स्याद्विशाखिका । न सपर्णा च निर्वीर्या न होमेषु विजानता ॥ " ब्रह्मपुराणे–" पालाशाश्वत्थन्यग्रोधप्लक्षवैकंकतोद्भवाः । अश्वत्थोदुंबरौ बिल्वश्चंदनः सरलस्तथा ॥ शालश्च देवदारुश्च खदिरश्चेति याज्ञिकाः ॥" मरीचिः–"विशीर्णा विदला ह्रस्वा वक्राः सप्तुषिराः कृशाः । दीर्घाः स्थूला घुणैर्जुष्टाः कर्मसिद्धिविनाशिकाः ॥" अस्य पूर्वश्लोकः–" प्राग्रग्राः समिधो देयास्ताश्च काम्येष्वपाटिताः । काम्येषु च सवल्कार्द्रा विपरीता जिघांसतः ॥ " इति । केन मंत्रेण । अग्नये समिधमाहार्षं बृहते जात-वेदसे यथा त्वमग्ने समिधा समिद्धचस एवमहमायुषा मेधया वर्चसा प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन समिंधे जीवपुत्रो ममाचार्यो मेधाव्यहमसान्य-निराकरिष्णुर्यशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भूयासꣳ स्वाहेत्यनेन मंत्रेण (एवं द्वितीयां तथा तृतीयामेषा त इति वा समुच्चयो वा) एव-मनेनैव मंत्रेण द्वितीयां समिधमादधाति तथा तेनैव मंत्रेण तृतीयाम् । मंत्रविकल्पमाह एषा ते अग्ने समिदित्यादिना आ च प्यासिषीमहीत्यन्तेन वा मंत्रेण । अथवा अग्नये समिधमित्येषा त इति द्वयोर्मंत्रयोः समिदाधाने समुच्चयः ऐक्यं ततश्च मंत्रद्वयांते समित्प्रक्षेपः इति त्रयो मंत्र-विकल्पाः। (पूर्ववत्परिसमूहनपर्युक्षणे) पूर्ववत् अग्ने सुश्रव इत्यादिभिः पंचभिर्मंत्रैः परिसमूहनं पर्युक्षणमपि पूर्ववत्कुर्यात्। (पाणी प्रतप्य मुखं विमृष्टे तनूपा अग्नेऽसि तन्वम्मे पाह्यायुर्दा अग्नेऽस्यायुर्म्मे देहि वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहि । अग्ने यन्मे तन्वा ऊनं तन्म आपृण । मेधाम्मे देवः सविता मेधां देवी सरस्वती । मेधामाश्विनौ देवावाधत्तां पुष्कर-स्रजाविति) पाणी हस्तौ प्रतप्य तूष्णीम् अग्नौ तापयित्वा तनूपा

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अग्नेऽसीत्यादिभिः सप्तभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं पाणिभ्यां मुखं विमृष्टे ललाटादि चिबुकांतं प्रोञ्छति । तत्र मेधां मे देवः सविता मेधां देवी सरस्वती । अनयोरादधात्वित्यध्याहारः । अत्र शिष्टाचारप्राप्ताः केचित्पदार्था लिख्यंते । तत्र (अंगान्यालभ्य जपत्यङ्गानि च म आप्यायंतां वाक् प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं यशो बलमिति) अङ्गानि च म इत्यनेन मंत्रेण शिरःप्रभृतीनि पादांतानि अंगान्यालभेत । एवं वाक् इत्यनेन मुखं प्राण इत्यनेन नासिके चक्षुरित्यनेन चक्षुषी युगपत् । श्रोत्रमित्यनेन श्रवणे, यशो बलमित्यस्य पाठमात्रम् । (त्र्यायुषाणि करोति भस्मना ललाटे ग्रीवायां दक्षिणेऽंसे हृदि च त्र्यायुषमिति प्रतिमंत्रं) त्र्यायुषमित्येतैश्चतुर्भिर्मंत्रपादैः अनामिकागृहीतेन भस्मना ललाटग्रीवादक्षिणांसहृदयेषु प्रतिपादं त्र्यायुषाणि तिलकानि कुरुते । अत्र त्र्यायुषकरणं सूत्रकारानुक्तमपि प्रसिद्धत्वात् शिष्टपरंपराचारितत्वात् क्रियते । ततो ब्रह्मचारी संध्यामुपास्याग्निकार्यं कृत्वा गुरुपूपसंग्रहणं वृद्धतरेष्वभिवादनं वृद्धेषु नमस्कारं कुर्यात्पर्यायेण । अत्र स्मृत्यंतरोक्तमभिवादनं लिख्यते । " ततोऽभिवादयेद् वृद्धानसावहमिति ब्रुवन् " इति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिप्रणीतस्याभिवादनस्य प्रयोगो यथा—उपसंग्रहणं नाम अमुकगोत्रोऽमुकामुकेत्येतावत्प्रवरः अमुकशर्म्माऽहं भो ३ श्रीहरिहरशर्मन् त्वामभिवादये इत्युक्त्वा कर्णौ स्पृष्ट्वा दक्षिणोत्तरपाणिभ्यां दक्षिणपाणिना गुरोर्दक्षिणं पादं सव्येन सव्यं गृहीत्वा शिरोऽवनमनम् । अभिवादने पादग्रहणं नास्ति पादस्पर्शनं कार्यम् । आयुष्मान् भव सौम्येति प्रत्यभिवादः । आयुष्मान् भव सौम्यामुक ३ इति प्लुतान्तमुक्त्वा अमुकशर्मन् इति प्रत्यभिवादः कार्यः । अत्र गुरवो माता स्तन्यदात्री च पितृपितामहप्रपितामहाः मातामहश्चान्नदाता भयत्राताऽऽचार्यश्चोपनेता च मंत्रविद्योपदेष्टा च तेषां पत्न्यश्चोपसंग्राह्याः । एतेन समावृत्तेन च बाले समवयस्के वाऽध्यापके गुरुवच्चरेत् । मातुलाश्च पितृव्याश्च श्वशुराश्च यवीयांसोऽपि प्रत्युत्थायाभिवाद्याः । उपाध्याया ऋत्विजो ज्येष्ठभ्रातरश्च सर्वेषां पत्न्यश्चैवं मातृष्वसा पितृष्वसा सवर्णा भ्रातृभार्या च नित्यमभिवाद्याः । " विप्रोष्य तूपसंग्राह्या जातिसंबंधिनस्तथा । विप्रोष्य विप्रं कुशलं पृच्छेन्नृप-

Digitized by eGangotri

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

मनामयम् ॥ वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च । न वाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि सर्व्वथा ॥ पूज्यैस्तमभिभाषेत भो भवन् कर्मनामभिः । परपत्नीमसंबंधां भगिनी चेति भाषयेत् ॥ " त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवाद्यः अत्रिवर्षाः संबंधिनश्च स्वल्पेनापि स्वयोनिजः अन्ये च ज्ञानवृद्धाः सदाचाराश्चाभिवाद्याः । " उदक्यां सूतिकां नारीं भर्तृघ्नीं गर्भपातिनीम् । पाषंडं पतितं व्रात्यं महापातकिनं शठम् ॥ नास्तिकं कितवं स्तेनं कृतघ्नं नाभिवादयेत् । मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं धावंतमशुचिं नरम् ॥ वमंतं जृंभमाणं च कुर्वंतं दंतधावनम् । अभ्यक्तं शिरसि स्नानं कुर्वंतं नाभिवादयेत् ॥" इति शातातपः । बृहस्पतिस्तु " जपयज्ञजलस्थं च समित्पुष्पकुशांस्तिलान् । उदपात्रार्घ्यभैक्षान्नं वहंतं नाभिवादयेत् ॥ अभिवाद्य द्विजश्चैतानहोरात्रेण शुध्यति ॥ " क्षत्रवैश्याभिवादने विप्रस्यैवं, शूद्राभिवादने तु त्रिरात्रं कार्यं "चांडालादिषु (रजकादिषु) चांद्रं स्यादिति संग्रहकृत्स्मृतम् " । जमदग्निः—" देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिं चैव त्रिदंडिनम् । नमस्कारं न कुर्याच्चेदुपवासेन शुध्यति ॥ सर्व्वे वापि नमस्कार्याः सर्वावस्थासु सर्व्वदा । अभिवादे नमस्कारे तथा प्रत्यभिवादने । आशीर्व्वाच्या नमस्कार्यैर्वयस्यस्तु पुनर्नमेत् ॥ स्त्रियो नमस्या वृद्धाश्च वयसा पत्युरेव ताः ॥ " इति ॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकांडे चतुर्थी कंडिका ॥ ४ ॥

अत्र भिक्षाचर्यचरणम् ॥ १ ॥ भवत्पूर्वां ब्राह्मणो भिक्षेत ॥ २ ॥ भवन्मध्यार्द्धं राजन्यः ॥ ३ ॥ भवदंत्यां वैश्यः ॥ ४ ॥ तिस्रोऽप्रत्याख्यायिन्यः ॥ ५ ॥ षड् द्वादशाऽपरिमिता वा ॥ ६ ॥ मातरं प्रथमामेके ॥ ७ ॥ आचार्याय भैक्षं निवेदयित्वा वाग्यतोऽहःशेषं तिष्ठेदित्येके ॥ ८ ॥ अहिर्द्धंसन्नरण्यात्समिध आहृत्य तस्मिन्नग्नौ पूर्ववदाधाय वाचं विसृजते ॥ ९ ॥ अधःशाय्य-

Funding by MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

क्षारालवणाशी स्यात् ॥ १० ॥ दंडधारणमग्निपरिचरणं गुरुशुश्रूषा भिक्षाचर्या ॥ ११ ॥ मधुमार्ठ्समज्जनोपर्यासनस्त्रीगमनानृतादत्तादानानि वर्जयेत् ॥ १२ ॥ अष्टाचत्वारिंठ्शतं वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं चरेत् ॥ १३ ॥ द्वादश द्वादश वा प्रतिवेदम् ॥ १४ ॥ यावद्ग्रहणं वा ॥ १५ ॥ वासार्ठ्सि शाणक्षौमाविकानि ब्राह्मणक्षत्रियविशाम् ॥ १६ ॥ ऐणेयमाजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य ॥ १७ ॥ रौरवठ्ं राजन्यस्य ॥ १८ ॥ आजं गव्यं वा वैश्यस्य ॥ १९ ॥ सर्वेषां वा गव्यमसति प्रधानत्वात् ॥ २० ॥ मौञ्जी रशना ब्राह्मणस्य ॥ २१ ॥ धनुर्ज्या राजन्यस्य ॥ २२ ॥ मौर्वी वैश्यस्य ॥ २३ ॥ मुंजाभावे कुशाश्मंतकबल्वजानाम् ॥ २४ ॥ पालाशो ब्राह्मणस्य दंडः ॥ २५ ॥ बैल्वो राजन्यस्य ॥ २६ ॥ औदुंबरो वैश्यस्य ॥ २७ ॥ [केशसंमितो ब्राह्मणस्य दंडो ललाटसंमितः क्षत्रियस्य घ्राणसंमितो वैश्यस्य] सर्वे वा सर्वेषाम् ॥ २८ ॥ आचार्येणाहूत उत्थाय प्रतिशृणुयात् ॥ २९ ॥ शयानं चेदासीन आसीनं चेत्तिष्ठंस्तिष्ठंतं चेदभिक्रामन्नभिक्रामंतं चेदभिधावन् ॥ ३० ॥ स एवं वर्तमानोऽमुत्राद्य वसत्यमुत्राद्य वसतीति तस्य स्नातकस्य कीर्तिर्भवति ॥ ३१ ॥ त्रयः स्नातका भवंति विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक इति ॥ ३२ ॥

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

समाप्य वेदमसमाप्य व्रतं यः समावर्तते स विद्यास्नातकः ॥ ३३ ॥ समाप्य व्रतमसमाप्य वेदं यः समावर्तते स व्रतस्नातकः ॥ ३४ ॥ उभयꣳ समाप्य यः समावर्तते स विद्याव्रतस्नातक इति ॥ ३५ ॥ आषोडशाद्वर्षाद्ब्राह्मणस्यानतीतः कालो भवति ॥ ३६ ॥ आद्वाविꣳशाद्राजन्यस्य ॥ ३७ ॥ आचतुर्विꣳशाद्वैश्यस्य ॥ ३८ ॥ (अत ऊर्द्धं पतितसावित्रीका भवंति) ॥ ३९ ॥ नैनानुपनयेयुर्न्नाध्यापयेयुर्न याजयेयुर्न चैभिर्व्यवहरेयुः ॥ ४० ॥ कालातिक्रमे नियतवत् ॥ ४१ ॥ त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाणामपत्ये सꣳस्कारो नाध्यापनं च ॥ ४२ ॥ तेषाꣳ सꣳस्कारेष्वुद्व्रात्यस्तोमेनेङ्का काममधीयीरन्व्यवहार्या भवंतीति वचनात् ४३ । ५

(अत्र भिक्षाचर्यचरणम्) अत्रावसरे भिक्षाचर्यानुष्ठानं तद्यथा (भवत्पूर्वां ब्राह्मणो भिक्षेत भवन्मध्याꣳ राजन्यो भवदंत्यां वैश्यः) भवच्छब्दः पूर्वो यस्याः सा भवत्पूर्वा तां भिक्षां ब्राह्मणः द्विजोत्तमः भिक्षेत याचेत । तथैव भवच्छब्दो मध्ये यस्याः सा भवन्मध्या तां राजन्यः क्षत्रियो भिक्षेतेत्यनुषंगः । तथा अन्ते भवोऽन्त्यः । भवच्छब्दोऽन्त्यो यस्याः सा भवदंत्या तां वैश्यः तृतीयो वर्णः भिक्षां भिक्षेतेत्यनुवर्त्तते (तिस्रोऽप्रत्याख्यायिन्यः षड् द्वादशापरिमिता वा मातरं प्रथमामेके) भिक्षेर्द्धातोर्द्विकर्मकत्वात् द्वितीयं कर्माह । तिस्रः स्त्रियो भिक्षां भिक्षेत । कथंभूताः ? अप्रत्याख्यायिन्यः प्रत्याख्यातुं निराकर्तुं शीलं यासां ताः प्रत्याख्यायिन्यः न प्रत्याख्यायिन्यः अप्रत्याख्यायिन्यः ताः अप्रत्याख्यायिनीः । अत्र द्वितीयार्थे प्रथमा भिक्षेतेति कर्तृप्रत्ययांतस्याख्यातस्य कर्मकारकापेक्षितत्वात् । षड् वा स्त्रियः द्वादश वा अपरिमिता वा असंख्याता वा भिक्षेतेति सर्वत्रानुषंगः । एते भिक्षा-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

विकल्पा आहारपर्याप्त्यपेक्षया। एके आचार्याः मातरं जननीं प्रथमां भिक्षेतेत्याहुः। अयं च प्रथमो धर्म इति भाष्यकारः (आचार्याय भैक्षं निवेदयित्वा वाग्यतोऽहःशेषं तिष्ठेदित्येके) आचार्याय गुरवे भैक्षं लब्धां भिक्षां निवेदयित्वा इयं भिक्षा मया लब्धेति निवेद्य वाग्यतो मौनी अहःशेषं भिक्षानिवेदनोत्तरतो यावदस्तमयं तिष्ठेन्नोपविशेन्न च शयीत। रागत इत्येके सूत्रकाराः वर्णयंति, वयं तु अनियमं मन्यामहे। ततश्च विकल्पः (अहिंठसन्नरण्यात्समिध आहृत्य तस्मिन्नग्नौ पूर्ववदाधाय वाचं विसृजते) अहिंसन् अच्छिंदन् स्वयं भग्नाः, अरण्यान्न ग्रामात्, समिधः पूर्वोक्तलक्षणाः आहृत्य आनीय तस्मिन्नग्नौ यत्र उपनयनाङ्गहोमः कृतस्तस्मिन् पूर्ववत्परिसमूहनादि व्यायुषकरणांतं यावत् आधाय हुत्वा वाचं विसृजते मौनं त्यजति वाग्यमपक्षे (अधःशाय्यक्षारालवणाशी स्याद्दंडधारणमग्निपरिचरणं गुरुशुश्रूषा भिक्षाचर्या। मधुमार्ठसमज्जनोपर्यासनस्त्रीगमनानृतादत्तादानानि वर्जयेत्) अत ऊर्ध्वं ब्रह्मचारिणो यमनियमानाह। अधः शयितुं शीलमस्य असावधःशायी स्यात् तथा अक्षारम् अलवणं चाश्नातीत्येवंशीलः अक्षारालवणाशी भवेत्। दंडधारणं दंडस्य स्ववर्णविहितस्य धारणं कुर्यात्। 'दंडाजिनोपवीतानि मेखलां चैव धारयेद्' इत्येतदुपलक्षणत्वात्सदा चिह्नरूपं कुर्यात्। अग्नेः परिचरणं सायंप्रातः परिसमूहनपूर्वं व्यायुषकरणांतं समिदाधानम् गुरुशुश्रूषा गुरोः शुश्रूषा परिचर्या तां कुर्यात्। भिक्षार्थं चर्या भिक्षाचर्या भैक्षचरणमिति यावत्। मधु क्षौद्रं, मांसं पललं, मज्जनं नद्यादावाप्लवनं, स्नानं तूष्णतोदकेन, उपरि खट्वादौ आसनम् उपवेशनम् आसनस्योपरि मसूरिकाद्यासनं वा; स्त्रीगमनं स्त्रीणां मध्ये अवस्थानम्, अभिगमनस्योपरि वक्ष्यमाणत्वात्। अनृतम् असत्यवदनम्। अदत्तानां परद्रव्याणाम् आदानं ग्रहणं स्तेयमित्यर्थः। एतानि मध्वादीनि वर्जयेत् (अष्टाचत्वारिंठशतं वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं चरेत्) अष्टाभिरधिकानि चत्वारिंशत् अष्टाचत्वारिंशत् तानि अष्टाचत्वारिंशतं वर्षाणि अब्दानि वेदब्रह्मचर्यं वेदग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यमुक्तलक्षणं चरेत्

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अनुतिष्ठेत् । अस्मिन् पक्षे चतुर्णामपि वेदानामेक एव व्रतादेशः सर्ववेदाहुतिहोमश्च (द्वादश द्वादश वा प्रतिवेदं यावद्ग्रहणं वा) अनुकल्पमाह । वा तदशक्तौ द्वादश द्वादश वर्षाणि प्रतिवेदं वेदे वेदे ब्रह्मचर्यं चरेदित्यनुवर्त्तते । तत्राप्यशक्तौ यावद्ग्रहणं यावद्वेदस्य वेदयोः वेदानां वा ग्रहणम् आचार्यात्पाठतोऽर्थतश्च स्वीकरणं तावद्वा ब्रह्मचर्यं चरेत् । वर्णव्यवस्थया वासःप्रभृतीनि व्यवस्थितान्याह (वासार्ठसि शाणक्षौमाविकानि ब्राह्मणक्षत्रियविशां) ब्रह्मचारिणां यथासंख्यं शाणक्षौमाविकानि वस्त्राणि परिधेयानि भवंति । तत्र शणमयं शाणं, क्षौमं क्षुमा अतसी तद्विकारमयं क्षौमम्, आविकम् अवेर्मेषस्य विकारः आविकम् ऊर्णामयमित्यर्थः । (ऐणेयमाजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य) एणी हरिणी तस्या इदम् ऐणेयम् अजिनं कृत्तिः उत्तरीयं भवति ब्राह्मणस्य ब्रह्मचारिणः (रौरवठं राजन्यस्य) रुरुर्मृगविशेषः चित्रमृग इति प्रसिद्धः तस्येदमजिनं रौरवं राजन्यस्य क्षत्रियस्योत्तरीयं भवति (आजं गव्यं वा वैश्यस्य) अजस्य बस्तस्य इदम् आजम् अजिनं कृत्तिः वैश्यस्य उत्तरीयम् अथवा गव्यं गोः इदं गव्यम् अजिनं वा वैश्यस्य उत्तरीयं भवति (सर्वेषां वा गव्यमसति प्रधानत्वात्) पक्षांतरमाह । सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां गव्यमजिनं वा उत्तरीयं भवति । कदा असति मुख्ये अविद्यमाने कुतः प्रधानत्वात् । गव्यं हि अजिनानां प्रधानम् । ऐणेयाद्याजिनप्रकृतीनाम् एण्यादीनां गोः प्राधान्यं यतः । यद्वा गव्यस्य चर्मणः पुरुषसंबंधित्वेन प्रधानत्वात् । तथा च श्रुतिः "तेऽवच्छाय पुरुषं गव्येतां त्वचमदधुः" इति । (मौंजी रशना ब्राह्मणस्य धनुर्ज्या राजन्यस्य मौर्वी वैश्यस्य मुंजाभावे कुशाश्मंतकबल्वजानाम्) मौंजी मुंजं तृणविशेषस्तन्मयी मौंजी रशना मेखला ब्राह्मणस्य ब्रह्मचारिणो भवति । धनुर्ज्या चापस्य ज्या गुणः रशना राजन्यस्य ब्रह्मचारिणः । मौर्व्वीति तृणविशेषस्तन्मयी रशना वैश्यस्य भवति । मुंजस्याभावे अलाभे ब्राह्मणस्य कुशानां कुशमयी रशना भवति । धनुर्ज्याया अभावे क्षत्रियस्य अश्मंतकमयी भवति । मौर्व्यभावे बाल्वजी वैश्यस्य । मुंजाभावशब्दोऽत्र धनुर्ज्यामौर्व्यभावोपलक्षणार्थः । (पालाशो ब्राह्मणस्य

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

दंडः बैल्वो राजन्यस्य औदुंबरो वैश्यस्य) पालाशः पलाशवृक्षोद्भवः ब्राह्मणस्य ब्रह्मचारिणो दंडो भवति स च केशसंमितः पादादिकेशमूलावधिप्रमाणकः । बैल्वः बिल्ववृक्षोद्भवः क्षत्रियस्य ललाटसंमितः ललाटावधिपरिमाणः भ्रूमध्यावधिरित्यर्थः । औदुंबर उदुंबरवृक्षोद्भवः वैश्यस्य ब्रह्मचारिणो मुखसंमित ओष्ठपुटावधिर्दंडः (सर्वे वा सर्वेषां) यद्वा सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां ब्रह्मचारिणां सर्वे पालाशबैल्वौदुंबरा आनियमेन दंडाः भवंति नियमोऽत्र नास्ति मुख्यालाभे यथालाभमुपादेयम् । (आचार्येणाहूत उत्थाय प्रतिशृणुयात्) आचार्येण गुरुणाऽऽहूत आकारितः उत्थाय ऊर्ध्वो भूत्वा प्रतिशृणुयात् प्रतिवचनं दद्यात् ब्रह्मचारी (शयानं चेदासीनः) चेद्यदि शयानं स्वपंतं ब्रह्मचारिणं गुरुराह्वयति तदा आसीनः उपविष्टः सन् प्रतिवचनं दद्यात् (आसीनं चेत्तिष्ठन्) आसीनम् उपविष्टं चेदाह्वयति तदा तिष्ठन्नुत्थितः (तिष्ठंतं चेदभिक्रामन्) यदि तिष्ठंतमुत्थितमाह्वयति तदा अभिक्रामन् गुरुमभिमुखं गच्छन् प्रतिशृणुयात् (अभिक्रामंतं चेदभिधावन्) अभिक्रामन्तमभिमुखमागच्छन्तमाचार्यो ब्रह्मचारिणं यद्याह्वयति तदा स ब्रह्मचारी अभिधावन् अभिमुखं धावन् सन् प्रतिशृणुयात् (स एवं वर्तमानोऽमुत्राद्य वसत्यमुत्राद्य वसतीति) स ब्रह्मचारी एवमुक्तेन मार्गेण ब्रह्मचर्ये वर्तमानस्तिष्ठन् अमुत्र स्वर्गे अद्य इहैव स्थितः सन् वसति तिष्ठति । द्विरुक्तिः स्तुत्यर्था (तस्य स्नातकस्य कीर्तिर्भवति) तस्य ब्रह्मचारिणः स्नातकस्य समावृत्तस्य कीर्तिर्यशो भवति इति यथोक्तधर्मानुष्ठातुर्ब्रह्मचारिणः फलकथनम् । (त्रयः स्नातका भवंति विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक इति) त्रयः त्रिप्रकाराः स्नातका भवंति । कथम् ? एको विद्यास्नातकः अपरो व्रतस्नातकः अन्यो विद्याव्रतस्नातकः । एतेषां लक्षणमाह (समाप्य वेदमसमाप्य व्रतं यः समावर्त्तते स विद्यास्नातकः । समाप्य व्रतमसमाप्य वेदं यः समावर्त्तते स व्रतस्नातकः । उभयर्ठं समाप्य यः समावर्त्तते स विद्याव्रतस्नातक इति) समाप्य समाप्तिं पाठतोऽर्थतश्च अवसानं नीत्वा वेदं वेदस्य मन्त्रब्राह्मणात्मिकाम् एकां शाखां, व्रतं च ब्रह्मचर्यम् असमाप्य यः समावर्त्तते स्नाति स ब्रह्मचारी विद्यास्नातको भवति । एवं समाप्य

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

व्रतं द्वादशवार्षिकादिकं ब्रह्मचर्यम्, असमाप्य असंपूर्णमधीत्य वेदम् एकां शाखां यो ब्रह्मचारी समावर्त्तते स्नानं करोति स व्रतस्नातको भवति । उभयं वेदं ब्रह्मचर्यं च समाप्य अंतं नीत्वा यः स्नाति स विद्याव्रतस्नातको भवति (आषोडशाद्वर्षाद्ब्राह्मणस्यानतीतः कालो भवति । आद्वाविंठ्शाद्राजन्यस्य । आचतुर्विंठ्शाद्वैश्यस्य) उपनयनकालस्य परमावधिमाह । आषोडशात्षोडशाद्वर्षात्प्राक् ब्राह्मणस्य विप्रस्य अनतीतः उपनयनस्य कालः समयो भवति । आद्वाविंठ्शात् द्वाविंठ्शाद्वर्षात्पूर्वं क्षत्रियस्य । आचतुर्विंठ्शाच्चतुर्विंशाद्वर्षादर्वाक् वैश्यस्य उपनयनस्य कालः अनतीतो भवति । भवतीति सर्वत्र संबध्यते (अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवंति) अतः पंचदशात् एकविंठ्शात्त्रयोविंठ्शाद्वर्षादूर्ध्वम् अनुपनीता ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः यथासंख्यं पतितसावित्रीकाः पतिता स्खलिता अधिकाराभावात् निवृत्ता सावित्री गायत्री येभ्यः ते पतितसावित्रीका भवंति संपद्यंते । (नैनानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्न याजयेयुर्न चैभिर्व्यवहरेयुः) एनान् पतितसावित्रीकान् न उपनयेयुः उपनयनसंस्कारेण न संस्कुर्युः शिष्टाः, कैश्चित् अतिक्रांतनिषेधैरुपनीतानपि न अध्यापयेयुः वेदं न पाठयेयुः तथा न याजयेयुः कैश्चन अतिक्रांतनिषेधैर्वेदमध्यापितानपि न याजयेयुः न यज्ञं कारयेयुः । एभिः पतितसावित्रीकैरनुपनीतैरुपनीतैर्वा सह न व्यवहरेयुः स्नानासनशयनभोजनविवाहादिभिः कर्मभिर्न व्यवहारं कुर्युः (कालातिक्रमे नियतवत्) गर्भाधानादीनि उपनयनांतानि कर्माणि नियतकालान्यभिहितानि, यदि दैववशात्पुरुषापराधाद्वा दोषाद्वा तेषां नियतस्य कालस्य अतिक्रमो भवति तदा किं कर्त्तव्यमिति संदेहे निर्णयमाह । कालातिक्रमे यस्य संस्कारकर्मणः शास्त्रे नियमितो यः कालः तस्य अतिक्रमे लंघने नियतवत् नित्यवत् नित्ये श्रौतकल्पे नित्येषु यद्विहितं तद्वत् अनादिष्टं प्रायश्चित्तं भवति । ततः कृतप्रायश्चित्तस्य अतिक्रांते काले संस्कारकर्मण्यधिकारः संपद्यते । अनादिष्टप्रायश्चित्तेतिकर्त्तव्यता च प्रयोगे वक्ष्यते । अत्र कालातिक्रम इत्युपलक्षणम् । अतः अन्येषामपि कर्मणां नाशे इदमनादिष्टमेव सर्व-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Jangamwadi Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

प्रायश्चित्तं, गृह्यकारेण प्रायश्चित्तांतरस्य अनुपदिष्टत्वात्। किंतु श्रौतानामतिदेशे प्राप्ते अविज्ञाते प्रतिमहाव्याहृति सर्वाभिश्चतुर्थ्ठं सर्वप्रायश्चित्तं चेत्यस्यैव कालातिक्रमे नियतवदित्यनेनातिदेशः कृतो नतूपदेशः कृतो गृह्यकारेण। तत्र अविज्ञातमप्रत्यक्षश्रुतिमूलं किमिदमार्ग्वेदिकं याजुर्वेदिकं सामवेदिकं वेत्यनिश्चितं स्मार्तं कर्म तस्य श्रेषे श्रौतकल्पे व्याहृतिचतुष्टयं पंचवारुणहोमं प्रायश्चित्तम् उद्दिष्टमत्र गृह्यसूत्रे। गृह्योक्तकर्मणामपि स्मार्त्तत्वाच्छेषे तस्यैवातिदेशो युक्तो न पुनः प्रत्यक्षवेदमूलकर्मश्रेषोपदिष्टानाम्। इदानीं पतितसावित्रीकविषये संस्कारप्रतिप्रसवमाह (त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाणामपत्ये सꣳस्कारो नाध्यापनं च) तेषां त्रिपुरुषं त्रीन्पुरुषान् यावत् ये पतितसावित्रीकाः पितृपुत्रपौत्राः तेषाम् अपत्ये पुत्रे संस्कारः उपनयनं भवति, न पुनश्चतुर्थादीनां, तेषां च उपनीतानामपि अध्यापनं न भवति ' निषिद्धस्य पुनरनुज्ञापनं प्रतिप्रसवः ' इति उपनयनस्यैव प्रतिप्रसवात् (तेषां संस्कारेप्सुर्व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वा काममधीयीरन् व्यवहार्या भवंतीति वचनात्) तेषां पतितसावित्रीकाणां मध्ये यः संस्कारेप्सुः संस्कारयितुकामः स व्रात्यस्तोमेन यज्ञविशेषेण इष्ट्वा व्रात्यस्तोमं यज्ञं कृत्वा व्यवहार्यो भवति उपनयनादिसंस्कारयोग्यो भवति तस्मात् काममिच्छया व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वा अधीयीरन् वेदं पठेयुः व्यवहार्याः लोके शिष्टानाम् अध्यापनादिषु कर्मसु योग्या भवंति इति वचनात् श्रुतेः। (अ) संस्कार्यप्रसंगात् स्मृत्यंतरोक्ता अपि (अ) संस्कार्या लिख्यंते "पंढांधबधिरस्तब्धजडगद्गदपंगुषु। कुब्जवामनरोगार्त्तशुष्कांगिविकलांगिषु ॥ मत्तोन्मत्तेषु मूकेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये। ध्वस्तपुंस्त्वेऽपि चैतेषु संस्काराः स्युर्यथोचिताः ॥" मूकोन्मत्तौ तु न संस्कार्यावित्येके कर्मस्वनधिकारात्पातित्यं नास्ति। तदपत्यं तु संस्कार्यं, ब्राह्मण्यां ब्राह्मणेनोत्पन्नो ब्राह्मण एवेति स्मृतेः। अन्ये तु तावपि संस्कार्यावित्याहुः। होमं तावदाचार्यः करोति। उपनयनं वा विधिनाऽऽचार्यसमीपानयनं वा अग्निसमीपानयनं वा सावित्रीवाचनं वा अन्यदङ्गं यथाशक्ति कार्यम्। विवाहश्च कन्यास्वीकारोऽन्यदंगमिति। " औरसक्षेत्रजाश्चैव संस्कार्या भागहारिणः।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

औरसः पुत्रिकापुत्रः क्षेत्रजो गूढजस्तथा । कानीनश्च पुनर्भूजो दत्तः क्रीतश्च कृत्रिमः । दत्तात्मा च सहोढश्च त्वपविद्धः सुतस्ततः । पिंडदोंऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः । एते द्वादश पुत्राश्च संस्कार्याः स्युर्द्विजातयः । केचिदाहुर्द्विजैर्जातौ संस्कार्यौ कुंडगोलकौ । अमृते च मृते पत्यौ जारजौ कुण्डगोलकौ ॥ " शंखलिखितौ—" नोन्मत्तमूकान्संस्कुर्यात् । " विष्णुः—'नापरीक्षितं याजयेत् नाध्यापयेन्नोपनयेत् '। आपस्तंबः—' शूद्राणामदुष्टकर्मणामुपनयनम् ' । एतच्च रथकारविषयं तस्य तु मातामहीद्वारकं शूद्रत्वम् । 'अदुष्टकर्मणां मद्यपानरहितानाम्' इति कल्पतरुकारः ॥ इति सूत्रार्थः ॥ अथ उपनयनप्रयोगः ॥ तत्र ब्राह्मणस्याष्टवार्षिकस्य गर्भाष्टवार्षिकस्य वा क्षत्रियस्यैकादशवार्षिकस्य वैश्यस्य द्वादशवार्षिकस्य उपनयनं कुर्यात् । यथामंगलं वा सर्वेषामुपनयनम् । अथोदगयने शुक्लपक्षे पुण्येऽहनि मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कुर्यात् । कुमारस्य वपनं कारयित्वा ब्राह्मणत्रयस्य भोजनं दत्त्वा कुमारं च भोजयित्वा बहिःशालायां पंचभूसंस्कारान् विधाय लौकिकाग्निं स्थापयित्वा पर्युप्तशिरसमलंकृतं कुमारमाचार्यपुरुषा आचार्यसमीपमानयंति । तत आचार्य आनीतं कुमारं पश्चादग्नेः स्वस्य दक्षिणतोऽवस्थाप्य ब्रह्मचर्यमागामिति ब्रूहीति कुमारं प्रति वदति । ब्रह्मचर्यमागामिति कुमारः प्रतिब्रूयात् । ब्रह्मचार्यसानीति ब्रूहीत्याचार्येणोक्तं ब्रह्मचार्यसानीति माणवको ब्रूयात् । अथाचार्यो माणवकं येनेंद्राय बृहस्पतिर्वासः पर्यदधादमृतं तेन त्वा परिदधाम्यायुषे दीर्घायुत्वाय बलाय वर्चस इत्यनेन मंत्रेण यथोक्तं वासः परिधापयति । ततः आचार्यो माणवकस्य कटिप्रदेशे मेखलां बध्नाति इयं दुरुक्तं परिबाधमाना वर्णं पवित्रं पुनती म आगात् । प्राणापानाभ्यां बलमादधाना स्वसा देवी सुभगा मेखलेयमिति मंत्रं पठितवतः । युवा सुवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान्भवति जायमानः । तं धीरासः कवय उन्नयंति स्वाध्यो मनसा देवयंत इति वा मंत्रः । तूष्णीं मंत्रवर्ज्जं वा । ततः यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् । आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुंच शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः इति मंत्रं पठितवतो माणवकस्य दक्षिण-

Funding by IKS-Mott

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

बाहुमुद्धृत्य वामस्कंधे यज्ञोपवीतं निवेशयति। यज्ञोपवीतलक्षणं तु छंदोग-परिशिष्टे—" त्रिवृदूर्ध्ववृतं कार्यं तंतुत्रयमधोवृतम्। त्रिवृतं चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रंथिरिष्यते " ॥ वामावर्तं त्रिगुणं कृत्वा प्रदक्षिणावर्तं नवगुणं विधाय तदेव त्रिसरं कृत्वा ग्रंथिमेकं विदध्यात्। तथा " पृष्ठवंशे च नाभ्यां च धृतं यद्विंदते कटिम्। तद्धार्यमुपवीतं स्यान्नातिलंबं नचोच्छ्रितम् ॥ वामस्कंधे धृतं नाभिहृत्पृष्ठवंशयोर्धृतम्। " यथा कटिपर्यंतं प्राप्नोति तावत्परिमाणं कर्त्तव्यमित्यर्थः। " कार्पासक्षौमगोवालशण-वल्कतृणादिकम्। सदा संभवतो धार्यमुपवीतं द्विजातिभिः ॥ १॥ शुचौ देशे शुचिः सूत्रं संगतांगुलिमूलके। आवेष्टच षण्णवत्या तत्त्रिगुणीकृत्य यत्नतः ॥ २ ॥ अब्लिंगकैस्त्रिभिः सम्यक् प्रक्षाल्योर्ध्ववृतं च तत्। अप्रदक्षिणमावृत्तं सावित्र्या त्रिगुणीकृतम् ॥ ३ ॥ अधःप्रदक्षिणावृत्तं समं स्यान्नवसूत्रकम्। त्रिरावेष्टच दृढं बद्धा हरिब्रह्मेश्वरान्नमन् ॥ ४ ॥ यज्ञोपवीतं परममिति मंत्रेण धारयेत्। सूत्रं सलोमकं चेत्स्यात्ततः कृत्वा विलोमकम् ॥ ५ ॥ सावित्र्या दशकृत्वोऽद्भिर्मंत्रिताभिस्तदुक्षयेत्। विच्छिन्नं वाप्यधोयातं भुक्त्वा निर्मितमुत्सृजेत् ॥ ६ ॥ स्तनादूर्ध्वमधो नाभेर्न धार्यं तत्कथंचन। ब्रह्मचारिण एकं स्यात्स्नातस्य द्वे बहूनि वा ॥ ७ ॥ तृतीयमुत्तरीयं वा वस्त्राभावे तदिष्यते। ब्रह्मसूत्रे तु सव्येंसे स्थिते यज्ञोपवीतिता ॥ ८ ॥ प्राचीनावीतिताऽसव्ये कंठस्थे तु निवीतिता। वस्त्रं यज्ञोपवीतार्थं त्रिवृत्सूत्रं च कर्मसु। कुशमुंजबल्वजं तु रज्ज्वा वा सर्वजातिषु ॥ ९ ॥ " ततस्तथैव तूष्णीं माणवकस्य यथोक्तमजिनमुत्तरीयं कारयति। तथाऽऽचार्यो माणवकाय दंडं ददाति। माणवकश्च यो मे दंडः परापतद्वैहायसोऽधि भूम्यां तमहं पुनराददे आयुषे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसायेत्यनेन मंत्रेण तं प्रतिगृह्णाति। दीक्षावद्वा दंडं ददाति प्रतिगृह्णात्युच्छ्रयति च। अथाचार्यः स्वकीयमंजलिं जलेन पूरयित्वा तेन जलेनांजलिस्थेन माणवकस्यांजलिं पूरयति आपो हि ष्ठेति तृचेन। ततो गुरुर्माणवकं प्रेषयति सूर्यमुदीक्षस्वेति माणवकश्च प्रेषितस्तथानुतिष्ठति मंत्रेण सूर्यमुदीक्षते। अथाचार्यो माण-

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

वकस्य दक्षिणांसस्योपरि स्वं दक्षिणं हस्तं नीत्वा हृदयमालभते मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तमनु चित्तं ते अस्तु । मम वाचमेकमना जुषस्व बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यमिति मंत्रेण । अथाचार्योऽस्य माणवकस्य दक्षिणं हस्तं सांगुष्ठं गृहीत्वा को नामाऽसीत्याह । एवं पृष्टः कुमारः अमुकशर्माऽहं भो ३ इति प्रत्याह । पुनराचार्यो माणवकं पृच्छति कस्य ब्रह्मचार्यसीति । भवत इति माणवकेनोच्यमाने इंद्रस्य ब्रह्मचार्यस्यग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तवामुकशर्मन्नित्याचार्यः पठेत् । अथैनं कुमारं भूतेभ्यः परिददात्याचार्यः प्रजापतये त्वा परिददामि देवाय त्वा सवित्रे परिददामि अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः परिददामि द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिददामि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः परिददामि सर्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददाम्यरिष्टयै इत्यनेन मंत्रेण । अथ कुमारः अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य आचार्यस्योत्तरत उपविशति । आचार्यश्च ब्रह्मोपवेशनादिपर्युक्षणांतं कृत्वा आघाराद्याः स्विष्टकृदंताश्चतुर्दशाज्याहुतीर्ब्रह्मणाऽन्वारब्धो हुत्वा हुतशेषं प्राश्य पूर्णपात्रं वरं वा ब्रह्मणे दद्यात् । अथानंतरमेनं ब्रह्मचारिणं सशास्ति । कथं ? ब्रह्मचार्यसीत्याचार्यो वदति । असानीति ब्रह्मचारी । अपोऽशानेत्याचार्यः । अश्नानीति ब्रह्मचारी । कर्म कुर्वित्याचार्यः । करवाणीति ब्रह्मचारी । मा दिवा सुषुप्था इत्याचार्यः । न स्वपानीति ब्रह्मचारी । वाचं यच्छेत्याचार्यः । यच्छानीति ब्रह्मचारी । समिधमाधेहीत्याचार्यः । आदधानीति ब्रह्मचारी । अपोऽशानेत्याचार्यः । अश्नानीति ब्रह्मचारी । अथास्मै एवं शासिताय ब्रह्मचारिणे आचार्यः सावित्रीमन्वाह । कीदृशाय ? उत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखाय उपविष्टाय पादोपसंग्रहपूर्वकमुपसन्नाय आचार्यं समीक्षमाणाय स्वयमप्याचार्येण समीक्षिताय । कथमन्वाह ? ॐकारव्याहृतिपूर्वकं प्रथमं पच्छः एकैकपादं तथा द्वितीयमर्द्धर्चशः तथैव तृतीयं सर्वां स्वयं च ब्रह्मचारिणा सह पठन् । केषांचित्पक्षे दक्षिणतोऽग्नेस्तिष्ठते आसीनाय वा आचार्य उक्तप्रकारेण सावित्रीमन्वाह । संवत्सरे वा षण्मासे वा चतुर्विंशत्यहे वा द्वादशाहे वा षडहे वा त्र्यहे वा काले क्षत्रियवैश्ययोर्ब्रह्मचारिणोः आचार्यः सावित्रीं ब्रूयात् । ब्राह्मणाय तु सह एव सावित्रीं गायत्रीछंदस्कां सावित्रीं

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

सवितृदैवत्यामृचं विश्वामित्रदृष्टां सायमग्निहोत्रहोमानंतरमाहवनीयाग्न्युपस्थाने विनियुक्तां तत्सवितुरिति सर्ववेदशाखाम्नातां ब्रह्मदृष्टगायत्रीच्छंदस्कां परमात्मदैवतां वेदारंभादिविनियुक्तां सप्रणवां प्रजापतिदृष्टाग्निवायुसूर्यदैवतगायत्र्युष्णिगनुष्टुप्छंदस्काग्न्याधानविनियुक्तभूर्भुवः-स्वरितिमहाव्याहृतिपूर्विकां ब्राह्मणाय ब्रह्मचारिणे आचार्योऽनुब्रूयात् । क्षत्रियाय त्रिष्टुप्छंदस्कां बृहस्पतिदृष्टां सवितृदैवत्यां देव सवितरित्यादिकां वाजपेय आज्यहोमे विनियुक्ताम्,तथा वैश्याय प्रजापतिदृष्टां जगतीच्छंदस्कां सवितृदैवत्यां रुक्मपाशप्रतिमोचने उखासंभरणे विनियुक्तां विश्वा रूपाणि प्रतिमुंच इत्येतामृचं ब्रूयात् । सर्वेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां गायत्रीमेव वा गायत्रीछंदस्कां सावित्रीमुक्तलक्षणां ब्रूयात् । अत्रावसरे ब्रह्मचारी समिदाधानं करोति । तत्र पूर्वं दक्षिणहस्तेन अग्ने सुश्रवः सुश्रवसं मा कुरु, यथा त्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवा असि, एवं मार्ठ सुश्रवः सौश्रवसं कुरु, यथा त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपा असि, एवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासमित्येतैः पंचभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रम् इंधनप्रक्षेपेणाग्निं संधुक्षयति । हस्ताभ्यां वा संधुक्षणप्रसिद्धिरस्ति । ततोऽग्निं प्रदक्षिणं हस्तेन अद्भिः पर्युक्ष्य उत्थाय तिष्ठन् अग्नये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे यथा त्वमग्ने समिधा समिध्यस एवमहमायुषा मेधया वर्चसा प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन समिधे जीवपुत्रो ममाचार्यो मेधाव्यहमसान्यनिराकरिष्णुर्यशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भूयासर्ठ स्वाहेत्यनेन मंत्रेणोक्तलक्षणामेकां समिधमग्नावाधायानेनैव द्वितीयां तथैव तृतीयां चाधत्ते। एषा ते अग्ने समिदित्यादिना वा मंत्रेण । अग्नये समिधमाहार्षमिति एषा ते अग्ने समिदित्येताभ्यां समुच्चिताभ्यां मंत्राभ्यां वा एकैकशस्तिस्रः समिध आदधाति । तत उपविश्य पूर्ववदग्ने सुश्रव इत्यादिभिरग्निं संधुक्ष्य पर्युक्ष्य च तूष्णीं पाणिं प्रतप्य तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाहि । आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि । वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहि । अग्ने यन्मे तन्वा ऊनं तन्म आपृण । मेधां मे देवः सविता । मेधां देवी सरस्वती । मेधामश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजाविति सप्तभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं मुखं

Digitized by IKS-MoE

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

विमार्ष्टि । अत्र शिष्टाचारपरिप्राप्ताः केचन पदार्थाः लिख्यंते । ततः अंगानि च म आप्यायंतामित्यनेन शिरःप्रभृति पादांतं सर्वाण्यंगान्यालभते, वाक्च म आप्यायतामिति मुखं प्राणश्च म आप्यायतामिति नासारंध्रे युगपत्, चक्षुश्च म आप्यायतामिति चक्षुषी युगपत्, श्रोत्रं च म आप्यायतामिति दक्षिणं श्रोत्रं, ततोऽनेनैव मंत्रेण वामं, यशो बलं च म आप्यायतामिति मंत्रं पठेत् । ततोऽनामिकया अग्नेर्भस्म गृहीत्वा ललाटे ग्रीवायां दक्षिणांसे हृदि चतुर्षु स्थानेषु त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम् । यद्देवेषु त्र्यायुषं तन्नो अस्तु त्र्यायुषमिति चतुर्भिर्मंत्रैस्त्र्यायुषाणि कुरुते । अत्र स्मृत्यंतरोक्तमभिवादनं लिख्यते । "ततोऽभिवादयेद् वृद्धानसावहमिति ब्रुवन् " इति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिप्रणीतस्याभिवादनस्य प्रयोगो यथा—वत्सगोत्रो भार्गवच्यावनाप्लवानौर्वजामदग्न्येतिपंचप्रवरः श्रीधरशर्माऽहं भो ३ श्रीहरिहरशर्मन् त्वामभिवादये इत्युक्त्वाऽभिवाद्यं गुर्वादिकं ब्रह्मचारी अभिवादयेत् । अभिवाद्यश्च गुर्वादिः आयुष्मान् भव श्रीधरशर्मन् भो ३ इति प्रत्यभिवदेत् । अयमभिवादनप्रयोगो गृहस्थस्यापि । अत्र वृद्धानिति वचनात् कनिष्ठाऽभिवादने नाधिकारः । वृद्धाश्च त्रिविधाः विद्यातपोवयोभिः । अत्र समये ब्रह्मचारी भैक्षं चरति तद्यथा भवति भिक्षां देहीति ब्राह्मणः । भिक्षां भवति देहीति राजन्यः । भिक्षां देहि भवतीति वैश्यश्च भिक्षां भिक्षेत । अत्र भिक्षायाचनवाक्ये भवतीति स्त्रीसंबोधनपदात् स्त्रियो भिक्षेतेति प्राप्तम् । ताश्च कीदृशीः कति च इत्यपेक्षायामुच्यते । याः प्रत्याख्यानं न कुर्वंति ताः भिक्षेत । कति ? तिस्रः षड् वा द्वादश वा द्वादशभ्योऽधिका वा मातरं वा प्रथमां भिक्षेतेत्यन्वयः । एवं भिक्षां भिक्षित्वा ब्रह्मचारी भैक्षं गुरवे निवेद्य अहःशेषं वाग्यतस्तिष्ठेत् वा आसीत वेत्यनियमः । तत उपास्तमयं संध्यावंदनपूर्वकं स्वयं प्रशीर्णाः पूर्वोक्तलक्षणाः समिधः पूर्ववत् उक्तप्रकारेण तस्मिन्नेवाग्नौ आधाय वाचं विसृजते इति तद्दिनकृत्यम् । अथ तद्दिनमारभ्यासमावर्त्तनात्कर्त्तव्यमुच्यते । भूमौ शयनम् अक्षारालवणाशनं दंडधारणम् अग्निपरिचरणं गुरुशुश्रूषा भिक्षाचर्या सायंप्रातर्भोजनार्थं भोजनसंनिधाने

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

वारद्वयं वा भैक्षचरणमनिंद्यब्राह्मणगृहे भैक्षं गुर्वाज्ञया याचित्वा भोजनविधिना भुंजानः मधुमांसमज्जनोपर्यासनस्त्रीगमनानृतादत्तादानानि वर्जयेत् । स्मृत्यंतरे तु " मधुमांसाञ्जनोच्छिष्टं शूद्रस्त्रीप्राणिहिंसनम् । भास्करालोकनाश्लीलपरिवादादि वर्जयेत् ॥ " आदिशब्देन पर्युषिततांबूलदंतधावनावसक्थिकादिवास्वापच्छत्रपादुकागंधमाल्योद्वर्त्तनानुलेपन जलक्रीडाद्यूतनृत्यगीतवाद्यालापादीन्यन्यान्यपि वर्जनीयानि स्मृतानि । तथा " कार्या भिक्षा सदा धार्यं कौपीनं कटिसूत्रकम् । कौपीनमहतं धार्यं खंडं वा वस्त्रपार्श्वयुक् ॥ यज्ञोपवीतमजिनं मौंजीं दंडं च धारयेत् । नष्टे भ्रष्टे नवं मंत्राद्धृत्वा भ्रष्टं जले क्षिपेत् ॥ " अष्टाचत्वारिꣳशतं वर्षाणीत्यादि व्यवहार्या भवंतीति वचनादित्यंतमुक्तार्थम् । कालातिक्रमे नियतवदित्यस्यार्थ उक्तः । इतिकर्त्तव्यताऽत्र लिख्यते । पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्य अनादिष्टप्रायश्चित्तहोमं कुर्यात् । पूर्णाहुतिर्यथा कात्यायनसूत्रे- ' पूर्णाहुतिं जुहोति निरुप्याज्यं गार्हपत्येऽधिश्रित्य स्रुक्स्रुवं च संमृज्योद्वास्योत्पूयावेक्ष्य गृहीत्वाऽन्वारब्ध एवꣳ सर्वत्र ' । अत्रैवं प्रयोगः ॥ यदाऽऽवसथिकस्य अनादिष्टं प्राप्नोति तदाऽग्निः संभृत एव । यदि निरग्नेः तदा शुद्धायां भूमौ पंच भूसंस्कारान् कृत्वा लौकिकमग्निं स्थापयित्वा स्थाल्यामाज्यं तूष्णीं निरुप्याग्नावधिश्रित्य स्रुवं दर्भैः संमृज्याज्यमुद्वास्य कुशतरुणाभ्यामुत्पूयावेक्ष्य स्रुवेणादायोपरि समिधं निधायोत्थाय स्रुवं सव्यहस्ते कृत्वा दक्षिणेनाग्नौ तिष्ठन् समिधमाधायोपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य ॐ भूः स्वाहेति स्रुवस्थिताज्येनैकामाहुतिं हुत्वा भुवः स्वाहा स्वः स्वाहा भूर्भुवः स्वः स्वाहेति चतस्रः । त्वन्नो अग्न इत्यादिभिः पंच स्रुवेणावदायाज्याहुतीर्जुहोति । इदं नवाहुतिहोमात्मकं कर्म यत्र यत्र प्रायश्चित्तानादेशः कर्मणां नियतकालातिक्रमो वा तत्र तत्रानादिष्टसंज्ञकं प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् । यदा तु कस्मिंश्चित्स्थालीपाकादिकर्मप्रयोगे वर्त्तमाने अनादिष्टप्रायश्चित्तमापद्यते तदा तत्कर्मांगभूत एवाग्ना तत्कृत्वा अनादिष्टं हुत्वा उपरितनं प्रयोगं कुर्यात् । यदा तु बहूनि निमित्तानि भवंति तदा प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्त्तत इति न्यायात् यावंति निमित्तानि तावत्कृत्वः प्रायश्चित्तमावर्त्तते यथोक्तमित्युपनयनपद्धतिः ॥ अत्र

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

वेदब्रह्मचर्यं चरेदित्यनेन वेदाध्ययनांगतया ब्रह्मचर्याचरणमुक्तं वेदाध्ययनारंभस्य कालः इतिकर्त्तव्यता च नोक्ता, केवलं समावर्त्तनकर्म सूत्रकारेणारब्धं वेदꣳ समाप्य स्नायादिति । तत्र वेदस्य आरंभं विना समाप्तिः कर्त्तुमशक्येति उपनयनानंतरमेव वेदारंभस्य समय इत्यवगम्यते । इतिकर्त्तव्यता च पुनः एतदेव व्रतादेशनविसर्गेष्विति उपाकर्महोमातिदेशाद्व्रतादेशने वेदारंभे प्राप्नोति । अतश्च " उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् । वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिक्षयेत् ॥ " इति गुरोः उपनयनानंतरं वेदाध्यापनविधानाच्च उपनयनोत्तरकालं पुण्येऽहनि मातृपूजापूर्वकं वेदारंभनिमित्तकमाभ्युदयिकं श्राद्धमाचार्यो विधाय पंचभूसंस्कारपूर्वकं लौकिकाग्निं स्थापयित्वा ब्रह्मचारिणमाहूय अग्नेः पश्चात् स्वस्योत्तरत उपवेश्य ब्रह्मोपवेशनाद्याज्यभागांतं कृत्वा यदि ऋग्वेदमारभते तदा पृथिव्यै स्वाहा अग्नये स्वाहेति द्वे आज्याहुती हुत्वा ब्रह्मणे छंदोभ्य इत्याद्या नवाहुतीर्हुत्वा शेषं समापयेत् । यदि यजुर्वेदं तदाऽऽज्यभागानंतरम् अंतरिक्षाय स्वाहा वायवे स्वाहेति विशेषः । यदा सामवेदं तदाऽऽज्यभागानंतरं दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहेति विशेषः । यदाऽथर्ववेदं तदाऽऽज्यभागान्ते दिग्भ्यः स्वाहा चंद्रमसे स्वाहेति विशेषः । यद्येकदा सर्ववेदारंभस्तदाऽऽज्यभागानंतरं क्रमेण प्रतिवेदं वेदाहुतिद्वयं हुत्वा ब्रह्मणे छंदोभ्य इत्याहुतिद्वयं च हुत्वा प्रजापतय इत्याद्याः सप्त तन्त्रेण जुहुयात् । अनंतरं महाव्याहृत्यादिस्विष्टकृदंता दशाहुतीर्हुत्वा प्राशनं विधाय पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दत्त्वा ब्रह्मचारिणं यथाविधि वेदमध्यापयितुमारभेत ॥ इति व्रतादेशप्रयोगः ॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमी कंडिका ॥ ५ ॥

अथ समावर्त्तनमारभ्यते ।

वेदꣳ समाप्य स्नायात् ॥ १ ॥ ब्रह्मचर्यं वाऽष्टाचत्वारिꣳशकम् ॥ २ ॥ द्वादशकेऽप्येके ॥ ३ ॥ गुरुणाऽनुज्ञातः ॥ ४ ॥ विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः ॥ ५ ॥ षडङ्ग-

Funding by IKS-MoE

efining Veda, P.G.S states that Veda comprises
dhi (rules regarding Performance of sacrifice). Vidhey

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मेके ॥ ६ ॥ न कल्पमात्रे ॥ ७ ॥ कामं तु याज्ञिकस्य ॥ ८ ॥ उपसंगृह्य गुरुठं समिधोऽभ्याधाय परिश्रितस्योत्तरतः कुशेषु प्राग्ग्रेषु पुरस्तात्स्थित्वाऽष्टानामुदकुंभानाम् ॥ ९ ॥ ये अप्स्वंतरग्नयः प्रविष्टा गोह्य उपगोह्यो मयूखो मनोहाऽस्खलो विरुजस्तनूदूषिरिन्द्रियहा अति तान्त्सृजामि । यो रोचनस्तमिह गृह्णामीत्येकस्मादपो गृहीत्वा ॥ १० ॥ तेनाभिषिंचते । तेन मामभिषिंचामि श्रियै यशसे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसायेति ॥ ११ ॥ येन श्रियमकृणुतां येनावमृशतार्ठं सुराम् । येनाक्ष्यावभ्यषिञ्चतां यद्वां तदश्विना यश इति ॥ १२ ॥ आपो हि ष्ठेति च प्रत्यृचम् ॥ १३ ॥ त्रिभिस्तूष्णीमितरैः ॥ १४ ॥ उदुत्तममिति मेखलामुन्मुच्य निधाय वासोऽन्यत्परिधायादित्यमुपतिष्ठते ॥ १५ ॥ उद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्भिरस्थात्प्रातर्यावभिरस्थाद्दशसनिरासि दशसनिं मा कुर्वांविदन्मा गमय । उद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्भिरस्थाद्दिवा यावभिरस्थाच्छतसानिरासि शतसनिं मा कुर्वांविदन्मा गमय । उद्यन्भ्राजभृष्णुरिन्द्रो मरुद्भिरस्थात्सायं यावभिरस्थात्सहस्रसानिरसि सहस्रसानिं मा कुर्वांविदन्मा गमयेति ॥ १६ ॥ दधि तिलान्वा प्राश्य जटालोमनखानि सर्ठ्हत्यौदुम्बरेण दन्तान्धावेत । अन्नाद्याय व्यूहध्वर्ठं सोमो राजा-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

ऽयमागमत् । स मे मुखं प्रमार्क्ष्यते यशसा च भगेन चेति ॥ १७ ॥ उत्साद्य पुनः स्नात्वाऽनुलेपनं नासिकयोर्मुखस्य चोपगृह्णीते प्राणापानौ मे तर्पय चक्षुर्मे तर्पय श्रोत्रं मे तर्पयेति ॥ १८ ॥ पितरः शुन्धध्वमिति पाण्योरवनेजनं दक्षिणा निषिच्यानुलिप्य जपेत् । सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासꣳ सुवर्चा मुखेन सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासमिति ॥ १९ ॥ अहतं वासो धौतं वाऽमौत्रेणाच्छादयीत परिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि । शतं च जीवामि शरदः पुरूची रायस्पोषमभिसंव्ययिष्य इति ॥ २० ॥ अथोत्तरीयम् । यशसा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्राबृहस्पती । यशो भगश्च माऽविन्दद्यशो मा प्रतिपद्यतामिति ॥ २१ ॥ एकं चेत्पूर्वस्योत्तरवर्गेण प्रच्छादयीत ॥ २२ ॥ सुमनसः प्रतिगृह्णाति । या आहरज्जमदग्निः श्रद्धायै मेधायै कामायेन्द्रियाय । ता अहं प्रतिगृह्णामि यशसा च भगेन चेति ॥ २३ ॥ अथाऽवबध्नीते यद्यशोऽप्सरसामिन्द्रश्चकार विपुलं पृथु । तेन सङ्ग्रथिताः सुमनस आबध्नामि यशो मयीति ॥ २४ ॥ उष्णीषेण शिरो वेष्टयते । युवा सुवासा इति ॥ २५ ॥ अलङ्करणमसि भूयोऽलङ्करणं भूयादिति कर्णवेष्टकौ ॥ २६ ॥ वृत्रस्येत्यङ्क्ते दक्षिणी ॥ २७ ॥ रोचिष्णुरसीत्यात्मानमादर्शे प्रेक्षते ॥ २८ ॥

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

छत्रं प्रतिगृह्णाति । बृहस्पतेश्छदिरसि पाप्मनो मामं-
तर्धेहि तेजसो यशसो माऽन्तर्धेहीति ॥ २९ ॥ प्रतिष्ठे
स्थो विश्वतो मा पातमित्युपानहौ प्रतिमुञ्चते ॥ ३० ॥
विश्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यस्परिपाहि सर्वत इति वैणवं
दण्डमादत्ते ॥ ३१ ॥ दन्तप्रक्षालनादीनि नित्यमपि
वासश्छत्रोपानहश्चापूर्वाणि चेन्मंत्रः ॥ ३२ ॥ ६ ॥

(वेदर्ठं समाप्य स्नायाद्ब्रह्मचर्यं वाऽष्टाचत्वारिंठ्शकम्) वेदं मंत्र-ब्राह्मणात्मकं समाप्य सम्यक् पाठतोऽर्थतश्च अंतं नीत्वा स्नायाद्वक्ष्यमा-णेन विधिना स्नानं कुर्यात् । अथवा ब्रह्मचर्यं व्रतमष्टाचत्वारिंठ्शक-मष्टाचत्वारिंशद्वर्षं निर्वर्त्य समाप्य अवसानं प्रापय्य गुरुणाऽनुमतः स्नायादिति गतेन संबंधः (द्वादशकेऽप्येके) एके सूत्रकाराः द्वादशकेऽपि द्वादशवर्षसमाप्येऽपि व्रते चरिते स्नायादिति मन्यंते । तत्रापि (गुरुणा-ऽनुज्ञातः) अत्रासूत्रितमपि उभयं वेदं व्रतं च समाप्य वा स्नायादि-त्यनुषज्यते । यतः पूर्वं स्नातकस्य त्रैविध्यमुक्तम् (विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः) वेदं समाप्येत्युक्तं तत्र कियान् वेद इत्यपेक्षायामाह । विधिः विधीयते इति विधिः अग्निमादधीत इति अग्निहोत्रं जुहुयात् ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादि विधायकं ब्राह्मणवाक्यं, विधेयः विधीयते विनियुज्यते ब्राह्मणवाक्येन कर्मांगत्वेनेति विधेयो मन्त्र इषे त्वादिः । [विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः यदत्रैतस्मिन्दर्शने सति समस्तवैदिकसंहारा-त्मिका मीमांसाऽपि वेदशब्दवाच्या भवतीत्यादिना तर्कपदं मीमांसा-परमंगीकृत्य वार्तिककारिताया मीमांसाया अपि वेदत्वमुक्तं तद्विध्यादि-त्रयस्य वेदत्वप्रतिपादनार्थेयं स्मृतिरिति षडंगवेदत्वस्मृतितुलयन्याय-तया पूर्वपक्षसंमताभ्युपगमेनैव तदृष्टांतेन कल्पसूत्राणां छंदस्त्वाभाव-मुपपादयितुं, नत्वेवमेव स्मृतिव्याख्यानं संमतम्, अध्येतॄणां मीमांसायां वेदशब्दाप्रसिद्धेः । न चाध्येतृप्रसिद्धिनिरपेक्षैवेयं स्मृतिर्विध्यादित्रयस्य वेदत्वं प्रतिपादयतीति वाच्यम्, तथा सति तन्नैरपेक्ष्येण स्मृतिमात्र-

Digitized by IKS-NoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

पर्यालोचने तत्स्वारस्येन विध्युद्देशमात्रस्यैव वेदत्वापत्तावर्थवादादीनामवेदत्वापत्तेः । विधेयत्वमग्निहोत्रन्यायविस्तरयोरपि वेदत्वापत्तेश्च । अथाध्येतृप्रसिद्धचनुरोधेन विधिविधेयशब्दयोर्ब्राह्मणमंत्रपरत्वान्नाव्याप्तिव्याप्ती । तर्हि स्मृतेरध्येतृप्रसिद्धिसापेक्षत्वापत्तौ कथं तर्कपदप्रसिद्धवेदत्वप्रतिपादनपरता । न च तदंशे स्वातंत्र्यम्, अपेक्षानपेक्षाविध्यनुवादकृतवैरूप्यापत्तेः न्यायविस्तरातिप्रसंगानिवृत्तेश्च व्यवहारानुप्रविष्टपदार्थनिर्णये तद्विरोधेन शास्त्रस्यासामर्थ्याच्च । तस्मादध्येतृप्रसिद्धस्यैव मंत्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य कश्चिद्विधिनाऽङ्गविधायकः कश्चिन्मंत्रात्मको विधेयः कश्चित्स एष नेति नेति त्रैयंबकाः पुरोडाशा इत्यादिवत्त्रैविध्यमनयैवोच्यत इति तात्त्विकोऽर्थः । अतः षडंगा एव वेदस्मृतिरपि परमतोपन्यासात् पूर्वपक्षस्मृतिरेवेत्यलम् ।] तर्कोऽर्थवाद इति तर्कोपाध्यायः । यथा अक्ताः शर्करा उपदधाति इति विधिः श्रूयते तत्रांजनसाधनं घृतं तैलं वसा च तन्मध्ये केनाक्ता इति संशये तेजो वै घृतमिति अर्थवादात् घृतेनाक्ता इति निर्णीयते । अतस्तर्कोऽर्थवादः । तर्को मीमांसेति कल्पतरुकारः । चकारान्नामधेयभागसंग्रहः यतो वेदो विध्यर्थवादमंत्रनामधेयभेदैश्चतुर्धा मीमांसकैर्विचार्यते । यथा अग्निहोत्राधारौ यागभेदौ उद्भिद्बलभिदिति नामधेयानि । (षडंगमेके) एके सूत्रकाराः षडंगं वेदं समाप्य स्नायादित्याहुः । षट् शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तज्योतिषच्छंदांसि अंगानि यस्य वेदस्य स षडंगः तं षडंगं (न कल्पमात्रे) कल्पमात्रे ग्रंथमात्रे मंत्रे वा ब्राह्मणे वा अधीते न स्नानमिच्छंति कल्पमात्राध्ययनस्य अनुष्ठानायोग्यत्वात् । यतः ' अथातोऽधिकारः अथातो धर्मजिज्ञासा अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ' इत्यादिभिरधिकारसूत्रैः अधीतसकलवेदस्याग्निहोत्रादिकर्मस्वधिकार इत्याचार्यैर्वर्ण्यते (कामं तु याज्ञिकस्य) तुशब्दः पक्षव्यावृत्तौ काममिच्छया याज्ञिकस्य आध्वर्यवादियज्ञविद्याकर्मकुशलस्य स्नानमिच्छंति । अयमर्थः । मंत्रब्राह्मणात्मकं वेदमधीत्य अवबुध्य च स्नायादित्येकः पक्षः । सांगं वेदमधीत्यावबुध्य च स्नायादित्यपरः । ग्रंथमात्रमप्यधीत्य यज्ञविद्यां चाऽभ्यस्य स्नायादिति तृतीयः । यज्ञविद्याविरहेण ग्रंथमात्रं अधीते न स्नायादिति निषेधः ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Asamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

यतो वेदाध्ययनं वेदविहिताग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानप्रयोजनम्। (उपसंगृह्य गुरुठं समिधोऽभ्याधाय परिश्रितस्योत्तरतः कुशेषु प्रागग्रेषु पुरस्तात्स्थित्वाऽष्टानामुदकुंभानां ये अप्स्वंतरग्नयः प्रविष्टा गोह्य उपगोह्यो मयूखो मनोहाऽस्खलो विरुजस्तनूदूषिरिंद्रियहा अति तान्सृजामि यो रोचनस्तमिह गृह्णामीत्येकस्मादपो गृहीत्वा तेनाभिषिंचते) स्नायादित्युक्तं तत्र कथं स्नायादित्यपेक्षिते आह उपसंगृह्य उपसंग्रहणविधिना प्रणम्य, कं गुरुमाचार्यं, समिधः पूर्वोक्तलक्षणास्तिस्रः परिसमूहनादिन्यायुषकरणांतेन विधिना आचार्यनिर्वर्त्तितसमावर्त्तनांगहोमेऽग्नौ आधाय प्रक्षिप्य। अत्र समिधोऽभ्याधायेत्युक्तं तत्समिदाधानं किं वेदाहुत्यादिसमावर्त्तनहोमात्पूर्वमुत पश्चात्। वेदाहुतिहोमः कुतः प्राप्त इति चेत् एतदेव व्रतादेशनविसर्गेष्वित्यतिदेशात्। तर्हि पूर्वं भवतु। उपसंगृह्य गुरुठं समिधोऽभ्याधायेति पाठात् समिदाधानानन्तरं वेदाहुतीनामवसर इति गम्यते। नैतदेवं, श्रुत्या हि वेदाहुतीनामवसरः समिदाधानात्पूर्वं, समिदाधानं च स्नानात्पूर्वमिति क्रमस्य ज्ञापितत्वात्। कथं? स यामुपयन् समिधमादधाति सा प्रायणीया यार्ठ स्नास्यन्सोदयनीयेति श्रुतेः। तस्मात्समावर्त्तनहोमान्ते उपसंग्रहणादि। परिश्रितस्य परिवेष्टितस्य सर्वतः प्रच्छादितस्य समावर्त्तनांगहोमसाधनाग्निस्थापनप्रदेशस्य उत्तरतः उत्तरस्मिन् भागे कुशेषु प्रागग्रेषु प्राक्कूलेषु आस्तीर्णेषु, क्व पुरस्तात्प्राच्यां दिशि, केषामष्टानामुदकुंभानां दक्षिणोत्तरायतानामष्टसंख्याकानाममलजलपूर्णानामाम्रादिशुभपल्लवमुखानां स्थित्वा स्थितिं कृत्वा ऊर्ध्वीभूयेत्यर्थः। ये अप्स्वंतरग्नय इत्यादिना मंत्रेण इह गृह्णामीत्यन्तेन एकस्मात्प्रथमातिक्रमे कारणाभावादिति न्यायेन प्रथमात् प्रांच्युदंचि च विवाहकर्माणीत्यनेन न्यायेन दक्षिणस्य प्रथमत्वम्, अपः जलं दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा तेन जलेन अभिषिंचते अभ्युक्षति शिरस्तः स्नानकर्त्ताऽऽत्मानम्। तत्र मंत्रः। तेन मामभिषिंचामि इत्यादिर्ब्रह्मवर्चसायेत्यंतः। (येन श्रियमकृणुतां येनावमृशताठ सुरां येनाक्ष्यावभ्यषिंचतां यद्वां तदश्विना यशः इत्यापो हि ष्ठेति च प्रत्यृचं त्रिभिस्तूष्णीमितरैः) एवं एकोदकुंभजलसाध्यं स्नानमभिधाय इतरसप्तोदकुंभजलस्नानमात्रे मन्त्रविशेषानभिधानात्

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

ये अप्स्वंतरग्नय इत्ययमेव सर्वोदकुंभजलग्रहणे साधारणो मंत्र इति प्रतीयते । ततः सर्वेभ्यो द्वितीयादिकुंभेभ्यः प्रत्येकं ये अप्स्वंतरिति मंत्रेण जलमादाय वक्ष्यमाणैर्मंत्रैर्यथाक्रममभिषिंचते । तद्यथा येन श्रियमिति द्वितीयम्, आपो हि ष्ठेति तृतीयं, यो वः शिवतम इति चतुर्थं, तस्मा अरमिति पंचमं, तूष्णीमितराणि त्रीणि स्नानानि (उद्धुत्तममिति मेखलामुन्मुच्य निधाय वासोऽन्यत्परिधायादित्यमुपतिष्ठते उद्यन्भ्राजभृष्णुरित्यादि) उद्धुत्तममिति मंत्रेण मेखलां रशनामुन्मुच्य उच्छब्दसामर्थ्यात् शिरोमार्गेण निःसार्य निधाय तां च भूमौ निक्षिप्य अन्यद्वस्त्रं परिधाय आदित्यं सूर्यम् उद्यन्भ्राजभृष्णुरित्यादिभिर्मंत्रैः उपतिष्ठते स्तौति (दधि तिलान्वा प्राश्य जटालोमनखानि सर्वाण्युदुंबरेण दंतान्धावेत अन्नाद्याय व्यूहध्वमिति) ततो दधितिलानामन्यतरं प्राश्य अशित्वा जटाश्च लोमानि च नखानि च जटालोमनखानि तानि संहृत्य संहार्य वापयित्वेत्यर्थः । अत्र संहृत्येति णिचो लोपश्छांदसः । स्वयं संहर्तुमशक्यत्वात् । औदुंबरेण द्वादशांगुलसंमितेन कनिष्ठिकाग्रवत्स्थूलेन उदुंबरकाष्ठेन अन्नाद्याय व्यूहध्वमिति मंत्रेण दंतान् धावेत प्रक्षालयेद्ब्राह्मणः । दशांगुलेन राजन्यः । अष्टांगुलेन वैश्य इति विशेषः । अत्र जटालोमनखवपनानिमित्ताद्धुत्तरत्र पुनः स्नात्वेति पुनःशब्दसामर्थ्याच्च स्नानमापद्यते अतो वपनानंतरं स्नानाचमने विधाय दंतान्प्रक्षालयेदिति सिद्धम् । (उत्साद्य पुनः स्नात्वाऽनुलेपनं नासिकयोर्मुखस्य चोपगृह्णीते प्राणापानौ म इति) उत्साद्य सुगंधिद्रव्येण शरीरमुद्वर्त्य पुनः भूयः स्नात्वा शिरःप्रभृतीन्यंगानि प्रक्षाल्य अनुलेपनं चंदनादि मुखनासिकयोः उपगृह्णीते मुखं च नासिके च अनुलिंपति प्राणापानौ मे तर्पयेत्यादिना श्रोत्रं मे तर्पयेत्यंतेन मंत्रेण (पितरः शुंधध्वमिति पाण्योरवनेजनं दक्षिणा निषिच्यानुलिप्य जपेत् सुचक्षा अहमिति) ततः पाण्योरवनेजनं हस्तयोः प्रक्षालनमुदकं पितरः शुंधध्वमित्यनेन मंत्रेण प्राचीनावीती दक्षिणासुखो भूत्वा दक्षिणस्यां दिशि निषिच्य प्रक्षिप्य यज्ञोपवीती भूत्वा पितृकर्मकरणनिमित्तकम् उदकस्पर्शं विधाय चंदना-

Funding by MKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

दिना सुगंधिद्रव्येण गात्राण्यनुलिप्य सुचक्षा अहमित्यादि भूयासमित्यंतं मंत्रं जपेत् (अहतं वासो धौतं वाऽमौत्रेणाच्छादयीत परिधास्या इति) ततः अहतं नवं सदृशं पवित्रं वासः वसनमाच्छादयीत परिदध्यात् तदलाभे अमौत्रेण अरजकेण धौतं क्षालितं परिधास्या इत्यादिना अभिसंव्ययिष्य इत्यन्तेन मंत्रेण । (अथोत्तरीयं यशसा मेति) अथान्तरीयपरिधानानंतरं तादृशमेवोत्तरीयं वासो यशसा मेत्यादिना यशो मा प्रतिपद्यतामित्यंतेन मंत्रेण आच्छादयीतेति गतेनाख्यातेन संबंधः । (एकं चेत्पूर्वस्योत्तरवर्गेण प्रच्छादयीत) चेद्यदि एकम् एव वासो भवति तदा पूर्वस्यैव परिधानीयस्य वासस उत्तरवर्गेण उत्तरभागेन प्रच्छादयीत यशसा मेति मंत्रेणोत्तरीयं कुर्यादित्यर्थः । (सुमनसः प्रतिगृह्णाति या आहरदिति) सुमनसः पुष्पाणि प्रतिगृह्णाति अन्येन दत्तान्यादत्ते या आहरदित्यादिना यशसा च भगेन चेत्यंतेन मंत्रेण (अथाऽवबध्नीते यद्यश इति) अथ ताः प्रतिगृह्य अवबध्नीते शिरसि बध्नाति यद्यशोऽप्सरसाम् इत्यादिना यशो मयीत्यंतेन मंत्रेण (उष्णीषेण शिरो वेष्टयते युवा सुवासा इति) उष्णीषेण पूर्वोक्तलक्षणेन तृतीयेन वाससा शिरो मूर्द्धानं वेष्टयते युवा सुवासा इत्यादिकया देवयंत इत्यन्तयर्चा (अलंकरणमसि भूयोऽलंकरणं भूयादिति कर्णवेष्टकौ) अलंकरणमसीति मंत्रेण दक्षिणोत्तरयोः कर्णयोर्वेष्टकौ भूषणे प्रतिमंत्रं प्रतिमुंचते परिधत्ते (वृत्रस्येत्यंक्तेऽक्षिणी) वृत्रस्येत्यादिना चक्षुर्मे देहीत्यंतेन मंत्रेण यथाक्रमं दक्षिणवामे मंत्रावृत्त्या अक्षिणी अंक्ते सौवीराद्यञ्जनेन संस्करोति (रोचिष्णुरित्यात्मानमादर्शे प्रेक्षते) रोचिष्णुरसीत्यनेन मन्त्रेणात्मानं मुखप्रभृति शरीरमादर्शे दर्पणे प्रेक्षते पश्यति (छत्रं प्रतिगृह्णाति बृहस्पतेश्छदिरसि पाप्मनो मामंतर्धेहि तेजसो यशसो माऽन्तर्द्धेहीति) छत्रमातपत्रं बृहस्पतेश्छदिरसीत्यादिना यशसो माऽन्तर्धेहीत्यंतेन मंत्रेण प्रतिगृह्णाति । प्रतिग्रहशब्दसामर्थ्यात् अन्यत आदत्ते (प्रतिष्ठे स्थो विश्वतो मा पातमित्युपानहौ प्रतिमुंचते) उपानहौ पादत्राणे प्रतिमुंचते परिधत्ते प्रतिष्ठे स्थो विश्वतो मा पातमित्यनेन मंत्रेण । संसक्तं छिन्नवांतत्वात्परिधातुं शक्यत्वाच्च

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

युगपत्पादयोः परिधत्ते । प्रतिष्ठे इति द्विवचनं स्थ इति च (विश्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यस्परिपाहि सर्वत इति वैणवं दंडमादत्ते) विश्वाभ्यो मेत्यादिना मंत्रेण वैणवं वंशमयदंडं यष्टिमादत्ते गृह्णाति । तच्चोक्तन्यायेन पूर्वदंडं त्यक्त्वैव । इदमभिषेकप्रभृति दंडग्रहणांतं कर्मजातं स्नानकर्त्ता करोति नाचार्यः (दंतप्रक्षालनादीनि नित्यमपि वासश्छत्रोपानहश्चापूर्वाणि चेन्मंत्रः) दंतप्रक्षालनमादौ येषां पुष्पादानादीनां तानि दंतप्रक्षालनादीनि नित्यमपि सर्वदा मंत्रवंति स्नातकस्य भवंति । वाससी च छत्रं च उपानहौ च वासश्छत्रोपानहः । चकाराद्दंडोऽपि एतानि चेद्यदि अपूर्वाणि नूतनानि ध्रियंते तदा मंत्रो भवति तद्ग्रहणे ॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डे षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥

स्नातस्य यमान्वक्ष्यामः ॥ १ ॥ कामादितरः ॥ २ ॥ नृत्यगीतवादित्राणि न कुर्यान्न च गच्छेत् ॥ ३ ॥ कामं तु गीतं गायति वैव गीते वा रमत इति श्रुतेर्ह्यपरम् ॥ ४ ॥ क्षेमे नक्तं ग्रामांतरं न गच्छेन्न च धावेत् ॥ ५ ॥ उदपानावेक्षणवृक्षारोहणफलप्रपतनसन्धिसर्पणविवृतस्नानविषमलंघनशुक्तवदनसंध्यादित्यप्रेक्षणभिक्षणानि न कुर्यात् न ह वै स्नात्वा भिक्षेताप ह वै स्नात्वा भिक्षां जयतीति श्रुतेः ॥ ६ ॥ वर्षत्यप्रावृतो व्रजेत् अयं मे वज्रः पाप्मानमपहनदिति ॥ ७ ॥ अप्स्वात्मानं नावेक्षेत ॥ ८ ॥ अजातलोम्नीं विपुर्ठ्सीठिं षंढं च नोपहसेत् ॥ ९ ॥ गर्भिणीं विजन्येति ब्रूयात् ॥ १० ॥ सकुलमिति नकुलम् ॥ ११ ॥ भगालमिति कपालम् ॥ १२ ॥ मणिधनुरितींद्रधनुः

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

॥ १३ ॥ गां धयंतीं परस्मै नाचक्षीत ॥ १४ ॥ उर्वरायामनंतर्हितायां भूमावुत्सर्पठ्स्तिष्ठन्न मूत्रपुरीषे कुर्यात् ॥१५॥ स्वयं प्रशीर्णेन काष्ठेन प्रमृजीत ॥१६॥ विकृतं वासो नाच्छादयीत ॥ १७ ॥ दृढव्रतो वधत्रः स्यात् सर्वेषां मित्रमिव (शुक्रियमध्येष्यमाणः) १८॥७॥

(स्नातस्य यमान्वक्ष्यामः) स्नातस्य ब्रह्मचर्यात् समावृत्तस्य द्विजातेः यमान् व्रतानि वक्ष्यामः कथयिष्यामहे (कामादितरः) कामात् इच्छया इतरः द्विजातेरन्यः शूद्र इति यावत् । यमेषु अस्नातकोऽपि अधिक्रियते (नृत्यगीतवादित्राणि न कुर्यात् न च गच्छेत्) नृत्यं लास्यादिभेदभिन्नं, गीतं षड्जादिस्वरैः ध्रुवादिरूपकविशेषैर्निबद्धं, वादित्रं तंत्र्यादिभेदेन चतुर्विधं, नृत्यं च गीतं च वादित्रं च नृत्यगीतवादित्राणि तानि स्वयं न कुर्यात् । न च गच्छेत् नृत्यादीनि अन्यैरपि क्रियमाणानि न गच्छेत् द्रष्टुं श्रोतुं वा । चकारः करोतेर्गच्छतिक्रियासमुच्चयार्थः (कामं तु गीतं गायति वैव गीते वा रमत इति श्रुतेर्हि) अत्र गीते प्रतिप्रसवमाह । तु पुनः काममिच्छया गीतं गानं स्वयं कुर्यात् । परैः क्रियमाणं च गच्छेच्छ्रोतुं, कुतः ? हि यस्मात् गायति स्वयं गानं करोति गीते वा अन्यैः क्रियमाणे गाने रमते रतिं प्राप्नोति इति श्रुतेर्वेदवचनात् । कः ? यः सर्वः कृत्स्नो मन्यते आत्मानं सुखिनं संपूर्णं मन्यते स स्वयं गायति गीतं च शृणोति (अपरम्) अपरमपि ' गायेत गीतं च शृणुयात् ' इत्येतदर्थज्ञापकं वेदे लिंगमस्ति । यथाऽश्वमेधे श्रूयते ' दिवा ब्राह्मणो गायति नक्तꣳ राजन्यः ' इति । अनेन ब्राह्मणराजन्ययोः स्वयं गानेऽधिकारोऽस्तीति ज्ञायते । तौ च अश्वमेधयाजिनं यजमानं राजन्यं श्रावयितुं गायतः । तेन गानश्रवणेऽप्यधिकारो गम्यते (क्षेमे नक्तं ग्रामांतरं न गच्छेत्) क्षेमे सति आपदभावे सति नक्तं रात्रौ ग्रामांतरमन्यं ग्रामं न गच्छेत् अक्षेमे तु गच्छेत् (न च धावेत्) क्षेमे सतीत्यनुषज्यते । न च धावेत् शीघ्रं न गच्छेत्

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

(उदपानावेक्षणवृक्षारोहणफलप्रपतनसंधिसपर्णविवृतस्नानविषमलंघन-शुक्तवदनसंध्यादित्यप्रेक्षणभिक्षणानि न कुर्यात्) उदपानस्य कूपस्यावेक्षणमुपरि स्थित्वा अधोमुखीभूयावलोकनं, वृक्षे आरोहणमुपरिगमनं, फलानामाम्रादीनां प्रपतनं त्रोटनं, संधौ संध्यासमये सर्पणमध्वगमनं संधिना अपमार्गेण वा सर्पणं, विवृतेन नग्नेन स्नानं, विषमस्य पर्वतगर्तादेः लंघनमतिक्रमणं, शुक्तस्य अश्लीलस्य वदनं भाषणम्, अश्लीलं तु त्रिविधं लज्जाकरं दुःखकरममंगलसूचकं च । संध्यासु आदित्यस्य सूर्यमंडलस्य रागतः प्रेक्षणं दर्शनमुपरक्तस्य वारिप्रतिबिंबितस्य च 'नोपरक्तं न वारिस्थम्' इति मनुस्मृतेः " नेक्षेतादित्यमुद्यन्तं नास्तं यान्तं कदाचन । नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥ " इति स्मृतेश्च । भिक्षणं भिक्षाचर्या । एतानि उदपानावेक्षणादीनि भिक्षणांतानि वर्जयेत् (न ह वै स्नात्वा भिक्षेताप ह वै स्नात्वा भिक्षां जयतीति श्रुतेः) भिक्षणनिषेधे श्रुतिं प्रमाणत्वेनावतारयति । स्नात्वा समावर्त्य न भिक्षेत यतः स्नात्वा भिक्षामपजयति अपाकरोति । हवै इति निपातसमुदायः निश्चयार्थः । इति श्रुतेः वेदवचनात् (वर्षत्यप्रावृतो व्रजेदयं मे वज्रः पाप्मानमपहनदिति) देवे वर्षति अप्रावृतः अनाच्छादितः व्रजेत् गच्छेत् अयं मे वज्र इत्यनेन मंत्रेण (अप्स्वात्मानं नावेक्षेत) अप्सु जले आत्मानं स्वमुखं नावेक्षेत न पश्येत् (अजातलोम्नीं विपुर्ठसीठं षंढं च नोपहसेत्) समयेऽपि न जातानि लोमानि यस्याः सा अजातलोम्नी तामजातलोम्नीं नोपहसेत् न च गच्छेत् । विपुर्ठसीं च पुरुषाकारां स्त्रियं कूर्चादिविकारेण नोपहसेदित्यनुवर्त्तते । षंढं नपुंसकं च नोपहसेदित्यनुवर्त्तते । (गर्भिणीं विजन्येति ब्रूयात्) गर्भिणीमंतर्वत्नीं विजन्या इति नाम ब्रूयात् वदेत् (सकुलमिति नकुलं भगालमिति कपालं मणिधनुरितींद्रधनुर्गां धयंतीं परस्मै नाचक्षीत) सकुलमिति नकुलं ब्रूयात् । कपालं कपरं भगालमिति ब्रूयात् । इंद्रधनुः मणिधनुरिति ब्रूयात् । परस्य गां सुरभिं धयंतीं वत्सं पाययंतीं परस्मै स्वामिने नाचक्षीत न कथयेत् (उर्वरायामनंतर्हितायां भूमावुत्सर्पंस्तिष्ठन्न मूत्रपुरीषे कुर्यात्) उर्वरायां सस्यवत्यां भूमौ पृथिव्यां केवलायां तृणैरनंतर्हितायां मूत्रपुरीषे

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मूत्रस्य पुरीषस्य वा उत्सर्गं न कुर्यात् किंच तिष्ठन् ऊर्ध्वं न कुर्यात्। तथा उत्सर्प्पन्नुत्क्षिपमाणः सन् न कुर्यात् (स्वयं प्रशीर्णेन कोष्ठेन प्रमृजीत) स्वयम् आत्मनः प्रयत्नं विना प्रशीर्णेन स्वयं छिन्नेन पतितेन काष्ठेन दारुशकलेन अयज्ञियेन प्रमृजीत प्रोंछेत्। पुरीषोत्सर्गसन्निधानात् गुदमित्यध्याहारः (विकृतं वासो नाच्छादयीत) विकृतं मंजिष्ठादिरागेण विकारमापादितं वासो वस्त्रं न परिदधीत। नील्यादिना रक्तं विकृतं निषिध्यते कषायरक्तं तु न निषिध्यते किंतु प्रशस्यत इति भाष्यकारः। (दृढव्रतो वधत्रः स्यात्सर्वेषां मित्रमिव) दृढं स्थिरं व्रतं प्रारब्धं कर्म यस्य स दृढव्रतः स्यात् भवेत् किंच वधात् घातात् त्रायते रक्षतीति वधत्रः स्यात् किंच सर्वेषां स्वेषां परेषां च मित्रमिव सखेव सुहृदिव हितकारी स्यादित्यर्थः। 'मैत्रो ब्राह्मण उच्यते' इति स्मरणात्। अत्र यो दृष्टार्थविषयप्रतिषेधः तत्र दृष्टार्थादेव निवृत्तिप्राप्तौ प्रतिषेधसामर्थाददृष्टमप्यनुमीयते। अत एव प्रायश्चित्तस्मरणम्। स्नातकव्रतलोपे तु एकरात्रमभोजनमिति स्मरणात्॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डे सप्तमी कण्डिका॥ ७॥

तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरेत्॥ १॥ अमार्ष्टसाश्यमृन्मयपायी॥ २॥ स्त्रीशूद्रशवकृष्णशकुनिशुनां चादर्शनमसंभाषा च तैः॥ ३॥ शवशूद्रसूतकान्नानि च नाद्यात्॥ ४॥ मूत्रपुरीषे ष्ठीवनं चातपे न कुर्यात् सूर्याच्चात्मानं नांतर्दधीत॥५॥ तप्तेनोदकार्थान्कुर्वीत॥ ६॥ अवज्योत्य रात्रौ भोजनम्॥ ७॥ सत्यवदनमेव वा॥ ८॥ दीक्षितोऽप्यातपादीनि कुर्यात्प्रवर्ग्यवांश्चेत्॥ ९॥ ८॥

(तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरेत्) एवं स्नातकस्य समावर्त्तनप्रभृति यावद्

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

गार्हस्थ्यं कर्त्तव्यत्वेन वर्जनीयत्वेन च नृत्यगीतादीन्याभिधाय अधुना तस्यैव समावर्त्तनदिनमारभ्य त्रिरात्रव्रतचर्यामाह । तिस्रः त्रिसंख्या रात्रीः अहोरात्राणि व्रतं वक्ष्यमाणं चरेत् अनुतिष्ठेत् (अमार्ष्टसाश्य-मृन्मयपायी) मांसमश्नातीत्येवंशीलो मांसाशी तद्विपरीतः अमांसाशी । मृन्मयेन मृदादिनिर्मितेन पात्रेण पिबतीति मृन्मयपायी तद्विपरीतः अमृन्मयपायी, स्यादिति शेषः (स्त्रीशूद्रशवकृष्णशकुनिशुनां चादर्शन-मसंभाषा च तैः) स्त्री नारी शूद्रश्चतुर्थो वर्णः शवो मृतशरीरं कृष्ण-शकुनिः काकः श्वा कुक्कुरः एतेषामदर्शनमवलोकनाभावः तैः स्त्रीशूद्रा-दिभिश्च सह असंभाषा न संभाषा असंभाषा अवचनव्यवहारः (शव-शूद्रसूतकान्नानि च नाद्यात्) नाद्यान्न भक्षयेत् । कानि ? शवो मृतकः तस्मिन् जाते सति क्रीत्वा लब्ध्वा वा यत् ज्ञातिभिरद्यते, शूद्रस्य अवर-वर्णस्य नापितादेर्भोज्यान्नस्यापि यदन्नं तच्छूद्रान्नं, सूतके प्रसवाशौचे सति यत् ज्ञातीनामन्नं तत्सूतकान्नं तानि शवशूद्रसूतकान्नानि । चकारः स्त्र्याद्यदर्शनादिसमुच्चयार्थः (मूत्रपुरीषे ष्ठीवनं चातपे न कुर्यात्) मूत्रं च पुरीषं च मूत्रपुरीषे आतपे घर्मे न कुर्यात् नोत्सृजेत् तथा ष्ठीवनं च थूत्कृत्य मुखाल्लालादिनिस्रावं न कुर्यादातपे (सूर्याच्चात्मानं नांतर्दधीत) सूर्यात् आदित्यात् आत्मानं स्वं छत्रादिना अंतर्हितं न कुर्यात् (तप्तेनोदकार्थान् कुर्वीत) तप्तेन जलेन उदकार्थान् उदक-साध्याः शौचाचमनादिकाः क्रियाः कुर्वीत विदध्यात् (अव-ज्योत्य रात्रौ भोजनम्) रात्रौ निशि अवज्योत्य दीपं प्रज्वाल्य भोजनमशनं कुर्वीत (सत्यवदनमेव वा) यद्वा सत्यवदनमेव सत्य-वाक्योच्चारणमेव कुर्यात् न अधस्तनानि आमांसाशनादीनि । (दीक्षितोऽप्यातपादीनि कुर्यात्प्रवर्ग्यवांश्चेत्) चेद्यदि दीक्षितः सोम-यागार्थं स्वीकृतदीक्षः प्रवर्ग्यवान् प्रवर्ग्यो महावीरः अस्यास्तीति प्रव-र्ग्यवान् तदा आतपादीनि आतपे मूत्रपुरीषोत्सर्गष्ठीवननिषेधादीनि अवज्योत्य रात्रिभोजनांतानि कुर्यात् वा सत्यवदनमेव । अत्र सूत्र-कारेण यावंति स्नातकव्रतान्युक्तानि न तावंत्येवानुतिष्ठेत् अपितु मन्वादिस्मृतिप्रणीतान्यपि हानि सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ वेद-

Funding by MKSS MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मुक्तलक्षणं व्रतं च उभयं वा समाप्य गुर्वनुज्ञातो ब्रह्मचारी स्नायात्। तत्र आचार्यो मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा ब्रह्मचारिणा भो आचार्य अहं स्नास्ये इत्यनुज्ञादानं प्रार्थितः स्नाहीत्यनुज्ञां दत्त्वा ब्रह्मचारिणे, परिश्रित्य पंचभूसंस्कारान् कृत्वा लौकिकाग्निं निधाय ब्रह्मोपवेशनादि आज्यभागांतं कर्म निर्वर्त्य वेदारंभवत् वेदाहुतिहोमं विधाय महाव्याहृत्यादि स्विष्टकृदंतं च कृत्वा संस्रवं प्राश्य पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दक्षिणां दद्यात्। तद्यथा तत्राज्यभागांतं कृत्वा यदि ऋग्वेदमधीत्य स्नानं करोति तदा पृथिव्यै स्वाहा अग्नये स्वाहेति द्वे आज्याहुती हुत्वा ब्रह्मणे छंदोभ्य इत्याद्या नवाहुतीर्हुत्वा, यदि यजुर्वेदं तदाऽऽज्यभागानंतरम् अन्तरिक्षाय स्वाहा वायवे स्वाहेति द्वे आज्याहुती हुत्वा ब्रह्मणे छंदोभ्य इत्याद्या नवाहुतीर्हुत्वा, यदा सामवेदं तदाऽऽज्यभागांते दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहेति हुत्वा ब्रह्मणे छंदोभ्य इत्यारभ्यानुमत्यन्ता नवाहुतीर्जुहोति। यद्यथर्ववेदं तदाऽऽज्यभागांते दिग्भ्यः स्वाहा चंद्रमसे स्वाहेति आहुतिद्वयं हुत्वा ब्रह्मण इत्याद्या जुहोति। यदैकदा वेदचतुष्टयमधीत्य स्नानं करोति तदाऽऽज्यभागानंतरं प्रतिवेदं वेदाहुतिद्वयं हुत्वा ब्रह्मणे छंदोभ्य इत्याहुतिद्वयं च हुत्वा प्रजापतये इत्याद्याः प्रजापतये देवेभ्य ऋषिभ्यः श्रद्धायै मेधायै सदसस्पतये अनुमतये इति सप्त मंत्रेण जुहुयात्। एवं वेदद्वयत्रयाध्ययनेऽपि योज्यम्। अनंतरं महाव्याहृत्यादिस्विष्टकृदंता दशाहुतीर्हुत्वा प्राशनं विधाय दक्षिणादानांतं कुर्यात्। अथ ब्रह्मचारी उपसंग्रहणपूर्वकं गुरुं नमस्कृत्य परिसमूहनादि व्यायुषकरणांतं तस्मिन्नग्नौ समिदाधानं कुर्यात्। ततः आचार्यपुरुषैः परिश्रितस्योत्तरभागे स्थापितानां दक्षिणोत्तरायतानामष्टानां जलपूर्णानां कलशानां पूर्वभागे आस्तृतेषु प्राग्ग्रेषु कुशेषु उदङ्मुखः स्थित्वा येऽप्स्वंतरग्नयः प्रविष्टा गोह्य उपगोह्यो मयूखो मनोहाऽस्खलो विरुजस्तनूदूषिरिंद्रियहा अति तान्त्सृजामि यो रोचनस्तमिह गृह्णामीति मंत्रेण प्रथमकलशात् दक्षिणचुलुकेन उदकमादाय तेन मामभिषिंचामि श्रियै यशसे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसायेति मंत्रेणात्मानमभिषिंचते। एवमेव द्वितीयादिभ्यः सप्तभ्यः उदकुंभेभ्यः येऽप्स्वंतरग्नय इत्यनेनैव मंत्रेण एकैकस्माज्जल-

Digitized by eGangotri

 SC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मादाय येन श्रियमकृणुतां येनावमृशतार्ठं सुराम् । येनाक्ष्यावभ्यर्षिंचतां यद्वां तदश्विना यश इति, आपो हि ष्ठा मयोभुवः, यो वः शिवतमो रसः, तस्मा अरं गमाम व इत्येतैश्चतुर्भिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रमात्मानमभिषिच्य त्रिस्तूष्णीमभिर्षिंचते । तत उद्वत्तममिति मंत्रेण मेखलां शिरोमार्गेण निःसार्य तां मेखलां भूमौ निधाय अन्यद्वासः परिधायाचम्य आदित्यमुपतिष्ठते । उद्यन् भ्राजभृष्णुरिंद्रो मरुद्भिरस्थात्प्रातर्यावभिरस्थाद्दशसनिरसि दशसनिं मा कुर्वाविदन्मा गमयोद्यन् भ्राजभृष्णुरिंद्रो मरुद्भिरस्थाद्दिवा यावभिरस्थाच्छतसनिरसि शतसनिं मा कुर्वाविदन्मा गमयोद्यन्भ्राजभृष्णुरिंद्रो मरुद्भिरस्थात्सायं यावभिरस्थात्सहस्रसनिरसि सहस्रसनिं मा कुर्वाविदन्मा गमयेत्यादित्योपस्थानमंत्रः । ततो दधि वा तिलान्वा दक्षिणहस्तमध्यगतेन सोमतीर्थेन प्राश्य जटालोमनखानि वापयित्वा स्नात्वाऽऽचम्योक्तलक्षणेनौदुंबरकाष्ठेन अन्नाद्याय व्यूहध्वर्ठ सोमो राजाऽयमागमत्स मे सुखं प्रमाक्ष्यते यशसा च भगेन चेत्यनेन मंत्रेण दंतान् क्षालयित्वाऽऽचम्य सुगंधिद्रव्यमिश्रितेन यवादेः चूर्णेन तैलसंनीतेन शरीरमुद्वर्त्य पुनः सशिरस्कं स्नात्वाऽऽचम्य चंदनाद्यनुलेपनं पाणिभ्यां गृहीत्वा मुखं नासिकां च प्राणापानौ मे तर्प्पय चक्षुर्मे तर्प्पय श्रोत्रं मे तर्प्पयेत्यनेन मंत्रेणानुलिंपेत् । ततः पाणी प्रक्षाल्य तदुदकमंजलिनाऽऽदायापसव्यं कृत्वा दक्षिणामुखो भूत्वा दक्षिणस्यां दिशि पितरः शुंधध्वमित्यनेन मंत्रेण भूमौ निर्षिंचेत्पितृतीर्थेन । अथ यज्ञोपवीती भूत्वोदकमुपस्पृश्य चंदनादिना सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासर्ठ सुवर्चा मुखेन सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासमिति मंत्रेण आत्मानमनुलिप्य परिधास्यै यशोधास्यै दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि । शतं च जीवामि शरदः पुरूची रायस्पोषमभिसंव्ययिष्य इति मंत्रेण अहतं धौतं वा यथालाभं वासः परिधाय । ' धारयेद्वैणवीं यष्टिं सोदकं च कमंडलुम् । यज्ञोपवीतं वेदं च शुभे रौक्मे च कुंडले ॥ ' इति मनुना ब्रह्मचर्ये प्राप्तस्य यज्ञोपवीतधारणस्य सतः स्नातकस्य पुनर्विधानात् द्वितीययज्ञोपवीतधारणं प्राप्तं तच्च पूर्वे धृते सति न संभवति, अतः तदुत्तार्य जले प्रक्षिप्यापरं नवम् उक्तलक्षणं त्रिसरद्वयं यज्ञोपवीतमित्यादिना मंत्रेण परिधाय । यज्ञोपवीतस्यैकदेशविनाशे यात-

Funding by KSCSTE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

यामत्वमतो न तस्य नवेन संयोगः । यज्ञोपवीतस्यैकदेशविनाशेऽपि मंत्रादिकसंस्कारस्य विनष्टत्वात् । ततो यशसा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्राबृहस्पती । यशो भगश्च माऽविन्दद्यशो मा प्रतिपद्यतामिति मंत्रेण उत्तरीयं वास आच्छाद्य द्वितीयवस्त्रालाभे पूर्वस्यैवोत्तरवर्गेण अनेनैवोत्तरीयमंत्रेणोत्तरीयं वासः परिधत्ते । या आहरज्जमदग्निः श्रद्धायै मेधायै कामायेन्द्रियाय । ता अहं प्रतिगृह्णामि यशसा च भगेन चेति पुष्पाणि अन्यतः प्रतिगृह्य यद्यशोऽप्सरसामिंद्रश्चकार विपुलं पृथु । तेन संग्रथिताः सुमनस आबध्नामि यशो मयीति मंत्रेण शिरसि बद्ध्वा युवा सुवासा इत्यनयर्चा उष्णीषेण शिरो वेष्टयते । अलंकरणमसि भूयोऽलंकरणं भूयादिति दक्षिणे कर्णे कुंडलं धृत्वाऽनेनैव वामकर्णे परिधाय वृत्रस्य कनीनिकाऽसि चक्षुर्दा असि चक्षुर्मे देहीति मंत्रेण दक्षिणेऽक्षिण सौवीरांजनं प्रक्षिप्य तेनैव वामं चक्षुः अंक्ते । रोचिष्णुरसीत्यादर्शे मुखं विलोक्य बृहस्पतेश्छादिरसि पाप्मनो मामन्तर्द्धेहि तेजसो यशसो माऽन्तर्धेहीत्यन्यस्माच्छत्रं प्रतिगृह्णाति । प्रतिष्ठे स्थो विश्वतो मा पातमित्युपानहौ युगपत्पादयोः प्रतिमुच्य विश्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यस्परिपाहि सर्वत इति वैणवं दंडमादत्ते पूर्वदंडं त्यक्त्वा । अत्र मातृपूजादि ब्रह्मणे दक्षिणादानांतमाचार्यकृत्यं, कलशादभिषेकादि दंडग्रहणांतं स्नानकर्तुः, वासश्छत्रोपानद्ग्रहणव्यतिरिक्तानि दंतप्रक्षालनादीनि मंत्रवंति सदा भवंति, वासःप्रभृतीनि तु नूतनान्येव । तत आचार्यः स्नातकस्य नियमान् श्रावयेत् त्रिरात्रव्रतानि च । स्नातकश्च तानि यथोक्तानि कुर्यात् ॥ इति समावर्त्तनम् ॥

इति श्रीहारिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकांडे
अष्टमी कण्डिका ॥ ८ ॥

अथातः पंच महायज्ञाः ॥ १ ॥ वैश्वदेवादन्नात्पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयाद्ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्याभ्यः कश्यपायानुमतय इति ॥ २ ॥ भूतगृह्येभ्यो मणिके त्रीन् पर्जन्यायाद्भ्यः पृथिव्यै ॥ ३ ॥ धात्रे विधात्रे च

Funding by MKS, MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

द्वार्ययोः ॥ ४ ॥ प्रतिदिशं वायवे दिशां च ॥ ५ ॥ मध्ये त्रीन् ब्रह्मणेऽन्तरिक्षाय सूर्याय ॥ ६ ॥ विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यस्तेषामुत्तरतः ॥ ७ ॥ उषसे भूतानां च पतये परम् ॥ ८ ॥ पितृभ्यः स्वधा नम इति दक्षिणतः ॥ ९ ॥ पात्रं निर्णिज्योत्तरापरस्यां दिशि निनयेद्यक्ष्मैतत्त इति ॥ १० ॥ उद्धृत्याग्रं ब्राह्मणायावनेज्य दद्याद्धंत त इति ॥ ११ ॥ यथार्हं भिक्षुकानतिथींश्च संभजेरन् ॥ १२ ॥ बालज्येष्ठा गृह्या यथार्हमश्नीयुः ॥ १३ ॥ पश्चाद् गृहपतिः पत्नी च ॥ १४ ॥ पूर्वो वा गृहपतिः । तस्मादु स्वादिष्टं गृहपतिः पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीयादिति श्रुतेः ॥ १५ ॥ अहरहः स्वाहा कुर्यादन्नाभावे केनचिदाकाष्ठाद्देवेभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यश्चोदपात्रात् ॥ १६ ॥ ९ ॥

(अथातः पंच महायज्ञाः) अथ समावर्त्तनानंतरं, यतः कृतविवाहस्य पंचमहायज्ञेष्वधिकारः, अतो हेतोः पंचसंख्याका महायज्ञाः महायज्ञशब्दवाच्याः कर्मविशेषाः पंच महायज्ञा व्याख्यास्यंते इति सूत्रशेषः । तत्र पंचसु ब्रह्मणे स्वाहेत्येवमादिर्होमात्मकः पूर्वो देवयज्ञः, ततो मणिके त्रीनित्येवमादिबलिरूपो भूतयज्ञः, ततः पितृभ्यः स्वधा नम इति बलिदानं पितृयज्ञः, हंतकारातिथिपूजादिको मनुष्ययज्ञः, पंचमो ब्रह्मयज्ञः । एते पंच महायज्ञाः अहरहः कर्त्तव्याः स्नातकेन । कथमित्यपेक्षायामाह (वैश्वदेवादन्नात्पर्युक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात्) विश्वे सर्वे देवा देवता अस्येति वैश्वदेवमन्नं तस्मात् । के ते ? देवभूतपितृमनुष्यादयः । स्मृतिषु तेभ्यश्च अदत्त्वा भोजननिषेधात्, तेभ्यो दत्त्वा गृहपतेः शेषभुजित्वविधानाच्च । तस्माद्यदन्नमहरहः पाकयज्ञौ लौकिकेऽग्नौ वा यथाधिकारं

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

पच्यते तद्वैश्वदेवमन्नं तस्माद्धुद्धृत्य पात्रांतरे कृत्वा पर्युक्ष्य आवसथ्यस्य पर्युक्षणं कृत्वा स्वाहाकारैः सह वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैर्जुहुयात्। अत्र पर्युक्षणोपदेशः कुशकंडिकेतिकर्त्तव्यतानिरासार्थः। जुहोतिषु स्वाहाकारोपदेशश्च बल्यादिभ्यो निवृत्त्यर्थः। संस्रवव्युदासार्थो वा। बलिदानं तु नमस्कारेण, बलिदाने नमस्कारस्य दर्शितत्वात् (ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्याभ्यः कश्यपायानुमतय इति) पंच होमाः भूतगृह्येभ्यः भूतानि च तानि गृह्याणि च भूतगृह्याणि तेभ्यो भूतगृह्येभ्यः होमानंतरं दद्यादिति शेषः। कथं (मणिके त्रीन् पर्जन्यायाद्भ्यः पृथिव्यै) मणिके मणिकसमीपे। सामीप्यसप्तमीयम्। त्रीन् बलीन् दद्यादिति शेषः। कथं पर्जन्याय नमः अद्भ्यो नमः पृथिव्यै नम इति (धात्रे विधात्रे च द्वार्ययोः) द्वारशाखयोर्दक्षिणोत्तरयोर्यथाक्रमं धात्रे नमो विधात्रे नम इति द्वौ बली दद्यात् (प्रतिदिशं वायवे दिशां च) प्रतिदिशं दिशं दिशं प्रति वायवे नम इति एकैकं बलिं दद्यात्। दिशां च दिग्भ्यश्च प्रतिदिशं प्राच्यै दिशे नम इत्येवमादि तत्तल्लिंगोल्लेखेनैकैकं बलिं दद्यात् (मध्ये त्रीन् ब्रह्मणेऽन्तरिक्षाय सूर्याय) मध्ये प्रतिदिशं दत्तानां बलीनामंतराले त्रीन् बलीन् दद्यात्। कथं ? ब्रह्मणे नमः अंतरिक्षाय नमः सूर्याय नम इति (विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यस्तेषामुत्तरतः) तेषां ब्रह्मादीनां त्रयाणां बलीनामुत्तरतः उत्तरप्रदेशे विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः। विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नम इति द्वौ बली दद्यात् (उषसे भूतानां च पतये परम्) परं तयोरप्युत्तरतः उषसे नमः भूतानां पतये नम इति बलिद्वयं दद्यात्। केचित्तु विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यः भूतानां च पतये इत्यत्र चकारं मंत्रान्तर्गतमाहुः (पितृभ्यः स्वधा नम इति दक्षिणतः) एषामेव ब्रह्मादिबलीनां दक्षिणतः दक्षिणप्रदेशे पितृकर्मत्वात्प्राचीनावीती दक्षिणामुखः पितृभ्यः स्वधा नम इति मंत्रेणैकं बलिं पात्रावशिष्टेनान्नेन दद्यात् (पात्रं निर्णिज्योत्तरापरस्यां दिशि निनयेद्यक्ष्मैतत्त इति) उद्धरणपात्रं निर्णिज्य प्रक्षाल्य निर्णेजनजलं तेषामेव ब्रह्मादिबलीनामुत्तरापरस्यां वायव्यां दिशि निनयेत् उत्सृजेत्। कथं ?

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

यक्ष्मैतत्ते निर्णेजनमिति मंत्रेण (उद्धृत्याग्रं ब्राह्मणायावनेज्य दद्याद्धंत ते इति) वैश्वदेवादिन्नादुद्धृत्य अवदाय अग्रं षोडशग्रासपरिमितं ग्रास-चतुष्टयपर्याप्तं वा अन्नं ब्राह्मणाय विप्राय न क्षत्रियवैश्याभ्यामवनेज्ये-त्यवनेजनं दत्त्वा हंत ते इत्यनेन मंत्रेण दद्यात्। अत्र पंच महायज्ञा इत्युपक्रम्य चतुर्णां क्रमेणानुष्ठानमुक्तं, पंचमस्य ब्रह्मयज्ञस्य पंच महायज्ञा इति अनेनानुष्ठानस्य वक्तुमुपक्रांतत्वात् तदनुष्ठानं सावसरं वक्तव्यं तच्च नोक्तमतो विचार्यते, ब्रह्मयज्ञस्य स्मृत्यंतरे त्रयः काला उक्ताः। यथाऽऽह कात्यायनः—"यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञस्तु स स्मृतः। स चार्वाक् तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः। वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रेत्यनिमित्तकात्॥" इति। स्नानविधावपि 'उपविशेद्दर्भेषु दर्भपाणिः स्वाध्यायं च यथाशक्त्यादावारभ्य वेदम्' इति। तेनात्रोप-क्रान्तस्यापि ब्रह्मयज्ञविधेः तर्पणात्प्राक् उक्तत्वात् अत्र तस्याकथन-मदोषः। सः अत्र यदि क्रियते तदा तेनैव विधिना कर्त्तव्यः। तत्र चेत्कृतस्तदाऽत्र न कर्त्तव्यः। विकल्पेन हि कालाः स्मर्यंते। अतो न समुच्चयः। किंच "न हंतति न होमं च स्वाध्यायं पितृतर्पणम्। नैकः श्राद्धद्वयं कुर्यात्समानेऽहनि कुत्रचित्॥" इत्यनेनात्रापि समुच्चय-निषेधात्। तस्मात्प्रातर्होमानंतरं वा तर्पणात्पूर्वं वा वैश्वदेवांते वा सकृद् ब्रह्मयज्ञं कुर्यादिति सिद्धम्। एतावदर्शिष्यते। वैश्वदेवावसाने यदा क्रियते तदा कोऽवसरः चतुर्णामंत इति चेत् न, हंतकारादेर्नृयज्ञस्य रात्रावपि स्मरणात् 'नास्यानश्नन् गृहे वसेत्' इत्यादिना। तस्मादनिर्दिष्टकालोऽपि ब्रह्मयज्ञो मनुष्ययज्ञात्पूर्वं कर्त्तव्यः। (यथार्हं भिक्षुकानतिथींश्च संभ-जेरन्) यथार्हं यो यदर्हति तदनतिक्रम्य यथार्हं तद्यथा भवति तथा भिक्षुकान् परिव्राजकब्रह्मचारिप्रभृतीन्, तत्र उपकुर्वाणकब्रह्मचारिणा-मक्षारालवणमितरेषां च यथोचितमतिथींश्च अध्वनीनाञ्श्रोत्रियादीन् संभजेरन् भिक्षाभोजनादिदानेन तोषयेरन् गृहमेधिनः (बालज्येष्ठा गृह्या यथार्हमश्नीयुः) बालो ज्येष्ठः प्रथमो येषां गृह्याणां ते बाल-ज्येष्ठाः ते च ते गृह्या गृहे भवाः पुत्रादयः ते यथार्हं यथायोग्यमश्नीयुः

Funding by IKS Mo

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

भुंजीरन् (पश्चाद् गृहपतिः पत्नी च) पश्चाद् गृह्येषु पूर्वमाशितेषु सत्सु पश्चाद् गृहपतिः गृहस्वामी पत्नी च तद्भार्या अश्नीयाताम् । (पूर्वो वा गृहपतिः) वा अथवा गृहपतिः स्वामी पत्न्याः पूर्वो वा अश्नीयात् कुतः (तस्माद्ध स्वादिष्टं गृहपतिः पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीयादिति श्रुतेः) तस्मात्स्वात् अन्नात् यत् इष्टं तदन्नं गृहपतिः पत्न्याः पूर्वः अतिथिभ्यः आशितेभ्यः इति श्रुतेः वेदवचनात् (अहरहः स्वाहा कुर्यादन्नाभावे केनचिदाकाष्ठादेवेभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यश्चोदपात्रात्) अहरहः प्रतिदिनं देवेभ्यः अन्नेन स्वाहा कुर्यात् देवतोद्देशेन अन्नं जुहुयात्, अन्नाभावे केनचित् द्रव्येण काष्ठपर्यंतेनापि । पितृभ्यः स्वधा कुर्यादन्नेन, तदभावे येन केनचिद् द्रव्येणोदपात्रपर्यंतेन । एवं मनुष्येभ्यो हंतकारमर्घ्यार्थात् । एवं पंचमहायज्ञानामहरहर्नित्यत्वेन कर्त्तव्यताऽवगम्यते इति सूत्रार्थः । अथ पद्धतिः । ततः पंचमहायज्ञनिमित्तं मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा वैश्वदेवार्थं पाकं विधाय समुद्धृत्याभिघार्य पश्चादग्नेः प्राङ्मुख उपविश्य दक्षिणं जान्वाच्य मणिकोदकेनाऽग्निं पर्युक्ष्य हस्तेन द्वादशपर्वपूरकमोदनमादाय ब्रह्मणे स्वाहा इदं ब्रह्मणे प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये गृह्याभ्यः स्वाहा इदं गृह्याभ्यः कश्यपाय स्वाहा इदं कश्यपाय अनुमतये स्वाहा इदमनुमतये इति देवयज्ञः ॥ इति पंचाहुतीर्हुत्वा मणिकसमीपे प्राक्संस्थमुदक्संस्थं वा हुतशेषेणान्नेन बलित्रयं दद्यात् । तद्यथा पर्जन्याय नमः इदं पर्जन्याय अद्भ्यो नमः इदमद्भ्यः पृथिव्यै नमः इदं पृथिव्यै इति दद्यात् । ततो द्वारशाखयोर्दक्षिणोत्तरयोर्यथाक्रमं धात्रे नम इदं धात्रे विधात्रे नमः इदं विधात्रे इति द्वौ बली दत्त्वा प्रतिदिशं वायवे नमः इत्यनेनैव चतसृषु दिक्षु चतुरो बलीन् दद्यात् । इदं वायवे न मम इति त्यागः । दिशां च प्राच्यै दिशे नमः दक्षिणायै दिशे नमः प्रतीच्यै दिशे नमः उदीच्यै दिशे नमः इदं प्राच्यै दिशे इदं दक्षिणायै दिशे इदं प्रतीच्यै दिशे इदमुदीच्यै दिशे इत्यादि दिग्भ्यश्च बलीन् दद्यात् । दत्तानां वायुबलीनामंतराले ब्रह्मणे नमः इदं ब्रह्मणे अंतरिक्षाय नमः इदमंतरिक्षाय सूर्याय नमः इदं

Digitized by IKS, MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

सूर्यायेति प्राक्संस्थं बलित्रयं दद्यात् । ततो ब्रह्मादीनां बलित्रयाणामुत्तर-प्रदेशे विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यः विश्वेभ्यो भूतेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्यो भूतेभ्य इति द्वौ बली दद्यात् । तयोरुत्तरतः उषसे नमः इदमुषसे भूतानां पतये नमः इदं भूतानां पतये इति द्वौ बली दद्यात् इति भूतयज्ञः ॥ ततः ब्रह्मादीनां बलीनां दक्षिणप्रदेशे प्राचीनावीती दक्षिणामुखः पितृभ्यः स्वधा नम इति मंत्रेणैकं बलिं पात्रावशिष्टान्नेन दद्यात् इति पितृयज्ञः ॥ तत्पात्रं प्रक्षाल्य निर्णेजनजलं ब्रह्मादिबलीनां वायव्ये निनयेत् यक्ष्मैतत्ते निर्णेजनमित्यनेन मंत्रेण इदं यक्ष्मणे । ततः काकादिबलीन् बहिर्दद्यात् । तद्यथा— " ऐंद्रवारुणवायव्याः सौम्या वै नैर्ऋतास्तथा । वायसाः प्रतिगृह्णंतु भूमौ पिंडं मयाऽर्पितम् " इदं वायसेभ्यः । " द्वौ श्वानौ श्यामशबलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ । ताभ्यां पिंडं प्रदास्यामि स्यातामेतावहिंसकौ ॥ " इदं श्वभ्याम् ॥ " देवा मनुष्याः पशवो वयांसि सिद्धाश्च यक्षोरग-दैत्यसंघाः ॥ प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता ये चान्नमिच्छंति मया प्रदत्तम् ॥ " इदं देवादिभ्यः । " पिपीलिकाः कीटपतंगकाद्या बुभुक्षिताः कर्मनिबंधबद्धाः । तृप्त्यर्थमन्नं हि मया प्रदत्तं तेषामिदं ते मुदिता भवंतु ॥" इदं पिपीलिकादिभ्यः ॥ पादौ प्रक्षाल्याचम्य अतिथिप्राप्तौ तत्पादप्रक्षालनपूर्वकं गंधमाल्यादिभिरभ्यर्च्य अन्नं परिवेष्य हंत तेऽन्नमिदं मनुष्यायेति संकल्प्य तमाशयेत् । तदभावे षोडशग्रासपरिमितं चतुर्ग्रासपरिमितं वा अन्नं पात्रे कृत्वा निवीती भूत्वोदङ्मुख उपविष्टो हंत तेऽन्नमिदं मनुष्यायेति संकल्प्य कस्मैचिद् ब्राह्मणाय दद्यात् मनुष्ययज्ञसिद्धये । ततो नित्यश्राद्धं कुर्यात् । तद्यथा । स्वागतवचनेन षट् ब्राह्मणान्द्वौ वा एकं वाऽभ्यर्च्य पादौ प्रक्षाल्य आचम्य गृहं प्रवेश्य कुशांतर्हितेष्वासनेषूदङ्मुखानुपवेशयेत् । ततः स्वयमाचम्य प्राङ्मुख उपविश्य पुंडरीकाक्षं श्रीवासुदेवं च संस्मृत्य सावित्रीं पठित्वा अद्येहेत्यादि देशकालौ स्मृत्वा प्राचीनावीती दक्षिणामुखः सव्यं जान्वाच्य अमुकगोत्राणामस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानाममुका

Funding by KS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मुकशर्मणां तथा अमुकगोत्राणामस्मन्मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानाममुकामुकशर्मणां नित्यश्राद्धमहं करिष्ये इति प्रतिज्ञाय नित्यश्राद्धं कुर्यात्। ततो यथार्हं भिक्षुकादिभ्योऽन्नं संविभज्य बालज्येष्ठाश्च गृह्या यथायोग्यमश्नीयुः। ततो जायापती अश्नीतः। पूर्वो वा गृहपतिः पत्नीतोऽतिथ्यादीनाशयित्वाऽश्नीयादिति॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकांडे नवमी कण्डिका॥ ९॥

अथातोऽध्यायोपाकर्म॥ १॥ ओषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावण्यां पौर्णमास्यार्द्धं श्रावणस्य पंचमीर्द्धं हस्तेन वा॥२॥ आज्यभागावित्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति॥ ३॥ पृथिव्या अग्नय इत्यृग्वेदे॥ ४॥ अंतरिक्षाय वायव इति यजुर्वेदे॥ ५॥ दिवे सूर्यायेति सामवेदे॥ ६॥ दिग्भ्यश्चंद्रमस इत्यथर्ववेदे॥ ७॥ ब्रह्मणे च्छन्दोभ्यश्चेति सर्वत्र॥ ८॥ प्रजापतये देवेभ्य ऋषिभ्यः श्रद्धायै मेधायै सदसस्पतयेऽनुमतय इति च॥९॥ एतदेव व्रतादेशनविसर्गेषु॥१०॥ सदसस्पतिमित्यक्षतधानास्त्रिः॥ ११॥ सर्वेऽनुपठेयुः॥ १२॥ हुत्वा हुत्वौदुंबर्यास्तिस्रस्तिस्रः समिध आदध्युरार्द्राः सपलाशा घृताक्ताः सावित्र्या॥ १३॥ ब्रह्मचारिणश्च पूर्वकल्पेन॥ १४॥ शन्नो भवंत्वित्यक्षतधाना अखादंतः प्राश्नीयुः॥ १५॥ दधिक्राव्ण इति दधि भक्षयेयुः॥१६॥ स यावंतं गणमिच्छेत्तावतस्तिलानाकर्षफलकेन जुहुयात्सावित्र्या शुक्रज्योतिरित्यनुवाकेन वा॥१७॥ प्राशनांते प्रत्यङ्मुखेभ्य उपविष्टेभ्य ॐकार-

Funding by IKS MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

मुक्त्वा त्रिश्च सावित्रीमध्यायादीन् प्रब्रूयात् ॥ १८ ॥ ऋषिमुखानि बह्वृचानाम् ॥ १९ ॥ पर्व्वाणि च्छन्दोगानाम् ॥ २० ॥ सूक्तान्यथर्व्वणानाम् ॥ २१ ॥ सर्व्वे जपंति सह नोऽस्तु सह नोऽवतु सह न इदं वीर्यवदस्तु ब्रह्म । इन्द्रस्तद्वेद येन यथा न विद्विषामह इति ॥ २२ ॥ त्रिरात्रं नाधीयीरन् ॥ २३ ॥ लोमनखानामनिकृन्तनम् ॥ २४ ॥ एके प्रागुत्सर्गात् ॥ २५ ॥ १० ॥

(अथातोऽध्यायोपाकर्म) अथ पंचमहायज्ञकथनानंतरमध्यायस्य उत्सृष्टस्य अध्ययनस्य उपाकर्म उपाकरणं व्याख्यास्यते इति शेषः । तच्चाग्निमतोऽध्यापनप्रवृत्तस्यैव भवति । छंदांस्युपाकृत्याधीयीत इति वचनात्, उपाकरणस्य चावसथ्याग्निसाध्यत्वात् निरग्नेर्नाधिकारः । तथा च छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः–" न स्वेऽग्नावन्यहोमः स्यान्मुक्त्वैकां समिदाहुतिम् । स्वगर्भसंस्कृतार्थश्च यावन्नासौ प्रजायते । " इति । स्वेन आत्मना आहितः आधानसंस्कृतोऽग्निः स्वः तस्मिन्स्वेऽग्नौ अन्यस्य संबंधी संस्कारको होमः अन्यहोमः स न स्यात् न भवेत् । किं पर्युदस्य ? एकां समिदाहुतिं समिधामाहुतिः समिदाहुतिः तां मुक्त्वा वर्जयित्वा । सा च समिदाहुतिः उपाकर्मणि आचार्यस्याग्नौ शिष्यकर्तृका भवति । तेनावसथ्याग्नावुपाकर्म भवतीति गम्यते । अतः अध्यापयतोऽपि निरग्नेः, साग्नेरपि अनध्यापयतो नाधिकारः । यत्तु लोके ब्रह्मचारिणं पुरस्कृत्य उपाकर्म प्रवर्त्तते लौकिकेऽप्यग्नौ तस्याचारं विहाय मूलं न दृश्यते (ओषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावण्यां पौर्णमास्याम्) ओषधीनामपामार्गादीनां प्रादुर्भावे उत्पत्तौ सत्यां श्रवणेन युक्तायां श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्रावणस्य शुक्लपञ्चदश्याम् । अत्र ओषधीप्रादुर्भावः श्रवणश्च पौर्णमास्या एव विशेषणं तत्र तयोः प्रायशः संभवात् । एवं च सति पौर्णमास्या एव प्राधान्यं तस्माद् विशेषणाभावेऽपि पौर्णमास्यां भवति (श्रावणस्य पंचमीठं हस्तेन वा) ओषधिप्रादुर्भावस्तु सर्वत्रापेक्षितः । श्रावणमासस्य पंचमीं हस्तेन युक्तां वा प्राप्य

Funding by MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

भवति । तत्रापि प्रायेण हस्तो भवति । अतः श्रावणी पूर्णिमा श्रावणपंचमी वा विशिष्टा अविशिष्टा वा उपाकर्मणः कालः । अन्ये तु कालचतुष्टयमाहुः । कथं ? श्रवणेन वा श्रावण्यां पौर्णमास्यां वा श्रावणस्य पंचमीं वा हस्तेन वेति । ओषधिप्रादुर्भावस्तु सर्वत्रापेक्षितः । ओषधिप्रादुर्भावे सति श्रवणेन इत्यादि (आज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति पृथिव्या अग्नय इत्यृग्वेदेऽन्तरिक्षाय वायव इति यजुर्वेदे दिवे सूर्यायेति सामवेदे दिग्भ्यश्चंद्रमस इत्यथर्ववेदे ब्रह्मणे छंदोभ्यश्चेति सर्वत्र प्रजापतये देवेभ्य ऋषिभ्यः श्रद्धायै मेधायै सदसस्पतयेऽनुमतये इति च) आज्यभागाविष्ट्वा आज्यभागहोमानंतरमाज्याहुतीर्जुहोति । तत्र ऋग्वेदे अधीयमाने पृथिव्यै अग्नय इति द्वे आहुती जुहोति, यजुर्वेदे अधीयमाने अंतरिक्षाय वायव इति द्वे, सामवेदे अधीयमाने दिवे सूर्यायेति द्वे, अथर्ववेदे अधीयमाने दिग्भ्यश्चंद्रमस इति द्वे । ब्रह्मणे छंदोभ्यश्चेति द्वे आहुती सर्वत्र प्रतिवेदमावर्तयेत् । सर्वेषु वेदेषु अधीयमानेषु एकतमे वा । तथा प्रजापतय इत्यादिकाश्च सप्त चशब्दात् सर्वत्र एवमेकैकशो वेदाध्ययनोपाकरणपक्षे । यदा पुनश्चतुर्णामपि वेदानां तंत्रेणोपाकरणकर्म तदा ब्रह्मणे छंदोभ्यश्चेति प्रतिवेदमाहुतिद्वयमावर्त्तते, प्रजापतये देवेभ्यः इत्याद्यास्तंत्रेणैव, योगविभागसामर्थ्यात् । (एतदेव व्रतादेशनविसर्गेषु) एतत् उपाकर्मणि विहितं पृथिव्या इत्यादि अनुमतय इत्यंतं होमकर्म व्रतादेशनं वेदारंभः विसर्गः समावर्त्तनं व्रतादेशनानि च विसर्गश्च व्रतादेशनविसर्गास्तेषु भवति (सदसस्पतिमित्यक्षतधानास्त्रिः । सर्वेऽनुपठेयुर्हुत्वा हुत्वौदुंबर्यस्तिस्रस्तिस्रः समिध आदध्युरार्द्राः सपलाशा घृताक्ताः सावित्र्या) सदसस्पतिमित्यनेन मंत्रेण अक्षताश्च ताः धानाश्च अक्षतधानाः ताः आचार्यो जुहोति त्रिस्त्रिवारम् । सर्वे च शिष्याः एतं मंत्रमनु सह पठेयुः । तथा हुत्वा हुत्वा एकैकामाहुतिं हुत्वा औदुंबर्य उदुंबरवृक्षोद्भवास्तिस्रस्तिस्रः आर्द्राः सरसाः सपलाशाः पत्रसहिताः घृताक्ताः आज्यलिप्ताः समिधः सर्वे आचार्यप्रमुखाः शिष्याः अग्नौ सावित्र्या प्रसिद्धया आदध्युः प्रक्षिपेयुः

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

भेदेन, न तु युगपत् (ब्रह्मचारिणश्च पूर्वकल्पेन) तत्र ये ब्रह्मचारिणः शिष्याः ते पूर्वकल्पेन समिदाधानोक्तमंत्रेण आदध्युः । अत्र तिस्रस्तिस्र इति वीप्सा न समिद्विषया, किंतु आधातृपुरुषविषया । तेन प्रत्याहुतिमेकैकामादध्युः (शन्नो भवंत्वित्यक्षतधाना अखादंतः प्राश्नीयुः) शन्नो भवंतु वाजिन इत्यनयर्चा अक्षतधाना अखादंतः दंतैरनवखंडयंतः प्राश्नीयुः भक्षयेयुः (दधिक्राव्ण इति दधि भक्षयेयुः) दधिक्राव्णो अकारिषमित्यृचा दधि भक्षयेयुः (स यावंतं गणमिच्छेत्तावतस्तिलानाकर्षफलकेन जुहुयात् सावित्र्या शुक्रज्योतिरित्यनुवाकेन वा) स आचार्यो यावन्तं यावत्संख्याकं शिष्याणां गणं समूहमिच्छेत् तावत्संख्याकान् तिलान् आकर्षफलकेन औदुंबर्येण बाहुमात्रेण सर्पाकृतिना सावित्र्या सवितृदेवतया गायत्रीछंदस्कया प्रसिद्धया जुहुयात् । यद्वा शुक्रज्योतिरित्यनुवाकेन जुहुयात् । गणफलमेतत् । अतो धानाभ्यः स्विष्टकृते हुत्वा महाव्याहृत्यादि नवाहुतीर्हुत्वा (प्राशनांते प्रत्यङ्मुखेभ्य उपविष्टेभ्यः ॐकारमुक्त्वा त्रिश्च सावित्रीमध्यायादीन्प्रब्रूयादृषिमुखानि बहूवृचानां पर्वाणि च्छंदोगानाथ सूक्तान्यथर्वणानाम्) संस्रवप्राशनानंतरं प्रत्यङ्मुखेभ्यः आसीनेभ्यः शिष्येभ्यः सामर्थ्यात्स्वयं प्राङ्मुख उपविष्टः ॐकारं प्रणवमुक्त्वा उच्चार्य तत्सवितुरित्यादिकां च सावित्रीं त्रिरुक्त्वा मंत्रब्राह्मणयोः अध्यायानामादीन्प्रब्रूयादध्यापयेत् इति यजुर्वेदोपाकरणे । ऋग्वेदोपाकरणे तु बहूवृचानां शिष्याणाम् ऋषिमुखानि मंडलादीन् ब्रूयात् । छंदोगानां सामगानां शिष्याणां सामवेदोपाकरणे पर्वाणि पर्वणामादीन्प्रब्रूयात् । अथर्वणानां शिष्याणामथर्ववेदोपाकरणे सूक्तानि सूक्तादीन्प्रब्रूयात् (सर्वे जपंति सह नोऽस्तु सह नोऽवतु सह न इदं वीर्यवदस्तु ब्रह्म । इंद्रस्तद्वेद येन यथा न विद्विषामह इति) सर्वे आचार्याः शिष्याश्च सह नोऽस्त्वित्यमुं मंत्रं जपंति (त्रिरात्रं नाधीयीरन् लोमनखानामनिकृंतनमेके प्रागुत्सर्गात्) उपाकर्मानंतरम् त्रिरात्रं नाधीयीरन् अध्ययनं न कुर्युः । त्रिरात्रमेव लोम्नां नखानां च अनिकृंतनमच्छेदनम् । एके आचार्याः लोमनखानामनिकृंतनं प्रागुत्सर्गात् उत्सर्गकर्मतः

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अर्वाक् इच्छंति। उत्सर्गश्च अर्द्धषष्ठान्मासानधीत्योत्सृजेयुरित्येवं वक्ष्यमाणः। इति सूत्रार्थः। अथ पद्धतिः। श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्रवणयुक्तायां श्रवणरहितायां वा श्रावणस्य शुक्लपंचम्यां हस्तयुक्तायामयुक्तायां वा उपाकर्म अध्यायोपाकर्म भवति। तच्च अध्यापनं कुर्वत एव औपासनिकस्य न त्वन्यस्य। तत्र प्रथमप्रयोगे विहितमातृपूजापूर्वकश्राद्ध आचार्यः आवसथ्याग्नौ ब्रह्मोवेशनाद्याज्यभागांतं विशेषमनुतिष्ठेत्। तंडुलस्थाने अक्षतधाना आसादयेत्। प्रोक्षणकाले प्रोक्षेच्च। तथोपकल्पयति। औदुंबरीः समिधः दधि आकर्षफलकं तिलान् भक्षार्थं धानाः। तत आज्यभागांते वेदाहुत्यादीनामनुमत्यंतानां वेदारंभवद्धोमं विदध्यात्। एकदा सर्ववेदोपाकरणे प्रतिवेदं स्वस्वाज्याहुतिद्वयं द्वयं हुत्वा हुत्वा ब्रह्मणे छंदोभ्य इत्याहुतिद्वयं पुनःपुनर्जुहुयात्। प्राजापत्याद्या अनुमत्यंताः सप्ताहुतीस्तंत्रेण। अथ सदसस्पतिमित्यनयर्चा स्रुवेण आसादिताभिरक्षतधानाभिरेकामाहुतिम् आचार्यो जुहोति इदं सदसस्पतये। शिष्या अपि गुरुमनु मंत्रम् उपांशु पठंति। तत आचार्यः शिष्याश्च सर्वे औदुंबरीमार्द्रां सपलाशां घृताक्ताम् एकैकां समिधं तत्सवितुरित्यादिकया सावित्र्या अग्नावादध्युः। ब्रह्मचारिणश्च शिष्याः अग्निकार्यमंत्रेण तथैव समिधम् आदध्युः। एवं द्विरपरं धानाहोमं विधाय एकैकां समिधमादध्युः। तत आचार्यः शिष्याश्च उपकल्पितधानाभ्यस्तिस्रस्तिस्रोऽक्षतधाना दन्तैरनवखंडयंतो भक्षयेयुः शन्नो भवंतु वाजिन इत्यनयर्चा। तत आचम्य ततो दधिक्राव्णो अकारिषमित्यनयर्चा दधि भक्षयेयुः। तत आचमनानंतरम् आचार्यो यावंतं शिष्यगणं कामयेत तावतस्तिलानाकर्षफलकेनादाय सावित्र्या जुहुयात् इदं सवित्रे। शुक्रज्योतिरित्यनेनानुवाकेन वा तिलान् जुहुयात्। तत्र इदं मरुद्भ इति त्यागः। ततो हुतशेषधानाभ्यः स्विष्टकृते हुत्वा महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यांता नवाहुतीर्हुत्वा संस्रवप्राशनं ब्रह्मणे दक्षिणादानं यथोक्तं कुर्यात्। ततः प्रत्यङ्मुखोपविष्टेभ्यः शिष्येभ्यः प्राङ्मुख आचार्य उपविष्ट ॐकारमुक्त्वा त्रिवारं च सावित्रीमुक्त्वा इषे त्वा कृष्णोऽसीत्येवं मंत्रस्य अध्या-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

यानामादीन्प्रतीकान्ब्रूयात् । तथा च व्रतमुपैष्यन्स वै कपालान्येवान्यतर उपदधातीत्येवं च ब्राह्मणस्य । ऋग्वेदानां मंडलादीन्, छंदोगानां पर्वादीन्, अथर्वणानां सूक्तादीन् ब्रूयात् । ततः सर्वे आचार्यः शिष्याश्च जपंति सह नोऽस्तु सह नोऽवतु सह न इदं वीर्यवदस्तु ब्रह्म । इंद्रस्तद्वेद येन यथा न विद्विषामहे इति अमुं मंत्रम् । तदनंतरं त्रिरात्रमनध्यायं कुर्युः । यतः " अनध्यायेष्वध्ययने प्रज्ञामायुः प्रजां श्रियम् । ब्रह्म वीर्यं बलं तेजो निकृंतति यमः स्वयम् । मंत्रवीर्यक्षयभयादिंद्रो वज्रेण हंति च । ब्रह्मराक्षसतां चैति नरकश्च भवेद् ध्रुवम् " ॥ लोमनखानामनिकृंतनं न कर्तयेयुः त्रिरात्रमेव । प्रागुत्सर्गाद्वा लोमनखनिकृंतनं वर्जयेयुः । अतः मंत्रब्राह्मणयोः शुक्लकृष्णपक्षे उत्सर्जनं यावत् निरंतरं मंत्रं ब्राह्मणं च अधीयीरन् आचार्येणाध्याप्यमानाः शिष्याः ॥ इत्युपाकर्म ॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकांडे दशमी कंडिका ॥ १० ॥

इदानीं त्रिरात्रं नाधीयीरन्नित्यनध्यायप्रसंगादनध्यायानाह ।

वातेऽमावास्यायाऽर्धं सर्वानध्यायः ॥१॥ श्राद्धाशने चोल्कावस्फूर्ज्जद्धूमिचलनाग्न्युत्पातेष्वृतुसंधिषु चाऽऽकालम् ॥२॥ उत्सृष्टेष्वभ्रदर्शने सर्वरूपे च त्रिरात्रं त्रिसन्ध्यं वा ॥३॥ भुक्त्वाऽऽर्द्रपाणिरुदके निशायार्धं संधिवेलयोरंतःशवे ग्रामेऽन्तर्दिवाकीर्त्यै ॥४॥ धावतोऽभिशस्तपतितदर्शनाश्चर्याभ्युदयेषु च तत्कालम् ॥५॥ नीहारे वादित्रशब्द आर्त्तस्वने ग्रामांते श्मशाने श्वगर्दभोलूकशृगालसामशब्देषु शिष्टाचरिते च तत्कालम् ॥ ६ ॥ गुरौ प्रेतेऽपोऽभ्यवेयादहश्चरात्रं चोपरमेत् ॥७॥ सतानूनप्त्रिणि सब्रह्मचारिणि च त्रिरात्रम् ॥ ८ ॥ एकरात्रमसब्रह्मचारिणि ॥ ९ ॥ अर्द्धषष्ठान्मासानधी-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

त्योत्सृजेयुः ॥ १० ॥ अर्द्धसप्तमान्वा ॥ ११ ॥ अथे-
मामृचं जपंति उभा कवी युवा यो नो धर्मः परापतत् ।
परिसख्यस्य धर्मिणो विसख्यानि विसृजामहे इति ॥
॥१२॥ त्रिरात्रꣳ सहोष्य विप्रतिष्ठेरन् ॥ १३ ॥ ११ ॥

(वातेऽमावास्यायाꣳ सर्वानध्यायः) वाते वायौ प्रचंडे वाति सति वातमात्रस्य सर्वदा विद्यमानत्वात् नानध्यायनिमित्तता । अमावास्यायां दर्शे च सर्वानध्यायः सर्वेषु वेदेषु वेदांगेषु चानध्यायः अध्ययन-निवृत्तिः सर्वानध्यायः । मतांतरे तु यद्गुरुमुखाच्छिष्यते शिल्पश्रमादि तत्राप्यनध्यायः । यतः शिल्पिनः स्थपत्यादयः श्रमिणो मल्लादयः अन-ध्यायं मन्यमाना दृश्यंते । अतो यत्किंचिदुपाध्यायतः अधीयते श्रूयते वा शिष्यते वा तत्र सर्वत्रानध्यायः । स चानध्यायः गुरोः सकाशात् अनधीताध्ययने अध्यापकधर्मप्रकरणात्, न गुणनेऽपि । केचित्तु सर्व-शब्दस्य गुणनादिविषयतां मन्यंते । तन्मते नापूर्वाध्ययनं न चाधीतस्या-भ्यसनमिति (श्राद्धाशने चोल्कावस्फूर्जद्भूमिचलनाग्न्युत्पातेष्वृतुसांधिषु चाकालम्) न केवलममावास्यायाम् अपितु श्राद्धाशने च श्राद्धान्नस्य अशने भक्षणे च, उल्का ज्वालाकृतिः पतंती तारका, अवस्फूर्जंती विद्यो-तमाना विद्युत्, भूमिः पृथिवी तस्याश्चलनं कंपः भूमिचलनम्, अग्निः प्रसिद्धः, उल्का च अवस्फूर्जच्च भूमिचलनं च अग्निश्च उल्कावस्फूर्जद्भूमि-चलनाग्नयः तेषाम् उत्पातः उत्पतनं तस्मिन्, ऋतुसांधिषु ऋतूनां संधयः अंतरालानि ऋतुसंधयः तेषु च, सर्वानध्याय इत्यनुवर्तते । किं यावत् ? आकालं यस्मिन् काले यस्य निमित्तस्य उल्कादेरापतनम् अपरदिने तावत्कालपर्यंतम् आकालम् । केचित्तु श्राद्धाशने यावत्तदन्नं न जीर्यते तावदनध्यायमाहुः । ऋतुसांधिशब्देन एकस्य ऋतोः अंते अपरस्य यावदप्रवृत्तिः स काल उच्यते तत्राऽऽकालिकता नोपपद्यते । ततश्च पूर्वस्यर्तोः अंत्या रात्रिः उत्तरस्य आद्यमहः तावाननध्यायः (उत्सृष्टेष्वभ्रदर्शने सर्वरूपे च त्रिरात्रं त्रिसंध्यं वा)

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

उत्सृष्टेषु छंदस्सु वक्ष्यमाणेन विधिना छंदसामुत्सर्गे कृते अनध्यायः । अभ्रस्य अतिशयितस्य मेघस्य दर्शने आविर्भावे, विद्युदभ्रवायुवृष्टिगर्जितानां युगपत्प्रवृत्तिः सर्वरूपं तस्मिन् सर्वरूपे च त्रिरात्रं त्रीण्यहोरात्राणि वा त्रिसंध्यं संध्यात्रयम् अनध्याय इति चकारेणानुगृह्यते । अन्येषां पक्षे अभ्रदर्शने त्रिसंध्यं सर्वरूपे त्रिरात्रमिति व्यवस्थितो विकल्पः (भुक्त्वाऽऽर्द्रपाणिरुदके निशायां संधिवेलयोः) भुक्त्वाऽशित्वा यावदार्द्रपाणिस्तावदनध्याय इत्यनुषंगः । उदके यावत्तिष्ठति तावत्, निशायां महानिशायां " महानिशा च विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयम् " इति स्मरणात् । " रात्रेः पूर्वोत्तरौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् " इति वचनेन रात्रेः पूर्वचतुर्थयामयोः वेदाभ्यासविधानात् द्वितीयतृतीयप्रहरयोः परिशेषादनध्याय इत्यर्थात् महानिशा लभ्यते । संधिवेलयोः अहोरात्रयोः संधिवेले तयोः संध्याकालयोरित्यर्थः (अंतःशवे ग्रामे) अंतर्मध्ये शवः मृतशरीरं यस्य सः तस्मिन्ग्रामे तावदनध्यायः (अंतर्दिवाकीर्त्ये) दिवा अह्नि कीर्त्यं पठनीयं यत् प्रवर्ग्यादि तद्दिवाकीर्त्यं तस्मिन् विषये अंतः ग्राममध्ये अनध्यायः । पक्षांतरे तु अन्तः संनिहितो दिवाऽकीर्तिश्चंडालो यत्र सोऽन्तर्दिवाकीर्त्यो देशः तत्रानध्यायः (धावतोऽभिशस्तपतितदर्शनाश्चर्याभ्युदयेषु च तत्कालम्) धावतः शीघ्रं गच्छतः, अभिशस्तः ब्रह्महत्यादिपापेनाभियुक्तः, पतितः ब्रह्महत्यादिना पापेन, अभिशस्तश्च पतितश्च अभिशस्तपतितौ तयोर्दर्शनम् । आश्चर्यमद्भुतम् । अभ्युदयः पुत्रजन्मविवाहादिः एतेषु धावनादिनिमित्तेषु तत्कालं यावन्निमित्तं तावत्कालमनध्यायः (नीहारे वादित्रशब्द आर्त्तस्वने ग्रामांते श्मशाने श्वगर्दभोलूकशृगालसामशब्देषु शिष्टाचरिते च तत्कालम्) नीहारे धूमिकायां वादित्राणां मृदंगादीनां शब्दे आर्त्तस्य सुदुःखितस्य स्वने शब्दे ग्रामस्यांते सीम्नि श्मशाने प्रेतभूमौ श्वा च गर्दभश्च उलूकश्च शृगालश्च साम च श्वगर्दभोलूकशृगालसामानि तेषां शब्दे श्रूयमाणे शिष्टाचरिते वा शिष्टस्य श्रोत्रियस्य आचरिते आगमने तत्कालं यावत्तन्निमित्तं तावत्कालमनध्यायः (मृतौ प्रेतेऽभ्यवेयादशरात्रं चोप-

Funding by IKS&MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

रमेत्) गुरौ आचार्ये प्रेते मृते अपो जलम् अभ्यवेयात् प्रविशेत् स्नान-पूर्वकमुदकदानाय । दशरात्रं दशाहानि अध्ययनाद्धुपरमेत् । (सतानूनप्त्रिणि सब्रह्मचारिणि च त्रिरात्रम्) तानूनप्त्रं नाम सोमयागे ऋत्विजां दीक्षितस्य च आज्याभिमर्शनलक्षणं कर्म, समानं तानूनप्त्रं येनास्ति इति सतानूनप्त्री तस्मिन् सतानूनप्त्रिणि प्रेते, समाने तुल्ये ब्रह्मणि वेदे चरति स सब्रह्मचारी तस्मिन् सब्रह्मचारिणि सहाध्यायिनि समानाचार्ये प्रेते त्रिरात्रमनध्यायः (एकरात्रमसब्रह्मचारिणि) न सब्रह्मचारी असब्रह्मचारी तस्मिन् असब्रह्मचारिणि भिन्नाचार्ये सहाध्यायिनि प्रेते एकरात्रमनध्यायः (अर्द्धषष्ठान्मासानधीत्योत्सृजेयुः) अर्द्धः षष्ठो मासो येषां मासानां ते अर्द्धषष्ठाः मासाः तान् अधीत्य पठित्वा उत्सृजेयुः पूर्वं श्रावण्यादौ उपाकृतानि छंदांसि (अर्द्धसप्तमान्वा) अर्द्धः सप्तमो येषां ते अर्द्धसप्तमास्तान्मासान्वा अधीत्य उत्सृजेयुरिति पूर्वोक्तेन संबंधः । अत्र छंदसामुत्सर्गोपदेशात् अंगाध्ययनमनुज्ञायते (अथेमामृचं जपंति उभा कवी युवा इति) आचार्येण सह शिष्या उभा कवी युवा इतीमामृचं जपंति उभा कवी युवा यो नो धर्मः परापतत् । परिसख्यस्य धर्मिणो विसख्यानि विसृजामहे इति इमामृचं जपंति (त्रिरात्रं सहोष्य विप्रतिष्ठेरन्) त्रिरात्रं सह एकत्र उषित्वा विप्रतिष्ठेरन् विप्रवासं कुर्यः विशेषेण प्रवासं कुर्युरिति सूत्रार्थः ॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डे
एकादशी कण्डिका ॥ ११ ॥

पौषस्य रोहिण्यां मध्यमायां वाऽष्टकायामध्यायानुत्सृजेरन् ॥१॥ उदकांतं गत्वाऽद्भिर्देवार्ठश्छन्दार्ठसि वेदानृषीन् पुराणाचार्यान्गंधर्वानितराचार्यान्त्संवत्सरं च सावयवं पितॄनाचार्यान्स्वार्ठश्च तर्पयेयुः ॥ २ ॥ सावित्रीं चतुरनुष्टुभ्य विरताः स्म इति ब्रूयुः ॥ ३ ॥ क्षपणं प्रवचनं च पूर्ववत् ॥ ४ ॥ १२ ॥

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

(पौषस्य रोहिण्यां मध्यमायां वाऽष्टकायामध्यायानुत्सृजेरन्) पौषमासस्य रोहिणीनक्षत्रे मध्यमायामष्टकायां पौष्या ऊर्ध्वाष्टकायाम् अष्टम्यां वा अध्यायान्स्वाध्यायानुत्सृजेरन् पूर्वमुपाकृतान् । पुनरुपाकरणं यावन्नाधीयीरन्नित्यर्थः (उदकांतं गत्वाऽङ्गिर्देवार्थर्श्छंदार्थंसि वेदानृषीन्पुराणाचार्यान् गंधर्वानितराचार्यान् संवत्सरं सावयवं पितॄनाचार्यान्त्स्वार्थश्च तर्प्पयेयुः) कथमुत्सृजेरन्नित्यपेक्षायामुच्यते । उदकांतं नद्यामुदकसमीपं गत्वा उदकसमीपगमनात् स्नानं लक्ष्यते । ननु " मासद्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः । तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः " इति छंदोगपरिशिष्टे नदीस्नानस्य निषेधात् कथं नद्यामित्युच्यते । सत्यम् " उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च । चंद्रसूर्योपरागे च रजोदोषो न विद्यते " इत्यपवादवचनात् न दोषः । ततो यथाविधि स्नात्वा माध्याह्निकं कर्म देवा गातुविद इत्येतत्प्राक् निर्वर्त्य सप्तर्षिपूजावंशानुपठनानंतरं देवास्तृप्यंतां छंदार्थंसि तृप्यंतामित्येवमाचार्यांतान् यज्ञोपवीतिनस्तर्पयेयुः आचार्यसहिताः शिष्याः । ततः प्राचीनावीतिनो दक्षिणामुखा नामगोत्रोच्चारणपूर्वकं स्वांश्च पितृपितामहप्रपितामहान् तर्पयेयुः । अनंतरं स्नानवस्त्रं निष्पीड्याचम्य देवा गातुविद इत्यनयर्चा समापयेयुः (सावित्रीं चतुरनुद्रुत्य विरताः स्म इति ब्रूयुः) ततः सावित्रीं तत्सवितुरित्यादिकां चतुःकृत्वोऽनुद्रुत्य पठित्वा विरताः स्म इत्याचार्यप्रमुखाः शिष्याः सर्वे ब्रूयुः (क्षपणं प्रवचनं च पूर्ववत्) क्षपणम् अनध्ययनं लोमनखानामनिकृंतनं च प्रवचनम् अध्यायादीनां पठनं पूर्ववत् उपाकरणकालवत् । ततस्त्रिरात्रानंतरं शुक्लपक्षेषु छंदांस्यधीयीरन् कृष्णपक्षेष्वंगानि । ततः पुनरर्द्धषष्ठमासानर्द्धसप्तमासान्वाऽधीत्य एवमेवोत्सर्गं विधाय उभा कवी युवेत्यादिकाम् ऋचं जपित्वा त्रिरात्रमेकत्रावस्थाय यथेष्टं विप्रतिष्ठेरन् पृथक् पृथक् गच्छेयुः । ततः पुनरुपाकरणकाले उत्सृष्टान् वेदान् उपाकृत्य अध्ययनं यावदुत्सर्ग इति सूत्रार्थः ॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकांडे

Funding by IKS-MoE

द्वादशी कंडिका ॥ १२ ॥

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

पुण्याहे लांगलयोजनम् ॥ १ ॥ ज्येष्ठया वेंद्रदैवत्यम् ॥ २ ॥ इन्द्रं पर्जन्यमश्विनौ मरुत उदलाकाश्यपठं स्वातिकारीठं सीतामनुमतिं च दध्ना तंडुलैर्गंधैरक्षतै-रिष्ट्वाऽनडुहो मधुघृते प्राशयेत् ॥ ३ ॥ सीरा युंजंतीति योजयेत् ॥ ४ ॥ शुनठं सुफाला इति कृषेत् फालं वाऽऽलभेत ॥ ५ ॥ न वाऽग्न्युपदेशात् ॥ ६ ॥ वप-नानुषंगाच्च ॥ ७ ॥ अथ्यमभिषिच्याकृष्टं तदाकृषेयुः ॥ ८ ॥ स्थालीपाकस्य पूर्ववद्देवता यजेदुभयोर्व्रीहि-यवयोः प्रवपन्त्सीतायज्ञे च ॥ ९ ॥ ततो ब्राह्मण-भोजनम् ॥ १० ॥ १३ ॥

(पुण्याहे लांगलयोजनं) प्रथमं कृषिप्रवृत्तस्यैतत्कर्मोच्यते। पुण्याहे उदगयनशुक्लपक्षादिव्युदासेन चंद्रतारानुकूले दिवसे लांगलस्य हलस्य योजनं प्रवर्त्तनम् (ज्येष्ठया वेंद्रदैवत्यम्) पक्षांतरमाह। यद्वा अपु-ण्याहेऽपि ज्येष्ठया नक्षत्रेण युते लांगलयोजनम्, कुतः? इंद्रदैवत्या ज्येष्ठा यतः, इंद्रायत्ता च कृषिरिति। एतच्च मातृपूजाभ्युदयिकश्राद्ध-पूर्वकम्। (इंद्रं पर्जन्यमश्विनौ मरुत उदलाकाश्यपठं स्वातिकारीठं सीतामनुमतिं च दध्ना तंडुलैर्गन्धैरक्षतैरिष्ट्वाऽनडुहो मधुघृते प्रायशेत्) तत्र इंद्रादीननुमत्यंतान् अष्टौ देवताविशेषान् दध्ना तंडुलैर्गन्धैरक्षतैश्च अक्षता यवाः, इष्ट्वा नमोंतैर्नाममंत्रैः बलिहरणेन संपूज्य अनडुहो वृषभान् षडादीन् मधुघृते मिलिते प्राशयेत्। तद्यथा दधितंडुलगंधाक्षतान् पात्रे कृत्वा शुचिराचांतः प्राङ्मुख उपविश्य कृषिक्षेत्रैकदेशे गोमयोपलिप्ते हस्तेन गृहीत्वा इंद्राय नमः पर्जन्याय नमः अश्विभ्यां नमः मरुद्भ्यो नमः उदलाकाश्यपाय नमः स्वातिकायै नमः सीतायै नमः अनुमत्यै नमः। यथामंत्रं त्यागा इदमादिका नमोरहिताः। एवमष्टौ बलीन् प्राक्संस्थान्

Funding by IKS, MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

दद्यात् । ततो बलीवर्दान् मधुघृते पात्रे कृत्वा तूष्णीं प्रत्येकं प्राशयेत् लेहयेत् (सीरा युंजंतीति योजयेच्छुनर्ठं सुफाला इति कृषेत् फालं वाऽऽलभेत) सीरा युंजंतीत्यनयर्चा वृषभौ हले योजयेद्दक्षिणोत्तरक्रमेण । शुनर्ठं सुफाला इत्यनयर्चा भूमिं कृषेत् । यद्वा शुनर्ठं सुफाला इति फालमभिमृशेत् उभयलिंगत्वान्मंत्रस्य (न वाऽन्युपदेशात्) न वा एतौ योजने कर्षणे च मंत्रौ भवतः । कुतः ? अग्नौ अग्निचयने एतयोः उपदेशात् । न च अग्निप्रकरणे आम्नातयोरत्रोपदेशः न वाऽतिदेशः (वपनानुषंगाच्च) इतोऽपि मंत्रौ न भवतः, अग्निप्रकरणे बीजवपने ये मंत्रा या ओषधीरित्याद्या विनियुक्ताः तेषामपि अत्रानुषंगः स्यात् यदि लिंगमात्रेणोपदेशातिदेशाभावेऽपि विनियुज्यते तदा वपनमंत्रा अपि तल्लिंगत्वाद्विनियोजनीया भवेयुर्न चैतदिष्यते (अभ्यमभिषिच्याकृष्टं तदाकृषेयुः) अभ्यं श्रेष्ठं बलीवर्दम् अभिषिच्य गंधमाल्यादिभिर्भूषयित्वा अकृष्टम् अविलिखितं यत्तत्क्षेत्रम् आकृषेयुः विलिखेयुः (ततो ब्राह्मणभोजनम्) इति लांगलयोजनम् । इति सूत्रार्थः ॥ अथ साग्निकस्य कृषिकर्मणि कर्मविशेषमाह (स्थालीपाकस्य पूर्ववद्देवता यजेद्वुभयोर्व्रीहियवयोः प्रवपन् सीतायज्ञे च) स्थालीपाकस्य चरोः पूर्ववल्लांगलयोजनोक्तदेवता इंद्रादिकाः यजेत् । किं कुर्वन् ? प्रवपन् सीराम् उर्तिं कुर्वन् । कयोः ? व्रीहियवयोः व्रीहियवयोर्वपनकाले । अत्र स्थालीपाकस्य श्रपणोपदेशाभावात् सिद्धस्योपादानम् (ततो ब्राह्मणभोजनम्) इति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजाभ्युदयिकानंतरम् आवसथ्याग्नौ ब्रह्मोपवेशनादिप्राशनांते तण्डुलस्थाने पूर्वसिद्धं स्थालीपाकमासाद्य प्रोक्षणकाले प्रोक्षेत् । तत आज्यभागानंतरं स्थालीपाकेन लांगलयोजनदेवताभ्यो जुहुयात् । तद्यथा । इंद्राय स्वाहा इदमिंद्राय तथा पर्जन्याय स्वाहा इदं पर्जन्याय अश्विभ्यां स्वाहा इदमश्विभ्यां मरुद्भ्यः स्वाहा इदं मरुद्भ्यः उदलाकाश्यपाय स्वाहा इदमुदलाकाश्यपाय स्वातिकार्यै स्वाहा इदं स्वातिकार्यै सीतायै स्वाहा इदं सीतायै अनुमत्यै स्वाहा इदमनुमत्यै । ततोऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति हुत्वा आज्येन नवाहुतीश्च हुत्वा प्राशनं ब्रह्मणे दक्षिणादानं ब्राह्मणभोजनं च कुर्यात् ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

इति व्रीहियववपनकर्म ॥ सीतायज्ञे च एता एव देवताः स्थालीपाकेन यजेत् इत्यातिदेशः ॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकांडे त्रयोदशी कंडिका ॥ १३ ॥

अथातः श्रवणाकर्म ॥ १ ॥ श्रावण्यां पौर्णमास्याम् ॥ २ ॥ स्थालीपाकठ्ँ श्रपयित्वाऽक्षतधानाश्चैक-कपालं पुरोडाशम् ॥ ३ ॥ धानानां भूयसीः पिङ्गा-ऽऽज्यभागाविङ्गाऽऽज्याहुती जुहोति अप श्वेतपदा जहि पूर्वेण चापरेण च । सप्त च वारुणीरिमाः प्रजाः सर्वाश्च राजबांधवैः स्वाहा ॥ ४ ॥ न वै श्वेतस्याध्या-चारेऽहिर्ददर्श कञ्चन । श्वेताय वैदर्व्याय नमः स्वाहेति ॥ ५ ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति विष्णवे श्रवणाय श्रावण्यै पौर्णमास्यै वर्षाभ्यश्चेति ॥ ६ ॥ धानावन्त-मिति धानानाम् ॥ ७ ॥ घृताक्तान्सक्तून् सर्पेभ्यो जुहोति ॥ ८ ॥ आग्नेयपांडुपार्थिवानाठ्ँ सर्पाणामधि-पतये स्वाहा श्वेतवायवान्तरिक्षाणाठ्ँ सर्पाणामधि-पतये स्वाहा अभिभूःसौर्यदिव्यानाठ्ँ सर्पाणामधि-पतये स्वाहेति ॥ ९ ॥ सर्वहुतमेककपालं ध्रुवाय भौमाय स्वाहेति ॥ १० ॥ प्राशनांते सक्तूनामेकदेशठ्ँ शूर्पे न्युप्योपनिष्क्रम्य बहिः शालायाः स्थंडिलमुप-लिप्योल्कायां ध्रियमाणायां माऽन्तरा गमतेत्युक्त्वा वाग्यतः सर्पानवनेजयति ॥ ११ ॥ आग्नेयपांडुपार्थि-वानाठ्ँ सर्पाणामधिपतेऽवनेनिक्ष्व श्वेतवायवांतरिक्षा-

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

णार्ठं सर्पाणामधिपतेऽवनेनिक्ष्व अभिभूःसौर्य-
दिव्यानार्ठं सर्पाणामधिपतेऽवनेनिक्ष्वेति ॥ १२ ॥
यथावनिक्तं दर्व्योपघातर्ठं सक्तून्त्सर्पेभ्यो बलिर्ठं
हरति ॥१३॥ आग्नेयपांडुपार्थिवानार्ठं सर्पाणामधि-
पत एष ते बलिः श्वेतवायवांतारिक्षाणार्ठं सर्पाणा-
मधिपत एष ते बलिः अभिभूःसौर्यदिव्यानार्ठं
सर्पाणामधिपत एष ते बलिरिति ॥ १४ ॥ अवनेज्य
पूर्ववत्कङ्कतैः प्रलिखति ॥ १५ ॥ आग्नेयपांडुपार्थि-
वानार्ठं सर्पाणामधिपते प्रलिखस्व श्वेतवायवांत-
रिक्षाणार्ठं सपार्णामधिपते प्रलिखस्व अभिभूः-
सौर्यदिव्यानार्ठं सर्पाणामधिपते प्रलिखस्वेति
॥ १६ ॥ अञ्जनानुलेपनर्ठं स्रजश्चाञ्जस्वानुलिंपस्व
स्रजोऽपिनह्यस्वेति ॥ १७ ॥ सक्तुशेषर्ठं स्थण्डिले
न्युप्योदपात्रेणोपनिनीयोमतिष्ठते नमोऽस्तु सर्पेभ्य
इति तिसृभिः ॥ १८ ॥ स यावत्कामयेत न सर्पा
अभ्युपेयुरिति तावत्सन्ततयोदधारया निवेशनं त्रिः
परिषिंचन्परीयादप श्वेतपदा जहीति द्वाभ्याम् ॥१९॥
दर्वीं शूर्पं च प्रक्षाल्य प्रतप्य प्रयच्छति ॥ २० ॥
द्वारदेशे मार्जयन्त आपो हि ष्ठेति तिसृभिः ॥२१॥
अनुगुप्तमेतर्ठं सक्तुशेषं निधाय ततोऽस्तमितेऽस्त-
मितेऽग्निं परिचर्य दर्व्योपघातर्ठं सक्तून्त्सर्पेभ्यो बलिर्ठं
हरेदाऽऽग्रहायण्याः ॥ २२ ॥ तर्ठं हरन्तं नान्तरेण
गच्छेयुः ॥ २३ ॥ दर्भानग्रं प्रक्षाल्य निदधाति

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

॥ २४ ॥ धानाः प्राश्नन्त्यसर्ठंस्यूताः ॥ २५ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ २६ ॥ १४ ॥

(अथातः श्रवणाकर्म) अथेदानीम् आवसथ्याग्निसाध्यकर्मणां प्रकृतत्वात् श्रवणाकर्मोच्यत इति शेषः (श्रावण्यां पौर्णमास्यां) तच्च श्रावणमासस्य शुक्लपंचदश्यां कर्त्तव्यम् । (स्थालीपाकठं श्रपयित्वाऽक्षतधानाश्चैककपालं पुरोडाशं) स्थालीपाकं चरुम् अक्षतधानाः अक्षतानां सतुषाणां यवानां धानाः अक्षतधानाः ताश्च श्रपयित्वा एककपालम् एकस्मिन् कपाले श्रप्यत इत्येककपालः तं पुरोडाशं च श्रपयित्वेत्यनुषज्यते । अन्यथा तद्भूतोपादानं स्यात् । अतश्च धानापुरोडाशयोः श्रपणोपदेशात् भर्जनकपालयोरपि आसादनप्रोक्षणे भवतः । अर्थवतां प्रोक्षणमविशेषेणोपदिश्यते (धानानां भूयसीः पिष्ट्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुती जुहोत्यप श्वेतपदा जहि पूर्वेण चापरेण च । सप्त च वारुणीरिमाः प्रजाः सर्वाश्च राजबांधवैः स्वाहा ॥ न वै श्वेतस्याऽध्याचारेऽहिर्ददर्श कंचन । श्वेताय वैदर्व्याय नमः स्वाहेति) धानानां भर्जितानां यवानां मध्ये भूयसीः बह्वीः पिष्ट्वा सक्तुत्वमापाद्य आज्यभागौ हुत्वा अप श्वेतपदा जहि, न वै श्वेतस्याद्ध्याचारे इति द्वाभ्यां मंत्राभ्यां प्रतिमंत्रं द्वे आज्याहुती जुहोति (स्थालीपाकस्य जुहोति विष्णवे श्रवणाय श्रावण्यै पौर्णमास्यै वर्षाभ्यश्चेति) अनंतरं स्थालीपाकस्य चरोश्चतस्र आहुतीर्जुहोति । यथा विष्णवे स्वाहेत्येवमादिभिश्चतुर्भिर्मंत्रैः (धानावंतमिति धानानाम्) धानावंतं करंभिणमित्यनयर्च्चा धानानामेकामाहुतिं जुहोति (घृताक्तान्सक्तून्सर्पेभ्यो जुहोत्याग्नेयपांडुपार्थिवानाठं सर्पाणामधिपतये स्वाहा श्वेतवायवांतरिक्षाणाठं सर्पाणामधिपतये स्वाहा अभिभूःसौर्यदिव्यानाठं सर्पाणामधिपतये स्वाहेति) घृतेन आज्येन अक्ताः अभिघारिताः घृताक्ताः तान् सक्तून् सर्पेभ्यः आग्नेयपांडुपार्थिवेत्यादिभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रम् एकैकामेव तिस्र आहुतीर्जुहोति (सर्वहुतमेककपालं ध्रुवाय भौमाय स्वाहेति) तत एककपालं पुरोडाशं सर्वहुतं यथा भवति तथा ध्रुवाय भौमाय स्वाहेत्यनेन मंत्रेण जुहोति । ततः स्थालीपाकधानासक्तुभ्यः स्विष्टकृद्धोमः (प्राशनीति सक्तूनामेकदेशठं शूर्पे न्युप्योपनिष्क्रम्य

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

बहिः शालायां स्थंडिलमुपलिप्योल्कायां ध्रियमाणायां माऽन्तरा गमतेत्युक्त्वा वाग्यतः सर्पानवनेजयत्याग्नेयेत्यादि) प्राशनांते संस्रवप्राशनानंतरं सक्तूनामेकदेशं बलित्रयपर्याप्तं शूर्पे शरेषीकावंशान्यतमयेइच्छापरिमाणे न्युप्य कृत्वा उपनिष्क्रम्य शालायाः सकाशान्निर्गत्य बहिः अंगणे स्थंडिलं भूमिं स्वयमेव गोमयेनोपलिप्य । अत्र सर्पानवनेजयतीत्यस्याः क्रियाया उपलेपनक्रियायाश्च एककर्त्तव्यत्वेन पूर्वकालीनस्योपलेपनस्य ल्यबंतत्वं ' समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ' इति पाणिनिना क्त्वो ल्यपः स्मरणात् । तेन अत्र स्थंडिलस्य स्वयं पूर्वमुपलेपनम् । उल्कायां ध्रियमाणायां ज्वलति काष्ठेऽन्येन ध्रियमाणे माऽन्तरा गमत आवसथ्यस्य मम च अंतराले मा गच्छत इत्युक्त्वा अभिधाय वाग्यतो मौनी सर्पान् आग्नेयश्वेतअभिभूरित्यादिभिस्त्रिभिर्मंत्रैः अवनेनिक्ष्वेत्येतदंतैः प्राक्संस्थानवनेजयति अवनिक्तान् शुचीन् करोति (यथावनिक्तं दर्व्योपघातर्ठं सक्तून् सर्पेभ्यो बलिर्ठं हरत्याग्नेयेत्यादि अधिपत एष ते बलिरिति) यथावनिक्तं येषु देशेषु अवनेजनं कृतं यथावनिक्तम् अवनिक्तमनतिक्रम्येत्यर्थः । दर्व्या प्रादेशमाऽऽया द्व्यंगुष्ठपर्वविस्तीर्णया पालाशाद्यन्यतमयज्ञियवृक्षोद्भवया उपघातम् उपहत्योपहत्य गृहीत्वा गृहीत्वा आग्नेयेत्यादिभिस्त्रिभिर्मंत्रैः एष ते बलिरित्येतदंतैः प्रतिमंत्रं सर्पेभ्यो बलिं हरति ददाति । उपघातमिति णमुल्प्रत्ययांतः । उपपूर्वो हंतिर्ग्रहणार्थः अथ स्रुवेणोपहत्याज्यमितिवत् । (अवनेज्य पूर्ववत्कंकतैः प्रलिखत्याग्नेयेत्यादि प्रलिखस्वेत्यंतम्) अवनेज्य अवनेजनं दत्त्वा, कथं पूर्ववत्कंकतैर्वैकंकतीयैः प्रादेशमात्रैः त्रिभिरेकतोदंतैः समुच्चितैः आग्नेयेत्यादिभिस्त्रिभिर्मंत्रैः प्रलिखस्वेत्यंतैर्यथासंख्यं प्रतिबलि प्रलिखति कंडूयति (अंजनानुलेपनर्ठं स्रजश्चांजस्वानुलिंपस्व स्रजोऽपिनह्यस्वेति) अंजनं कज्जलं लौकिकदीपजं त्रैककुदं सौवीरम् इति प्रसिद्धं वा । अनुलेपनं सुरभिचंदनादि । स्रजः पुष्पमालाः । आग्नेयेत्यादिभिस्त्रिभिर्मंत्रैः अंजस्व अनुलिंपस्व स्रजोऽपिनह्यस्वेत्यंतैः प्रतिमंत्रं प्रतिबलिहरणमेकैकं यथाक्रमं ददाति (सक्तुशेषर्ठं स्थंडिले न्युप्योदपात्रेणोपनिनीयोपतिष्ठते नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति तिसृभिः) सक्तुशेषं यच्छूर्पे न्युप्यानीतं

Digitized by IKS-Mol

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

बल्यर्थं बलिदानायोपलिप्तैकदेशे न्युप्य शूर्पेणैव क्षिप्त्वा उदपात्रेण जलपात्रेण उपानिनीय प्रवाह्य नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति तिसृभिर्ऋग्भिः सर्पानुपतिष्ठते स्तौति बल्यभिमुखास्तिष्ठन् प्राङ्मुखास्तिष्ठन्। (स यावत्कामयेत न सर्पा अभ्युपेयुरिति तावत्संततयोदधारया निवेशनं त्रिः परिषिंचन्परीयादप श्वेतपदा जहीति द्वाभ्यां) स गृहपतिः यावत् यावंतं देशं सर्पाः नागा नाभ्युपेयुर्न संचरेयुः इति कामयेत इच्छेत् तावत् तावंतं देशं संततया अनवच्छिन्नया उदधारया सलिलधारया निवेशनं गृहं परिषिंचन् त्रिः परीयात् त्रीन्वारान् गृहस्य समंतात् प्रादक्षिण्येन परिक्रम्य गच्छेत्। कथम्? अप श्वेतपदा जहीति द्वाभ्यां मंत्राभ्याम् (दर्वीं शूर्पं च प्रक्षाल्य प्रतप्य प्रयच्छति) दर्वीं पूर्वोक्तां शूर्पं च प्रक्षाल्य क्षालयित्वा प्रतप्य सकृत्तापयित्वा सन्निधानादुल्कायामेव, प्रयच्छति ददाति उल्काधाराय सन्निधानादेव। (द्वारदेशे मार्जयंत आपो हि ष्ठेति तिसृभिः) द्वारदेशे शालायाः द्वारे आपो हि ष्ठेति तिसृभिः ऋग्भिः मार्जयंते अद्भिरात्मानमभिषिंचंति ब्रह्मयजमानोल्काधाराः बहुवचनोपदेशात्। (अनुगुप्तमेतठ्ं सक्तुशेषं निधाय ततोऽस्तमितेऽस्तमितेऽग्निं परिचर्य दर्व्योपघातठ्ं सक्तून्सर्पेभ्यो बलिठ्ं हरेदाऽऽग्रहायण्याः) एतं प्रकृतं सक्तुशेषं होमावशिष्टान्सक्तून् अनुगुप्तं सुरक्षितं यथा भवति तथा निधाय स्थापयित्वा ततस्तस्मात् श्रवणाकर्मकालात् प्रभृति अस्तमितेऽस्तमिते सूर्ये प्रतिदिनम् अग्निम् आवसथ्यं परिचर्य सायंहोमेन आराध्य दर्व्योपघातं शूर्पे न्युप्तान् सक्तून् सर्पेभ्य उक्तप्रकारेण बलिं हरति। किमवधि? आऽऽग्रहायण्याः आग्रहायणीं पौर्णमासीं यावत्। अथवा आग्रहायणीशब्देन तत्कालावधिकम् आग्रहायणीकर्म वक्ष्यते। तत्र हि बलीनामुत्सर्गस्य वक्ष्यमाणत्वात्। भाष्यकारस्तु तत इति तेभ्यः सक्तुभ्यः दर्व्योपहत्यास्तमितेऽस्तमिते अग्निपरिचरणं कृत्वा बलिं हरेदाग्रहायणीं यावदित्याह स्म। बलिहरणं च अवनेजनदानप्रत्यवनेजनैः कंकतविलेखनांतैरेव। (तठ्ं हरंतं नांतरेण गच्छेयुः) तं गृहपतिं बलीन् हरंतम् आवसथ्याग्निं च अंतरेण

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मध्ये न गच्छेयुः प्राणिनः । ततः श्वादयोऽपि निवार्याः (दर्व्याचमनं प्रक्षाल्य निदधाति) दर्व्याः आचमनं मुखं प्रक्षाल्य निदधाति स्थापयति, प्रत्यहं दर्वीमुखप्रक्षालनोपदेशात् शूर्पप्रक्षालनाभावः । (धानाः प्राश्नंत्यसर्थस्यूताः) धानाः भर्जितान् यवान् प्राश्नंति भक्षयंति बहुवचनोपदेशात् ब्रह्मयजमानोल्काधाराः । कथंभूताः धानाः ? असंस्यूताः दंतैरलग्नाः, अचर्वयंत इत्यर्थः (ततो ब्राह्मणभोजनम्) इति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ तत्र श्रावण्यां पूर्णिमायां श्रवणाकर्म । तस्य प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं विधायावसथ्याग्नौ कर्म कुर्यात् । तद्यथा । ब्रह्मोपवेशनादि प्राशनांते अयं विशेषः । चरुस्थाल्यनंतरं भर्जनकपरं तत एकं कपालं तथा तंडुलानंतरं यवान् ततस्तंडुलपिष्टान्यासादयेत् । प्रोक्षणकाले यथाऽसादितं प्रोक्षेत् । उपकल्पयति च दृषदुपले शूर्पोल्के उदपात्रदर्व्यौ कंकतत्रयम् अंजनम् अनुलेपनं स्रजश्चेति । ततः पवित्रकरणादि प्रोक्षणीनिधानांते चरुदेशस्योत्तरतो भर्जनमधिश्रित्य तदुत्तरतः कपालमुपधाय आज्यं निरुप्य चरुपात्रे प्रणीतोदकासेचनपूर्वकं तंडुलप्रेक्षपं कृत्वा प्रणीतोदकेन पिष्टं संपूय पुरोडाशं कृत्वा ब्रह्मद्वारा आज्यमधिश्रित्य स्वयं चरुमन्येन भर्जने यवानपरेणैककपाले पुरोडाशमधिश्रित्य पुरोडाशं प्रथयित्वा यावत्कपालं सर्वेषां पर्यग्निकरणं कुर्यात् । ततः स्रुवं संस्कृत्याज्यमुद्वास्य चरुं चोद्वास्याज्यस्योत्तरतः स्थापयित्वा धाना उद्वास्य चरोरुत्तरतो निधाय पुरोडाशमुद्वास्य धानानामुत्तरतः स्थापयेत् । तत आज्योत्पवनावेक्षणप्रोक्षण्युत्पवनानि कृत्वा धानानां भूयसीर्धाना दृषदुपलाभ्यां पिष्ट्वा अल्पाः पृथक् स्थापयित्वा घृतेन सक्तून् अक्त्वोपयमनकुशादानाद्याज्यभागांतं कर्म कुर्यात् । तत आज्येन अप श्वेतपदा जहि पूर्वेण चापरेण च । सप्त च वारुणीरिमाः प्रजाः सर्वाश्च राजबांधवैः स्वाहेति प्रथमामाहुतिं हुत्वा इदं श्वेतपदे इति त्यागं विधाय न वै श्वेतस्याद्धचाचारेऽहिर्ददर्श कंचन । श्वेताय वैदर्व्याय नमः स्वाहेति मंत्रेण द्वितीयामाहुतिं हुत्वा इदं श्वेताय वैदर्व्यायेत्युक्त्वा स्थालीपाकेन चतस्र

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

आहुतीर्जुहोति। तद्यथा। विष्णवे स्वाहा इदं विष्णवे, श्रवणाय स्वाहा इदं श्रवणाय, श्रावण्यै पौर्णमास्यै स्वाहा इदं श्रावण्यै पौर्णमास्यै, वर्षाभ्यः स्वाहा इदं वर्षाभ्यः। अथ धानावंतं करंभिणमित्यृचा धानानामेकामाहुतिं हुत्वा इदमिंद्रायेति त्यक्त्वा सक्तूनामाहुतित्रितयं जुहुयात्। तद्यथा आग्नेयपांडुपार्थिवानाठं सर्पाणामधिपतये स्वाहा। श्वेतवायवांतरिक्षाणाठं सर्पाणामधिपतये स्वाहा। अभिभूःसौर्यादिव्यानाठं सर्पाणामधिपतये स्वाहा। इदंशब्दयुक्तः स्वाहाकाररहितोऽयं मंत्र एव त्यागः त्रिषु। ततो ध्रुवाय भौमाय स्वाहेति सर्वं पुरोडाशं स्रुवे कृत्वा जुहुयात्। इदं ध्रुवाय भौमायेति त्यक्त्वा चरुधानासक्तुभ्य उत्तरतः किंचित्किंचिदादाय स्विष्टकृतं विधाय महाव्याहृतिहोमं संस्रवप्राशनं ब्रह्मणे दक्षिणादानांतं कुर्यात्। अथ हुतशेषसक्तूनामेकदेशं शूर्पे प्रक्षिप्यादायोदपात्रं दर्वीकंकतत्रयांजनानुलेपनस्रजश्च शालाया बहिर्निष्क्रम्य ब्रह्मणा उल्काधारेण सह स्वांगणे हस्तमात्रं स्थंडिलं स्वयमुपलिप्य लौकिकाग्न्युल्कायां म्रियमाणायां माऽन्तरागमतेति प्रैषमुच्चार्य वाग्यतः स्थंडिले उदपात्रमादायाग्नेयेत्यादिना अधिपतेऽवनेनिक्ष्वेत्यंतेन एकत्रावनेजनार्थं जलं दत्त्वा श्वेतवायवेत्यादिना अधिपतेऽवनेनिक्ष्वेत्यंतेन द्वितीयम्, अभिभूःसौर्यैत्यादिना तथैव तृतीयं सर्पानवनेजयति। ततोऽवनेजनस्थानेषु अवनेजनक्रमेण एतैरेव मंत्रैरेष ते बलिरित्यंतैस्त्रिभिः प्रतिमंत्रं बलिं हरति। ततः पूर्ववदवनेज्य कंकतत्रयेण प्रलिखस्वेत्यंतैः एतैरेव मंत्रैः प्रतिबलि प्रतिमंत्रं प्रलिखति। ततोऽञ्जस्वेत्यंतैरुक्तमंत्रैः प्रतिबलि प्रतिमंत्रमंजनं ददाति। तथैवानुलिंपस्वेत्यनुलेपनम्। एवमेव स्रजोऽपिनह्यस्वेति पुष्पमालां दत्त्वा सक्तुशेषं स्थंडिले क्षिप्त्वा उदपात्रजलेन प्रसंप्लाव्य नमोऽस्तु सर्पेभ्य इत्यादिभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः सर्पास्तिष्ठन्नुपतिष्ठते। ततः स गृहपतिः एतावंतं देशं सर्पा न प्रविशेयुरिति यावन्तं कामयेत तावंतं देशं संततोदकधारया त्रिः परिषिंचन् गृहं परीयात् अप श्वेतपदा जहीति पूर्वोक्तमंत्राभ्यां सकृत्, द्विस्तूष्णीम्। ततो दर्वीं शूर्पं च प्रक्षाल्योल्कायां सकृत्प्रतप्योल्काधाराय प्रयच्छति। अथ शालाद्वारि आपो हि ष्ठेति तृचेन ब्रह्मयजमानोल्काधाराः मार्जयंते जलेनात्मानम्।

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

ततो धानाः प्राश्नंति ब्रह्मयजमानोल्काधाराः अनवखंडयंतः । ततो ब्राह्मणभोजनमेतावच्छ्रवणाकर्म ॥ अथ प्रत्यहं बलिहरणप्रयोगः ॥ सक्तुशेषं सुगुप्ते भांडे स्थापयित्वा ततः अस्तमिते सूर्ये सक्तुदर्वीकंकतत्रयं निधायोदपात्रं गृहीत्वा सोल्काधारः शालाया बहिरुपलेपनादि परिलेखनांतं बलिहरणमनुदिनं पूर्ववत्कुर्यात् आग्रहायणीं यावत् । माऽन्तरा गमतेति प्रैषाभावेऽपि कश्चित् अंतरा न गच्छेत् । दर्वीमुखमेव प्रक्षालयेदिति अहरहर्बलिदानविधिः ॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्दशी कण्डिका ॥ १४ ॥

प्रौष्ठपद्यामिंद्रयज्ञः ॥ १ ॥ पायसमैंद्रठं श्रपयित्वाऽपूपाठंश्चापूपैः स्तीर्त्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोतींद्रायेंद्राण्या अजायैकपदेऽहिर्बुन्ध्याय प्रौष्ठपदाभ्यश्चेति॥२॥ प्राश्नंति मरुद्भ्यो बलिठं हरत्यहुतादो मरुत इति श्रुतेः ॥३॥ आश्वत्थेषु पलाशेषु मरुतोऽश्वत्थे तस्थुरिति वचनात् ॥ ४ ॥ शुक्रज्योतिरिति प्रतिमंत्रम् ॥ ५ ॥ विमुखेन च ॥ ६ ॥ मनसा ॥७॥ नामान्येषामेतानीति श्रुतेः ॥ ८ ॥ इन्द्रं दैवीरिति जपति ॥ ९ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ १० ॥ १५ ॥

(प्रौष्ठपद्यामिंद्रयज्ञः) प्रौष्ठपदी भाद्रपदी प्रकरणात् पौर्णमासी तस्याम् इंद्रयज्ञनामधेयं कर्म भवति औपासनाग्नौ (पायसमैंद्रठं श्रपयित्वाऽपूपांश्च) पायसं पयसा सिद्धं चरुम् ऐंद्रम् इंद्रदैवत्यं श्रपयित्वा यथाविधि पक्त्वा अपूपांश्च श्रपयित्वा तांश्च चतुरः प्रतिदिशं स्तरणार्थम् । ऐंद्रमित्यनेन देवतातद्धितेन इंद्राय स्वाहेति होमलक्षणा उपरि होमस्य मंत्रांतरस्य चानुक्तत्वात्। अत्र पायसश्रपणोपदेशात् पयश्च प्रणीयते (अपूपैः स्तीर्त्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोतींद्रायेंद्राण्या अजायैकपदेऽहिर्बुन्ध्याय

Digitized by eGangotri

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

प्रौष्ठपदाभ्यश्चेति) अपूपैः प्रतिदिशमग्निं स्तीर्त्वा परिस्तीर्य आज्यभागौ हुत्वा इंद्रायेत्यादिभिः स्वाहांतैः पंचभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं पंचाहुतीर्जुहोति । अत्रानुक्तोऽपि पायसेन इंद्राय स्वाहेत्येकाहुतिहोमः, अन्यथा पायसश्रपणमदृष्टार्थं स्यात् (प्राशनांते मरुद्भ्यो बलिर्ं हरत्यहुतादो मरुत इति श्रुतेः) ततः स्विष्टकृदादिप्राशनांते मरुद्भ्यः एकोनपंचाशत्संख्येभ्यो देवताभ्यः बलिं ददाति । ननु मरुतां देवतात्वे सति कथं होमसंबंधरहितत्वं बलिदानार्हत्वं च ? शृणु, अहुतादो मरुत इति श्रुतेः । अहुतमदंतीत्यहुतादः मरुतो देवा इति श्रुतेः वेदवचनात् (आश्वत्थेषु पलाशेषु मरुतोऽश्वत्थे तस्थुरिति वचनात्) मरुद्भ्यो बलिर्ं हरतीत्युक्तं तस्याधिकरणमुच्यते । अश्वत्थस्य इमानि आश्वत्थानि तेषु आश्वत्थेषु पिप्पलोद्भवेषु पलाशेषु पत्रेषु बलिं हरतीति शेषः । ननु बलिहरणं भूमौ अन्यत्र दृश्यते, इह कस्मादश्वत्थपत्रेष्विति शंकायामाह मरुतः शुक्रज्योतिःप्रभृतयो यस्मात् अश्वत्थे तस्थुः स्थितवंत इति वचनात् श्रुतेः । (शुक्रज्योतिरिति प्रतिमंत्रं विमुखेन च मनसा नामान्येषामेतानीति श्रुतेः) मंत्रापेक्षायामाह । शुक्रज्योतिरित्येवमादिभिर्मंत्रैः नमस्कारान्तैः प्रतिमंत्रं विमुखेन च उग्रश्च भीमश्चेत्येवमादिना अध्येतृप्रसिद्धेन मनसा मनोव्यापारेण बलिं हरतीति शेषः । कुतः एभिर्मंत्रैर्बलिहरणम् ? एषां मरुतां एतानि शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्चेत्येवमादीनि विक्षिप इत्यंतानि नामानि इति श्रुतेः वेदवचनात् (इन्द्रं दैवीरिति जपति) बलिहरणांते इंद्रं दैवीरित्येतामृचं जपति (ततो ब्राह्मणभोजनम्) इति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ भाद्रपदपौर्णमास्यां प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं विधायावसथ्याग्नौ इंद्रयज्ञाख्यं कर्म कुर्यात् । तत्र ब्रह्मोपवेशनादिप्राशनांते विशेषः । सक्षीरं प्रणयनं मूलदेशे पयः इतरत्र जलं प्रक्षिप्य प्रणयेत् । उपकल्पनीयानि तंडुलपिष्टं सप्ताश्वत्थपर्णानि । तत आज्यनिर्वापानंतरं प्रणीताभ्यः क्षीरमुत्सिच्य चरुपात्रे तंडुलान्प्रक्षिप्य प्रणीतोदकेन पिष्टं संपूय चतुरोऽपूपान्निर्माय आज्यमधिश्रित्य तदुत्तरतः कर्परे चतुरोऽपूपान् अधिश्रयति । आसादनक्रमेणोद्वासनादि । तत उपयमनकुशादानात् पूर्वम् अपूपैः अग्नेः पुरस्तात् दक्षिणतः पश्चिमतः उत्तर-

Digitized by eGangotri

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

तश्च एकैकेनापूपेन परिस्तरणं कृत्वाऽऽज्यभागांते पंचाज्याहुतीर्जुहोति इंद्राय स्वाहा इदमिंद्राय इंद्राण्यै स्वाहा इदमिंद्राण्यै अजायैकपदे स्वाहा इदमजायैकपदे अहिर्बुध्न्याय स्वाहा इदमहिर्बुध्न्याय प्रौष्ठपदाभ्यः स्वाहा इदं प्रौष्ठपदाभ्यः । ततः पायसेन इंद्राय स्वाहेत्येकामाहुतिं हुत्वा इदमिंद्रायेति त्यक्त्वा पायसेनैव स्विष्टकृद्धोमं विधाय महाव्याहृत्यादि-होमसंस्रवप्राशनदक्षिणादानानि कुर्यात् । अथाग्नेरुत्तरतः प्राक्संस्थानि प्रागग्राणि सप्ताश्वत्थपत्राणि निधाय तेषु मरुद्भ्यो बलीन् हरति पायस-शेषं स्रुवेणादायादाय शुक्रज्योतिरित्येवमादिभिः षण्मंत्रैर्नमस्कारान्तै-रुग्रश्च भीमश्चेत्येतेनैव सप्तमेन च मनसोच्चारितेन प्रतिमंत्रं सप्तसु पत्रेषु यथाक्रमम् । स्पष्टार्थं प्रयोग उच्यते त्यागश्च । शुक्रज्योतिश्चेत्यारभ्य ऋतपाश्चात्यर्ठहा नमः इदं शुक्रज्योतिषे चित्रज्योतिषे सत्यज्योतिषे ज्योतिष्मते शुक्राय ऋतपसेऽत्यर्ठहसे च । ईदृङ्चान्यादृङ्चेत्यादि सभराः नमः इदमीदृशे अन्यादृशे सदृशे प्रतिसदृशे मिताय संमि-ताय सभरसे च । ऋतश्चेत्यादि विधारयो नमः इदमृताय सत्याय ध्रुवाय धरुणाय धर्त्रे विधर्त्रे विधारयाय च । ऋताजिदित्यारभ्य गणो नमः इदमृताजिते सत्यजिते सेनजिते सुषेणाय अंतिमित्राय दूरेअमित्राय गणाय च । ईदृक्षास इत्यारभ्य यज्ञे अस्मिन्नमः इदमीदृक्षेभ्यः एताद-क्षेभ्यः सदृक्षेभ्यः प्रतिसदृक्षेभ्यः मितेभ्यः संमितेभ्यः सभरोभ्यो मरु-द्भ्यश्च । स्वतवांश्चेत्यादि उर्जेषी नमः इदं स्वतवसे प्रघासिने सांतपनाय गृहमेधिने क्रीडिने शाकिने उर्जेषिणे च । उग्रश्चेत्यारभ्य विक्षिपः स्वाहा नमः मनसा इदमुग्राय भीमाय ध्वांताय धुनये सासह्वते अभि-युग्वने विक्षिपाय चेत्यपि मनसा । तत इंद्रं दैवीरित्येतामृचं जपति यजमानः । ततो ब्राह्मणभोजनमिति ॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकांडे
पञ्चदशी कंडिका ॥ १५ ॥

आश्वयुज्यां पृषातकाः ॥ १ ॥ पायसमैंद्रठं श्रप-यित्वा दधिमधुघृतमिश्रं जुहोतीन्द्रायेन्द्राण्या अश्वि-

Digitized by eGangotri

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

भ्यामाश्वयुज्यै पौर्णमास्यै शरदे चेति ॥ २ ॥ प्राश्नांते दधिपृषातकमंजलिना जुहोति ऊनं मे पूर्यतां पूर्णं मे मा विगात्स्वाहेति ॥ ३ ॥ दधिमधुघृतमिश्रममात्या अवेक्षंत आयात्विंद्र इत्यनुवाकेन ॥ ४ ॥ मातृभिर्वत्सान्त्सर्ठ्सृज्य तार्ठं रात्रिमाग्रहायणीं च ॥ ५ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ६ ॥ १६ ॥

(आश्वयुज्यां पृषातकाः) पृषातका इतिसंज्ञकं कर्म भवति । तच्च आश्वयुज्यां पौर्णिमायां भवति (पायसमैंद्रठं श्रपयित्वा दधिमधुघृतमिश्रं जुहोति) तत्र ऐंद्रम् इंद्रदैवत्यं पायसं चरुं संसाध्य दधिमधुघृतैर्मिश्रं कृत्वा आवसथ्याग्नौ जुहोति । केभ्य इत्याह (इंद्रायेंद्राण्या अश्विभ्यामाश्वयुज्यै पौर्णमास्यै शरदे चेति) इंद्रायेत्यादिभिः पंचभिर्मंत्रैः स्वाहाकारांतैः प्रतिमंत्रं पंचाहुतीर्जुहोति यथामंत्रवर्णं त्यागः । (प्राशनांते दधिपृषातकमंजलिना जुहोत्यूनं मे पूर्यतां पूर्णम्मे मा विगात्स्वाहेति) ततः स्विष्टकृत्प्रभृति प्राशनांते दध्ना पृषातकं पृषदाज्यं दधिपृषातकमंजलिना ऊनं म इत्यादिना मंत्रेण जुहोति । पृषदाज्यं घृते दधिप्रक्षेपाद्भवति (दधिमधुघृतमिश्रममात्या अवेक्षंत आयात्विंद्र इत्यनुवाकेन) ततो दधिमधुघृतमिश्रं हुतशेषं पायसं अमात्या अमा च गृहे तत्र भवा अमात्या यजमानस्य गृह्याः भ्रातृपुत्रादयः आयात्विन्द्रो वस उपन इत्यारभ्य यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः इत्यंतेन अनुवाकेनावेक्षंते पश्यंति (मातृभिर्वत्सान् सर्ठ्सृज्य तार्ठं रात्रिं) तां आश्वयुजीसंबंधिनीं रात्रिं वत्सान् तरणकान् मातृभिर्जननीभिर्धेनुभिः सर्ठ्सृज्य संसृष्टान् कृत्वा,तां रात्रिमिति 'कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे'इत्युपपदविभक्तिर्द्वितीया । तेन संध्यायां वत्सान् संसृज्य सकलां रात्रिं न बध्नीयात् (आग्रहायणीं च) न केवलं तामेव रात्रिं वत्ससंसर्गः आग्रहायणीं च मार्गशीर्षसंबंधिनीमपि रात्रिं (ततो ब्राह्मणभोजनम्) इति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः । तत्र आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां पृषतकाख्यं कर्म भवति ।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

तद्यथा । प्रथमप्रयोगे मातृपूजाभ्युदयिकपूर्वकम् आवसथ्याग्नौ ब्रह्मोपवेशनादि प्राशनांते विशेषः । सक्षीराः प्रणीताः प्रणयेत् । दधिमधुनी उपकल्पयेत् । प्रणीताः क्षीरेण पायसं श्रपयेत् । तत उपयमनकुशादानादर्वाक् पायसे दधिमधुघृतानि आवपेत् । आज्यभागानंतरं दधिमधुघृतमिश्रेण पायसेन इंद्राय स्वाहा इदमिंद्राय इंद्राण्यै स्वाहा इदमिंद्राण्यै अश्विभ्यां स्वाहा इदमश्विभ्याम् आश्वयुज्यै पौर्णमास्यै स्वाहा इदमाश्वयुज्यै पौर्णमास्यै शरदे स्वाहा इदं शरदे एवं पंचाहुतीर्हुत्वा तत एव पायसात् स्विष्टकृतं हुत्वा महाव्याहृत्यादिदक्षिणादानांते स्थाल्यामाज्यं दधि आसिच्य पृषदाज्यं कृत्वा अंजलिनाऽऽदाय ऊनं मे पूर्यतां पूर्णं मे मा विगात्स्वाहेति मंत्रेणैकामाहुतिं जुहोति । इदमग्नये । ततो दधिमधुघृतमिश्रं हुतशेषं पायसम् अमात्याः पुत्रादयः आयान्विंद्र इत्यनुवाकेन यूयं पात स्वस्तिभिः सदा न इत्यंतेन अवेक्षंते । ततो ब्राह्मणभोजनं कृतैतत्कर्माङ्गतया ब्राह्मणमेकं भोजयिष्ये इति संकल्प्य कारयेत् ॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये द्वितीयकाण्डे षोडशी कण्डिका ॥ १६ ॥

अथ सीतायज्ञः ॥ १ ॥ व्रीहियवानां यत्र यत्र यजेत तन्मयꣳ स्थालीपाकꣳ श्रपयेत् ॥ २ ॥ कामादीजानोऽन्यत्रापि व्रीहियवयोरेवान्यतरꣳ स्थालीपाकꣳ श्रपयेत् ॥ ३ ॥ न पूर्वचोदितत्वात्सन्देहः ॥ ४ ॥ असंभवाद्विनिवृत्तिः ॥ ५ ॥ क्षेत्रस्य पुरस्तादुत्तरतो वा शुचौ देशे कृष्टे फलानुपरोधेन ॥ ६ ॥ ग्रामे वोभयसंप्रयोगादविरोधात् ॥ ७ ॥ यत्र श्रपयिष्यन्नुपलिप्त उद्धतावोक्षितेऽग्निमुपसमाधाय तन्मिश्रैर्दर्भैः स्तीर्त्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति ॥ ८ ॥ पृथिवी द्यौः प्रदिशो

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

दिशो यस्मै द्युभिरावृताः । तमिहेन्द्रमुपह्वये शिवा नः संतु हेतयः स्वाहा ॥ यन्मे किंचिदुपेप्सितमस्मिन् कर्मणि वृत्रहन् । तन्मे सर्वꣳ समृध्यतां जीवतः शरदः शतꣳ स्वाहा ॥ संपत्तिर्भूतिर्भूमिर्वृष्टिर्ज्यैष्ठ्यꣳ श्रैष्ठ्यꣳ श्रीः प्रजामिहावतु स्वाहा ॥ यस्या भावे वैदिकलौकिकानां भूतिर्भवति कर्मणाम् । इंद्रपत्नीमुपह्वये सीताꣳ सा मे त्वनपायिनी भूयात्कर्मणि कर्मणि स्वाहा ॥ अश्वावती गोमती सूनृतावती बिभर्ति या प्राणभृतो अतंद्रिता । खलमालिनीमुर्वरामस्मिन्कर्मण्युपह्वये ध्रुवाꣳ सा मे त्वनपायिनी भूयात्स्वाहेति ॥ ९ ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति सीतायै यजायै शमायै भूत्या इति ॥ १० ॥ मंत्रवत्प्रदानमेकेषाम् ॥ ११ ॥ स्वाहाकारप्रदाना इति श्रुतेर्विनिवृत्तिः ॥ १२ ॥ स्तरणशेषकुशेषु सीतागोप्तृभ्यो बलिꣳ हरति पुरस्ताद्ये त आसते सुधन्वानो निषंगिणः । ते त्वा पुरस्ताद्गोपायंत्वप्रमत्ता अनपायिनो नम एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीममिति ॥ १३ ॥ अथ दक्षिणतोऽनिमिषा वर्मिण आसते । ते त्वा दक्षिणतो गोपायन्त्वप्रमत्ता अनपायिनो नम एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीममिति ॥ १४ ॥ अथ पश्चात् आभुवः प्रभुवो भूतिर्भूमिः पार्ष्णिः शुनंकुरिः । ते त्वा पश्चाद्गोपायन्त्वप्रमत्ता अनपायिनो नम एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

हरामीममिति ॥ १५ ॥ अथोत्तरतः भीमा वायुसमा जवे । ते त्वोत्तरतः क्षेत्रे खले गृहेऽध्वनि गोपायन्त्वप्रमत्ता अनपायिनो नम एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीममिति ॥ १६ ॥ प्रकृतादन्यस्मादाज्यशेषेण च पूर्ववद्बलिकर्म ॥ १७ ॥ स्त्रियश्चोपयजेरन्नाचरितत्वात् ॥ १८ ॥ सꣳस्थिते कर्मणि ब्राह्मणान्भोजयेत् सꣳस्थिते कर्मणि ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ १९ ॥ १७ ॥

इति श्रीपारस्करविरचिते गृह्यसूत्रे
द्वितीयः कांडः समाप्तः ॥

(अथ सीतायज्ञः) अथेदानीं सीतायज्ञकर्म व्याख्यास्यत इति शेषः । तत्र कृषिप्रवृत्त औपासनिकोऽधिक्रियते (व्रीहियवानां यत्र यत्र यजेत तन्मयꣳ स्थालीपाकꣳ श्रपयेत्) तत्र सीतायज्ञे व्रीहयश्च यवाश्च व्रीहियवास्तन्मध्ये यत्र यत्र यस्मिन् यस्मिन् व्रीहिकाले यवकाले वा यजेत सीतायज्ञेन तत्र तत्र तन्मयं व्रीहिमयं व्रीहिकाले यवमयं यवकाले स्थालीपाकं चरुं श्रपयेत् (कामादीजानोऽन्यत्रापि व्रीहियवयोरेवान्यतरꣳ स्थालीपाकꣳ श्रपयेत्) कामात् इच्छातः अन्यत्रापि पक्षादिप्रभृतिषु ईजानो यागं कुर्वन् व्रीहियवयोरेव अन्यतरं स्थालीपाकं श्रपयेत् (न पूर्वचोदितत्वात्संदेहः) अत्र व्रीहियवयोरन्यतरस्य यागमात्रसाधनद्रव्यत्वे न संदेहः । कुतः पूर्वचोदितत्वात् पूर्वोपदिष्टत्वात् । कुत्रेति चेत् व्रीहीन् यवान्वा हविषि इत्यत्र कल्पे । अतो न संदेहः (असंभवाद्विनिवृत्तिः) ननु यावस्य चरोर्विनिवृत्तिर्दृश्यते कथमन्यतरं स्थालीपाकं श्रपयेदिति चेत् उच्यते । यावस्य चरोर्या निवृत्तिः सा असंभवात्, न शास्त्रात्, अतो नायम् असंभवविनिवृत्तस्य यावस्य चरोः प्रतिप्रसवः । यतः सामान्यशास्त्रविहितं क्वचिच्छास्त्रान्तरेण प्रतिषिद्धं पुनर्विधीयमानं हि प्रतिप्रसवमुच्यते । इदं त्वसंभवात्प्रतिषिद्धम् । कथमसंभव इति चेत् अनवस्रावितांतरोष्मपक्वे ईषदसिद्धे तंडुल-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

पाके चरुशब्दप्रयोगप्रत्ययात् । अतो वाचनिको यावत्स्थालीपाको यत्र तत्र शुलिकाभिः संपाद्यते । यत्र पुनर्विकल्पः तत्रासंभवाद्विनिवृत्तिरिति । (क्षेत्रस्य पुरस्तादुत्तरतो वा शुचौ देशे कृष्टे फलानुपरोधेन) क्षेत्रस्य सस्यवतः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि उत्तरतो वा उदीच्यां वा शुचौ अमेध्यद्रव्यरहिते देशे कृष्टे फालेन विलिखिते फलस्य सस्यस्य अनुपरोधः अबाधः फलानुपरोधस्तेन फलानुपरोधेन सीतायज्ञः कर्त्तव्यः (ग्रामे वोभयसंप्रयोगात्) यद्वा ग्रामे कर्त्तव्यः । कुतः उभयसंप्रयोगात् । उभयं क्षेत्रं ग्रामश्च संप्रयोक्तुम् अधिकरणतया संबोद्धुं शक्यते फलानुपरोधेन कृष्टत्वेन वा । पुरस्तादुत्तरतो वा शुचौ देशे कृष्टे इति ग्रामस्यापि विशेषणत्वेन संबध्यते अविरोधात् । ननु क्षेत्रग्रामयोः एकतरोपादानेन अन्यतरस्य बाधः प्रसज्येत ततो विरोध इति चेत् न (अविरोधात्) न विरोधः अविरोधस्तस्मादविरोधाद्विकल्पादेकतरोपादानं न दोषः । व्यवस्थाऽसंभवे हि अष्टदोषदुष्टोऽपि विकल्पः आश्रीयते न्यायविद्भिः (यत्र श्रपयिष्यन्नुपलिप्त उद्धतावोक्षितेऽग्निमुपसमाधाय तन्मिश्रैर्द्वैर्भैः स्तीर्त्वाऽऽज्यभागाविष्टाऽऽज्याहुतीर्जुहोति) यत्र क्षेत्रे ग्रामे वा चरुं श्रपयिष्यन् भवति श्रपयितुमिच्छन् भवति तत्र उपलिप्ते गोमयोदकेन, उद्धते स्फ्येनोल्लिखिते, अवोक्षिते मणिकोदकेन सिक्ते, अग्निमावसथ्यं स्थापयित्वा । अत्र पुनरुपलेपनाद्युपदेशः कृष्टेऽपि प्राप्त्यर्थः । न पुनः परिसमूहनोद्धरणनिवृत्त्यर्थः । तान्मिश्रैर्द्वैर्भैः स्तीर्त्वा तैर्व्रीहिभिर्यवैर्वा मिश्रा मिलिता दर्भास्तैस्तन्मिश्रैर्द्वैर्भैः अग्निं स्तीर्त्वा परिस्तीर्य आज्यभागयागानंतरं वक्ष्यमाणैः पृथिवी द्यौरित्यादिभिः पंचभिर्मन्त्रैः क्रमेण पंचाज्याहुतीर्जुहोति (स्थालीपाकस्य जुहोति सीतायै यजायै शमायै भूत्यै इति मंत्रवत्प्रदानमेकेषाम्) स्थालीपाकस्य इत्यवयवलक्षणा षष्ठी । तस्य सीताद्याभ्यश्चतसृभ्यो देवताभ्यश्चतस्र आहुतीः क्रमेण तन्नामभिरेव चतुर्थ्यंतैः स्वाहाकारांतैश्च जुहोति । एकेषामाचार्याणां मते मंत्रवदेव प्रदानं होमः न स्वाहाकारः । किं कारणम् ? तदाह (स्वाहाकारप्रदाना इति श्रुतेः) स्वाहाकारेण प्रदानं येषु ते स्वाहाकारप्रदानाः जुहोतयः इति श्रुतेः, श्रुतौ श्रौतकर्मणि स्वाहाकारप्रदानत्वम् । इदं तु

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

स्मार्त्तं कर्म्म । ननु वषट्कारेण वा स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयत इति सामान्यवचनात् गार्ह्येऽपि प्रवर्त्ततामिति चेत्, न चात्र वषट्कारस्य प्रवृत्तिः । किमिति ? याज्यापुरोनुवाक्यत्वे वषट्कारस्य प्रवृत्तिरिति श्रवणात् । तेन सह पाठाच्च स्वाहाकारोऽप्यत्र निवर्त्तते (विनिवृत्तिः) मंत्रवत्प्रदानमित्येतस्य पक्षस्य विनिवृत्तिः निरासः अप्रवृत्तिरिति यावत् । कुतः ? स्मार्त्तेऽपि कर्मणि स्मृतिकारैः स्वाहाकारस्य विधानात् । यथा छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः—" स्वाहाकारवषट्कारनमस्कारा दिवौकसाम् । हंतकारो मनुष्याणां स्वधाकारः स्वधाभुजाम् ॥ " इति । अथ ' सीतायज्ञे च ' इत्यनेन सूत्रेणातिदिष्टाभ्यो लांगलयोजनदेवताभ्यः तद्भूतोपात्तस्थालीपाकेनास्मिन्नवसरे जुहुयात् । कुतः ? तत्स्थालीपाकहोमाधिकारात् । ततः स्विष्टकृदादि (स्तरणशेषकुशेषु सीतागोप्तृभ्यो बलिꣳ हरति पुरस्ताद्ये त आसत इत्यादि) तत्र पुरस्ताद्ये इत्यादिभिश्चतुर्भिर्मंत्रैः स्तरणे शेषभावम् उपसर्जनत्वं गताः प्राप्ताः त एव कुशास्तेषु स्तरणशेषकुशेषु बलिं हरति । केभ्यः ? सीतागोप्तृभ्यः सीता लांगलपद्धतिस्तां गोपायंति पालयंति ये ते सीतागोप्तारस्तेभ्यः सीतागोप्तृभ्यः प्राच्यादिषु चतसृषु दिक्षु यथालिंगम् । (प्रकृतादन्यस्मादाज्यशेषेण च पूर्ववद्बलिकर्म) प्रकृतात्प्रधानदेवतासंबंधिनो व्रैह्याद्यावाद्वा स्थालीपाकात् अन्यो यः सिद्धोपात्तश्चरुस्तस्मात्स्थाल्येनाज्यशेषेण च पूर्ववत् लांगलयोजनवत् बलिकर्म इंद्रपर्जन्यादिभ्यो बलिहरणं कर्त्तव्यम् । (स्त्रियश्चोपयजेरन्नाचरितत्वात्) स्त्रियश्च भार्यादिकाः उपयजेरन् बलिकर्मणा ताभ्य एव देवताभ्यः पूजां कुर्युः । कुत एतत् ? आचरितत्वात् प्राचीनाभिः स्त्रीभिः बलिकर्मणः कृतत्वात् (सꣳस्थिते कर्मणि ब्राह्मणान् भोजयेत् २) संस्थिते समाप्ते सीतायज्ञाख्ये कर्मणि ब्राह्मणान् विप्रान् त्रिप्रभृतीन् भोजयेत् आशयेद्भक्ष्यभोज्यादिभिः ॥ द्विरुक्तिरत्र कांडसमाप्तिनिबंधना ॥ इति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ अथ सीतायज्ञः कृषिं कुर्वतः साग्नेः व्रीहिनिष्पत्तिकाले यवनिष्पत्तिकाले च भवति । तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजाभ्युदयिके भवतः । अनंतरं क्षेत्रस्य पूर्वत उत्तरतो वा कृष्टे शुचौ देशे यत्र सस्यानि न नश्यंति तत्रेदं कर्म

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

कुर्यात्। यद्वा ग्रामे पूर्वत उत्तरतो वा शुचिदेशस्य कर्षणं विधाय तत्र कर्त्तव्यम्। एवं देशद्वयान्यतरे देशे पंचभूसंस्कारान् कृत्वा औपासनाग्निमुपसमाधाय ब्रह्मोपवेशनादि कुर्यात्। तत्र विशेषः। व्रीहिकाले व्रीहिसस्यमिश्रैर्दर्भैरग्निं परिस्तृणाति। यवकाले यवसस्यमिश्रैः। तथा व्रीहिकाले व्रीहिमयम् एकमेव चरुं, यवकाले यवमयं श्रपयति अपरं स्थालीपाकं सिद्धमेवासादयति। तंडुलानंतरम् उपकल्पयति बलिपटलकं, बलिपटलकमिति शूर्पादिकं वैणवं पात्रं कुल्माषौदनयुक्तमुच्यते। तंडुलानंतरं सिद्धं चरुं प्रोक्षति। आज्यभागानंतरं पंचाहुतीर्जुहोति। तद्यथा पृथिवी द्यौः प्रदिशो दिशो यस्मै द्युभिरावृताः। तमिहेंद्रमुपह्वये शिवा नः संतु हेतयः स्वाहा। इदमिंद्राय। यन्मे किंचिदुपेप्सितमस्मिन् कर्मणि वृत्रहन्। तन्मे सर्वंठ समृध्यतां जीवतः शरदः शतठं स्वाहा। इदमिंद्राय। संपत्तिर्भूतिर्भूमिर्वृष्टिर्ज्यैष्ठ्यंठ श्रैष्ठ्यंठ श्रीः प्रजामिहावतु स्वाहा। इदमिंद्राय। यस्या भावे वैदिकलौकिकानां भूतिर्भवति कर्मणाम्। इंद्रपत्नीमुपह्वये सीतार्ठं सा मे त्वनपायिनी भूयात् कर्मणि कर्मणि स्वाहा। इदमिंद्रपत्न्यै। अश्वावती गोमती सूनृतावती बिभर्ति या प्राणभृतो अतंद्रिता। खलमालिनीमुर्वरामस्मिन् कर्मण्युपह्वये ध्रुवार्ठं सा मे त्वनपायिनी भूयात्स्वाहा। इदं सीतायै॥ अथ प्रकृतस्य स्थालीपाकस्य चतस्र आहुतीर्जुहोति। यथा—सीतायै स्वाहा इदं सीतायै। यजायै स्वाहा इदं यजायै। शमायै स्वाहा इदं शमायै। भूत्यै स्वाहा इदं भूत्यै। अथ सिद्धेन स्थालीपाकेन लांगलयोजनदेवताभ्योऽष्टाहुतीर्जुहोति। तद्यथा—इंद्राय स्वाहा इदमिंद्राय। पर्जन्याय स्वाहा इदं पर्जन्याय। अश्विभ्यार्ठं स्वाहा इदमश्विभ्याम्। मरुद्भ्यः स्वाहा इदं मरुद्भ्यः। उदलाकाश्यपाय स्वाहा इदमुदलाकाश्यपाय। स्वातिकार्यै स्वाहा इदं स्वातिकार्यै। सीतायै स्वाहा इदं सीतायै। अनुमत्यै स्वाहा इदमनुमत्यै। यथादैवतं त्यागः। प्रकृतात्सिद्धान्नचरोः स्विष्टकृत्। ततो महाव्याहृत्यादि ब्रह्मणे दक्षिणादानांतं कृत्वा क्षेत्रस्य पुरस्तादारभ्य प्रादक्षिण्येन प्रतिदिशं स्तरणशेषकुशतृणान्यास्तीर्य तेषु मुख्येन चरुणा यथास्तरणं वक्ष्यमाणमंत्रैर्बलीन् हरति। मया पुरस्तात्ते त आसते सुधन्वानो निषं-

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

गिणः । ते त्वा पुरस्ताद्गोपायंत्वप्रमत्ता अनपायिनो नम एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीमम् इति पुरस्ताद्बलिहरणमंत्रः । इदं सुधन्वभ्यो निषंगिभ्यः । अथ दक्षिणतोऽनिमिषा वर्मिण आसते । ते त्वा दक्षिणतो गोपायंत्वप्रमत्ता अनपायिनो नम एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीमम् इति दक्षिणतो बलिहरणमंत्रः । इदमनिमिषेभ्यो वर्मिभ्यः । अथ पश्चाद् आभुवः प्रभुवो भूतिर्भूमिः पार्ष्णिः शुनंकुरिः । ते त्वा पश्चाद् गोपायंत्वप्रमत्ता अनपायिनो नम एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीममिति पश्चिमतो बलिहरणमंत्रः । इदमाभूभ्यः प्रभूभ्यो भूत्यै भूम्यै पार्ष्ण्यै शुनंकुर्यै । अथोत्तरतो भीमा वायुसमा जवे । ते त्वोत्तरतः क्षेत्रे खले गृहेऽध्वनि गोपायंत्वप्रमत्ता अनपायिनो नम एषां करोम्यहं बलिमेभ्यो हरामीमम् इति उत्तरतो बलिहरणमंत्रः । इदं भीमेभ्यो वायुसमाजवेभ्यः । अथ सिद्धचरुशेषं स्थाल्येनाज्यशेषेण सन्नीय तेनेंद्रादिभ्योऽनुमत्यंतेभ्यो लांगलयोजनदेवताभ्यो बलिं हरति । ततो बलिपटलकेन स्त्रियश्चेंद्रादिभ्यो हलयोजनदेवताभ्यः अन्येभ्यश्च वृद्धव्यवहारसिद्धेभ्यः क्षेत्रपालादिभ्यः बलिदानं कुर्युः । ततो ब्राह्मणान् भोजयेत् । इति सप्तदशी कण्डिका ॥ १७ ॥

इत्यग्निहोत्रिहरिहराविरचितायां पारस्करगृह्यसूत्रभाष्यपूर्विकायां प्रयोगपद्धतौ द्वितीयः कांडः समाप्तः ॥ २ ॥

अथ तृतीयकाण्डः ।

अनाहिताग्नेर्नवप्राशनम् ॥ १ ॥ नवर्ठं स्थालीपाकर्ठं श्रपयित्वाऽऽज्यभागाविड्वाऽऽज्याहुती जुहोति शतायुधाय शतवीर्याय शतोतये अभिमातिषाहे । शतं यो नः शरदोऽजीजानिन्द्रो नेषदति दुरितानि विश्वा स्वाहा ॥ ये चत्वारः पथयो देवयाना अंतरा द्यावा-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

पृथिवी वियंति । तेषां योऽज्यानिमजीजिमावहात्तस्मै नो देवाः परि(द्)धत्तेह सर्वे स्वाहेति ॥ २ ॥ स्थालीपाकस्याग्रयणदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति स्विष्टकृते च स्विष्टमग्ने अभि तत्पृणीहि विश्वाँश्च देवः पृतना अविष्यत् । सुगन्नु पंथां प्रदिशन्न एहि ज्योतिष्मद्धेह्यजरन्न आयुः स्वाहेति ॥ ३ ॥ अथ प्राश्नाति अग्निः प्रथमः प्राश्नातु स हि वेद यथा हविः । शिवा अस्मभ्यमोषधीः कृणोतु विश्वचर्षणिः ॥ भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वयाऽवसेन समशीमहि त्वा । स नो मयोभूः पितो आविशस्व शं तोकाय तनुवे स्योनः ॥ ४ ॥ अन्नपतीयया वा ॥ ५ ॥ अथ यवानाम् एतमु त्यं मधुना संयुतं यवर्ठं सरस्वत्या अधिवनाय चक्रुषुः । इन्द्र आसीत्सीरपतिः शतक्रतुः कीनाशा आसन्मरुतः सुदानव इति ॥ ६ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ७ ॥ १ ॥

(अनाहिताग्नेर्नवप्राशनम्) अनाहिताग्निरावसथिकः तस्य नवान्नप्राशननिमित्तं नवप्राशनाख्यं कर्म व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । नवप्राशनमिति संज्ञा त्वन्वर्था, ततश्चैतत्कृत्वा नवं प्राश्यते नाकृत्वा । अत्र किं नवमात्रं निषिध्यते उत कतिपयानि इत्यपेक्षिते गृह्यसंग्रहकारः— " नवयज्ञाधिकारस्थाः श्यामाका व्रीहयो यवाः । नाश्नीयात्तानहुत्वैवमन्येष्वनियमः स्मृतः ॥ ऐक्षवः सर्वशुंगाश्च नीवाराश्चणकास्तिलाः । अकृताग्रयणोऽश्नीयात्तेषां नोक्ता हविर्गुणाः" ॥ इति । न चास्याग्रयणशब्दवाच्यता, तेन पौर्णमास्याममावास्यायामिति नियमो नास्ति । व्रीहियवपाकोचितत्वात् शरद्वसंतावाद्रियेते (तत्र स्थालीपाकठं श्रपयित्वाऽऽज्य-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

भागाविष्टाऽऽज्याहुती जुहोति शतायुधाय इत्यादि) नवं शरदि नवव्रीहिमयं, वसंते नूतनयवमयं स्थालीपाकं चरुं पक्त्वाऽऽज्यभागयोरंते शतायुधायेति ये चत्वार इत्येताभ्यां प्रतिमंत्रं द्वे आज्याहुती जुहोति (स्थालीपाकस्याग्रयणदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति स्विष्टकृते च स्विष्टमग्न इति) अथ स्थालीपाकस्य आग्रयणदेवताभ्य इंद्राग्नी विश्वेदेवा द्यावापृथिवी इत्येताभ्यः प्रत्येकमेकैकामाहुतिं हुत्वा स्विष्टमग्न इत्यनेन मंत्रेण स्विष्टकृद्धोमात्पूर्वं चकारात्पश्चाच्चाज्याहुतिं जुहोति । मध्ये स्थालीपाकेन सौविष्टकृतम् । ततो महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यांते (अथ प्राश्नात्यग्निः प्रथमः इति) अग्निः प्रथम इति मंत्रेण संस्रवं प्राश्नाति । अत्र हुतशेषप्राशने गुणविधिरयं मंत्रेण (अन्नपतीयया वा) अन्नपतिरिति अन्नं पतिर्देवता यस्याः सा अन्नपतीया ऋक् तया अन्नपतीयया ऋचा अन्नपतेऽन्नस्येत्यादिकया वा विकल्पेन प्राश्नाति । यद्वा अन्नपतिशब्दो यस्यामृचि अस्ति साऽन्नपतीया (अथ यवानामेतमु त्यम् इति) अथ व्रीहिप्राशनमंत्राभिधानानंतरं यवानां प्राशने मंत्रमाह एतमु त्यमित्यादि सुदानव इत्यंतं मंत्रम् । यवप्राशने पैठीनसिः-'अग्निमेवोपासीत नान्यदैवतम् । अग्निर्भूम्यामिति विज्ञायते । न प्रवसेत् । यदि प्रवसेदुक्तमुपस्थानं यजमानस्य प्राशितमग्नौ जुहुयात् । नवेष्टायामेवोपासनिकस्य । (ततो ब्राह्मणभोजनम्) इति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ तत्र शरदि वसंते च अनाहिताग्नेः नवप्राशनं कर्म भवति । तत्र प्रथमप्रयोगे मातृकापूजाभ्युदयिके विदध्यात् । आवसथ्याग्नौ ब्रह्मोपवेशनादिप्राशनांते विशेषः । नवं स्थालीपाकं श्रपयित्वाऽऽज्यभागानंतरम् आज्याहुतिद्वयं जुहोति । यथा शतायुधाय शतवीर्याय शतोतये अभिमातिषाहे । शतं यो नः शरदोऽजीजानिन्द्रो नेषदति दुरितानि विश्वा स्वाहा ॥ इदमिंद्राय । ये चत्वारः पथयो देवयाना अंतरा द्यावापृथिवी वियंति । तेषां योऽज्यानिमजीजिमावहात्तस्मै नो देवाः परि (द) धत्तेह सर्वे स्वाहा ॥ इदग्ं सर्वेभ्यो देवेभ्यः । इंद्राग्नी विश्वेदेवा द्यावापृथिवी स्थालीपाकेनाग्रयणदेवताः । इंद्राग्निभ्यार्ठ स्वाहा । इदमिंद्राग्निभ्याम्, उपांशु । विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यः, उपांशु । द्यावापृथिवीभ्यार्ठ स्वाहा इदं द्यावापृथिवीभ्याम् इति तिस्र आहुतीर्हुत्वा

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

स्विष्टमग्ने अभि तत् पृणीहि विश्वांश्च देवः पृतना अविष्यत् । सुगन्तु पंथां प्रदिशन्न एहि ज्योतिष्मद्धेह्यजरं न आयुः स्वाहेत्यनेन मंत्रेण आज्याहुतिं जुहोति । इदमग्नये इति त्यागः । ततः स्थालीपाकात् अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टकृते इति हुत्वा त्यक्त्वा च पुनः स्विष्टमग्ने इत्यादिनाऽऽज्याहुतिं जुहोति इदमग्नय इति त्यागः । ततो महाव्याहृत्यादि प्राजापत्यहोमांतं कृत्वा अग्निः प्रथमः प्राश्नातु स हि वेद यथा हविः । शिवा अस्मभ्यमोषधीः कृणोतु विश्वचर्षणिः ॥ भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वयाऽवसेन समशीमहि त्वा । स नो मयोभूः पितो आविशस्व शं तोकाय तनुवे स्योनः इत्यनेन मंत्रेण संस्रवं प्राश्नाति । अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्यनयर्चा वा प्राश्नाति । यवान्नप्राशने तु एतमु त्यं मधुना संयुतं यवꣳ सरस्वत्या अधिवनाय चक्रुषुः । इंद्र आसीत् सीरपतिः शतक्रतुः कीनाशा आसन् मरुतः सुदानवः ॥ इत्यनेन यवसंस्रवं प्राश्नाति । ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये तृतीयकाण्डे
प्रथमा कंडिका ॥ १ ॥

मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यामाग्रहायणीकर्म ॥ १ ॥ स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वा श्रवणावदाज्याहुती हुत्वाऽपरा जुहोति यां जनाः प्रतिनन्दन्ति रात्रीं धेनुमिवायतीम् । संवत्सरस्य या पत्नी सा नो अस्तु सुमंगली स्वाहा ॥ संवत्सरस्य प्रतिमा या तार्ꣳ रात्रीमुपास्महे । प्रजार्ꣳ सुवीर्यां कृत्वा दीर्घमायुर्व्यश्नवै स्वाहा ॥ संवत्सराय परिवत्सरायेदावत्सरायेद्वत्सराय वत्सराय कृणुते बृहन्नमः । तेषां व्वयꣳ सुमतौ यज्ञियानां ज्योग्जीता अहताः स्याम स्वाहा ॥ ग्रीष्मो हेमंत उत नो वसंतः शिवा वर्षा अभया शरन्नः ।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

तेषामृतूनार्ठ्ं शतशारदानां निवात एषामभये वसेम स्वाहेति ॥ २ ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति सोमाय मृगशिरसे मार्गशीर्ष्यै पौर्णमास्यै हेमंताय चेति ॥ ३ ॥ प्राश्नंते सक्तुशेषठ्ं शूर्पे न्युप्योपनिष्क्रमणप्रभृत्या मार्जनात् ॥ ४ ॥ मार्जनांत उत्सृष्टो बलिरित्याह ॥ ५ ॥ पश्चादग्नेः स्रस्तरमास्तीर्याहतं च वास आप्लुता अहतवाससः प्रत्यवरोहंति दक्षिणतः स्वामी जायोत्तरा यथाकनिष्ठमुत्तरतः ॥ ६ ॥ दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रठ्ं शमीशाखासीता-लोष्टाश्मनो निधायाग्निमीक्षमाणो जपति । अयमग्निर्वीरतमोऽयं भगवत्तमः सहस्रसातमः । सुवीर्यो-ऽयठ्ं श्रैष्ठ्ये दधातु नाविति ॥ ७ ॥ पश्चादग्नेः प्रांच-मंजलिं करोति दैवीं नावमिति तिसृभिः ॥ ८ ॥ स्रस्तरमारोहंति ॥ ९ ॥ ब्रह्माणमामंत्रयते ब्रह्मन्प्रत्य-वरोहामेतिं ॥ १० ॥ ब्रह्मानुज्ञाताः प्रत्यवरोहंति आयुः कीर्तिर्यज्ञो बलमन्नाद्यं प्रजामिति ॥ ११ ॥ उपेता जपंति सुहेमंतः सुवसंतः सुग्रीष्मः प्रतिधीय-तां नः । शिवा नो वर्षाः संतु शरदः संतु नः शिवा इति ॥ १२ ॥ स्योना पृथिवि नो भवेति दक्षिणपार्श्वैः प्राक्शिरसः संविशंति ॥ १३ ॥ उपोदुतिष्ठंति उदायुषा स्वायुषोत्पर्जन्यस्य वृष्ट्या पृथिव्याः सप्त धामभि-रिति ॥ १४ ॥ एवं द्विरपरं ब्रह्मानुज्ञाताः ॥ १५ ॥ अधः शयीरठ्ंश्चतुरो मासान् यथेष्टं वा ॥ १६ ॥२॥

Funding by MKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

(मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यामाग्रहायणीकर्म) मार्गशीर्ष्यां आग्रहायण्यां पूर्णिमायाम् आग्रहायणीसंज्ञं कर्म भवति (स्थालीपाकठं श्रपयित्वा श्रवणावदाज्याहुती हुत्वाऽपरा जुहोति यां जना इत्यादि) तत्र चरुं श्रपयित्वा श्रवणाकर्मणि यथा द्वे आहुती जुहोति तथाऽत्र अप श्वेतपदा जहीति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां हुत्वा ततोऽनंतरमपरा यां जना इत्यादिभिश्चतुर्भिर्मंत्रैः स्वाहांतैश्चतस्र आज्याहुतीर्जुहोति (स्थालीपाकस्य जुहोति सोमाय मृगशिरसे मार्गशीर्ष्यै पौर्णमास्यै हेमंताय चेति) ततः स्थालीपाकेन सोमायेत्यादिभिर्मन्त्रैः स्वाहांतैश्चतस्र आज्याहुतीर्जुहोति । चकारः समुच्चयार्थः (प्राशनांते सक्तुशेषठं शूर्पे न्युप्योपनिष्क्रमणप्रभृत्या मार्जनात्) ततः स्विष्टकृत्प्रभृति प्राशनांते बलिहरणार्थं सक्तुशेषं शूर्पे कृत्वा उपनिष्क्रमणप्रभृति शालाया बहिर्निष्क्रमणादि आ मार्जनात् द्वारदेशे मार्जनं यावत् श्रवणाकर्मवत्कुर्यात् (मार्जनांत उत्सृष्टो बलिरित्याह) मार्जनस्यांते अवसाने उत्सृष्टो बलिरिति वचनं ब्रूयात् । एतावदाग्रहायणीकर्म । अथान्यत्कर्माभिधीयते (पश्चादग्नेस्त्रस्तरमास्तीर्याहतं च वास आप्लुता अहतवाससः प्रत्यवरोहंति) पश्चादग्नेः आवसथ्यस्य पश्चिमदेशे स्त्रस्तरं प्रागग्रैः कुशैः आस्तीर्य विरचय्य । तच्चास्तरणमग्निशालातो गृहांतरे युज्यते । अग्निशालायां ह्यौपवसथ्यरात्रिमंतरेण शयनप्रतिषेधात् । अहतं च वासः सकृत् प्रक्षालितं वस्त्रं तदुपरि आस्तीर्येति संबंधः । आप्लुताः स्नाताः, अहते नवे सदृशे सकृत् प्रक्षालिते प्रत्येकं वाससी येषां ते अहतवाससः स्वामिप्रभृतयः प्रत्यवरोहंति स्त्रस्तरं निविशंते (दक्षिणतः स्वामी जायोत्तरा यथाकनिष्ठमुत्तरतः) कथं प्रत्यवरोहन्ति ? सर्वेषां दक्षिणतः स्वामी गृहपतिर्भवति, तस्योत्तरा जाया पत्नी तस्या उत्तरतः अपत्यानि इति शेषः । कथं यथाकनिष्ठं यो यस्मात् कनिष्ठः स तस्मादुत्तरतः तस्मादपि यः कनिष्ठः स तदुत्तरत इति (दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रठं शमीशाखासीतालोष्टाश्मनो निधायाग्निमीक्षमाणो जपत्ययमग्निर्वीरतम इति) तत्र स्वामी स्त्रस्तरं प्रत्यवरोक्ष्यन् दक्षिणतोऽग्नेः ब्रह्माणं यथाविधि उपवेश्य उत्तरत उदपात्रं जलपूर्णं भाजनं शमी-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

वृक्षस्य शाखां सीतालोष्टं हलपद्धतिभवं मृच्छकलम् अश्मानं प्रस्तरं च निधाय स्थापयित्वा अग्निमीक्षमाणः आवसथ्यं पश्यन् अयमग्निर्वीरतमोऽयं भगवत्तमः सहस्रसातमः । सुवीर्योऽयꣳ श्रैष्ठ्ये दधातु नावित्येतं मंत्रं जपति (पश्चादग्नेः प्रांचमंजलिं करोति दैवीं नावमिति तिसृभिः) अग्नेः पश्चिमतः स्थित्वा प्रागग्रमंजलिं करसंपुटं विदधाति दैवीं नावमित्यारभ्य मघ्वा रजाꣳसि सुक्रतू इत्यंताभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः (स्रस्तरमारोहंति ब्रह्माणमामंत्रयते ब्रह्मन् प्रत्यवरोहामेति) स्रस्तरं यथोक्तम् आरोहंति इदानीं स्वामिप्रभृतयः । पूर्वं यत्प्रत्यवरोहंतीत्युक्तं तद्विधानार्थम् । तत्र स्वामी ब्रह्माणम् आमंत्रयते पृच्छति । कथं ? ब्रह्मन् प्रत्यवरोहामेति वाक्येन (ब्रह्मानुज्ञाताः प्रत्यवरोहंत्यायुः कीर्त्तिर्यशो बलमन्नाद्यं प्रजामिति) प्रत्यवरोहध्वमिति वाक्येन ब्रह्मणाऽनुज्ञाताः प्रसूताः प्रत्यवरोहंति स्रस्तरमधितिष्ठंति आयुः कीर्त्तिरित्यनेन मंत्रेण । अत्र स्त्रीणामपि मंत्रपाठः (उपेता जपंति सुहेमंतः सुवसंतः इत्यादिकम्) तत्र ये उपेताः उपनीतास्ते स्रस्तरमारुह्य जपंति सुहेमंतः इत्यादिकं मंत्रम् (स्योना पृथिवि नो भवेति दक्षिणपार्श्वैः प्राक्शिरसः संविशंति) स्रस्तरमारुह्य स्योना पृथिवीत्यनेन मंत्रेण स्वामिजायापत्यानि प्राक् पूर्वं शिरो येषां ते प्राक्शिरसः दक्षिणपार्श्वैः उदङ्मुखाः संविशंति स्वपंति शेरते स्रस्तरोपरि इत्यर्थः । (उपोदुतिष्ठंत्युदायुषा स्वायुषोत्पर्जन्यस्य पृथिव्याः सप्त धामभिरिति) उप स्रस्तरसमीप उत्तिष्ठंति उत्थाय तिष्ठंति । उपदमनर्थकम् । उदायुषा स्वायुषेत्यनेन मंत्रेण स्रस्तरात् (एवं द्विरपरं ब्रह्मानुज्ञाताः) एवमुक्तप्रकारेण ब्रह्मन्प्रत्यवरोहामेत्यारभ्य उत्थानपर्यन्तं ब्रह्मानुज्ञाताः संतो द्विवारम् अपरम् अन्यत्स्रस्तरमारोहंति संविशंति उत्तिष्ठंति च (अधः शयीरंश्चतुरो मासान्यथेष्टं वा) अत ऊर्ध्वं चतुरो मासान् पौषमाघफाल्गुनचैत्रान् अधः खट्वां व्युदस्य भूमौ शयीरन् गृहपतिप्रमुखाः । यथेष्टं वा अथवा इष्टमनतिक्रम्य यथेष्टं यथाकामम् अधो वा खट्वायां वा शयीरन्निति विकल्पः ॥ इति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ मार्गशीर्ष्यां पौर्णमास्यामाग्रहायणीकर्म भवति । तत्र प्रथमारंभे मातृपूजाभ्युदयिकं विधाय आवसथ्याग्नौ ब्रह्मोपवेशनादि प्राशनांते विशेषः । शूर्पं सक्तून् उलूकां उदपात्रं दर्वीं कंकतत्रयमंजन-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मनुलेपनं स्रजश्चेत्युपकल्प्य आज्यभागानंतरम् अप श्वेतपदा जहीत्या-हुतिद्वयं श्रवणाकर्मवद्धुत्वा अपराश्वतस्र आज्याहुतीर्जुहोति वक्ष्यमाणै-श्चतुर्भिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रम् । यथा यां जनाः प्रतिनंदंति रात्रीं धेनुमिवायतीम् । संवत्सरस्य या पत्नी सा नो अस्तु सुमंगली स्वाहा ॥ इदर्ठ राज्यै ॥ संव-त्सरस्य प्रतिमा या तार्ठ रात्रीमुपास्महे । प्रजार्ठ सुवीर्यां कृत्वा दीर्घमायु-र्व्यश्नवै स्वाहा ॥ इदर्ठ राज्यै ॥ संवत्सराय परिवत्सरायेदावत्सरायेद्वत्सराय वत्सराय कृणुते बृहन्नमः । तेषां वयर्ठ सुमतौ यज्ञियानां ज्योग्जीता अहताः स्याम स्वाहा ॥ इदर्ठ संवत्सराय परिवत्सरायेदावत्सरायेद्वत्सराय वत्सराय च ॥ ग्रीष्मो हेमंत उत नो वसंतः शिवा वर्षा अभया शरन्नः । तेषां वयर्ठ सुमतौ यज्ञियानां निवात एषामभये वसेम स्वाहा । इदं ग्रीष्माय हेमंताय वसंताय वर्षाभ्यः शरदे च ॥ ततः स्थालीपाकेन चतस्र आहुतीर्जुहोति । तद्यथा सोमाय स्वाहा इदं सोमाय। मृगशिरसे स्वाहा इदं मृगशिरसे । मार्ग-शीर्ष्यै पौर्णमास्यै स्वाहा इदं मार्गशीर्ष्यै पौर्णमास्यै । हेमंताय स्वाहा इदं हेमंताय। ततः स्थालीपाकेन सौविष्टकृतं हुत्वा महाव्याहृत्यादि दक्षिणा-दानांते सकृच्छेषं शूर्पे न्युप्योपनिष्क्रमणप्रभृति मार्जनांतं श्रवणाकर्म्म-वत्कृत्वा मार्जनांते उत्सृष्टो बलिरित्युच्चैर्ब्रूयात् । ततस्तां रात्रिं वत्सान् स्वमातृभिस्सह संसृजेत् ॥ इत्याग्रहायणीकर्म ॥ अथ स्रस्तरारोहणम् ॥ तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजाभ्युदयिके विधाय स्रस्तरास्तरणप्रदेशगृहे सर्वमावसथ्याग्निं नीत्वा पंचभूसंस्कारपूर्वकं स्थापयित्वा अग्नेः पश्चिमार्यां दिशि कुशैः स्रस्तरास्तरणं कुर्यात् । स्रस्तरस्यास्तरणम् अग्निशालायाः गृहांतरे युज्यते । अग्निशालायामौपवसथ्यरात्रिमंतरेण शयननिषेधात् । तस्योपरि नूतनं सकृत्प्रक्षालितम् उदग्दशं वासः संस्तरेत् । अग्निं दक्षिणेन ब्रह्माणमुपवेश्य उत्तरत उदपात्रं शमीशाखां सीतालोष्टम् अश्मानं च निधाय स्रस्तरपश्चिमतः स्वामी स्थित्वा तमुत्तरेण पत्नी तामुत्तरेणा-पत्यानि यथाकनिष्ठम् । तत्र गृहपतिरग्निमीक्षमाणो जपति अयमग्निर्वीर-तमोऽयं भगवत्तमः सहस्रसातमः । सुवीर्योऽयर्ठ श्रैष्ठ्ये दधातु नौ इत्येतं मंत्रम् । ततः पश्चादग्नेः प्राञ्चमंजलिं करोति दैवीन्नावर्ठ स्वरित्रामनागसम् इत्यादिभिर्मंत्रैः रजार्ठसि सुकृत इत्यंताभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः । ततो ब्रह्मन्

Funding by MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

प्रत्यवरोहामेति ब्रह्माणमामंत्र्य प्रत्यवरोहध्वमिति ब्रह्मणा प्रत्यनुज्ञाताः सर्वे स्नाताः अहतवाससः आयुः कीर्तिर्यशो बलमन्नाद्यं प्रजामित्यनेन मंत्रेण स्नस्तरमारोहंत्यधितिष्ठंति स्त्रियोऽपि मंत्रेण । तमारुह्य तेषु ये उपनीतास्ते सुहेमंतः सुवसंतः सुग्रीष्मः प्रतिधीयतां नः। शिवा नो वर्षाः सन्तु शरदः सन्तु नः शिवाः ॥ इत्यमुं मन्त्रं जपन्ति। अथ स्योना पृथिवीत्यनयर्चा स्वामिप्रभृतयः स्त्रिय उपनीता अनुपनीताश्च सर्वे यथोक्तक्रमेण दक्षिणपार्श्वैः प्राक्शिरसः संविशंति स्वपंति । तत उदायुषा स्वायुषोत्पर्जन्यस्य वृष्ट्या पृथिव्याः सप्त धामभिरित्यनेन मन्त्रेणोत्तिष्ठंति सर्वे । ततः स्नस्तरादुत्तीर्य ब्रह्मानुमंत्रणप्रत्यवरोहणोपेतजपसंवेशनोत्थानानि वारद्वयमेवं कुर्युः । तत आरभ्य चतुरो मासान् सर्वे अधः शयीरन् कामतो वा शय्यायाम् । पुनरावसथ्यं पंचभूसंस्कारपूर्वकं स्वस्थाने स्थापयेत् इति स्नस्तरारोहणम् ॥ " मुख्यकाले यदाऽवश्यं कर्म कर्तुं न शक्यते । गौणकालेऽपि कर्त्तव्यं गौणोऽप्यत्रेदृशो भवेत् ॥ १ ॥ आ सायमाहुतेः कालात्कालोऽस्ति प्रातराहुतेः । प्रातराहुतिकालात्प्राक्कालः स्यात्सायमाहुतेः ॥ २ ॥ पौर्णमासस्य कालोऽस्ति पुरा दर्शस्य कालतः । पौर्णमासस्य कालात्प्राग्दर्शकालोऽपि विद्यते ॥ ३ ॥ वैश्वदेवस्य कालोऽस्ति प्राक् प्रघासविधानतः । प्रघासानां च कालः स्यात्साकमेधीयकालतः ॥ ४ ॥ स्यात्साकमेधकालोऽप्याशुनासीरीयकालतः । शुनासीरीयकालोऽपि आवैश्वदेवकालतः ॥ ५ ॥ श्यामाकैर्व्रीहिभिश्चैव यवैरन्योन्यकालतः । प्राग्यष्टुं युज्यतेऽवश्यं न त्वत्राग्रयणात्परः ॥ ६ ॥ दक्षिणायनकाले वा पश्विज्या चोत्तरायणे । अन्योन्यकालतः पूर्वं यष्टुं युक्ते उभे अपि ॥ ७ ॥ एवमागामियागीयमुख्यकालादधस्तनः । स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः ॥ ८ ॥ यद्वाऽऽगामिक्रियामुख्यकालस्याप्यंतरालवत् । गौणकालत्वमिच्छंति केचित्प्राक्तनकर्मणि ॥ ९ ॥ गौणेष्वेतेषु कालेषु कर्म चोदितमाचरेत् । प्रायश्चित्तप्रकरणे प्रोक्तां निष्कृतिमाचरेत् ॥ १० ॥ प्रायश्चित्तमकृत्वा वा गौणकाले समाचरेत् । नित्येष्टिमग्निहोत्रं च भारद्वाजीयभाष्यतः ॥ ११ ॥ मुख्यकाले हि मुख्यं चेत्साधनं नैव लभ्यते । तत्कालद्रव्ययोः कस्य मुख्यत्वं गौणतापि वा ॥ १२ ॥ मुख्यकाल-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

सुपाश्रित्य गौणमप्यस्तु साधनम् । न मुख्यद्रव्यलोभेन गौणकालप्रतीक्षणम् ॥ १३ ॥ एकपक्षगतो यावान् होमसंघो विपद्यते । पक्षहोमविधानान्तं हुत्वा तंतुमतीं यजेत् ॥ १४ ॥ ”

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये तृतीयकांडे द्वितीया कंडिका ॥ २ ॥

ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्तिस्रोऽष्टकाः ॥ १ ॥ ऐन्द्री वैश्वदेवी प्राजापत्या पित्र्येति ॥ २ ॥ अपूपमार्ठसशाकैर्यथासंख्यम् ॥ ३ ॥ प्रथमाऽष्टका पक्षाष्टम्याम् ॥ ४ ॥ स्थालीपाकꣳ श्रपयित्वाऽऽज्यभागावित्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति त्रिꣳशत्स्वसार उपयंति निष्कृतꣳ समानं केतुं प्रतिमुंचमानाः । ऋतूꣳस्तन्वते कवयः प्रजानतीर्मध्येछंदसः परियंति भास्वतीः स्वाहा ॥ ज्योतिष्मती प्रतिमुंचते नभो रात्री देवी सूर्यस्य व्रतानि । विपश्यंति पशवो जायमाना नानारूपा मातुरस्या उपस्थे स्वाहा ॥ एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम् । तेन दस्यून्व्यसहंत देवा हंताऽसुराणामभवच्छचीभिः स्वाहा ॥ अनानुजा मनुजां मामकर्त्त सत्यं वदंत्यन्विच्छ एतत् । भूयासमस्य सुमतौ यथा यूयमन्या वोऽअन्यामति मा प्रयुक्त स्वाहा ॥ अभून्मम सुमतौ विश्ववेदा आष्ट प्रतिष्ठामविदद्धि गाधम् । भूयासमस्य सुमतौ यथा यूयमन्या वो अन्यामति मा प्रयुक्त स्वाहा ॥ पंच व्युष्टीरनु पंच दोहा गां पंचनाम्नीमृतवोऽनु पंच । पंच दिशः

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

पंचदशेन क्लृप्ताः समानमूर्ध्नीरधिलोकमेकर्ठ स्वाहा॥ ऋतस्य गर्भः प्रथमा व्यूषुष्यपामेका महिमानं बिभर्त्ति । सूर्यस्यैका चरति निष्कृतेषु घर्मस्यैका सवितैकां नियच्छतु स्वाहा ॥ या प्रथमा व्यौच्छत्सा धेनुरभवद्यमे । सा नः पयस्वती दुक्ष्वोत्तरामुत्तरार्ठ समार्ठ स्वाहा ॥ शुक्रऋषभा नभसा ज्योतिषाऽऽगाद्विश्वरूपा शबलीरग्निकेतुः । समानमर्थर्ठ स्वपत्यमाना बिभ्रती जरामजरऽउष आगाः स्वाहा ॥ ऋतूनां पत्नी प्रथमेयमागादह्नां नेत्री जनित्री प्रजानाम् । एका सती बहुधोषो व्यौच्छत्साऽजीर्णा त्वं जरयसि सर्वमन्यत्स्वाहेति ॥ ६ ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति शांता पृथिवी शिवमन्तरिक्षर्ठ शन्नो द्यौरभयं कृणोतु । शन्नो दिशः प्रदिश आदिशो नोऽहोरात्रे कृणुतं दीर्घमायुर्व्यश्नवै स्वाहा ॥ आपो मरीचीः परिपांतु सर्वतो धाता समुद्रोऽअपहंतु पापम् । भूतं भविष्यदकृन्तद्विश्वमस्तु मे ब्रह्माभिगुप्तः सुरक्षितः स्यार्ठ स्वाहा ॥ विश्वे आदित्या वसवश्च देवा रुद्रा गोतारो मरुतश्च संतु ॥ ऊर्जं प्रजाममृतं दीर्घमायुः प्रजापतिर्मयि परमेष्ठी दधातु नः स्वाहेति ॥ ६ ॥ अष्टकायै स्वाहेति च ॥ ७ ॥ मध्यमा गवा ॥ ८ ॥ तस्यै वपां जुहोति वह वपां जातवेदः पितृभ्य इति ॥९॥ इवोऽन्वष्टकासु सर्व्वासां पार्श्वसक्थिसव्याभ्यां परिवृते पिंडपितृयज्ञवत् ॥ १० ॥ स्त्रीभ्यश्चोप-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

सेचनं च कर्षूषु सुरया तर्पणेन चांजनानुलेपनर्ष्टिं स्रजश्च ॥ ११ ॥ आचार्यायांतेवासिभ्यश्चानपत्येभ्य इच्छन् ॥ १२ ॥ मध्या वर्षे च तुरीया शाकाष्टका ॥ १३ ॥ ३ ॥

(ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्तिस्रोऽष्टकाः) ऊर्ध्वमुपरि आग्रहायण्याः मार्गशीर्ष्यां पूर्णिमायाः तिस्रः अष्टकाः त्रीण्यष्टकाख्यानि कर्माणि भवंति । तानि च सकृत् संस्कारकर्मत्वात् । कुतः संस्कारकर्मतेति चेत्, सुमंतुगौतमादिभिः " अष्टकाः पार्वणश्राद्धं श्रावण्याग्रहायणी चैत्र्याश्वयुजीति पाकयज्ञसंस्थाः " इत्यादिना अष्टकादीनां संस्कारत्वेन स्मरणात् । ननु संस्कारकर्मणामपि पंचमहायज्ञपार्वणस्थालीपाकपार्वणश्राद्धानां कुतोऽसकृत्करणम् ? अभ्यासश्रवणात् । तथा हि । अहरहः स्वाहाकुर्यादाकाष्ठादित्यादिना पंचमहायज्ञादीनां, पक्षादिष्विति बहुवचनात् स्थालीपाकस्य, मासि मासि वोऽश्नमिति श्राद्धस्य । न तथाऽष्टकानामभ्यासः श्रूयते । येन ताः पुनः पुनरनुष्ठीयेरन् । एवं च सति चत्वारिंशत्संस्कारकर्मणां मध्ये येषामभ्यासः श्रूयते तान्यसकृद्भवंति, इतराणि सकृदिति निर्णयः । (ऐंद्री वैश्वदेवी प्राजापत्या पित्र्येत्यपूपमार्ष्टसशाकैर्यथासंख्यम्) एवं अष्टकाकर्माणि कर्त्तव्यत्वेन विधाय तत्र द्रव्यदेवतापेक्षायां द्रव्याणि देवताश्चाभिधत्ते । तत्र प्रथमा ऐंद्री, इंद्रो देवता अस्या इति ऐंद्री, इंद्रदैवत्येत्यर्थः । द्वितीया वैश्वदेवी, विश्वेदेवा देवता अस्या इति वैश्वदेवी, विश्वेदेवदैवत्येत्यर्थः । तृतीया प्राजापत्या प्रजापतिर्देवता अस्या इति प्राजापत्या, प्रजापतिदैवत्येति यावत् । चतुर्थी पित्र्या, पितरो देवता अस्या इति पित्र्या पितृदैवत्येत्यर्थः । अपूपश्च मांसं च शाकश्च अपूपमांसशाकाः तैः अपूपमांसशाकैः यथासंख्यं या यस्याः संख्या तामनतिक्रम्य यथासंख्यं यजेतेत्यध्याहारः । एतदुक्तं भवति । प्रथमायामपूपेन इंद्रं यजेत् । द्वितीयायां मध्यमा गवेति वक्ष्यमाणत्वात् गोमांसेन विश्वान् देवान् । तृतीयायां शाकेन प्रजापतिमिति । अत्र तिस्र उपक्रम्य पित्र्येत्यनेन चतुर्थ्या अभिधानमयुक्तमिति चेत् न । उपक्रांतानां

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

तिसृणां देवताऽभिधानावसरे चतुर्थ्या अपि देवताया आचार्यस्य बुद्धिस्थत्वात् तदभिधानं न दोषः । अत्राष्टकाशब्दः कर्मवचनोऽपि कालोपलक्षकः यथा वार्त्रघ्नी पौर्णमासी, वृधन्वती अमावास्येत्यत्र कर्माभिधायकौ पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ कालस्याप्युपलक्षकौ । अन्यथा आग्रहायण्या ऊर्ध्वं तिस्रोऽष्टका इत्यनेन प्रतिपद्येवाष्टकाकर्मप्राप्तिः स्यात् । तस्मादष्टकाशब्देन अष्टम्युपलक्ष्यते । तथा च श्रुतिः । द्वादश पौर्णमास्यो द्वादशाष्टका द्वादशामावास्या इति । आश्वलायनस्मृतिश्च हेमंताशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका इति । एवमष्टकाकर्मसु द्रव्यदेवते अभिधायाधुना उद्देशक्रमेण तदितिकर्त्तव्यतामाह (प्रथमाऽष्टका पक्षाष्टम्यार्ठ स्थालीपाकर्ठ श्रपयित्वाऽऽज्यभागावाविष्टाऽऽज्याहुतीर्जुहोति) प्रथमाऽष्टका अष्टकानामधेयं कर्म, भवति इति सूत्रशेषः, कदा पक्षाष्टम्याम् । अत्र सौरादिभेदेन मासानामनेकत्वात् अष्टम्योऽप्यनेका इति किंमाससंबंधिन्यामष्टम्यामष्टकानामधेयं कर्मेति संदेहापत्तौ पक्षाष्टम्यामित्याह । पक्षे अपरपक्षे पौर्णमास्या ऊर्ध्वमिति वचनसामर्थ्यात् पक्षाष्टमी कृष्णाष्टमी, न पुनः सौरसावननाक्षत्रमाससंबंधिनी । तेषां शुक्लकृष्णपक्षत्वाभावात् । तस्यां पक्षाष्टम्याम् । कथं ? स्थालीपाकं चरुं श्रपयित्वा उक्तविधिना संसाध्य आज्यभागौ आहुतिविशेषौ हुत्वा दशाज्याहुतीः त्रिर्ठशत्स्वसार इत्यादिभिर्दशभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं जुहोति । (स्थालीपाकस्य जुहोति शांता पृथिवीत्यादि) स्थालीपाकस्य चरोः शांता पृथिवीत्यादिभिश्चतुर्भिर्मंत्रैश्चतस्र आहुतीर्जुहोति प्रतिमंत्रम् । अत्र ऐंद्री प्रथमाऽष्टकेति प्राधान्यमिंद्रस्योक्तम्, अपूपेत्यनेन हविषः, यागावसरश्च नोक्तः सूत्रकृता, अतः संदेहः कुत्र क्रियतामिति । किं तावत्प्राप्तं साधनत्वात्प्रधानत्वादाज्यभागानंतरं क्रियतामिति चेत् न, तत्र आज्यभागाविष्टाऽऽज्याहुतीर्जुहोतीति सूत्रकारेण आज्याहुतिविधानात् । तर्हि तदंतेऽस्तु । न, तत्रापि स्थालीपाकस्य जुहोतीति आज्यहोमानंतरं स्थालीपाकहोमविधानात् । तस्मात्तदनंतरमेव युज्यते । ततः अपूपेन इन्द्राय स्वाहेत्येकामाहुतिं जुहुयात् । एवमुत्तरत्रापि । एवं प्रथमाष्टकेतिकर्त्तव्यतामनुविधायाधुना इयमेवोत्तरास्वप्यष्टकासु इति-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

कर्त्तव्यता इत्यभिप्रेत्य एतासां विशेषमात्रमनुविधत्ते मध्यमा गवेत्यादिभिः सूत्रैः । मध्यमा तिसृणां द्वितीयेत्यर्थः । सा च गवा गोपशुना कर्त्तव्या इति सूत्रशेषः । अत्राचार्येण यद्यपि गोपशुरुक्तस्तथाऽपि 'अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु ' इति स्मरणात्, तथा " देवरेण सुतोत्पत्तिर्वानप्रस्थाश्रमग्रहः । दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च ॥ समुद्रयातुः स्वीकारः कमंडलुविधारणम् । महाप्रस्थानगमनं गोपशुश्च सुराग्रहः ॥ अग्निहोत्रहवण्याश्च लेहो लीढापरिग्रहः । असवर्णासु कन्यासु विवाहश्च द्विजातिषु ॥ वृत्तस्वाध्यायसापेक्षमघसंकोचनं तथा । अस्थिसंचयनादूर्ध्वमंगस्पर्शनमेव च । प्रायश्चित्ताऽभिधानं च विप्राणां मरणांतिकम् ॥ संसर्गदोषः पापेषु मधुपर्के पशोर्वधः । दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ॥ शामित्रं चैव विप्राणां सोमविक्रयणं तथा । दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ । कलौ युगे त्विमान्धर्मान्वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥ " इति स्मरणाच्च गोपशोः अस्वर्ग्यत्वाल्लोकविद्विष्टत्वात् कलौ विशेषतो वर्जनीयत्वाच्च न गवालंभः कर्त्तव्यः । किंतु अनिषिद्धपश्वन्तरेण अवश्यकर्त्तव्याष्टकादिकर्म निर्वर्त्तनीयम् । (तस्यै वपां जुहोति वह वपां जातवेदः पितृभ्य इति) तस्यै इति षष्ठीस्थाने चतुर्थीं । तस्याः गोर्वपां वह वपामित्यादिना मंत्रेण जुहोति । पुनर्विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यवदानानि जुहोति । शेषं पशुकल्पं ' पशुश्चेदाप्लाव्य ' इत्यादिना उपरिष्टाद्वक्ष्यति । " रूपं कालोऽनुनिर्वापः श्रवणं देवता तथा । आदौ ये विधृताः पक्षास्त इमे सर्वदा स्मृताः ॥ " इत्येतस्य संहितासु अदर्शनात्, समूलत्वे त्वनुनिर्वापादिसमभिव्याहारेण श्रौतमात्रविषयत्वात् । वस्तुतस्तु ' नान्यस्य तंत्रे प्रततेऽन्यस्य तंत्रं प्रतीयते ' इति प्रायिकं, सांतपनीयाधिकरणेऽन्यतंत्रमध्येऽग्निहोत्रदर्शनात् । (श्वोऽन्वष्टकासु सर्वासां पार्श्वसक्थिसव्याभ्यां परिवृते पिंडपितृयज्ञवत्) श्वः अष्टम्या उत्तरेद्युः अन्वष्टकासु अष्टकाः अनु पश्चात् भवंतीत्यन्वष्टकाः तासु सर्वासां चतसृणामष्टकानां कर्म भवति इति शेषः । केन द्रव्येणेत्याह—पार्श्वसक्थिसव्याभ्यामिति । पार्श्वं च सक्थि च पार्श्वसक्थिनी ते च सव्ये च

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

पार्श्वसक्थिसव्ये ताभ्यां पार्श्वसक्थिसव्याभ्याम् । अत्र तुल्याधिकरण-विशेषणीभूतस्य सव्यशब्दस्योत्तरपदत्वं छांदसम् । परिवृते सर्वतः प्रच्छादिते आवसथ्याग्निसदने । इतिकर्त्तव्यतापेक्षायामाह (पिंडपितृ-यज्ञवत्) ' अपराह्णे पिंडपितृयज्ञः ' इत्याद्युक्तपिंडपितृयज्ञविधिना । (स्त्रीभ्यश्च) " पिंडपितृयज्ञवत् " इत्यनेन पितृपितामहप्रपितामहानां पिंडदानं प्राप्तम्,ततोऽधिकमुच्यते । स्त्रीभ्यः मातृपितामहीप्रपितामहीभ्यः पिंडान्दद्यादिति चकारेण समुच्चीयते । अत्र सामान्योऽपि स्त्रीशब्दः पित्रादिसन्निधानात् मात्रादिपरोऽवसीयते (उपसेचनं च कर्षूषु सुरया तर्पणेन चांजनानुलेपनꣳ स्रजश्च) न केवलं स्त्रीभ्यः पिंडान्दद्यात्, किंतु उपसेचनं च कुर्यात् । कया ? सुरया मद्येन । कासु ? कर्षूषु अवटेषु । न केवलं सुरया, तर्पणेन च तर्पयत्यनेनेति तर्पणसाधनं सक्त्वादि तेन । चकार उपसेचनक्रियासमुच्चयार्थः । ' करणाधिकरणयोश्च ' इति तर्पण-शब्दो ल्युडंतः । अंजनं त्रैककुदं सौवीरांजनमिति प्रसिद्धं, तदलाभे लौकिकं कज्जलम् । अनुलेपनं सुगंधिद्रव्यं चंदनादि । स्रजः अप्रतिषिद्ध-सुरभिपुष्पमालाः । चकारो दद्यादिति क्रियासमुच्चयार्थः (आचार्यायांते-वासिभ्यश्चानपत्येभ्य इच्छन्) यदि कामयेत तदा आचार्याय अंतेवासि-भ्यश्च शिष्येभ्यः पिंडान् दद्यात् यदि ते अनपत्याः स्युः । (मध्या वर्षे च तुरीया शाकाष्टका) एवमष्टकात्रयं सामान्यतो विशेषतश्च अनुविधाय पित्र्येत्युद्देशक्रमप्राप्तां विशेषतश्चतुर्थीमष्टकामाह । मध्या मध्ये वर्षे वृष्टि-काले प्रौष्ठपद्या ऊर्ध्वमष्टमीत्यर्थः । तुरीया चतुर्थी शाकाष्टका शाकेन कालशाकाख्येन निर्वर्त्या अष्टका शाकाष्टका इति सूत्रार्थः ॥ अथा-ष्टकाकर्मपद्धतिः । तत्र मार्गशीर्ष्यां ऊर्ध्वं कृष्णाष्टम्यां मातृपूजा-पूर्वकाभ्युदयिकश्राद्धं विधायाऽऽवसथ्याग्नौ कर्म कुर्यात् । केषांचित् पक्षे अष्टकाकर्मसु आभ्युदयिकं नास्ति, ' नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धम् ' इति वचनात् । तत्र ब्रह्मोपवेशनादि प्राशनांते विशेषः । तण्डुलानं-तरं पूर्वमौपासनाग्निसिद्धस्यैवापूपस्य आसादनं प्रोक्षणं च प्रोक्षण-काले । ततः आज्यभागांतं कृत्वा त्रिर्ठशत्स्वसार इत्येवमाद्या दशाहुती-र्हुत्वा स्थालीपाकेन शांता पृथिवीत्यादिभिश्चतुर्भिर्मंत्रैश्चतस्र आहुतीर्हुत्वा

Funding by MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अपूपादिंद्राय स्वाहेत्येकामाहुतिं दत्त्वा स्थालीपाकादपूपाच्च स्विष्टकृतं जुहोति । तद्यथा आज्यभागानंतरं (त्रिꣳशत्स्वसार उपयंति निष्कृतꣳ समानं केतुं प्रतिमुंचमानाः । ऋतूꣳस्तन्वते कवयः प्रजानतीर्मध्येछंदसः परियंति भास्वतीः स्वाहा) इदं स्वसृभ्यः (ज्योतिष्मती प्रतिमुंचते नभो रात्री देवी सूर्यस्य व्रतानि । विपश्यंति पशवो जायमाना नानारूपा मातुरस्या उपस्थे स्वाहा) इदꣳ रात्र्यै (एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भं महिमानमिंद्रम् । तेन दस्यून्व्यसहंत देवा हंताऽसुराणामभवच्छचीभिः स्वाहा) इदमष्टकायै (अनानुजामनुजां मामकर्त्त सत्यं वदन्त्यन्विच्छ एतत् । भूयासमस्य सुमतौ यथा यूयमन्या वो अन्यामति मा प्रयुक्त स्वाहा) इदं रात्रीभ्यः (अभून्मम सुमतौ विश्ववेदा आष्ट प्रतिष्ठामविदद्धि गाधम् । भूयासमस्य सुमतौ यथा यूयमन्या वो अन्यामति मा प्रयुक्त स्वाहा) इदꣳ रात्रीभ्यः (पंच व्युष्टीरनु पंच दोहा गां पंचनाम्नीमृतवोऽनु पंच । पंच दिशः पंचदशेन क्लृप्ताः समानमूर्ध्नीरधिलोकमेकꣳ स्वाहा) इदꣳ रात्रीभ्यः (ऋतस्य गर्भः प्रथमा व्यूषुष्यपामेका महिमानं बिभर्त्ति । सूर्यस्यैका चरति निष्कृतेषु घर्मस्यैका सवितैकां नियच्छतु स्वाहा) इदꣳ रात्र्यै (या प्रथमा व्यौच्छत्सा धेनुरभवद्यमे । सा नः पयस्वती धुक्ष्वोत्तरामुत्तराꣳ समाꣳ० स्वाहा) इदं रात्र्यै (शुक्रऋषभा नभसा ज्योतिषाऽऽगाद्विश्वरूपा शबलीरग्निकेतुः । समानमर्थꣳ० स्वपस्यमाना बिभ्रती जरामजर उष आगाः स्वाहा) इदं रात्र्यै (ऋतूनां पत्नी प्रथमेयमाऽगादह्नां नेत्री जनित्री प्रजानाम् । एका सती बहुधोषो व्यौच्छत्साऽजीर्णा त्वं जरयसि सर्वमन्यत्स्वाहा) इदꣳ० रात्र्यै । अथ स्थालीपाकेन चतस्र आहुतयः शांता पृथिवीत्यादिभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं जुहोति । तद्यथा— (शांता पृथिवी शिवमंतरिक्षꣳ० शन्नो द्यौरभयं कृणोतु । शन्नो दिशः प्रदिश आदिशो नोऽहोरात्रे कृणुतं दीर्घमायुर्व्यश्नवै स्वाहा) इदं पृथिव्या अंतरिक्षाय दिवे दिग्भ्यः प्रदिग्भ्य आदिग्भ्योऽहोरात्राभ्यां च (आपो मरीचीः परिपांतु सर्वतो धाता समुद्रोऽअपहंतु पापम् । भूतं भविष्यदकृन्तद्विश्वमस्तु मे ब्रह्माभिगुप्तः सुरक्षितः स्याꣳ० स्वाहा) इदमद्भ्यो मरी-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

चिभ्यो धात्रे समुद्राय ब्रह्मणे च (विश्वे आदित्या वसवश्च देवा रुद्रा गोप्तारो मरुतश्च संतु । ऊर्ज्जं प्रजाममृतं दीर्घमायुः प्रजापतिर्मयि परमेष्ठी दधातु नः स्वाहा) इदं विश्वेभ्य आदित्येभ्यो वसुभ्यो देवेभ्यो रुद्रेभ्यो मरुद्भ्यः प्रजापतये परमेष्ठिने च (अष्टकायै स्वाहा) इदमष्टकायै । अथ अपूपादेकाहुतिः इंद्राय स्वाहा इदमिंद्राय । स्थालीपाकादपूपाञ्च स्विष्टकृत् । ततो महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यांतं होमं विधाय प्राशनादि समापयेत् । श्वोऽन्वष्टकाकर्मावसथ्याग्नावेव । तत्र नित्यवैश्वदेवानंतरमपराह्णे प्राचीनावीती नीवीबंधनं कृत्वा दक्षिणामुखः परिवेष्टितेऽग्निसमीपे अग्नेरुत्तरतः उपविश्याग्नेयादिदक्षिणांतमप्रदक्षिणमग्निं दक्षिणाग्रैः कुशैः परिस्तीर्य अग्नेः पश्चिमतः दक्षिणसंस्थानि पात्राण्येकैकश आसादयति । तद्यथा । स्रुवं चरुस्थालीं वा स्रुक्पक्षे तु स्रुगनंतरं चरुस्थालीमुदकमाज्यं मेक्षणं स्फ्यमुदपात्रं सकृदाच्छिन्नानि क्रीतयोर्लब्धयोर्वा छागस्य पार्श्वसक्थ्नोर्मांसं सुरां सक्तून् अंजनमनुलेपनं स्रजः सूत्राणि च । ततः पार्श्वसक्थ्नोर्मांसं श्लक्ष्णम् अणुशश्छित्त्वा प्रक्षिप्तासादितोदकायां चरुस्थाल्यां प्रक्षिप्याग्नावधिश्रित्याप्रदक्षिणं मेक्षणेन चालयित्वा भृतमांसमासादितेन घृतेनाभिघार्य दक्षिणत उद्वास्य पूर्वेणाऽग्निमानीयोत्तरतः स्थापयेत् । ततः सव्यं जान्वाच्य मेक्षणेन मांसमादायाग्नये कव्यवाहनाय स्वाहेत्येकामाहुतिं हुत्वा इदमग्नये कव्यवाहनायेति त्यागं विधाय पुनर्मेक्षणेन मांसमादाय सोमाय पितृमते स्वाहेति हुत्वा इदं सोमाय पितृमत इति त्यागं विधाय मेक्षणमग्नौ प्रास्याग्नेर्दक्षिणतः पश्चाद्वा दक्षिणामुख उपविश्य सव्यं जान्वाच्योपलिप्य तत्र स्फ्येनापहता असुरा रक्षार्ठ०सि वेदिषदः इति लेखामुल्लिख्य तयैव द्वितीयामुदकमुपस्पृश्य ये रूपाणीत्युल्मुकं प्रथमलेखाग्रे निधाय तयैव द्वितीयलेखाग्रे उदकमुपस्पृशेत् । तत उदपात्रमादाय प्रथमलेखायां पितृतीर्थेनामुकगोत्रास्मत्पितरमुकशर्मन्नवनेनिक्ष्वेत्येवं पितामहप्रपितामह्योश्चावनेजनं दत्त्वा द्वितीयलेखायामेवमेवामुकगोत्रेऽस्मन्मातरमुकदेवि अवनेनिक्ष्वेत्येवं पितामहीप्रपितामह्योश्च अवनेजनं दत्त्वा सकृदुप-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मूललूनानि दक्षिणाग्राणि बर्हींषि लेखयोरास्तीर्य तत्रावनेजनक्रमेणाऽमुकगोत्रास्मत्पितरमुकशर्मन्नेतत्ते मांसं स्वधा नम इति मांसपिंडं दत्त्वा पितामहप्रपितामहयोश्चैवं प्रदायापरलेखायाममुकगोत्रेऽस्मन्मातः अमुकदेवि एतत्ते मांसं स्वधा नम इति मांसपिंडं दत्त्वा पितामहीप्रपितामह्योरप्येवं पिंडद्वयं प्रदाय, प्रतिपिंडदानमिदं पित्रे इदं पितामहाय इदं प्रपितामहाय इदं मात्रे इदं पितामह्यै इदं प्रपितामह्यै इति त्यागं विधाय इच्छया स्त्रीपिंडसमीपेऽवनेजनसकृदाच्छिन्नास्तरणपूर्वकमनपत्येभ्य आचार्यायान्तवासिभ्यश्च यथाक्रमं मांसपिंडान् दद्यात् । चकारादन्येभ्योऽपि सपिण्डादिभ्यः । स्त्रीपिंडसन्निधाने अवटत्रयं खात्वा तेषु अमुकगोत्रे अमुकदेवि सुरां पिबेत्येकत्रावटे सुरां प्रसिच्य तथैव पितामहीप्रपितामहीभ्यामितरयोरवटयोरासिच्य सक्तूनादायामुकगोत्रेऽमुकदेवि तृप्यस्वेति मातृप्रभृतिभ्यः सक्तून्प्रत्यवटं प्रक्षिप्य ततस्तथैव अंजस्वेति मातृप्रभृतिभ्योऽञ्जनं दत्त्वा अनुलिंपस्वेत्यनुलेपनं च दत्त्वा स्रजोऽपिनह्यस्वेति स्रजो दत्त्वाऽत्र पितर इत्यर्द्धं च जपित्वा पराङावृत्य वायुं धारयन्नातमनात् उदङ्मुख आसित्वा तेनैवावृत्यामीमदंतेत्यर्धर्चं जपित्वा पूर्ववदवनेज्य नीवीं विस्रर्ठस्य नमो व इति प्रतिमंत्रमंजलिं करोति । गृहान्न इत्याशिषं प्रार्थ्यैतद्व इति प्रतिपिंडं सूत्राणि दत्त्वोर्जमिति पिंडेष्वपो निषिच्य पिंडानुत्थाप्य उखायामवधायावजिघ्रति । सकृदाच्छिन्नान्यग्नौ प्रास्योल्मुकं च प्रक्षिप्योदकं च स्पृष्ट्वाऽऽचम्य आन्वष्टक्यं श्राद्धं कुर्यात् । उखा ताम्रमयी मृन्मयी वा । ' शिल्पिभ्यः स्थपतिभ्यश्च आददीत मतीः सदा । ' उखा मांससान्नाय्योखा चयनोखा पशूखा पिंडपितृयज्ञोखा । इत्येका प्रथमाऽष्टका । पौष्या ऊर्ध्वं कृष्णाष्टम्यां द्वितीयाऽष्टका वैश्वदेवी । तत्र प्रथमप्रयोगे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं कृत्वा आवसथ्याग्नौ कर्म कुर्यात् । तत्र ब्रह्मोपवेशनं प्रणीताप्रणयनं परिस्तरणं च विधाय पात्राण्यासादयति पवित्रच्छेदनानि पवित्रे प्रोक्षणीपात्रमाज्यस्थाली द्वे चरुस्थाल्यौ संमार्गकुशाः उपयमनकुशाः समिधः स्रुवः आज्यं कार्ष्मर्यमय्यौ हस्तमात्र्यौ वपाश्रपण्यौ शाखाविशाखे अष्टका चरुतंडुला हस्तमात्रं

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

वारणं शूलं पशुश्रपणार्थमुखा ताम्रमयी मृन्मयी वा पाशुकचरुतंडुलाश्च इत्येतानि । अथोपकल्पनीयान्युपकल्पयति प्लक्षशाखाः पलाशशाखा त्रिहस्तप्रमाणा व्याममात्री कौशी त्रिगुणरशना उपाकरणतृणमेकं दर्भ-तरुणं द्विगुणरशना कौशी व्याममात्री पशुः छागः पात्रेजनी उदकपूर्णा स्थाली असिः शस्त्रं हिरण्यशकलानि षट् पृषदाज्यार्थं दधि चेति । ततः पवित्रकरणादिप्रोक्षणांते विशेषः । विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामीति पाशुकचरुतंडुलानां प्रोक्षणमाज्यनिर्वापानंतरमष्टकाचरुपात्रे तंडुलान् प्रक्षिप्य पाशुकचरुपात्रे तंडुलचरुप्रक्षेपं कुर्यात् । ततो ब्रह्माऽऽज्यं स्वय-मष्टकाचरुमन्यः पत्नी वा पाशुकचरुं युगपदग्नौ उदक्संस्थमधिश्रयंति । ततः पर्यग्निकरणादिप्रोक्षण्युत्पवनांतं यजमान एव कुर्यात् । अथाग्नेः पश्चा-दक्षिणत आरभ्य उदक्संस्थाः प्रागग्राः कुशास्तरणोपरि प्लक्षशाखा आस्तीर्य अग्नेः प्रादक्षिण्येन पुरस्ताद्धत्वा पलाशशाखामग्निकुंडलग्ना-मुदङ्मुखोपविष्टः वितस्तिमात्रं निखाय त्रिगुणरशनामादाय प्रादक्षि-ण्येन पलाशशाखां त्रिर्वेष्टयति । अथोपाकरणतृणेन विश्वेभ्यो देवेभ्य उपाकरोमीति पशुमुपाकरोति शरीरे स्पृशति । ततो द्विगुणरशनया शृंगमध्ये तूष्णीं दक्षिणकर्णाऽधस्ताद्बध्नाति । विश्वेभ्यो देवेभ्यो नियुन-ज्मीति पलाशशाखायां पशुं नियुनक्ति । अथ प्रोक्षणीरादाय ब्रह्मन्हविः प्रोक्षिष्यामीति ब्रह्माणमामंत्र्य ओम् प्रोक्षेति ब्रह्मणाऽनुज्ञातो विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामीति पशुं प्रोक्ष्य प्रोक्षणीजलं पशोरास्ये कृत्वा शेषं पशोरधस्तादुपोक्षति सिंचति । अथ यथागतमागत्य स्वासने उप-विश्य उपयमनकुशानादाय समिधोऽभ्याधायाध्वर्युर्ब्रह्मणाऽन्वारब्ध आघारौ हुत्वा आज्यालिप्तेन स्रुवेण ललाटे अंसयोः श्रोण्योश्च पशुं समनक्ति अंजनं करोति । ततोऽसिमादाय स्रुवेणैव संयोज्यासिस्रुवाग्राभ्यां पशोर्ललाटमभिमृशति । ततोऽग्नेरुल्मुकमादायोत्थाय प्रदक्षिणं परिगच्छन् पशुमाज्यं शाखामग्निं त्रिः पर्याग्नि कृत्वोल्मुकमग्नौ प्रास्य तावत्प्राति-परीत्य अप्रादक्षिण्येनागत्य आस्तृततृणद्वयमादाय पशुं शिरस उन्मुच्य

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

कंठे बद्ध्वा पलाशशाखात उन्मुच्य रशनया वामकरेण धृत्वा दक्षिणेन वपाश्रपणीभ्यामन्वारब्धमुदङ् नयति । तत्रैकं तृणं भूमौ धृत्वा तस्मिन् प्रत्यक्शिरसं प्राक्शिरसं वा उदक्पादं पशुं निपात्य स्वासने उपविशति यजमानः । अपरः कश्चिन्मुखं संगृह्य संज्ञपयति । संज्ञप्यमाने यजमानः पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्य स्वाहा देवेभ्य इत्येकामाहुतिं हुत्वा इदं देवेभ्य इति त्यागं कृत्वा संज्ञप्ते देवेभ्यः स्वाहेति तेनैवाज्येन द्वितीयामाहुतिं हुत्वा इदं देवेभ्यः इति त्यक्त्वा अपराः पंचाहुतीस्तूष्णीं जुहोति । इदं प्रजापतये इति त्यागः पंचसु । तत उत्थाय पशुं मोचयित्वा वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीं त्यजति । ततः पात्रेजनीमादाय पशोः प्राणान्स्वयमेव शुंधति । तद्यथा । पात्रेजनीजलमादायादाय मुखं दक्षिणोत्तरे नासिके दक्षिणोत्तरे चक्षुषी दक्षिणोत्तरौ कर्णौ नाभिं मेढ्रं पायुमेकीकृत्य पादांश्च क्रमेण शुंधति । शेषं पशोः पश्चान्निषिंचति । ततः पशुमुत्तानं कृत्वा नाभ्यग्रे उदग्गं तृणं निधाय असिधारया तृणमभिनिधाय छिनत्ति । अथ द्विधाभूतस्य तृणस्य मूलमादाय उभयतो लोहितेनांक्त्वा निरस्य वपामुत्खिदति । अनंतरं वपाश्रपण्यावादाय प्रोर्णौति ततश्छिनत्ति वपाम् । तां च प्रक्षाल्य अग्नेरुत्तरतः स्थित्वा प्रतप्य शाखाग्न्योरंतरेण हुत्वाऽग्नेर्दक्षिणतः स्थित्वा वपां श्रपयति । श्रप्यमाणां च स्रुवेणाज्यं गृहीत्वाऽभिघार्य प्रत्याहृत्य ब्रह्माणं प्रदक्षिणीकृत्य स्वासने उपविश्य स्रुवेणाज्यं गृहीत्वा वपायां प्राणदानं विधाय प्लक्षशाखास्वासादयति आलभेत च । ततः ब्रह्मणाऽन्वारब्ध आज्यभागौ हुत्वा त्रिंठशत्स्वसार इति दशाहुतीरनन्वारब्धो हुत्वा अष्टकाचरुणा शांता पृथिवीत्यादिकाश्चतस्रो हुत्वा वपाहोमाय वामहस्तस्थे स्रुवे आज्यमुपस्तीर्य हिरण्यशकलमवधाय वपां द्विधाऽवदाय गृहीत्वा पुनर्हिरण्यशकलमवधाय द्विरभिघार्य " वह वपां जातवेदः पितृभ्यः " इति प्राचीनावीतिनो दक्षिणामुखस्य वपाहोमः । इदं पितृभ्यः इदं जातवेदस इति वा त्यागं विधाय यज्ञोपवीती भूत्वोदकं स्पृष्ट्वा वपाश्रपण्यौ विपर्यस्ते अग्नौ प्रास्य पशुं विशास्ति । तद्यथा । हृदयं जिह्वां क्रोडं सव्यबाहुं पार्श्वे यकृत् वृक्कौ गुदमध्यं दक्षिणश्रोणिमिति सर्वा-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

वदानपक्षे। दक्षिणबाहुर्गुदतृतीया सव्या श्रोणिरिति त्र्यंगानि स्विष्टकृद्-द्रव्याणि। यदा त्रीणि तदा हृदयं जिह्वां क्रोडमिति त्रीणि। पंचावदानपक्षे हृदयं जिह्वां क्रोडं सव्यबाहुं पार्श्वं इति पंच अवद्यति खंडयति। तस्मिन् पक्षे शेषान्स्विष्टकृतेऽवद्यति। ततः अवदानानि प्रक्षाल्य शूलेन हृदयं प्रतर्द्य उखामग्नावधिश्रित्य अवदानानि प्रक्षिपति स्वल्पमुदकं च। ततः त्रिः प्रच्युते हृदयमुपरि कृत्वा पृषदाज्येन हृदयमभिघार्य इतराण्यवदानानि त्र्यंगवर्जितानि आज्येनाभिघारयति। अथोखामुद्वास्य अवदानान्युद्धृत्य कस्मिंश्चित्पात्रे हृदयादिक्रमेण उदक्संस्थानि निधाय स्रुवेणाज्यमादाय हृदयादीनां त्र्यंगवर्जितानां क्रमेण प्राणदानं कृत्वा शाखाग्न्योरंतरेणाहृत्य प्लक्षशाखासु हृदयादिक्रमेणोदक्संस्थान्यासादयति। ततस्त्र्यंगवर्जितान्यालभते। अथ प्रधानहोमार्थं स्रुवेण आज्यमुपस्तीर्य हिरण्यशकलमवधाय हृदयादिभ्यः क्रमेण द्विर्द्विरवदाय स्रुवे क्षिप्त्वा स्थालीपाकाच्च सकृदवदायोपरि क्षिप्त्वा तदुपरि हिरण्यशकलं दत्त्वा सकृदभिघार्य विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहुयात्। इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यः इति त्यक्त्वा ततः स्विष्टकृदर्थं स्रुवे उपस्तीर्य हिरण्यशकलं दत्त्वा द्विर्द्विरवदाय स्रुवे कृत्वा चरुद्वयाच्च सकृत्सकृदवदाय हिरण्यशकलमवधाय द्विर्द्विरभिघार्य अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति जुहुयात्। इदमग्नये स्विष्टकृते इति त्यागः। असर्वावदानपक्षे प्रधानावदानशेषात् स्विष्टकृद्धोम इति विशेषः। ततो ब्रह्मान्वारब्धो महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यांता नवाज्याहुतीर्हुत्वा संस्रवं प्राश्य ब्रह्मणे पश्वंगं दक्षिणां दद्यात्। ततः स्मृत्यंतरोक्तपंचविंशतिब्राह्मणभोजनं च दद्यात्। अस्यैव पशोः सव्यपार्श्वसक्थिभ्यामपरदिने अन्वष्टकाकर्म पूर्ववत्। माघ्या ऊर्ध्वं कृष्णाष्टम्यां तृतीया प्राजापत्याऽष्टका। सा यथा प्रथमाऽष्टका। तत्र अपूपस्थाने कालशाकचरुं तदग्निसिद्धमेव आसादनकाले आसाद्य प्रोक्षणकाले प्रोक्षेत्। ततोऽपूपयागस्थाने प्रजापतये स्वाहेति कालशाकं जुहुयात्। शेषं समानम्। कालशाकालाभे वास्तुकम्। अन्येद्युः पूर्ववदन्वष्टकाकर्म। प्रौष्ठपद्या ऊर्ध्वं कृष्णाष्टम्यां चतुर्थी पित्र्या शाकाष्टका, सा च प्रथमाष्टकावत्। एतावान्विशेषः। चरुस्थालीद्वयं तंडुलानंतरं कालिकशाकमासादयेत्।

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

कालिकशाकचरुसंबद्धमासादनादि होमांतं कर्म प्राचीनावीती दक्षिणामुखः कुर्यात्। अन्यद्यज्ञोपवीती पूर्वाभिमुखः कालिकशाकचरुसंबद्धं कर्म कृत्वा उदकमुपस्पृशेत्। अपूपहोमस्थाने पितृभ्यः स्वाहेति शाकचरोरेकामाहुतिं जुहुयात्। प्रातरन्वष्टकाकर्म पूर्ववत्॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये तृतीयकांडे तृतीया कण्डिका॥ ३॥

अथातः शालाकर्म॥ १॥ पुण्याहे शालां कारयेत्॥ २॥ तस्या अवटमभिजुहोत्यच्युताय भौमाय स्वाहेति॥ ३॥ स्तंभमुच्छ्रयति इमामुच्छ्रयामि भुवनस्य नाभिं वसोर्धारां प्रतरणीं वसूनाम्। इहैव ध्रुवां निमिनोमि शालां क्षेमे तिष्ठतु घृतमुक्षमाणा॥ अश्वावती गोमती सूनृतावत्युच्छ्रयस्व महते सौभगाय। आ त्वा शिशुराक्रन्दत्वा गावो धेनवो वाश्यमानाः॥ आ त्वा कुमारस्तरुण आ वत्सो जगदैः सह। आ त्वा परिस्रुतः कुम्भ आ दध्नः कलशैरुप॥ क्षेमस्य पत्नी बृहती सुवासा रयिं नो धेहि सुभगे सुवीर्यम्। अश्वावद्गोमद्यजस्वत्पर्ण वनस्पतेरिव॥ अभि नः पूर्यतार्ठ रयिरिदमनु श्रेयो वसान इति चतुरः प्रपद्यते॥ ४॥ अभ्यंतरतोऽग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रं प्रतिष्ठाप्य स्थालीपाकठ्ँ श्रपयित्वा निष्क्रम्य द्वारसमीपे स्थित्वा ब्रह्माणमामंत्रयते ब्रह्मन् प्रविशामीति॥ ५॥ ब्रह्मानुज्ञातः प्रविशत्यृतं प्रपद्ये शिवं प्रपद्य इति॥ ६॥ आज्यर्ठ संस्कृत्येह रतिरित्याज्याहुती

Funding by KKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

हुत्वाऽपरा जुहोति वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान्त्स्वावेशो अनमीवो भवा नः । यत्त्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे स्वाहा ॥ वास्तोष्पते प्रतरणो न एधि गयस्फानो गोभिरश्वेभिरिन्दो । अजरासस्ते सख्ये स्याम पितेव पुत्रान्प्रति नो जुषस्व स्वाहा ॥ वास्तोष्पते शग्मया सꣳसदा ते सक्षीमहि रण्वया गातुमत्या । पाहि क्षेम उत योगे वरन्नो यूयम्पात स्वस्तिभिः सदा नः स्वाहा ॥ अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन् । सखा सुशेव एधि नः स्वाहेति ॥ ७ ॥ स्थालीपाकस्य जुहोति अग्निमिन्द्रं बृहस्पतिं विश्वान्देवानुपह्वये । सरस्वतीं च वाजीं च वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा ॥ सर्पदेवजनान्त्सर्वान् हिमवन्तꣳ सुदर्शनम् । वसूꣳश्च रुद्रानादित्यानीशानं जगदैः सह ॥ एतान्सर्वान्प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा ॥ पूर्वाह्णमपराह्णं चोभौ मध्यंदिना सह । प्रदोषमर्द्धरात्रं च व्युष्टां देवीं महापथाम् । एतान्सर्वान्प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा ॥ कर्त्तारं च विकर्त्तारं विश्वकर्माणमोषधीश्च वनस्पतीन् ॥ एतान्त्सर्वान्प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा ॥ धातारं च विधातारं निधीनां च पतिꣳसह । एतान्त्सर्वान्प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा ॥ स्योनꣳ शिवमिदं वास्तु दत्तं ब्रह्मप्रजा-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

पती । सर्वाश्च देवताः स्वाहेति ॥ ८ ॥ प्राशनांते कार्ष्ण्ये संभारानोप्यौदुंबरपलाशानि ससुराणि शाद्वलं गोमयं दधि मधु घृतं कुशान्यवार्ष्ठ्यासनोपस्थानेषु प्रोक्षेत् ॥ ९ ॥ पूर्वे संधावभिमृशति श्रीश्च त्वा यशश्च पूर्वे सन्धौ गोपायेतामिति ॥ १० ॥ दक्षिणे संधावभिमृशति यज्ञश्च त्वा दक्षिणा च दक्षिणे सन्धौ गोपायेतामिति ॥ ११ ॥ पश्चिमे संधावभिमृशति अन्नं च त्वा ब्राह्मणाश्च पश्चिमे संधौ गोपायेतामिति ॥ १२ ॥ उत्तरे सन्धावभिमृशति ऊर्क् च त्वा सूनृता चोत्तरे सन्धौ गोपायेतामिति ॥ १३ ॥ निष्क्रम्य दिश उपतिष्ठते केता च मा सुकेता च पुरस्ताद्गोपायेतामित्यग्निर्वै केताऽऽदित्यः सुकेता तौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु तौ मा पुरस्ताद्गोपायेतामिति ॥ १४ ॥ अथ दक्षिणतो गोपायमानं च मा रक्षमाणा च दक्षिणतो गोपायेतामित्यहर्वै गोपायमानर्ठ रात्री रक्षमाणा ते प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु ते मा दक्षिणतो गोपायेतामिति ॥ १५ ॥ अथ पश्चात् दीदिविश्च मा जागृविश्च पश्चाद्गोपायेतामित्यन्नं वै दीदिविः प्राणो जागृविस्तौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु तौ मा पश्चाद्गोपायेतामिति ॥ १६ ॥ अथोत्तरतः अस्वप्नश्च माऽनवद्राणश्चोत्तरतो गोपायेतामिति चन्द्रमा वा अस्वप्नो वायुरनवद्राणस्तौ प्रपद्ये ताभ्यां

Funding by KS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

नमोऽस्तु तौ मोत्तरतो गोपायेतामिति ॥ १७ ॥ निष्ठितां प्रपद्यते धर्मस्थूणाराजर्ठं श्रीस्तूपमहोरात्रे द्वारफलके । इन्द्रस्य गृहा वसुमंतो वरूथिनस्तानहं प्रपद्ये सह प्रजया पशुभिः सह ॥ यन्मे किंचिदस्त्युपहूतः सर्वगणसखायसाधुसंवृतः । तां त्वा शालेऽरिष्टवीरा गृहान्नः संतु सर्वत इति ॥ १८ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ १९ ॥ ४ ॥

(अथातः शालाकर्म) अथ अ (न्व) ष्टकाकर्मानंतरं यतः आवसथ्याधानादीनि कर्माणि शालाग्निसाध्यानि अनुविहितानि, शालाकरणं च नोक्तम्, अतो हेतोः शालाकर्म शालाया गृहस्य क्रिया व्याख्यास्यते इति सूत्रशेषः (पुण्याहे शालां कारयेत्) पुण्यं शुभं मलमासबालवृद्धास्तमितगुर्वादित्यसिंहस्थगुरुक्षयमासदिनत्र्यहक्रूरग्रहाक्रांतभुक्तभोग्यनक्षत्रादिदोषरहितं ज्योतिःशास्त्रादिनोक्तगृहारंभविहितमासपक्षतिथिवारनक्षत्रयोगकरणमुहूर्त्तचंद्रताराबललग्नादिगुणान्वितम् अहः पुण्याहं, तस्मिन् पुण्याहे शालां गृहं कारयेत् निर्मापयेत् । पुनः पुण्याहग्रहणमुदगयनशुक्लपक्षयोरनियमार्थम् । शालां कारयेदित्युक्तं, तच्च शालाकरणं देशमंतरेण न संभवति इति सामान्यतो देशे प्राप्ते " यन्नाम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् । विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् " इति वचनात् पारस्कराचार्येणानुक्तमपि गोभिलगृह्यसूत्रोक्तदेशविशेषम् अविरोधात् अपेक्षितत्वाच्चात्र लिखामः । तद्यथा । कीदृशे देशे शालां कारयेत् ? समे लोमशे अविभ्रंशिनि प्राचीनप्रवणे उदक्प्रवणे वा अक्षीराकंटकाकटुकौषधिविततते विप्रस्य गौरपांसौ, क्षत्रियस्य लोहितपांसौ, वैश्यस्य कृष्णपांसौ, वास्तुशास्त्रमते वैश्यस्य पीतपांसौ, शूद्रस्य कृष्णपांसौ स्थिराघाते एकवर्णे अशुष्के अनूषरे अमरौ (अनिर्जले देशे) अकिलिने, ब्रह्मवर्चसकामस्य दर्भयुते, बलकामस्य बृहत्तृणयुते, पशुकामस्य मृदुतृणयुते, शादासंमिते मंडलद्वयसंमिते वा । स्वयं खातश्च भवति

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

वा। यशस्कामस्य बलकामस्य च प्राग्द्वारां, पुत्रपशुकामस्योदग्द्वारां, सर्वकामस्य दक्षिणद्वारां, न प्रत्यग्द्वारां मुख्यद्वाररहितां पूर्वादितः प्रदक्षिणक्रमेणाश्वत्यप्लक्षवटौदुंबरवृक्षवर्जितां कारयेत्। भवनस्य पूर्वादौ वटौदुंबराश्वत्यप्लक्षाः सार्वकामिकाः विपरीतास्त्वसिद्धिदा इति मत्स्यपुराणे। तथा "कंटकी क्षीरवृक्षश्च आसन्नः सफलो द्रुमः। धनहानिं प्रजाहानिं कुर्वंति क्रमशस्तथा। न च्छिंद्याद्यदि तानन्यानंतरे स्थापयेच्छुभान्। पुंनागाशोकबकुलशमीतिलकचंपकान्॥ दाडिमी पिप्पली द्राक्षा तथा कुसुममंडपम्॥ जंबीरपूगपनसद्रुममंजरीभिर्जातीसरोजशतपत्रिकमल्लिकाभिः। यन्नालिकेरकदलीदलपाटलाभिर्युक्तं तदत्र भवनं श्रियमातनोति॥" (तस्या अवटमभिजुहोत्यच्युताय भौमाय स्वाहेति) तस्याः शालाया अवटं स्तम्भारोपणार्थं खातम् अभिमुखेन जुहोति अच्युताय भौमाय स्वाहेति मन्त्रेण। अत्रावटमित्येकवचनम् अन्येषां त्रयाणामुपलक्षणार्थं संस्कार्यत्वाविशेषात्। गृहं संमार्ष्टीतिवदेकवचनम्। चत्वारोऽवटाः कुत इति चेत्। धवलगृहस्य स्तंभशालारूपस्य च चतुर्षु कोणेषु चत्वारो मूलस्तंभा भवंति। ते च शिलासुच्छ्रीयंते। शिलाश्च अवटेष्वित्यत एव चत्वारः। अतश्चतुर्षु कोणेषु आग्नेयादिषु चत्वारोऽवटा भवंति तेष्वेवाज्येन होमः। (स्तंभमुच्छ्रयतीमामुच्छ्रयामीत्यादि) स्तंभमुच्छ्रयति उत्थापयति अवटे मिनोतीत्यर्थः। केन मंत्रेण? इमामुच्छ्रयामीत्यादिना श्रेयो वसान इत्यन्तेन मन्त्रेण। (चतुरः) ततोऽनेनैव मंत्रेण नैर्ऋत्याद्यवटेषु चतुरः स्तंभानुच्छ्रयति। इतरगृहे तु चतुर्षु कोणेषु शिलान्यास एव भवति एभिर्मंत्रैः (प्रपद्यते) ततः शालां प्रपद्यते प्रविशति। (अभ्यंतरतोऽग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रं प्रतिष्ठाप्य स्थालीपाकञ्च श्रपयित्वा निष्क्रम्य द्वारसमीपे स्थित्वा ब्रह्माणमामंत्रयते ब्रह्मन्प्रविशामीति। ब्रह्मानुज्ञातः प्रविशत्यृतं प्रपद्ये शिवं प्रपद्य इति) अभ्यंतरतः अर्द्धनिष्पन्नायाः शालाया मध्ये अग्निमावसथ्यम् उपसमाधाय पंचभूसंस्कारपूर्वकं स्थापयित्वा दक्षिणतोऽग्नेर्दक्षिणपार्श्वे ब्रह्माणमुपवेश्य उत्तरत अग्नेरुत्तरप्रदेशे उदपात्रं जलपूर्णं ताम्रादिभाजनं प्रतिष्ठाप्य निधाय।

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

अत्र पुनर्ब्रह्मोपवेशनवचनम् उदपात्रप्रतिष्ठापनावसरज्ञापनार्थम् । स्थालीपाकं चरुं श्रपयित्वा यथाविधि पक्त्वा ब्रह्माणं प्रथमम् ऋत्विजम् आमंत्रयते संबोधयति । कथं ? ब्रह्मन्प्रविशामीति । तत आमंत्रितेन ब्रह्मणा प्रविशस्वेत्यनुज्ञातः प्रसृतः शालां प्रविशति ऋतं प्रपद्ये शिवं प्रपद्य इति मंत्रेण । (आज्यर्ठं संस्कृत्येह रातिरित्याज्याहुती हुत्वाऽपरा जुहोति वास्तोष्पत इत्यादिं) अत्र प्राप्तमप्याज्यसंस्कारविधानम् आधारादर्वाक् । इह रातिरित्याज्यस्य होमप्राप्त्यर्थम् । आज्यसंस्कारानंतरं पर्युक्षणांते इह रातिरिह रमध्वमित्यादिना इह स्वधृतिः स्वाहेत्यन्तेन मन्त्रेणैकाम्, उपसृजमित्यादिना दीधरत्स्वाहेत्यन्तेन मन्त्रेण द्वितीयामाहुतिं जुहोति । ततः वास्तोष्पत इति चतसृभिर्ऋग्भिरपराः प्रत्यृचं चतस्र आज्याहुतीर्जुहोति । तत आधारावाज्यभागौ हुत्वा (स्थालीपाकस्य जुहोति अग्निर्मिंद्रमित्यादि) ततः स्थालीपाकस्य चरोरग्निर्मिंद्रमित्यादिभिः षड्भिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं मंत्राहुतीर्जुहोति (प्राशनांते काष्ठस्थे संभारानोप्यौदुंबरपलाशानि ससुराणि शाद्वलं गोमयं दधि मधु घृतं कुशान् यवांश्चासनोपस्थानेषु प्रोक्षेत्) ततः स्विष्टकृदादिसंस्रवप्राशनावसाने कांस्ये कांस्यमये पात्रे संभारान् वक्ष्यमाणानोप्य कृत्वा औदुंबरपत्राणि ससुराणि सक्षीराणि शाद्वलं दूर्वां गोमयम् अरोगिण्यादिगोः शकृत् दधि मधु घृतं यवान् निगदव्याख्यातान् आसनानि च उपस्थानानि च आसनोपस्थानानि वास्तुशास्त्रोपदिष्टानि प्रोक्षेत् उदुम्बरपलाशादिसंभारैस्तानि अभिषिंचेत् इत्यर्थः । अत्र आसनानि नागदंतादिमयस्थानानि । उपस्थानानि देवतास्थानानि (पूर्वे संधावभिमृशति श्रीश्च त्वेति) ततः शालायाः पूर्वे संधौ अभिमृशति पूर्वसंधिप्रदेशम् आलभते श्रीश्च त्वेति मंत्रेण । एवं दक्षिणे संधौ यज्ञश्च त्वेति मंत्रेण, तथैव पश्चिमे संधौ अन्नं च त्वेति, तदुत्तरे ऊर्क् च त्वेति (निष्क्रम्य दिश उपतिष्ठते) एवं शालायाः पूर्वादिसन्धीनभिमृश्य बहिर्निष्क्रम्य दिशः प्राचीप्रमुखाश्चतस्रः केता च मा सुकेता चेत्यादिभिश्चतुर्भिर्मंत्रैः प्रदक्षिणक्रमेण प्रतिमंत्रमुपतिष्ठते स्तौति (निष्ठितां प्रपद्यते धर्मस्थूणेति) निष्ठितां निर्मितां संपूर्णामिति यावत्, प्रपद्यते प्रविशति धर्मस्थूणेत्यादिना संतु सर्वतः इत्यंतेन

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मंत्रेण । ततो ब्राह्मणभोजनमिति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ अथ शालाकर्मोच्यते । तत्र पुण्याहे मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्य स्तंभस्थानावटेषु चतुर्षु प्रत्यवटमाग्नेयकोणादारभ्य अच्युताय भौमाय स्वाहेत्यनेन मन्त्रेणैकैकामाज्याहुतिं जुहुयात् । इदमच्युताय भौमायेति प्रत्याहुति त्यागः । अथ होमक्रमेण अवटेषु तूष्णीं शिलाः स्थापयित्वा तदुपरि इमामुच्छ्रयामि भुवनस्य नाभिं वसोर्द्धारां प्रतरणीं वसूनाम् । इहैव ध्रुवां निमिनोमि शालां क्षेमे तिष्ठतु घृतमुक्षमाणा ॥ अश्वावती गोमती सूनृतावत्युच्छ्रयस्व महते सौभगाय । आ त्वा शिशुराक्रंदत्वा गावो धेनवो वाश्यमानाः ॥ आ त्वा कुमारस्तरुण आ वत्सो जगदैः सह । आ त्वा परिस्रुतः कुंभ आ दध्नः कलशैरुप ॥ क्षेमस्य पत्नी बृहती सुवासा रयिं नो धेहि सुभगे सुवीर्यम् । अश्वावद्गोमदूर्जस्वत्पर्णं वनस्पतेरिव । अभि नः पूर्यताᳬ रयिरिदमनु श्रेयो वसानः इत्यनेन मंत्रेण होमक्रमेणैव चतुर्षु अवटेषु चतुरः स्तंभानुच्छ्रयति मिनोति । स्तंभाभावे अनेनैव मंत्रेण प्रत्यवटं शिलां स्थापयेत्। अर्द्धनिष्पन्नायां शालायां तन्मध्यप्रदेशे पंचभूसंस्कारपूर्वकम् आवसथ्याग्निं स्थापयित्वा ब्रह्माणमुपवेश्य अग्नेरुत्तरत उदपात्रं प्रतिष्ठाप्य प्रणीताप्रणयनं विधाय कुशकंडिकापूर्वकं चरुं श्रपयित्वा प्रोक्षण्युत्पवनांते बहिर्निष्क्रम्य द्वारसमीपे गृहाभिमुखं स्थित्वा ब्रह्मन् प्रविशामीति ब्रह्माणमामंत्र्य प्रविशस्वेति ब्रह्मणाऽनुज्ञातः ऋतं प्रपद्ये शिवं प्रपद्य इति मंत्रेण शालां प्रविशेत् । अथ स्वासने उपविश्य उपयमनकुशानादाय समिदाधानपर्युक्षणानि कृत्वा इह रतिरिह रमध्वमिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहेति आज्याहुतिं जुहुयात् । इदमग्नये इति त्यागं विधाय उपसृजं धरुणं मात्रे धरुणो मातरं धयन् । रायस्पोषमस्मासु दीधरत्स्वाहेति मंत्रेण द्वितीयामाज्याहुतिं जुहुयात् । इदमग्नये इति त्यक्त्वा अपराश्चतस्र आहुतयः । वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान्स्वावेशो अनमीवो भवा नः । यत्त्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे स्वाहा ॥ इत्येकाम् । इदं वास्तोष्पतये ॥ १ ॥ वास्तोष्पते प्रतरणो न एधि गयस्फानो गोभिरश्वेभिरिंदो । अजरासस्ते सख्ये स्याम पितेव पुत्रान्प्रति नो जुषस्व स्वाहा ॥ इति द्वितीयाम् ।

Funding by MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

इदं वास्तोष्पतये ॥ २ ॥ वास्तोष्पते शग्मया सꣳसदा ते सक्षीमहि रण्वया गातुमत्या । पाहि क्षेम उत योगे वरन्नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः स्वाहा ॥ इति तृतीयाम् । इदं वास्तोष्पतये ॥ ३ ॥ अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन् । सखा सुशेव एधि नः स्वाहा ॥ इत्यनेन चतुर्थीं जुहुयात् । इदं वास्तोष्पतय इति चतसृषु त्यागः ॥ ४ ॥ ततः अघारावाज्यभागौ हुत्वा चरुणा अग्निर्मिद्रम् इत्यादिभिः षड्भिर्मंत्रैः षडाहुतीर्जुहुयात् । तद्यथा—अग्निर्मिद्रं बृहस्पतिं विश्वान्देवानुपह्वये । सरस्वतीं च वाजीं च वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा ॥ इदमग्नये इंद्राय बृहस्पतये विश्वेभ्यो देवेभ्यः सरस्वत्यै वाज्यै च ॥१॥ सर्पदेवजनान् सर्वान् हिमवंतꣳ सुदर्शनम् । वसूंश्च रुद्रानादित्यानीशानं जगदैः सह ॥ एतान्सर्वान् प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा ॥ इदं सर्पदेवजनेभ्यो हिमवते सुदर्शनाय वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्य ईशानाय जगदेभ्यश्च ॥२॥ पूर्वाह्णमपराह्णं चोभौ मध्यंदिना सह । प्रदोषमर्धरात्रं च व्युष्टां देवीं महापथाम् । एतान्सर्वान् प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा ॥ इदं पूर्वाह्णाय अपराह्णाय मध्यंदिनाय प्रदोषार्द्धरात्राय व्युष्टायै देव्यै महापथायै च ॥३॥ कर्त्तारं च विकर्त्तारं विश्वकर्माणमोषधीश्च वनस्पतीन् । एतान्सर्वान्प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा ॥ इदं कर्त्रे विकर्त्रे विश्वकर्मणे ओषधीभ्यो वनस्पतिभ्यश्च ॥४॥ धातारं च विधातारं निधीनां च पतिꣳ सह । एतान्सर्वान्प्रपद्येऽहं वास्तु मे दत्त वाजिनः स्वाहा ॥ इदं धात्रे विधात्रे निधीनां पतये च ॥५॥ स्योनꣳ शिवमिदं वास्तु दत्तं ब्रह्मप्रजापती । सर्वाश्च देवताः स्वाहा ॥ इदं ब्रह्मणे प्रजापतये सर्वाभ्यो देवताभ्यश्च ॥ ६ ॥ ततः स्थालीपाकेन स्विष्टकृद्धोमं विदध्यात् । ततो महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यांता नवाज्याहुतीर्हुत्वा संस्रवं प्राश्य ब्रह्मणे दक्षिणां दत्त्वा कांस्यपात्रे अनुपहते सक्षीराण्यौदुंबरपत्राणि शाद्वलं गोमयं दधि मधु घृतं कुशान् यवांश्च संभारान्कृत्वा आसनानि नागदंतादीनि उपस्थानानि देवतास्थानानि च तैः पत्रादिसंभारैः प्रोक्षेत् । अथ पूर्वे संधौ—श्रीश्च त्वा यशश्च पूर्वे संधौ गोपायेताम् इति मंत्रेण अभिमर्शनं करोति । ततो दक्षिणे संधौ—यज्ञश्च त्वा दक्षिणा च दक्षिणे संधौ

Digitized by eGangotri

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

गोपायेतामिति । अनंतरं पश्चिमे संधौ—अन्नं च त्वा ब्राह्मणाश्च पश्चिमे संधौ गोपायेतामिति । अथोत्तरे संधौ ऊर्क् च त्वा सूनृता चोत्तरे संधौ गोपायेतामिति । अथ गृहान्निष्क्रम्य वक्ष्यमाणैः मंत्रैः यथालिंगं दिश उपतिष्ठते । केता च मा सुकेता च पुरस्ताद्गोपायेतामित्यग्निर्वै केताऽऽदित्यः सुकेता तौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु तौ मा पुरस्ताद्गोपायेतामिति मंत्रेण प्राचीं दिशमुपस्थाय । अथ दक्षिणतः—गोपायमानं च मा रक्षमाणा च दक्षिणतो गोपायेतामित्यहर्वै गोपायमानर्ठं रात्री रक्षमाणा तै प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु ते मा दक्षिणतो गोपायेतामिति मन्त्रेण दक्षिणां दिशमुपस्थाय । अथ पश्चात्—दीदिविश्च मा जागृविश्च पश्चाद् गोपायेतामित्यन्नं वै दीदिविः प्राणो जागृविस्तौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु तौ मा पश्चाद्गोपायेतामिति मंत्रेण पश्चिमामुपस्थाय । अथोत्तरतः—अस्वप्नश्च माऽनवद्राणश्चोत्तरतो गोपायेतामिति चंद्रमा वा अस्वप्नो वायुरनवद्राणस्तौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु तौ मोत्तरतो गोपायेतामिति मंत्रेण उत्तरां दिशम् उपतिष्ठते । ततः समाप्तायां शालायां ज्योतिर्विदुपदिष्टे पुण्येऽहनि ' प्रवेशे नववेश्मनः ' इति वचनात् मातृपूजाभ्युदयिके विधाय ब्राह्मणैः कृतस्वस्त्ययनो मंगलतूर्यगीतशांतिपाठेन सजलकलशब्राह्मणपुरःसरः शुक्लमाल्यानुलेपनस्तादृशसकलपुत्रपौत्रादिसमेतः सुशकुनसूचिताभ्युदयस्तोरणाढ्यां शालां द्वारेण प्रविशति धर्मस्थूणाराजर्ठं श्रीस्तूपमहोरात्रे द्वारफलके । इंद्रस्य गृहा वसुमंतो वरूथिनस्तानहं प्रपद्ये सह प्रजया पशुभिः सह ॥ यन्मे किंचिदस्त्युपहूतः सर्वगणसखायसाधुसंवृतः । तां त्वा शालेऽरिष्टवीरा गृहान्नः संतु सर्वतः इत्यनेन प्रविशेत् । ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ इति शालाकर्म ॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये तृतीयकाण्डे

चतुर्थी कण्डिका ॥ ४ ॥

अथातो मणिकावधानम् ॥ १ ॥ उत्तरपूर्वस्यां दिशि यूपवदवटं खात्वा कुशानास्तीर्याक्षतानरिष्टकाठर्ञ्श्चान्यानि चाभिमंगलानि च तस्मिन् निनोति

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मणिकर्ठ समुद्रोऽसीति ॥ २ ॥ अप आसिंचति आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्वः क्रतुं च भद्रं बिभृथामृतं च। रायश्च स्थ स्वपत्यस्य पत्नीः सरस्वती तद्गृणते वयोऽधादिति ॥ ३ ॥ आपो हि ष्ठेति च तिसृभिः ॥ ४ ॥ ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

(अथातो मणिकावधानम्) अथ शालाकर्मानंतरं यतः शालायां मणिकेन भवितव्यम्, अतः मणिकावधानं व्याख्यास्यते (उत्तरपूर्वस्यां दिशि यूपवदवटं खात्वा कुशानास्तीर्याक्षतानरिष्टकाठंश्चान्यानि चाभिमंगलानि च तस्मिन् मिनोति मणिकर्ठ समुद्रोऽसीति) तत्र शालाया उत्तरपूर्वस्याम् ऐशान्यां दिशि यूपवत् अभ्यादानपरिलेखनपूर्वकमवटं मणिकबुध्नावस्थानपर्याप्तं गर्तं खात्वा निखाय ततः प्राचः पांसूनपोह्यावटस्योपरि प्रागग्रान् दीर्घान् कुशानास्तीर्य स्तीर्त्वा अक्षतान्यवान् अरिष्टकान् अरिष्टफलानि अन्यानि च अभिमंगलानि ऋद्धिवृद्धिसिद्धार्थकादीनि चास्तीर्य ओप्य । चकारः समुच्चयार्थः । तस्मिन्नवटे मणिकम् उदकधानीं मिनोति स्थापयति समुद्रोऽसि नभस्वानार्द्रदानुः शंभूरित्येतावता मंत्रेण (अप आसिंचत्यापो रेवतीः क्षयथा हि वस्वः क्रतुं च भद्रं बिभृथामृतं च। रायश्च स्थ स्वपत्यस्य पत्नीः सरस्वती तद्गृणते वयोऽधादिति) तस्मिन्मणिके अपः उदकं नद्यादेः अशूद्राहृतम् आसिंचति आपो रेवतीरिति मंत्रेण प्रक्षिपति (आपो हि ष्ठेति च तिसृभिः) आपो हि ष्ठा मयोभुव इत्यादिभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः पुनर्मणिके सकृदप आसिंचति (ततो ब्राह्मणभोजनम्) इति सूत्रार्थः । अथ पद्धतिः । ततो मणिकावधाननिमित्तं मातृपूजापूर्वकम् आभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा अग्नेरीशानप्रदेशे देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे नार्यसीति मंत्रेणाश्रिमादाय इदमहर्ठ रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तामीत्यवटं भांडानुमानं परिलिख्य उदकस्पर्शं कृत्वा खात्वा प्राचः पांसूनपास्य कुशानास्तीर्य अक्षतान् अरिष्टकान् ऋद्धिवृद्धिहरिद्रादूर्वासितसर्षपादिमंगलद्रव्यं निक्षिप्य तदुपरि समुद्रोऽसि नभस्वानार्द्र-

Digitized by eGangotri

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

दानुः शंभूरित्येतावता मंत्रेण मणिकमवटे अवधाय आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्वः क्रतुं च भद्रं बिभृथामृतं च । रायश्च स्थ स्वपत्यस्य पत्नीः सरस्वती तद्गृणते वयोऽधात् इत्यनेन मंत्रेण आपो हि ष्ठा मयोभुव इत्यादिऋचेन च सकृत् मणिके अप आसिंचति ब्राह्मणमेकं च भोजयेदिति मणिकावधानम् ॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये तृतीयकांडे पञ्चमी कंडिका ॥ ५ ॥

अथातः शीर्षरोगभेषजम् ॥ १ ॥ पाणी प्रक्षाल्य भ्रुवौ विमार्ष्टि चक्षुभ्र्यार्ठं श्रोत्राभ्यां गोदानाच्छ्बुकादधि । यक्ष्मठं शीर्षण्यठं रराटाद्विवृहामीमिति ॥ २ ॥ अर्धं चेदवभेदक विरूपाक्ष श्वेतपक्ष महायशः । अथो चित्रपक्ष शिरो माऽस्याभिताप्सीदिति ॥ ३ ॥ क्षेम्यो ह्येव भवति ॥ ४ ॥ ६ ॥

(अथातः शीर्षरोगभेषजम्) अथ मणिकावधानानंतरं शिरोरोगवान् किंचित्कर्म कर्तुं न शक्नोति अतः शीर्षणि मूर्धनि रोगस्तस्य भेषजं प्रतीकारः व्याख्यास्यते (पाणी प्रक्ष्याल्य भ्रुवौ विमार्ष्टि चक्षुभ्र्यार्ठं श्रोत्राभ्यां गोदानाच्छ्बुकादधि । यक्ष्मठं शीर्षण्यठं रराटाद्विवृहामीममिति) यदि स्वस्य परस्य वा शिरसि पीडा भवति तत्र पाणी स्वकीयौ हस्तौ प्रक्षाल्य अद्भिरवनेज्य भ्रुवौ युगपत्ताभ्यां पाणिभ्यां विमार्ष्टि प्रोक्षति, अन्यस्य वा स्वयं करोति चक्षुभ्र्यार्ठं श्रोत्राभ्यां गोदानाच्छ्बुकादधि । यक्ष्मठं शीर्षण्यठं रराटाद्विवृहामीममित्यनेन मंत्रेण (अर्द्धं चेदवभेदक विरूपाक्ष श्वेतपक्ष महायशः । अथो चित्रपक्ष शिरो माऽस्याभिताप्सीदिति) अर्द्धं चेत् शीर्षं व्यथते तदा पूर्ववत् पाणी प्रक्षाल्य दक्षिणेन पाणिना यदि शिरसो दक्षिणभागे रुक् तदा दक्षिणं वामे वामम् अवभेदक विरूपाक्ष श्वेतपक्ष महायशः । अथो चित्रपक्ष शिरो माऽस्या-

Funding by IKS-MoE

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

भिताप्सीदित्यनेन मंत्रेण एकां भ्रुवं विमार्ष्टि (क्षेम्यो ह्येव भवति) हि स्फुटम् एवं कृते क्षेम्यः शिरोरोगरहित एव भवति ॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये तृतीयकाण्डे षष्ठी कण्डिका ॥ ६ ॥

उतूलपरिमेहः ॥ १ ॥ स्वपतो जीवविषाणे स्वं मूत्रमासिच्यापसलवि त्रिः परिषिंचन्परीयात् परि त्वा गिरेरहं परि मातुः परि स्वसुः । परि पित्रोश्च भ्रात्रोश्च सख्येभ्यो विसृजाम्यहम् ॥ उतूल परिमीढोऽसि परिमीढः क्व गमिष्यसीति ॥ २ ॥ स यदि भ्रम्याद्दावाग्निमुपसमाधाय घृताक्तानि कुशेण्ड्वानि जुहुयात् परि त्वा ह्वलनो ह्वल निर्वृत्तेन्द्र वीरुधः । इन्द्रपाशेन सित्वा मह्यं मुक्त्वाऽथान्यमानयेदिति ॥ ३ ॥ क्षेम्यो ह्येव भवति ॥ ४ ॥ ७ ॥

(उतूलपरिमेहः) उतूलस्य दुर्विनीतस्य दासस्य परि समंतात् मेहः सेवनं वशीकरणं कर्म कथ्यते । तद्यथा (स्वपतो जीवविषाणे स्वं मूत्रमासिच्यापसलवि त्रिः परिषिंचन्परीयात्परि त्वा गिरेरहं परि मातुः परि स्वसुः । परि पित्रोश्च भ्रात्रोश्च सख्येभ्यो विसृजाम्यहम् ॥ उतूल परिमीढोऽसि परिमीढः क्व गमिष्यसीति) ततः स दासः यदा स्वपिति तदा गवादेः पशोर्जीवतः विषाणे शृंगे स्वं मूत्रम् आसिच्य सिक्त्वा तस्य स्वपतः दासस्य अपसलवि अप्रादक्षिण्येन विषाणस्थं मूत्रं परि समंतात् सिंचन् उक्षन् त्रिः त्रीन्वारान् परीयात् परिभ्रमेत् परि त्वा गिरेरहं परि मातुः परि स्वसुः । परि पित्रोश्च भ्रात्रोश्च सख्येभ्यो विसृजाम्यहम् ॥ उतूल परिमीढोऽसि परिमीढः क्व गमिष्यसीत्यनेन मंत्रेण (स यदि भ्रम्याद्दावाग्निमुपसमाधाय घृताक्तानि कुशेंड्वानि जुहुयात् परि त्वा ह्वलनो ह्वल निर्वृत्तेन्द्र वीरुधः । इंद्रपाशेन सित्वा मह्यं मुक्त्वाऽथान्यमानयेदिति) स दासः यदि अस्मिन्कर्मणि कृतेऽपि भ्रम्यात् स्वेच्छया विचरेत्तदा तद्वश्यार्थमिदं कर्म कुर्यात् । तद्यथा

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

पँचभूसंस्कारपूर्वकं दावाग्निं वनदहनं स्थापयित्वा ब्रह्मोपवेशनादिपर्युक्षणांते आघारावाज्यभागौ महाव्याहृतिसर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यस्विष्टकृदंताश्चतुर्दशाहुतीर्हुत्वा कुशेंद्वानि कुशानाम् इंद्वानि कुंडलाकाराणि पत्राणि घृताक्तानि त्रीणि जुहुयात्। परि त्वा ह्वलन इत्यादिना अथान्यमानयेदित्यन्तेन मंत्रेण सकृदेव जुहुयात्। इदमिंद्रायेति त्यागः। ततः संस्रवप्राशनादि ब्रह्मणे दक्षिणादानांतं कर्म कुर्यात् (क्षेम्यो ह्येव भवति) अस्मिन् कर्मणि कृते हि स्फुटं क्षेम्यः वश्यः दास एव भवति संपद्यते॥ इत्युलूलदासवश्यकर्म॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये तृतीयकांडे सप्तमी कंडिका॥ ७॥

शूलगवः॥ १॥ स्वर्ग्यः पशव्यः पुत्र्यो धन्यो यशस्य आयुष्यः॥ २॥ औपासनमरण्यर्ष्टिं हत्वा वितानर्ष्टिं साधयित्वा रौद्रं पशुमालभेत॥ ३॥ साण्डम्॥४॥ गौर्वा शब्दात्॥५॥ वपार्ष्टिं श्रपयित्वा स्थालीपाकमवदानानि च रुद्राय वपामन्तरिक्षाय वसार्ष्टिं स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि जुहोत्यग्नये रुद्राय शर्वाय पशुपतय उग्रायाशनये भवाय महादेवायेशानायेति च॥ ६॥ वनस्पतिस्विष्टकृदंते॥७॥८॥ दिग्व्याघारणम्॥ ९॥ व्याघारणांते पत्नीः संयाजयंतीन्द्राण्यै रुद्राण्यै शर्वाण्यै भवान्या अग्निं गृहपतिमिति॥ १०॥ लोहितं पालाशेषु कूर्चेषु रुद्रायसेनाभ्यो बलिर्ष्टिं हरति यास्ते रुद्र पुरस्तात्सेना-

Funding by IKS-MoE

१ केचित्प्रथमान्तं वनस्पतिरिति पठन्ति।

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

स्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः । यास्ते रुद्र दक्षिणतः सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः । यास्ते रुद्र पश्चात्सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः । यास्ते रुद्रोत्तरतः सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः । यास्ते रुद्रोपरिष्टात्सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः । यास्ते रुद्राधस्तात्सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नम इति ॥ ११ ॥ ऊवध्यं लोहितलिप्तमग्नौ प्रास्यत्यधो वा निखनति ॥ १२ ॥ अनुवातं पशुमवस्थाप्य रुद्रैरुपतिष्ठते प्रथमोत्तमाभ्यां वाऽनुवाकाभ्याम् ॥ १३ ॥ नैतस्य पशोर्ग्रामर्ठं हरन्ति ॥ १४ ॥ एतेनैव गोयज्ञो व्याख्यातः ॥ १५ ॥ पायसेनानर्थलुप्तः ॥ १६ ॥ तस्य तुल्यवया गौर्दक्षिणा ॥ १७ ॥ ८ ॥

(शूलगवः स्वर्ग्यः पशव्यः पुत्र्यो धन्यो यशस्य आयुष्यः) अथ स्वर्गादिकामस्य शूलगवाख्यं कर्म यागविशेषमनुविधास्यन्नाह शूलगव इति । स च स्वर्ग्यः स्वर्गाय हितः यशस्यः यशसे हितः पुत्र्यः पुत्रेभ्यो हितः धन्यः धनाय हितः यशस्यः यशसे हितः आयुष्यः आयुषे हितः । अयमर्थः । यदा यजमानः स्वर्गपशुपुत्रधनयशआयुष्याद्यन्यतमकामो भवति तदाऽनेन शूलगवाख्येन कर्मणा यजेत अनेककामानां युगपदुत्पत्त्यसंभवात् (औपासनमरण्यठं हत्वा वितानठं साधयित्वा रौद्रं पशुमालभेत साण्डम्) औपासनमावसथ्यम् अरण्यमटवीं नीत्वा तत्र वितानं त्रेताग्निविन्यासं साधयित्वा शुल्वोक्तप्रकारेण विरचय्य रौद्रं रुद्रो देवता अस्येति रौद्रस्तं रौद्रं पशुं छागम् आलभेत संज्ञपयति । कथंभूतम् ? सांडं सह अंडाभ्यां वर्त्तते इति साण्डस्तम् अनपुंसकमित्यर्थः (गौर्वा शब्दात्) वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । नैव छागः

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

पशू रौद्रः, अपितु सांडो गौः । कुतः ? शब्दात् शूलगव इत्येतस्माच्छब्दात् । (वपाठ्ं श्रपयित्वा स्थालीपाकमवदानानि च) वपां श्रपयित्वा पक्त्वा स्थालीपाकम् अवदानानि च हृदयादीनि सहैव श्रपयित्वा । ननु पशुतंत्रे विहृत्य शामित्रेऽग्नौ अवदानश्रपणं, वपाश्रपणं चाहवनीये दृष्टम्, अत्र तन्मा भूदिति सह श्रपणमुच्यते स्थालीपाकमवदानानि चेति (रुद्राय वपामंतरिक्षाय वसां) तत्र रुद्राय वपां जुहोति अंतरिक्षाय वसां जुहोति । अत्र जुहोतीत्युभयत्राध्याहारः । (स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि जुहोत्यग्नय इत्यादि) अवदानहोमावसरे हृदयादीन्यवदानानि स्थालीपाकेन चरुणा मिश्राणि संयुतानि जुहोति अग्नौ प्रक्षिपति नवकृत्वः अग्नये स्वाहा इत्येवमादिभिर्नवभिर्मंत्रैः (वनस्पतिस्विष्टकृदंते दिग्व्याघारणं) वनस्पतिश्च स्विष्टकृच्च वनस्पतिस्विष्टकृतौ तयोर्वनस्पतिस्विष्टकृतोरंते दिशां व्याघारणं कर्त्तव्यं तच्च व्याघारणं वसयैव कुर्यात् । तत्र वनस्पतिहोमः स्विष्टकृद्धोमादर्वाक् पृषदाज्येन भवति, पशौ तथा दृष्टत्वात् । स्विष्टकृद्धोमश्च सर्वावदानपक्षे त्र्यंगेभ्यः । असर्वावदानपक्षे तेभ्य एवावशिष्टेभ्यः । अत्र सूत्रे व्याघारणमेव निबद्धं, तत्र द्रव्यदेवतापेक्षायां सर्वपशुप्रकृतिभूताग्नीषोमीये दर्शनात् वसा द्रव्यं, दिशो देवता व्याघारणधर्मतया लभ्यन्ते (व्याघारणांते पत्नीः संयाजयंतीन्द्राण्यै रुद्राण्यै शर्वाण्यै भवान्या अग्निं गृहपतिमिति) व्याघारणस्य दिशामभिघारणस्य अंतेऽवसाने पत्नीः पंच वक्ष्यमाणाः संयाजयंति जाघन्या पर्श्वंगेन । कथम् ? इन्द्राण्या इत्यादिभिः पंचभिर्मंत्रैः स्वाहाकारांतैः प्रतिमंत्रम् (लोहितं पालाशेषु कूर्चेषु रुद्रायसेनाभ्यो बलिठ्ं हरति यास्ते रुद्रेत्यादि) ततो महाव्याहृत्यादिहोमांते लोहितं तस्यैव पशो रुधिरं पालाशेषु पलाशपत्रेषु कूर्चेषु आसनेषु प्राक्संस्थेषु उदक्संस्थेषु वा रुद्रायसेनाभ्यः रुद्राय देवतायै सेना रुद्रायसेनाः । अलुक्समासः । ताभ्यो बलिमुपहारं हरति ददाति यास्त इत्यादिभिः षड्भिर्मंत्रैः षट्सु पलाशकूर्चेषु प्रतिमंत्रं प्रत्येकम् (ऊवध्यं लोहितलिप्तमग्नौ प्रास्यति अधो वा निखनति) ऊवध्यं पुरीषाधानं पोटीति प्रसिद्धं लोहितेन रक्तेन लिप्तं संसृष्टं लोहितलिप्तम् अग्नौ आहवनीये प्रास्यति प्रक्षिपति वा अधः भूमौ निखनति निदधाति

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

(अनुवातं पशुमवस्थाप्य रुद्रैरुपतिष्ठते प्रथमोत्तमाभ्यां वाऽनुवाकाभ्याम्) अनुवातं वातमनु लक्ष्यीकृत्य वाताभिमुखमित्यर्थः । पशुम् अवशिष्टं पशुशरीरम् अवस्थाप्य निधाय रुद्रैर्नमस्त इत्यध्यायेनाम्नातैः रुद्रमंत्रैः उपतिष्ठते स्तौति । यद्वा प्रथमोत्तमाभ्यामनुवाकाभ्यां मंत्रसमुदायाभ्यां तत्र प्रथमोऽनुवाकः नमस्त इत्यारभ्य षोडशर्चैः, उत्तमः अंतिमः द्व्यापे अंधसस्पत इत्यारभ्य विंशतिकंडिकात्मकः (नैतस्य पशोर्ग्रामठिं हरन्ति) एतस्य रौद्रस्य पशोर्मांसं ग्रामं न हरंति ग्रामं प्रति न नयंति याज्ञिकाः । किंतु अरण्य एवोत्सृजंति (एतेनैव गोयज्ञो व्याख्यातः) एतेनैव शूलगवेनैव यज्ञेन गोयज्ञो गोयज्ञनामधेयो यागः व्याख्यातः कथितः । तत्र द्रव्यविशेषमाह (पायसेनानर्थलुप्तः) पायसेन पयसा संसिद्धेन चरुणा अनर्थलुप्तः शूलगवप्रधानदेवताहोमलोपरहितः (तस्य तुल्यवया गौर्दक्षिणा) तस्य पशोः तुल्यवयाः शूलगवपशोः वयसा तुल्यं समं वयो जन्मातिक्रांतकालो यस्य गोः स तुल्यवया गौः गोपुंगवः दक्षिणा परिक्रयद्रव्यं ब्रह्मणे देयमिति सूत्रार्थः ॥ अथ प्रयोगः ॥ स्वर्गपशुपुत्रधनयशआयुष्कामानां शूलगवपशुबंधो विहितः । तत्र मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा औपासनाग्निमादायारण्यं गच्छेत् । तत्र शुचौ देशे गार्हपत्यायतनं सप्तविंशत्यंगुलं वृत्तं विधाय तन्मध्यनिखातशंकोः अष्टौ एकादश द्वादश वा स्वकीयानि पदानि प्राचीं दिशं गत्वा तदंते शंकुं निखाय तयोः शंकोः उभयतःपाशां रज्जुं प्रसार्याहवनीयायतनं रचयेत् । तद्यथा—"यावत्प्रमाणा रज्जुः स्यात्तावानेवागमो भवेत् । आगमार्द्धे च शंकुः स्यात्तदर्द्धे च निरंछनम् " इति शुल्ववचनानुसारेण । अत्रायं रचनाप्रकारः । पूर्वस्माच्छंकोः द्वादशांगुष्ठपर्वपरिमितं देशं पूर्वतः पश्चिमतश्च परित्यज्य तत्र शंकुद्वयं निखाय चतुर्विंशत्यंगुलां रज्जुं परिमाय तावतीमेवाधिकां गृहीत्वा उभयतः पाशौ कृत्वा रज्जोरागमार्धे शंकुस्थानं सूत्रादिनाऽङ्कयित्वा अपरागमार्द्धं निरंछनम् आकर्षणसूत्रगुणमोप्य पूर्वार्द्धापरार्द्धान्तयोः शंकोः तस्या रज्ज्वाः पाशद्वयं निक्षिप्य निरंछनेन गुणेन दक्षिणत आकृष्य शंकुस्थाने शंकुं निखाय पुनस्तामेव रज्जुमुत्तरतो नीत्वा तथैवाकृष्य शंकुस्थाने अपरं

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

शंकुं निखनेत् । अथ रज्ज्वाः पाशौ परिवर्त्य पूर्ववत् निरंछनगुणेन दक्षिणत आकृष्य शंकुस्थाने शंकुं निखाय पुनस्तामेव रज्जुमुत्तरतो नीत्वा तथैवाकृष्य शंकुस्थाने शंकुं निखनेत् । एवं चतुरस्रं चतुर्विंशत्यंगुलायामविस्तारमाहवनीयायतनं संपद्यते। ततो गार्हपत्याहवनीयांतरालसंमितां रज्जुमागमय्य तां च रज्जुं षड्गुणां सप्तगुणां वा विधाय षष्ठांशं सप्तमं वा तत्राधिकं निक्षिप्य प्रसार्य त्रिगुणीकृत्य अपरवितृतीये शंकुस्थानज्ञानार्थमंकयित्वा गार्हपत्याहवनीयमध्यगतयोः शंक्वोः पाशौ प्रतिमुच्य गार्हपत्यायतनात् दक्षिणत आकृष्य अपरवितृतीये शंकुं निखाय तस्मिञ्छंकौ अन्यरज्जुपाशं प्रतिमुच्य षोडशांगुलानि परिमाय वृत्तमंडलं विरचय्य तन्मध्यशंकोश्चत्वार्यंगुलान्युत्तरतः परित्यज्य तत्र पूर्वापरायतां मंडलसंमितां रज्जुं निपात्य रेखामुल्लिखेत् । एवं धनुराकृति दक्षिणाग्न्यायतनं संपद्यते । अथ तामेव रज्जुं परिवर्त्य आहवनीयादुत्तरतः वितृतीयेनाकृष्य वितृतीयस्थाने उत्करं कुर्यात् । एवं वितानं साधयित्वा तेषु पंचभूसंस्कारान्कृत्वा गार्हपत्यायतने औपासनाग्निं स्थापयित्वा मृन्मयेन पात्रेण गार्हपत्यैकदेशमादायावहनीयायतने आहवनीयं प्रणयेत् । तत एवमेव गार्हपत्यात् दक्षिणाग्निखरे दक्षिणाग्निम् आहवनीयस्य दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्य शूलगवेन रौद्रेण पशुनाऽहं यक्ष्ये तत्र मे त्वं ब्रह्मा भवेति ब्रह्माणं प्रार्थ्य भवामीति तेनोक्ते आसने तम् उपवेश्य उत्तरतः प्रणीताः प्रणीय पवित्रच्छेदनानि पवित्रे प्रोक्षणीपात्रं वज्रम् अंतर्द्धानतृणं चेत्येतानि पंच आसादयेत् । ततः रज्जुं शंकुं शम्याम् अभ्रिं पुरीषाहरणम् उदकं सिकताः आच्छादनवस्त्रम् इत्यष्टौ उपकल्पयेत् । ततः पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः संस्कृत्य वज्रमंतर्द्धानतृणं च प्रोक्ष्य प्रोक्षणीं निधाय वस्त्रमादाय वेदीं मिमीते स्फ्येन । आहवनीयस्य दक्षिणतः प्राचीं त्र्यरत्निं पश्चिमतश्चतुररत्निम् उत्तरतस्त्र्यरत्निं पूर्वतश्च त्र्यरत्निम् इत्येवं परिमितां वेदिं त्रिभिः कुशैः परिसमुह्य उत्तरतो वज्रेणोत्करं परिलिख्य तदंतिके वज्रं निधाय तदुपरि वेदितृणं कृत्वा सतृणं वज्रमादाय दक्षिणहस्तेन सव्ये पाणावाधाय दक्षिणेनालभ्य तेन वज्रेण पृथिवीमात्मानं वा संस्पृशन् वेद्यामुदगग्रं तृणं निधाय तदुपरि तेन प्रहृत्य तद-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

ग्रेण पुरीषमादाय वेदिं प्रेक्ष्य पुरीषमुत्करे कृत्वा पुनस्तथैव प्रहृत्य पुरीषमादाय वेदिं प्रेक्ष्यासुं पुरीषमुत्करे करोति । एवमेव द्वितीयं करोति । पुरीषकरणांते दक्षिणोत्ताराभ्यां पाणिभ्याम् उत्करेऽभिन्यासं करोति । ततस्तृतीयं तथैव प्रहरणादि चतुर्थं कृत्वा ब्रह्मन् पूर्वं परिग्रहं परिग्रहीष्यामीत्यामंत्रितेन ब्रह्मणा परिगृहाणेत्यनुज्ञातः स्फ्येन वेदिं दक्षिणतः प्राचीं परिगृह्य पश्चिमतः उदीचीम् उत्तरतः प्राचीं परिगृह्णाति । अथ वेद्यां प्राचीस्तिस्रो लेखा उल्लिख्य अनामिकांगुष्ठाभ्यां दक्षिणाप्रभृतिभ्यो लेखाभ्यः पृथक् पृथक् पुरीषमादायोत्करे प्रक्षिप्य क्रमेण लेखाः संस्पृशति । तेऽत्रैते वेदिमानादिपदार्थाः स्वयंकर्तृकाः मंत्ररहिताश्च ऋत्विगंतराभावात्समाम्नायाभावाच्च । अथाहवनीयस्य पुरस्ताद्दुत्तरवेदिस्थाने पंचभूसंस्कारान्कृत्वा पूर्वार्द्धे शंकुं निखाय द्वात्रिंशदंगुलां शम्यामादाय चतुरस्राम् उत्तरवेदिं शम्यामात्रीं मिमीते। ततस्तयैव शम्ययारुत्तरवेदेः उत्तरतश्चात्वालं मिमीते । तद्यथा—पश्चादुदीचीं शम्यां निपात्य स्फ्येन तावतीं लेखामुल्लिखेत् । तथैव पुरस्तादुदीचीं दक्षिणतः प्राचीं दक्षिणतः प्रतीचीं च शम्यां निपात्य रेखाम् उल्लिखेत् । एवं चतुरस्रशम्याप्रमाणं चात्वालं संपद्यते । ततश्चात्वालमध्ये स्फ्याग्रेण प्रहृत्य पुरीषमादाय उत्तरवेदौ शंकुसमीपे प्रक्षिप्य अभिन्यासं निधाय पुनरेवं द्विरपरं प्रहृत्य पुरीषमादायोत्तरवेदौ पुरीषप्रक्षेपमभिन्यासं च कृत्वा चतुर्थवेलायाम् अध्वर्या चात्वालं खात्वा यावता पुरीषेण शम्यामात्री उत्तरवेदिः ऊर्ध्वा पूर्यते तावत्पुरीषं पुरीषाहरणेन चात्वालादादाय प्रक्षिपेत् । एवमुत्तरवेदिं रचयित्वा मध्ये प्रादेशमात्रीं चतुरस्रां नाभिं कृत्वा प्रोक्षणीभिः प्रोक्ष्य सिकतामुपकीर्य वाससाऽऽच्छादयति । अथ गार्हपत्ये पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्य पंचगृहीतं गृहीत्वा आज्यप्रोक्षण्याऽऽहवनीये सोपयमनीकाधिश्रिते इध्मस्थाग्रीनुद्यम्य उत्तरवेदिसमीपं गत्वा पुरस्तात्पश्चाद्दक्षिणत उत्तरतश्चोत्तरवेदिं प्रोक्षणीभिः प्रोक्ष्य प्रोक्षणीशेषमुत्तरवेदेः आग्नेयकोणसमीपे बहिर्वेदीं निनीय पंचगृहीतेनाज्येन नाभिं व्याघारयति कोणे हिरण्यं पश्यन् । यथा पूर्वदक्षिणस्यां स्रुक्त्याम् आधायोत्तरापरस्यां ततो दक्षिणापरस्यां ततः पूर्वोत्तरस्यां मध्ये चाधाय शेषमाज्यं स्रुवमुद्यम्योर्ध्वमुत्क्षिपति ।

Digitized by eGangotri

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

ततो नाभिं पौतुदारवैः परिधिभिः परिदधाति। तद्यथा। प्रथमम् उदग्ग्रेण पाश्चिमतः, ततः प्राग्ग्रेण दक्षिणतः, पुनः प्राग्ग्रेणोत्तरतः, ततो नाभिमध्ये गुग्गुलुं सुगंधि तेजनं वृष्णेस्तुकाः शीर्षण्याः तदभावेऽन्या निदधाति। तदुपरि उपयमनीगतमग्निं स्थापयति। उपयमनीं च तत्समीपे निवपति चात्वाले वा। प्रणीयमानमाग्निं ब्रह्माऽनुगच्छति। ततो यजमानः प्रणीता उत्तरवेदेः उत्तरेण कुशासने प्रणीयाहवनीयं परिस्तीर्य गार्हपत्यं च पात्राण्यासादयति आज्यस्थाली संमार्गकुशाः सन्नहनावच्छादनानि परिधयः उपयमनकुशाः समिधः स्रुव आज्यं वपाश्रपण्यौ चरुस्थाली शूलम् उखा तंडुलाः दक्षिणार्थं तुल्यवया गौश्चेति। अथोपकल्पनीयान्युपकल्पयति बर्हिः प्लक्षशाखाः पलाशशाखा त्रिगुणरशना उपाकरणतृणं द्विगुणरशना गोपशुः असिः पात्रेजनीः दधि हिरण्यशकलानि षट्पलाशपत्राणि चेति। ततः आसादनक्रमेण पात्राणि प्रोक्षति। रुद्राय त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तंडुलान्प्रोक्षति। आज्यस्थाल्यामाज्यं निरुप्य गार्हपत्येऽधिश्रित्य पर्यग्नि कुर्यात्। ततो वेदिं मध्यसंगृहीतामभ्या खात्वा ब्रह्मन्नुत्तरं परिग्रहं परिग्रहीष्यामीति ब्रह्माणमामंत्र्य परिगृहाणेति तेन अनुज्ञातः पूर्ववत्स्फ्येन दक्षिणपश्चिमोत्तरतो वेदिं परिगृह्याऽनुमार्ष्टि। आहवनीयमपरेण प्रोक्षणीरासाद्य प्रणीतोदकेन पाणी अवनिज्य प्रणीतानां पश्चिमतः प्राग्ग्रं स्फ्यं निधाय तदुपरि इध्माबर्हिषी आसादयति। ततः स्रुवं प्रतप्य संमृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यात्। आज्यमुद्वास्य प्रोक्षणीनामपरेण कृत्वा उत्पूयावेक्ष्य प्रोक्षणीरुत्पूय वेदिं प्रोक्ष्य बर्हिश्च प्रोक्ष्य प्रोक्षण्येकदेशेन बर्हिर्मूलानि सिक्त्वा बर्हिर्विस्रंस्य संनहनं च विस्रंस्य दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ निधाय संनहनावच्छादनैरवच्छाद्य वेदिं स्तृणाति। तद्यथा। बर्हिःपूलकं त्रिधा विभज्य प्रथमं भागं दक्षिणेनोत्थाप्यांके कृत्वा द्वितीयं भागं दक्षिणेनोत्थापितं सव्येन संगृह्य अंकस्थितं प्रथमभागं दक्षिणेनादाय वेद्यां स्तृणात्युदक्संस्थम्। तथैव तृतीयं भागं गृहीत्वा अंके कृत्वा सव्यस्थितं दक्षिणेनादाय अंकगतं सव्येन संगृह्य पूर्वस्तृतबर्हिर्मूलानि द्वितीयबर्हिर्भागाग्रैश्छादयन् स्तीर्त्वा तृतीयभागं दक्षिणेनादाय स्फ्योपग्रहेण तथैव

Funding by IKS-MoE

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

स्तृणाति पश्चादपवर्गम् । तत उपरि प्लक्षशाखाः स्तृणाति । अथाहवनीयं कल्पयति । ततो मध्यमदक्षिणोत्तरान्परिधीन् आहवनीये परिधाय आहवनीयमवेक्ष्य अग्रेणाहवनीयं परीत्य पलाशशाखां निखनति । तां त्रिगुणरशनया त्रिः परिव्ययति । तत्र शकलमुपगूहति । रुद्राय त्वोपाकरोमीत्युपाकरणतृणेन पशुमुपाकरोति । ततो द्विगुणरशनयाऽन्तरा शृंगं पशुं बद्धा रुद्राय नियुनज्मीति शाखायां नियुनक्ति । अथ रुद्राय त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति पशुं प्रोक्षणीभिः प्रोक्ष्य शेषम् आस्य उपगृह्य अधस्ताद्युपोक्षति । तत उपयमनकुशानादाय समिधोऽभ्याधाय प्रोक्षणीभिः पर्युक्ष्य पूर्वाधारमाघार्य उत्तराधारांते स्रुवाग्रेण ललाटांसश्रोणिषु पशुं समनक्ति । ततः स्रुवाग्राक्ताभ्यां स्वर्वसिभ्यां पशोर्ललाटमुपस्पृशति । स्वरुमवगूह्य असिम् एकतः घृतेनाभ्यज्य निदध्यात् । अथ चात्वालस्योत्तरतः स्फ्येन शामित्राय परिलिख्य आहवनीयस्योल्मुकेन पश्चाज्यशामित्रदेशशाखाचात्वालाहवनीयान् पर्यग्नि कुर्यात्त्रिः । उल्मुकमाहवनीये प्रक्षिप्य तावत्प्रतिगच्छेत् । पुनराहवनीयादुल्मुकमादाय पशुं कंठे बद्धा वपाश्रपणीभ्यामन्वारभ्य उदङ्नयेत् । तत्र वेदितृणद्वयमादाय शामित्रे उल्मुकं निधाय शामित्रस्य पश्चात् एकं तृणम् आस्तीर्य तत्र पशुं प्राक्शिरसं प्रत्यक्शिरसम् उदक्पादं वा निपात्य अवाङ्यमानं मुखं संगृह्य तमनेन शामित्रेण संज्ञपयति । सत्यन्यस्मिन् पुरुषे शमितरि यजमान आहवनीयं प्रत्येत्य पूर्णाहुतिवदाज्यं संस्कृत्य स्वाहा देवेभ्यः इत्येकामाज्याहुतिमाहवनीये हुत्वा संज्ञप्ते पशौ देवेभ्यः स्वाहेति तेनैवाज्येन अपरां हुत्वा तूष्णीमपराः पंच जुहोति । अथ वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीं चात्वाले प्रास्य पात्नेजनीभिः पशोः प्राणशोधनं स्वयमेव करोति । तद्यथा मुखं नासिके चक्षुषी द्वे कर्णौ द्वौ नाभिं मेढ्रं पायुं संहृत्य पादान् एकैकं पात्नेजनीजलेन स्पृशति । शेषेण शिरःप्रभृति कर्णपर्यंतं पुनस्तथैवाप्याय्य ततोऽङ्गानि निषिच्य शेषं पशोः पश्चाद्भागे निषिंचति । तत उत्तानं पशुं कृत्वा नाभ्यग्रे तृणं निधाय घृताभ्यक्ताऽसिधारयाऽभिनिधाय सतृणां त्वचं छित्त्वा तृणमूलम् उभयतो लोहितेनाङ्क्त्वा तृणं भूमौ निरस्य तदुपरि स्वयं पादौ कृत्वा पुनरासन्नोपविश्य वपामुत्खिद्य वपा-

Digitized by eGangotri

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

श्रपणीभ्यां प्रोर्णुय छित्त्वाऽऽज्येनाभिघार्य प्रक्षाल्य पशुं विशास्ति । हृदयादीनि सर्वाणि त्रीणि वा पंच वा यथाकामम् अवदानान्यवदाय जाघनीं चावदाय श्रोत्रे ऊवद्धचमवधाय लोहितं चावधाय चरौ तंडुलानोप्य वपां शामित्रे प्रतप्य आहवनीयस्योत्तरः स्थित्वाऽऽहवनीये च प्रतप्य शाखाग्न्योरंतरेणाहत्य दक्षिणतः स्थित्वा स्रुवेणाज्येनाभिघारयन् श्रपयति । गार्हपत्ये स्थालीपाकं, शामित्रे हृदयादीनि अवदानानि च तत्र हृदयं शूले । चरुं पर्यग्नि कृत्वा वपामभिघारयति । अथ त्रिः प्रच्युते पशोर्हृदयम् उपरि कृत्वा पृषदाज्येन हृदयमभिघार्य इतराण्यवदानान्याज्येन सर्वाणि च व्यंगवर्जमभिघार्य स्थालीपाकमुद्वास्य अनंतरमुखां च, वपाया अंगानां च प्राणदानं कृत्वा वपादीनि क्रमेणासाद्य अंगानि शाखाग्न्योरंतरेणाहृत्य वेद्यामासाद्य वपामवदानानि चालभ्य ब्रह्मणाऽन्वारब्ध आज्यभागौ हुत्वा वपाहोमाय स्रुवे आज्यमुपस्तीर्य हिरण्यशकलमवधाय वपां गृहीत्वा पुनर्हिरण्यशकलं दत्त्वा द्विरभिघार्य रुद्राय स्वाहेति वपां जुहोति । वपाश्रपण्यौ विपर्यस्ते चाग्नौ प्रास्यति । तत उखातो वसां गृहीत्वा अंतरिक्षाय स्वाहेति जुहुयात् । अथावदानहोमार्थं स्रुवे आज्यम् उपस्तीर्य हिरण्यशकलमवधाय हृदयाद्यंगेभ्यः प्रत्येकं द्विर्द्विरवदायावदाय स्रुवे क्षिप्त्वा स्थालीपाकाच्च सकृदवदाय क्षिप्त्वा उपरि हिरण्यशकलं दत्त्वा सकृदभिघार्य असर्वाणि चेत्क्षताभ्यंगं कृत्वा अग्नये स्वाहेति जुहोति । एवं पुनः स्रुवे उपस्तरणहिरण्यशकलावधानद्विर्द्विःप्रधानावदानग्रहणसकृत्स्थालीपाकावदानहिरण्यशकलावधानाऽभिघारणानि कृत्वा रुद्राय शर्वाय पशुपतये उग्राय अशनये भवाय महादेवाय ईशानायेत्येतैर्नाममंत्रैः स्वाहाकारांतैः एकैकस्मै जुहोति । एवमग्न्यादयो नवप्रधानहोमाः संपद्यन्ते । ततः पृषदाज्येन वनस्पतये स्वाहेति होमं विधाय स्विष्टकृद्धोमार्थं स्रुवमुपस्तीर्य हिरण्यशकलं दत्त्वा सर्वावदानपक्षे व्यंगेभ्यो द्विर्द्विरवदाय असर्वावदानपक्षे तेभ्य एव प्रधानार्थेभ्यो द्विर्द्विरवदाय सकृच्चरोरवदाय हिरण्यशकलमवधाय द्विरभिघार्याग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्यग्नये उत्तरप्रदेशे जुहुयात् । यथामन्त्रं सर्वत्र त्यागाः । ततः

Scanned by IKSMDT

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

स्रुवेण वसां गृहीत्वाऽऽहवनीयस्य पुरस्तात् दिशः स्वाहा इदं दिग्भ्यः । दक्षिणतः प्रदिशः स्वाहा इदं प्रदिग्भ्यः । पश्चिमतः आदिशः स्वाहा इदमादिग्भ्यः । उत्तरतः विदिशः स्वाहा इदं विदिग्भ्यः । मध्यतः उद्दिशः स्वाहा इदमुद्दिग्भ्यः। पूर्वार्धं दिग्भ्यः स्वाहा इदं दिग्भ्यः। ततो जाघनीं गृहीत्वा गार्हपत्यं प्रत्येत्य जाघन्याः स्रुवेणावदायावदाय इंद्राण्यै स्वाहा इदमिंद्राण्यै रुद्राण्यै स्वाहा इदं रुद्राण्यै । शर्वाण्यै स्वाहा इदं शर्वाण्यै । भवान्यै स्वाहा इदं भवान्यै । अग्नये गृहपतये स्वाहा इदमग्नये गृहपतये । एताः पंच पत्नीसंयाजाहुतीर्जुहुयात् । ततः आहवनीये महाव्याहृत्यादिप्राजापत्यहोमांते संस्रवप्राशनानंतरं शूलगवपशुना तुल्यवयसं गां ब्रह्मणे दक्षिणां दद्यात् । ततः पलाशपत्रेषु षट्सु प्राक्संस्थेषु उदक्संस्थेषु वा पशुलोहितेन (यास्ते रुद्र पुरस्तात्सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः) इदं रुद्रायसेनाभ्य इति सर्वबलिषु त्यागः । एवं (यास्ते रुद्र दक्षिणतः सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः) इदं रुद्रायसेनाभ्यः (यास्ते रुद्र पश्चात्सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः) इदं रुद्रायसेनाभ्यः (यास्ते रुद्रोत्तरतः सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः) इदं रुद्राय सेनाभ्यः (यास्ते रुद्रोपरिष्टात्सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः) इदं रुद्रायसेनाभ्यः (यास्ते रुद्राधस्तात्सेनास्ताभ्य एष बलिस्ताभ्यस्ते नमः) इदं रुद्रायसेनाभ्यः । ऊवध्यस्य लोहितलिप्तस्याग्नौ प्रक्षेपम् अधो निखननं वा कृत्वा अनुवातं पशुमवस्थाप्य रुद्राध्यायेन नमस्त इत्यादिना प्रथमोत्तमाभ्यां वाऽनुवाकाभ्यां रुद्रानुपस्थाय उदकमुपस्पृशेत् । एतस्य पशोर्मांसं ग्रामं नानयेत् ॥ समाप्तः शूलगवः ॥ अथ गोयज्ञपद्धतिः ॥ तत्र विहितमातृपूजाभ्युदयिकः स्वर्गपशुपुत्रधनयशआयुषां फलानामन्यतमफलकामः औपासनमरण्यं नीत्वा तत्र परिसमूहनादिभिः संस्कृतायां भूमौ स्थापयेत् । ततो ब्रह्मोपवेशनांते विशेषः । सक्षीरं प्रणयनं कृत्वा पायसं श्रपयित्वा आज्यभागाविष्ट्वा शूलगवदेवताभ्यः अग्निरुद्रशर्वपशुपत्युग्राशनिभवमहादेवेशानेभ्यः स्वाहाकारांतैर्नामभिश्चतुर्थ्यंतैर्नवभिर्मंत्रैः पायसेन प्रत्येकं जुहुयात् । ततः पायसादेव स्विष्टकृते हुत्वा महाव्याहृत्यादिप्राजापत्य-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

होमांते संस्रवं प्राश्य पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दद्यात् ॥ इति गोयज्ञपद्धतिः ॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये तृतीयकाण्डे अष्टमी कण्डिका ॥ ८ ॥

अथ वृषोत्सर्गः ॥ १ ॥ गोयज्ञेन व्याख्यातः ॥ २ ॥ कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यार्द्धं रेवत्यां वाऽऽश्वयुजस्य ॥ ३ ॥ मध्ये गवार्द्धं सुसमिद्धमग्निं कृत्वाऽऽज्यर्द्धं सर्द्धंस्कृत्येह रतिरिति षड् जुहोति प्रतिमंत्रम् ॥ ४ ॥ पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्व्वतः । पूषा वाजर्द्धं सनोतु न इति पौष्णस्य जुहोति ॥ ५ ॥ रुद्रान् जपित्वैकवर्णं द्विवर्णं वा यो वा यूथं छादयति यं वा यूथं छादयेद्रोहितो वैव स्यात्सर्वांगैरुपेतो जीववत्सायाः पयस्विन्याः पुत्रो यूथे च रूपवत्तमः स्यात्तमलंकृत्य यूथे मुख्याश्चतस्रो वत्सतर्यस्ताश्चालंकृत्य एतं युवानं पातिं वो ददामि तेन क्रीडन्तीश्चरथ प्रियेण । मा नः सातजनुषाऽसुभगा रायस्पोषेण समिषा मदेमेत्येतयैवोत्सृजेरन् ॥ ६ ॥ नभ्यस्थमभिमंत्रयते मयोभूरित्यनुवाकशेषेण ॥ ७ ॥ सर्वासां पयसि पायसर्द्धं श्रपयित्वा ब्राह्मणान् भोजयेत् ॥ ८ ॥ पशुमप्येके कुर्वंति ॥ ९ ॥ तस्य शूलगवेन कल्पो व्याख्यातः ॥ १० ॥ ९ ॥

(अथ वृषोत्सर्गः) अथ शूलगवानंतरं वृषोत्सर्गः वृषस्य वक्ष्यमाणलक्षणस्य उत्सर्गः उत्सर्जनं व्याख्यास्यते । स च कामाधिकारात् फलस्य चानभिधानात् किं विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गफलः कल्प्यते, उत पूर्वोक्त-

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

शूलगवानंतराभिधानात्तत्फल इति संदेहः। तत्र विश्वजिन्न्यायस्य सर्वथाऽश्रुतफलकर्मविषयत्वात् नात्र प्रवृत्तिः। कुतः? सन्निधिश्रुतस्य शूलगवफलस्य स्वर्गादेः अत्रान्वययोग्यत्वात्। तस्मात् अयमपि पशुः स्वर्गपशुपुत्रधनयशआयुष्यकामस्यैवेत्यभिप्रेत्याह (गोयज्ञेन व्याख्यातः)स च गोयज्ञो गवा रौद्रेण पशुना यज्ञः गोयज्ञः तेन व्याख्यातः गोयज्ञसाध्यफलेतिकर्त्तव्यतावानित्यर्थः। ततश्चास्मिन्नपि स्वर्गपशुपुत्रधनयशआयुष्कामस्याधिकारः। स कदा कर्त्तव्य इत्यपेक्षायामाह (कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां रेवत्यां वाऽऽश्वयुजस्य) कार्त्तिक्यां पौर्णमास्याम् आश्विनस्य रेवत्यां रेवतीनक्षत्रे वा कर्त्तव्यः। शास्त्रांतरे तु चैत्र्यामाश्वयुज्यां वा कालान्तरमुक्तम् (मध्ये गवाठं सुसमिद्धमग्निं कृत्वाऽऽज्यठं सठंस्कृत्येह रतिरिति षड् जुहोति प्रतिमंत्रं) मध्ये गवां गोष्ठे पंचभूसंस्कारपूर्वकम् आवसथ्याग्निं सुसमिद्धं प्रज्वलितं कृत्वाऽऽज्यसंस्कारानंतरं पर्युक्षणांते इह रतिरित्यादिभिः षड्भिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं षडाज्याहुतीर्जुहोति। मध्ये गवामिति देशविशेषनियमानुविधानात् देशांतरस्येह यागानंगत्वम् (पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्ववर्तः। पूषा वाजठं सनोतु नः स्वाहेति पौष्णस्य जुहोति) पूषा देवता अस्येति पौष्णः चरुः तस्य पूषा गा इत्यादिमंत्रेण जुहोति। होमसंख्यानाभिधानात्सकृत्। श्रपणानुपदेशात्सिद्ध एवोपादीयते। अयं पौष्णः चरुः पिष्टमयो भवति। कुतः तस्माद्यं पूष्णे चरुं कुर्वते प्रपिष्टानामेव कुर्वन्ति इति श्रुतेः (रुद्रान् जपित्वैकवर्णं द्विवर्णं वा यो वा यूथं छादयति यं वा यूथं छादयेद्रोहितो वैव स्यात्सर्वांगैरुपेतो जीववत्सायाः पयस्विन्याः पुत्रो यूथे च रूपवत्तमः स्यात्तमलंकृत्य यूथे मुख्याः चतस्रो वत्सतर्यस्ताश्चालंकृत्यैतं युवानं पतिं वो ददामि तेन क्रीडंतीश्चरथ प्रियेण। मा नः साम्राजनुषाऽसुभगा रायस्पोषेण समिषा मदेमेत्येतयैवोत्सृजेरन्) रुद्रान्नमस्त इत्यध्यायान्नातान् जपित्वा जपधर्मेण पठित्वा। अत्र शूलगवातिदेशप्राप्तोऽपि रुद्रजपविधिः प्रथमोत्तमानुवाकजपविकल्पनिवृत्त्यर्थः जपावसरज्ञापनार्थो वा? तत्र। अपूर्व एवायं जप्यत्वेनाप्राप्तत्वात्। प्रकृतौ हि रुद्राणां पशूपस्थाने करणत्वेन विहितत्वात्। एक एव शुक्लादिर्वर्णो रूपं यस्य स एकवर्णः तम्। अथवा द्वौ वर्णौ यस्य स द्विवर्णः। एवं वर्णविशेषनियम-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मभिधायाधुना वृषस्य परिमाणविशेषनियममाह। यो वृषः यूथं कृत्स्नं वर्गं छादयति स्वपरिमाणेन अधःकरोति तं वा यं वृषं यूथं वर्गः छादयेत् अधः-कुर्यात् तं वा यूथादधिकपरिमाणं वा न्यूनपरिमाणं वेत्यर्थः। रोहितः लोहितः एव वा यः स्यात्। एवकारेण लोहितस्य एकवर्णद्विवर्णाभ्यां प्राशस्त्यमुच्यते। पुनः कीदृक्? सर्वैः अंगैः उपेतः समन्वितः, न पुनः हीनांगः अधिकांगो वा, तथा जीवाः प्राणवंतो वत्साः प्रसूतिर्यस्याः सा जीववत्सा तस्या गोः तथा पयः क्षीरं बहु विद्यते यस्याः सा पयस्विनी तस्याः बहुक्षीराया इत्यर्थः, तस्या गोः पुत्रः तथा यूथे वर्गविषये रूपम-स्यास्तीति रूपवान् अतिशयेन रूपवान् रूपवत्तमः वृषः स्यात् तम् उक्त-गुणविशिष्टं वृषम् अलंकृत्य वस्त्रमाल्यानुलेपनहेमपट्टिकाग्रैवेयकघंटादि-भिर्वृषोचितभूषणैः भूषयित्वा। न केवलं वृषमात्रमलंकृत्य ताश्च वत्सतरीः अलंकृत्य अलंकृताः कृत्वा। कीदृशीः? या यूथे स्ववर्गे मुख्या गुणैः श्रेष्ठा वत्सतर्यः। कति चतस्रः चतुःसंख्योपेतास्ताः एतं युवानमित्येतयर्चोत्सृजे-रन् त्यजेयुः (नभ्यस्थमभिमंत्रयते मयोभूरित्यनुवाकशेषेण) नभ्यस्थं वत्सतरीणां मध्ये तिष्ठंतम् अभिमंत्रयते आभिमुख्येन मंत्रेण स्तौति। केन? मयोभूरभि मा वाहि स्वाहेत्यारभ्य स्वर्णसूर्यः स्वाहेत्येतदंतेन अनुवाक-शेषेण। अथ पायसप्राशनं नाम कर्मांतरं (सर्वासां पयसि पायसं श्रप-यित्वा ब्राह्मणान् भोजयेत्) यस्य यावंत्यो गावः दोग्ध्र्यः संति सः तासां सर्वासां पयसि दुग्धे पायसं परमान्नं श्रपयित्वा पक्त्वा ब्राह्मणान् त्रिप्रभृ-तीन् यथाशक्ति भोजयेत्तर्पयेत् (पशुमप्येके कुर्वंति तस्य शूलगवेन कल्पो व्याख्यातः) एके आचार्याः पशुमपि छागं च कुर्वंति आलभंते उक्त-विधिना पायसश्रपणपूर्वकं ब्राह्मणान् च भोजयंति। तस्य पशोः शूल-गवेन शूलगवाख्येन कर्मणा कल्पः इतिकर्त्तव्यताकलापो व्याख्यातः कथितः इति सूत्रार्थः॥ अथ प्रयोगः॥ तत्र स्वर्गादीनामत्यंतमफल-कामः कार्त्तिक्यां पौर्णमास्याम् आश्वयुजस्य रेवत्यां वा शास्त्रां-तराच्चैत्र्याम् आश्वयुज्यां वा मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं कृत्वा गोष्ठे गवां मध्ये पंचभूसंस्कारान्कृत्वा आवसथ्याग्निं स्थापयेत्। प्रणीताप्रण-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

यने प्रणीतापात्रस्य मध्ये पिष्टादिना अंतर्धानं विधाय मूलदेशे पयः इतरत्र जलं प्रक्षिप्य प्रणयेत्तंडुलानंतरं पौष्णं पिष्टचरुं सिद्धमासादयेत् । प्रणीतेन पयसा पायसं श्रपयेत् । पर्युक्षणांते सुसमिद्धेऽग्नौ इह रतिः स्वाहा इदमग्नये । इह रमध्वं स्वाहा इदमग्नये । इह धृतिः स्वाहा इदमग्नये । इह स्वधृतिः स्वाहा इदमग्नये । उपसृजं धरुणं मात्रे धरुणो मातरं धयन्स्वाहा इदमग्नये । रायस्पोषमस्मासु दीधरत्स्वाहा इदमग्नये । इति त्यागसहिताः षडाज्याहुतीर्जुहोति । तत आघाराज्यभागांते पायसेन शूलगवदेवताभ्योऽग्न्यादिभ्यः ईशानांताभ्यः पायसेन नवाहुतीर्हुत्वा पिष्टकचरोः पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्ववर्वतः । पूषा वाजꣳ सनोतु नः स्वाहेति मंत्रेण एकामाहुतिं हुत्वा इदं पूष्णे इति त्यागं विधाय पायसपौष्णाभ्यां स्विष्टकृते हुत्वा महाव्याहृत्यादिहोमसंस्रवप्राशनांते पूर्णपात्रवरयोरन्यतरं ब्रह्मणे दक्षिणां दद्यात् । अथ नमस्ते रुद्र मन्यव इत्यारभ्यासमाप्तेः रुद्राञ्जपित्वा एकवर्णादिगुणविशिष्टं वृषभं चतस्रभिर्वत्सतरीभिः सहितं वस्त्रमाल्यानुलेपहेमालंकारादिभिरलंकृतम् एतं युवानं पतिं वो ददामि तेन क्रीडंतीश्चरथ प्रियेण । मा नः साम्राजनुषाऽसुभगा रायस्पोषेण समिषा मदेमेत्येतया ऋचा उत्सृजेरन् । ततो वत्सतरीमध्यस्थं वृषभं मयोभूराभिमा वाहि स्वाहेत्यारभ्य स्वर्णसूर्यः स्वाहेत्यंतेन अनुवाकशेषेण अभिमंत्रयते ॥ इति वृषोत्सर्गः॥ अत्र यत् प्रेतकृत्यं तदन्योक्तं लिख्यते॥ तत्र प्रेतपित्रादिगतनानाविधसमुच्चितस्वर्गादिफलकामस्य स्वगतपुण्याऽतिशयाशोकमोक्षगतिकामस्य वाऽधिकारः तत्र प्रथमसंवत्सराभ्यंतरे कृतसपिंडीकरणस्य अकृतसपिंडीकरणस्य च मातृस्थापनपूजनाभ्युदयिकश्राद्धानि न भवंति । सूतकांतं द्वितीयमहरेवास्य परं तस्य वृषोत्सर्गस्य कालः न कार्त्तिक्यादिः, प्रथमसंवत्सरे काम्यकर्माभ्युदयिकयोरनधिकारात् । कुतः ? " तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरात्प्रथमाद्दते " इति वचनात् । 'सूतकांते द्वितीयेऽह्नि' इति तु वचनं ' तथैव काम्यं यत् कर्म ' इति वचनं बाधित्वैव प्रवर्तते अनन्यविषयत्वात् । कार्त्तिक्यादि वचनं तु संवत्सरोत्तरकालीनकार्त्तिक्यादौ संकोच्यम्, अन्यथा बाधसापेक्षत्वाभ्यां वैषम्यापत्तेः । ततश्च संवत्सरानंतरं कार्त्तिक्यादौ पित्रादिगतनानाविधतृप्त्यादि-

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

कामेन क्रियमाणो वृषोत्सर्गो मातृस्थापनपूजनश्राद्धपूर्वक एव कर्त्तव्यः। तस्य च कार्त्तिकीचैत्र्याश्वयुजीरेवत्यः कालाः॥ अथ फलश्रुतिः— "उत्सृष्टो वृषभो यस्मिन्पिबत्यथ जलाशये। शृंगेणोल्लिखते भूमिं यत्र क्वचन दर्पितः॥ पितॄणामन्नपानं तत् तत्प्रभृत्युपतिष्ठते। वृषोत्सर्गादृते नान्यत्पुण्यमस्ति महीतले॥" तथा—"वृषभस्य तु शब्देन पितरः सपितामहाः। आवर्तमाना दृश्यंते स्वर्गलोके न संशयः॥ जले प्रक्षिप्य लांगूलं तोयं योद्धरते वृषः। दशवर्षसहस्राणि पितरस्तेन तर्पिताः। कूलात् समुद्धृता यावच्छृंगे तिष्ठति मृत्तिका। भक्ष्यभोज्यमयैः शैलैः पितरस्तेन तर्पिताः॥ गवां मध्ये यदा चैष वृषभः क्रीडते तु यत्। अप्सरौघसहस्रेण क्रीडंति पितरस्ततः॥ लांगूलमुद्यमं यावत्तोयेषु क्रीडते तु सः। अप्सरोगणसंघैश्च क्रीडंति पितरः सदा॥ सहस्ररत्नपात्रेण कनकेन यथाविधि। तृप्तिः स्याद् या पितॄणां वै सा वृषेण समोच्यते॥" एतानि चार्थवादफलानि समुच्चितान्येव कामनाविषयः॥ अथ वृषस्वरूपं जीववत्सायाः पयस्विन्याः पुत्रो मुखपुच्छपादेषु सर्वशुक्लो नीलो लोहितो वा वृषः। तथा "उन्नतस्कंधककुद ऋजुलांगूलभूषणः। महाकटितटस्कंधो वैडूर्यमणिलोचनः॥ प्रवालगर्भशृंगाग्रः सुदीर्घऋजुवालधिः। नवाष्टदशसंख्यैस्तु तीक्ष्णाग्रैर्दृशनैः शुभैः॥ मल्लिकाख्यश्च मोक्तव्यस्तथा वर्णस्तु ताम्रकः। कपिलो वृषभः श्रेष्ठो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते॥ श्वेतो रक्तश्च कृष्णश्च गौरः पाटल एव च।" तथा "पृथुकर्णो महास्कंधः सूक्ष्मरोमा च यो भवेत्॥ रक्ताख्यः कपिलो यश्च रक्तशृंगगलो भवेत्। श्वेतोदरः कृष्णपृष्ठो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते॥ स्निग्धवर्णेन रक्तेन क्षत्रियस्य प्रशस्यते। कांचनाभेन वैश्यस्य कृष्णः शूद्रस्य शस्यते॥ यस्य प्रागायते शृंगे स्वमुखाभिमुखे सदा। सर्वेषामेव वर्णानां स च सर्वार्थसाधकः॥" तथा "मार्जारपादः कपिलस्तथा कपिलपिंगलः। श्वेतो मार्जारपादश्च तथा मणिनिभेक्षणः" ॥ तथा गौरतित्तिरकृष्णातित्तिरसंनिभः तथा आकर्णमूलात् श्वेतं यस्य मुखं स नांदीमुखः। विशेषतो रक्तवर्णः तथा यस्य जठरं श्वेतवर्णं पृष्ठं च समुद्रनामा

Digitized by eGangotri

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अतसीवर्णो जघन्यः । तथा–" भूमौ कर्षति लांगूलं पुनश्च स्थूलवालधिः । पुरस्ताद्धुन्नतो नीलः स श्रेयान् वृषभः स्मृतः ॥ " तथा " रक्तशृंगाग्रनयनः श्वेतदंतोदरस्तथा। प्रवालसदृशास्येन वृषो धन्यतरः स्मृतः॥" एते सर्वे धनधान्यविवर्द्धनाः। तथा–"चरणाग्रं मुखं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपतेः । लाक्षारससवर्णश्च तं नीलमिति निर्दिशेत् ॥" तथा–" लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पांडुरः । श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स वृषो नील उच्यते ॥ " तथा नीलाधिकारे–" एवं वृषं लक्षणसंप्रयुक्तं गृहोद्भवं क्रीतमथापि राजन् । मुक्त्वा न शोचेन्मरणं महात्मा मोक्षे मतिं चाहमतो विधास्ये ॥ " तदर्थैव गाथेयम्–" एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् । यजेत वाऽश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ " अथ वर्जनीया वृषाः–" कृष्णताल्वोष्ठदशना रूक्षशृंगशफाश्च ये । असक्तदंता ह्रस्वाश्च व्याघ्रभस्मनिभाश्च ये ॥ ध्वांक्षगृध्रसवर्णाश्च तथा मूषकसंनिभाः । कुब्जाः काणाश्च खंजाश्च केकराक्षास्तथैव च ॥ अत्यंतश्वेतपादाश्च उद्भ्रांतनयनास्तथा । नैते वृषाः प्रमोक्तव्या गृहे धार्याः कथंचन ॥ " उपादेयश्च वृषस्त्रिहायणः । तथा वत्सतर्योऽपि त्रिहायण्य एव ॥ अथ स्नात आचांतः प्रेतपुत्रादिरन्यो वा होता ब्रह्मा च, तत्राद्यपक्षे ॐ अद्यामुकमासीयामुकतिथौ पित्रादिगतस्वर्गकामो वृषोत्सर्गमहं करिष्ये इति प्रतिज्ञाय अद्यकर्त्तव्ये वृषोत्सर्गहोमकर्मणि भवान्मया निमंत्रितः तथैव होमकर्मणि कृताकृतावेक्षकत्वेन मया भवान्निमंत्रित इति वस्त्रचंदनतांबूलादिभिर्होतृब्रह्माणौ वृणुयात् । ततः स्वयं गवां मध्ये गोष्ठे पंचभूसंस्कारान् कृत्वाऽऽवसथ्याग्नेः स्थापनं कुर्यात् । होतृब्रह्मप्रणीतानामासनदानं ब्रह्मोपवेशनादि प्रणीतासु क्षीरोदकप्रणयनम् उदकमात्रप्रणयनमिति केचित् । आज्यतंडुलाः पौष्णः पिष्टमयः सिद्ध एव चरुः होतुर्वस्त्रयुगं सुवर्णकांस्यादि दक्षिणा च, ब्रह्मणः पूर्णपात्रं वरो वा दक्षिणा । प्रोक्षण्युदकेन पात्रप्रोक्षणं पवित्रस्य च प्रणीतासु निधानं प्रणीतेन पयसा यथाविधि पायसचरुश्रपणं तत उद्वासनादि प्रोक्षण्युदकेन पर्युक्षणान्तम् उपयमनकुशानादाय तिष्ठन्समिधस्तिस्रस्तूष्णीमग्नौ निक्षिपेत् । अथाज्येन इह रतिरित्याद्याः षडाहुतयः । इदमग्नये इति त्यागाः । आज्यभागौ । ततः पायसेन अग्नये

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

रुद्रायेत्यादि । ततः पिष्टचरुः पूषा गा इत्यादि । ततः पायसपिष्टचरुभ्यां स्विष्टकृद्धोमः । ततो भूरित्यादिनवाहुतयः । संस्रवप्राशनादिदक्षिणांते रुद्राञ्जपित्वा एकस्मिन्पार्श्वे चक्रेण परस्मिन् शूलेन वृषभमंकयित्वा वत्सतरीर्वृषभञ्च हिरण्यवर्णेति चतसृभिः शन्नो देवीरिति च स्नापयित्वा लोहघंटिकानूपुरकनकपट्टादिभिः पंचाप्यलंकृत्य वृषस्य दक्षिणे कर्णे जपेत् "वृषो हि भगवान्धर्मश्चतुष्पादः प्रकीर्तितः । वृणोमि तमहं भक्त्या स मां रक्षतु सर्वतः ॥" इति ॥ ततः उत्सर्गः । ॐ अद्यामुकमासीयामुकतिथौ इत्यादि संकल्प्य वृषमुत्सृजेत् एतं युवानमित्यादिना समिषा मदेमेत्यंतेनैव । पारस्करेण एतयैवोत्सृजेरन्निति एवकारेणान्यनिषेधात् । तथा च ऋगर्थः । हे वत्सतर्यो वो युष्माकम् एतं वृषं युवानं तरुणं पतिं भर्तारं ददामि त्यजामीत्यर्थः । हे वत्सतर्यो यूयमपि न मयोपयोक्तव्याः किंतु तथा त्यक्ताः सत्यो वनेषु अनेन प्रियेण पत्या सह चरथ स्वच्छंदं भ्रमत । चरथ तृणानि खादतेति वा । 'चर गतिभक्षणयोः' । नोऽस्माकं गृहेषु साप्तजनुषा सप्तजन्मपर्यंतं असुभगा मा चरत । किंच युष्मत्प्रसादात् वयं रायष्पोषेण धनपुष्ट्या इषा अन्नेन च संमदेम सम्यक्तृप्येम इत्याशंसा । तदुक्तम्—"ततः प्रमुदितास्तेन वृषेण च समन्विताः । वनेषु गावः क्रीडंति वृषोत्सर्गप्रसिद्धिषु" ततो वत्सतरीनभ्यस्थमभिमंत्रयते मयोभूरित्यनुवाकशेषेण । ततो यवतिलयुतजलं पित्रादिभ्यः पितृतीर्थेन दद्यादनेन मंत्रेण—"स्वधा पितृभ्यो मातृभ्यो बंधुभ्यश्चापि तृप्तये । मातृपक्षाश्च ये केचिद्ये चान्ये पितृपक्षजाः ॥ गुरुश्वशुरबंधूनां ये कुलेषु समुद्भवाः । ये प्रेतभावमापन्ना ये चान्ये श्राद्धवर्जिताः ॥ वृषोत्सर्गेण ते सर्वे लभंतां तृप्तिमुत्तमाम् । दद्यादनेन मंत्रेण तिलाक्षतयुतं जलम् ॥ उत्सृष्टान्नोपयुंजीत स्वामी वाऽन्योऽपि मानवः ॥" इति । ननु यथा वापीकूपतडागादौ उत्सर्गे कृते परस्मिंश्च स्वीकारिते निरिष्टिके तज्जलगोचरतया सर्वेषामौपादानिकं स्वत्वं भवति तथेहापि त्यक्तानां वृषादीनां केनचिदप्यस्वीकृतानां निरिष्टिकानामौपादानिकं स्वत्वं कुतो न भवतीत्यत्राह—"नैवाज्यं न च तत्क्षीरं पातव्यं केनचित्क्वचित् । न बाह्योऽसौ वृषश्चैषामृते गोमूत्रगो-

Funding by KSHMC

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मये ॥" इति । ततश्च यथेष्टविनियोगनिषेधान्मतिस्तोकत्वे न किंचिदप्युपादानं कार्यम् । औपादानिकस्वत्वानंतरं विक्रीय कपर्दकादानमप्यस्त्विति चेत् न । न वाह्य इत्यस्य विनियोगमात्रोपलक्षणत्वात् विक्रयस्यापि यथेष्टविनियोगरूपत्वात् । किंतु गोपशुविक्रयस्य निषेधश्रुतेः कथं तदर्थमुपादानम् । उल्लंघितमर्यादो विक्रयं करोति चेत् तस्योच्छृंखलत्वेन हेयत्वात् शास्त्राण्यनधिकृत्य शास्त्राप्रवृत्तेः संकल्पविरोधाच्च । तर्ह्यनेन प्रियेण वनेष्वनवच्छिन्नकालं चरथेति हि संकल्पः, न तु परोपेतं गोबलीवर्दरूपं मुंचतामिति । वापीकूपादौ तु सर्वभूतानि स्नानपानावगाहनादीनि यथेष्टमिह कुर्वंत्वित्येतावानेव संकल्पः । यदपि तु वत्सतरीणामपत्यानि केनचिदुपादाय दोह्यंते तदाऽस्य न दोषः । तत्पर्यंतमेव दोहनवाहननिषेधवाक्यस्य तात्पर्यात् भवेद्वचनमिति न्यायाच्च । अथ पायसप्राशनं नाम कर्मांतरं प्रकरणैक्यात्स्वर्गाद्यन्यतमकामस्याभिधीयते । तत्र कालविशेषानाभिधानात् प्रकृतोत्सर्गकाल एव गृह्यते । ततश्च वृषोत्सर्गविहितकार्त्तिक्याद्यन्यतमसमये मातृपूजाभ्युदयिकपूर्वकमावसथ्याग्नौ स्वकीयानां सर्वासां दोग्ध्रीणां गवां पय आदाय तस्मिन्पयसि तंडुलान् प्रक्षिप्य पायसं श्रपयित्वा त्रिप्रभृतीन् यथाशक्ति यथासंभवं ब्राह्मणान् भोजयेत् । अथवा शूलगवविधिना छागं पशुं च कुर्यात् । इति पायसप्राशनम् । एष वृषोत्सर्गविधिः स्वर्गादिकामस्यौपासनाग्नौ साग्नेर्भवति । यः पुनः प्रेतगतस्वर्गादिफलस्य साधनभूतो ब्राह्मणादीनां वर्णानाम् एकादशत्रयोदशषोडशैकत्रिंशत्तमेष्वहस्सु वृषोत्सर्गः स्मृत्यंतरे विहितः तत्रापि द्विजातीनां साग्निनिरग्नीनां काण्वमाध्यंदिनीयशाखानुसारिणां लौकिकाग्निनाऽनेनैव विधिना मातृपूजाभ्युदयिकश्राद्धरहितः कर्त्तव्यो भवति । प्रेतसपिंडानां प्रथमेऽब्दे काम्याभ्युदयिकयोर्निषेधात् । शूद्रस्य तु मंत्रवर्जं क्रियामात्रम् । निरग्नीनां तु स्वर्गादिकामानां कार्त्तिक्याद्यन्यतमकाले लौकिकाग्नौ कर्त्तव्यो भवतीति विशेषः । अत्र केचिदाहुः " एकादशेऽह्नि संप्राप्ते यस्य नोत्सृज्यते वृषः । प्रेतत्वं हि स्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि ॥ " इत्यादिस्मृतिवचनात् क्षत्रियवैश्यशूद्रैरपि एकादशेऽह्नचेव आवसथ्ये नियतकालीनत्वाद्वृषोत्सर्गः

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

कर्त्तव्य इति । तदयुक्तम् । अत्र प्रकरणे एकादशाहद्वादशाहादिशब्दा आशौचसूतकान्तकालोपलक्षकाः । अन्यथा "अहन्येकादशे नाम" तथा "आनंत्यात्कुलधर्माणामायुषश्च परिक्षयात् । अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते ॥" इत्यादिभिर्वचनैर्नामकरणसपिंडनादिक्रिया क्षत्रियादीनामशुद्धावेवापद्येत । न तदिष्यते। "शुचिना कर्म कर्तव्यम्" इति कर्माधिकारे शुद्धेरपेक्षितत्वात् । सा च शुद्धिः क्षत्रियादीनां त्रयोदशे षोडशे एकत्रिंशत्तमे दिने भवति । तस्मादेकादशाह इत्यादिशब्दाः सूतकांतमुपलक्षयंति ॥

इति श्रीहारिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये तृतीयकाण्डे
नवमी कंडिका ॥ ९ ॥

अथोदककर्म ॥ १ ॥ अद्विवर्षं प्रेते मातापित्रोराशौचम् ॥ २ ॥ शौचमेवेतरेषाम् ॥ ३ ॥ एकरात्रं त्रिरात्रं वा ॥ ४ ॥ शरीरमदग्ध्वा निखनंति ॥ ५ ॥ अंतःसूतके चेदोत्थानादाशौचर्ठ सूतकवत् ॥ ६ ॥ नात्रोदककर्म ॥ ७ ॥ द्विवर्षप्रभृतिप्रेतमाश्मशानात्सर्वेऽनुगच्छेयुः ॥ ८ ॥ यमगाथां गायंतो यमसूक्तं च जपंत इत्येके ॥ ९ ॥ यद्युपेतो भूमिजोषणादि समानमाहिताग्नेरोदकांतस्य गमनात् ॥ १० ॥ शालाग्निना दहंत्येनमाहितश्चेत् ॥ ११ ॥ तूष्णीं ग्रामाग्निनेतरम् ॥ १२ ॥ सँय्युक्तं मैथुनं वोदकं याचेरन्नुदकं करिष्यामह इति ॥ १३ ॥ कुरुध्वं मा चैवं पुनरित्यशतवर्षे प्रेते ॥ १४ ॥ कुरुध्वमित्येवेतरस्मिन् ॥ १५ ॥ सर्वे ज्ञातयोऽपोऽभ्यवयन्त्यासप्तमात्पुरुषादशमाद्वा ॥ १६ ॥ समानग्रामवासे यावत्सम्बन्धमनुस्मरेयुः ॥ १७ ॥ एकवस्त्राः प्राचीनावीतिनः ॥ १८ ॥ सव्यस्या-

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

नामिकयाऽपनोद्याप नः शोशुचदघमिति ॥ १९ ॥
दक्षिणामुखा निमज्जंति ॥ २० ॥ प्रेतायोदकꣳ सकृ-
त्प्रसिंचन्त्यंजलिनाऽसावेतत्त उदकमिति ॥ २१ ॥
उत्तीर्णाञ्छुचौ देशे शाद्वलवत्युपविष्टांस्तत्रैतानपव-
देयुः ॥ २२ ॥ अनवेक्षमाणा ग्राममायांति रीतीभूताः
कनिष्ठपूर्वाः ॥ २३ ॥ निवेशनद्वारे पिचुमन्दपत्राणि
विदश्याचम्योदकमाग्निं गोमयं गौरसर्षपांस्तैलमाल-
भ्याश्मानमाक्रम्य प्रविशंति ॥ २४ ॥ त्रिरात्रं ब्रह्म-
चारिणोऽधःशायिनो न किंचन कर्म कुर्युर्न प्रकुर्वी-
रन् ॥ २५ ॥ क्रीत्वा लब्ध्वा वा दिवैवान्नमश्नीयुरमा-
र्ठꣳसम् ॥ २६ ॥ प्रेताय पिंडं दत्त्वाऽवनेजनदान-
प्रत्यवनेजनेषु नामग्राहम् ॥२७॥ मृन्मये तार्ठꣳ रात्रौ
क्षीरोदके विहायसि निदध्युः प्रेतात्र स्नाहीति ॥ २८॥
त्रिरात्रꣳ शावमाशौचम् ॥ २९ ॥ दशरात्रमित्येके
॥ ३० ॥ न स्वाध्यायमधीयीरन् ॥ ३१ ॥ नित्यानि
निवर्तेरन्वैतानवर्ज्जम् ॥ ३२ ॥ शालाग्नौ चैके ॥३३॥
अन्य एतानि कुर्युः ॥ ३४ ॥ प्रेतस्पार्शिनो ग्रामं न
प्प्रविशेयुरा नक्षत्रदर्शनात् ॥ ३५ ॥ रात्रौ चेदा-
दित्यस्य ॥ ३६ ॥ प्रवेशनादि समानमितरैः ॥ ३७ ॥
पक्षं द्वौ वाऽऽशौचम् ॥३८॥ आचार्ये चैवम् ॥३९॥
मातामहयोश्च ॥ ४० ॥ स्त्रीणां चाप्रत्तानाम् ॥४१ ॥
प्रत्तानामितरे कुर्वीरन् ॥ ४२ ॥ ताश्च तेषाम् ॥ ४३ ॥
प्रोषितश्चेत्प्रेयाच्छ्रवणप्रभृति कृतोदकाः कालशेषमा-

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

सीरन् ॥ ४४ ॥ अतीतश्चेदेकरात्रं त्रिरात्रं वा ॥४५॥ अथ कामोदकान्यृत्विक्श्वशुरसखिसम्बन्धिमातुलभागिनेयानाम् ॥ ४६ ॥ प्रत्तानां च ॥ ४७ ॥ एकादश्यामयुग्मान्ब्राह्मणान्भोजयित्वा मार्ठसवत् ॥ ४८ ॥ प्रेतायोद्दिश्य गामप्येके घ्नंति ॥ ४९ ॥ पिंडकरणे प्रथमः पितॄणां प्रेतः स्यात्पुत्रवांश्चेत् ॥ ५० ॥ निवर्त्तेत चतुर्थः ॥ ५१ ॥ संवत्सरं पृथगेके ॥ ५२ ॥ न्यायस्तु न चतुर्थः पिंडो भवतीति श्रुतेः ॥ ५३ ॥ अहरहरन्नमस्मै ब्राह्मणायोदकुंभं च दद्यात् ॥ ५४ ॥ पिंडमप्येके निपृणंति॥५५॥१०

(अथोदककर्म) अथ पुरुषसंस्कारकर्मक्रमप्राप्तम् उदककर्म उदकेन जलेन कर्म क्रिया अंजलिदानमित्यर्थः, व्याख्यास्यते इति सूत्रशेषः। उपलक्षणमेतत्, येन आशौचादियमनियमा अपि वक्ष्यंते। (अद्विवर्षे प्रेते मातापित्रोराशौचष्ठं शौचमेवेतरेषामेकरात्रं त्रिरात्रं वा) द्वे वर्षे वयो यस्य स द्विवर्षः न द्विवर्षः अद्विवर्षः तस्मिन् प्रेते प्रकर्षेण इतो गतः प्रेतो मृतः तस्मिन्निमित्ते माता च पिता च मातापितरौ तयोः मातापित्रोः आशौचम् अशुद्धिः वर्णाश्रमविहितकर्मानुष्ठानसंकोचावस्थेति यावत्। इतरेषां मातापितृभ्यामन्येषां शौचमेव नाशुद्धिः। कियंतं कालम् ? एकरात्रम् एकमहोरात्रं वा अथवा त्रिरात्रम्। अयं विकल्पः प्रेतस्य अकृतकृतचूडत्वेन व्यवस्थितः। इतरेषां सद्यः शौचमिति गृह्यकारस्यैव मतम्। स्मृत्यंतरे तु तेषामप्याशौचस्य विहितत्वात् ' आदंतजननात्सद्यः ' इत्यादिना। यच्च पुंस उपनयनात्प्राक् स्त्रियाश्च विवाहात्प्राक् वयोवस्थाविशेषेण सद्यएकरात्रत्रिरात्रादिकमाशौचमुक्तं तत्सर्ववर्णसाधारणं विशेषावगमस्याशक्यत्वात् (शरीरमदग्ध्वा निखनंति) ऊनद्विवर्षस्य प्रेतस्य शरीरं कुणपम् अदग्ध्वा अग्निदाहमकृत्वा निखनंति गर्ते प्रक्षिपंति (अंतःसूतके चेदोः

Funding by MoE-IKS

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

त्थानादाशौचं सूतकवत्) चेद्यदि अंतःसूतके सूतकस्य जननिमित्ताशौचस्यान्तर्मध्ये ओत्थानात् उत्थानं सूतकांतं यावत् आशौचं जननाशौचांतरमापतति तदा सूतकवत् पूर्वसूतकशेषेणैवोत्तरस्य शुद्धिः । एवं मरणाशौचमध्ये यदा मरणाशौचमेवापतति तदाऽपि पूर्वशेषेणैव उत्तरस्य शुद्धिः । एतच्च सपिंडविषयं मातापित्रोस्तु विशेषः । मातरि पूर्वमृतायाम् यद्याशौचमध्ये पिता म्रियेत तदा पितृमरणनिमित्ताशौचांते शुद्धिः । यदा पुनः पितरि मृते माता म्रियेत तदा पितृमरणनिमित्ताशौचान्तात् पक्षिण्यंते द्वादशप्रहरांते शुद्धिः । किंच यदि सूतके रात्रिमात्रावशिष्टे सूतकांतरमापद्यते शावे वा रात्रिमात्रावशिष्टे शावांतरमापद्यते तदा द्व्यहमधिकं वर्धते । यदि पुनर्याममात्रावशिष्टे सूतके शावे वा सूतकं शावं सजातीयं वाऽऽपतति तदा त्र्यहमधिकं वर्धते । तथा च स्मृतिः— "मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता । न पूर्वशेषाच्छुद्धिः स्यान्मातुः कुर्याच्च पक्षिणीम् ॥ रात्रिशेषे द्व्यहाच्छुद्धिर्यामशेषे शुचिर्त्र्यहात् ॥" इति । अन्ये तु इदं सूत्रम् अन्यथा व्याचक्षते । अंतःसूतके चेद्यदि बालस्य मरणमापद्यते तदा आं उत्थानात् आशौचम् अशुद्धिः सूतकवद्भवति न त्वाशौचनिवृत्तिः बालमरणनिमित्ताशौचस्याल्पकालिकत्वेन बहुकालिकजननिमित्ताशौचशोधनासमर्थत्वात् । यतः समानजातीयस्य समानकालिकस्यैव पूर्वोत्पन्नस्य अंतराऽऽपतितस्य वा शोधकत्वम् (नात्रोदककर्म) अत्र ऊनद्विवार्षिके प्रेते उदककर्म उदकांजलिदानं न भवति (द्विवर्षप्रभृतिप्रेतमाश्मशानात्सर्वेऽनुगच्छेयुर्यमगाथां गायंतो यमसूक्तं च जपंत इत्येके) द्वे वर्षे वयो यस्य स द्विवर्षः तत्प्रभृतिः तदादिर्यः प्रेतः तम् आश्मशानात् श्मशानावधि सर्वे सपिंडा अनुगच्छेयुः पश्चाद् व्रजेयुः श्मशानानुगमनविधानाद्दाह उपलक्ष्यते । श्मशानशब्देन हि प्रेतदाहभूमिरुच्यते । तस्माद्दाहमपि कुर्युः । दाहसंनियोगशिष्टम् उदकं च दद्युः । एके आचार्याः यमगाथां यमदैवत्यायामृचि गीतं साम गायंतः पठंतः तथा यमसूक्तं यमदैवत्यानामृचां समुदायं सूक्तशब्दवाच्यं जपंतोऽनुगच्छेयुरित्याहुः (यद्युपेतो भूमिजोषणादि समानमाहिताग्नेरोदकांतस्य गमनात्) यदि उपेतः उपनीतः प्रेतः स्यात् गृह्योक्त-

Digitized by eGangotri

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

संस्कारेषु तस्याधिकारात् वैतानिकस्य च मंत्रब्राह्मणकल्पसूत्रेषु पृथक् संस्काराम्नानात् तदा भूमिजोषणादि कर्म समानं तुल्यम्, केन ? आहिताग्नेः कर्मणा । यथा आहिताग्नेः औपासनिकस्य भवति । किंपर्यंतम् ? आ उदकान्तस्य उदकसमीपस्य गमनात् । एतदुक्तं भवति । यद्युपनीतः प्रेतो भवति तदा यथाऽऽहिताग्नेर्भूमिजोषणादि उदकांजलिदानपर्यंतं कर्म भवति तथैवास्य कुर्यात् (शालाग्निना दहंत्येनमाहितश्चेत्) चेद्यदि असौ प्रेतः आहितः कृतावसथ्याधानः स्यात् तदा एनं प्रेतं शालाग्निना औपासनेन दहनेन दहंति पुत्रादयः (तूष्णीं ग्रामाग्निनेतरं) तूष्णीं मंत्रवर्जं ग्रामाग्निना लौकिकेन पावकेन इतरमकृतावसथ्याधानं दहंतीत्यनुषंगः (संयुक्तं मैथुनं वोदकं याचेरन्नुदकं करिष्यामह इति) संयुक्तं केनचित् यौनेन संबंधेन संबद्धम्, मैथुनः मिथुनस्य एकदेशलक्षणया मैथुनशब्दवाच्याया भार्यायाः भ्राता श्याल इत्यर्थः। तं वा उदकं जलं याचेरन् प्रार्थयेरन् उदकं करिष्यामह इत्यनेन मंत्रेण (कुरुध्वं मा चैवं पुनरित्यशतवर्षे प्रेते) एवं पृष्टः संयुक्तः श्यालो वा प्रतिब्रूयात् । किं ? कुरुध्वं मा चैवं पुनरिति । क्व ? अशतवर्षे प्रेते शतवर्षेभ्योऽर्वाक् मृते सति (कुरुध्वमेवेतरस्मिन्) इतरः शतवर्षप्रभृतिः तस्मिन् मृते कुरुध्वम् इत्येतावदेव प्रतिब्रूयात् न मा चैवं पुनरिति (सर्वे ज्ञातयोऽपोऽभ्यवयंत्यासप्तमात्पुरुषाद्दशमाद्वा) ज्ञातयः सपिंडाः समानोदकाश्च सर्व एव अपोऽभ्यवयंति स्नानार्थं नद्यादेर्जलं प्रविशंति । किं यावत् ? आसप्तमात्पुरुषात् सप्तमं पुरुषमभिव्याप्य यावंतः सपिंडाः, दशमाद्वा दशमं पुरुषमभिव्याप्य यावंतः समानोदकाश्च तावंत इत्यर्थः (समानग्रामवासे यावत्संबंधमनुस्मरेयुः) समाने एकस्मिन् ग्रामे वासः अवस्थानं समानग्रामवासः तस्मिन् सति यावत् यदवधि संबंधः सापिंड्यं समानोदकत्वं सगोत्रत्वं वा अनुस्मरेयुः अस्मिन्पुरुषे वयं संबंध्यामहे इति जानीयुः तावंतः अपोऽभ्यवयंति इति संबंधः (एकवस्त्राः प्राचीनावीतिनः सव्यस्यानामिकयाऽपनोद्याऽप नः शोशुचदघमिति दक्षिणामुखा निमज्जंति) कथमित्याह एकं परिधानीयमेव वस्त्रं येषां ते एकवस्त्राः तथा प्राचीनावीतिनः प्राचीनावीतं विद्यते येषां ते

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

प्राचीनावीतिनः, कृतापसव्या इत्यर्थः । तथाभूताः सन्तः सव्यस्य वामस्य पाणेः अनामिकया उपकनिष्ठिकया उदकमपनीय अप नः शोशुचदघमित्येतावता मंत्रेणापसार्य दक्षिणामुखाः निमज्जंति युगपत्सकृत्स्नांति (प्रेतायोदकं सकृत्प्रसिंचंत्यंजलिनाऽसावेतत्त उदकमिति) प्रेताय मृताय उदकं जलं सकृदेकवारम् अञ्जलिना प्रसिंचंति शुद्धायां भूमौ प्रक्षिपंति । कथम् ? असौ अमुकप्रेत एतत्ते उदकम् इत्यनेन मंत्रप्रयोगेण (उत्तीर्णान् शुचौ देशे शाद्वलवत्युपविष्टांस्तत्रैतानपवदेयुः) उत्तीर्णाञ्जलाद्बहिर्निर्गतान् शुचौ देशे मूत्रपुरीषभस्मतुषांगारास्थ्याद्यशुचिद्रव्यरहिते देशे भूभागे, पुनः कीदृशे ? शाद्वलवति शाद्वलं हरिततृणं तदस्मिन्नस्तीति शाद्वलवान् तस्मिन् शाद्वलवति उपविष्टान् आसीनान् अन्ये लोकयात्रिकाः सुहृदः एतान् प्रेतस्य पुत्रादीन् अपवदेयुः प्रेतस्य गुणानुकथनेन इतिहासपुराणादिविचित्रकथाभिः संसारासारताख्यापनेन तान् शोकरहितान् कुर्युः (अनवेक्षमाणा ग्राममायांति रीतीभूताः कनिष्ठपूर्वाः) अनवेक्षमाणाः पश्चादनवलोकयंतः रीतीभूताः श्रेणीभूताः कनिष्ठपूर्वाः कनिष्ठो लघीयान् पूर्वः अग्रिमो येषां ते कनिष्ठपूर्वाः स्वस्वकनिष्ठानुसारिण इत्यर्थः । ग्रामम् आयांति आगच्छंति (निवेशनद्वारे पिचुमंदपत्राणि विदश्याचम्योदकमग्निं गोमयं गौरसर्षपांस्तैलमालभ्याश्मानमाक्रम्य प्रविशंति) निवेशनस्य प्रेतपतिकस्य गृहस्य द्वारे पिचुमंदस्य निंबस्य पत्राणि छदनानि विदश्य दंतैरवखंड्य आचम्य स्मार्त्तमाचमनं विधाय उदकं जलम् अग्निं द्वारि धृतं तथा गोमयमार्द्रं सर्षपान् गौरान् तैलं तिलसंभवम् एतानि प्रत्येकमालभ्य स्पृष्ट्वा अश्मानं प्रस्तरमाक्रम्य पादेनालभ्य प्रविशंति गृहं (त्रिरात्रं ब्रह्मचारिणोऽधःशायिनो न किंचन कर्म कुर्युर्न प्रकुर्वीरन्) त्रीण्यहोरात्राणि यावत्, ब्रह्मचारिणः अकृतस्त्रीप्रसंगाः अधः खट्वाव्यतिरेकेण शेरत इत्येवंशीलाः अधःशायिनः किंचन किमपि कर्म गृहव्यापारादि लौकिकं स्वयं न कुर्युः, न प्रकुर्वीरन् अन्यैर्न कारयेयुः । अंतर्भूतोऽत्र णिच् ज्ञेयः (क्रीत्वा लब्ध्वा वा दिवैवान्नमश्नीयुरमार्ठसं प्रेताय पिंडं दत्त्वाऽनेजनदानमत्रमनेजनेषु नामग्राहं) क्रीत्वा

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मूल्येन अन्नं गृहीत्वा लब्ध्वा वा अयाचितम् अन्यतः प्राप्य दिवैव दिवसे एव न रात्रौ अश्नीयुः भुंजीरन् अमांसं मांसवर्जं, किं कृत्वा ? प्रेताय पिंडम् अवयवपूरकं दत्त्वा, कथं ? नामग्राहं प्रेतस्य नाम गृहीत्वा। केषु ? अवनेजनदानप्रत्यवनेजनेषु अवनेजनदानं च प्रत्यवनेजनं च अवनेजनदानप्रत्यवनेजनानि तेषु। त्रिरात्रमयं धर्मः। (मृन्मये तार्ठे रात्रौ क्षीरोदके विहायसि निदध्युः प्रेताऽत्र स्नाहीति) मृन्मये शरावादौ पात्रे कृत्वा तां यस्मिन् दिने प्रेतोऽभूत्तत्संबंधीं रात्रीं क्षीरं च उदकं च क्षीरोदके दुग्धपानीये पात्रैकवचनसामर्थ्यादेकीकृते विहायसि आकाशे निदध्युः स्थापयेयुः। कथम् ? प्रेतात्र स्नाहीत्यनेन मंत्रेण। विज्ञानेश्वराचार्यस्तु द्रव्यद्वयनिधानसामर्थ्याद्वयोः पात्रयोः भेदेन निधानं मन्यते। मंत्रं चोहति प्रेतात्र स्नाहि पिब चेदमिति (त्रिरात्रर्ठं शावमाशौचं दशरात्रमित्येके) एवं प्रेतस्य मरणदिने पुत्रादीनां कृत्यमभिधायाशौचकालनिर्णयार्थमाह त्रिरात्रं त्रीण्यहोरात्राणि 'कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे' इत्युपपदविभक्तिर्द्वितीया। तेन संततम् आशौचम् अशुचित्वम्। एके आचार्याः मन्वादयः उपनयनप्रभृति दशाहं दशाहोरात्राणि मन्यंते। अत्र प्रकरणे अहःशब्दो रात्रिशब्दश्च अहोरात्रोपलक्षकः। एके त्रिरात्रम्, एके दशरात्रं, तच्च व्यवस्थितं वृत्तिस्वाध्यायापेक्षया। यथाह—"एकाहाच्छुध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः। त्र्यहात्केवलवेदस्तु निर्गुणो दशभिर्दिनैः॥" इति। एतदपि वृत्तिसंकोचे व्यवस्थापकम्। तद्यथा। यदा त्र्यहैकोऽध्वस्तानिको वा स्वाध्यायाग्निसंपन्नो भवति तदा तस्य वृत्तिसंपादनाय सद्यःशौचं भवति। यदा तु कुशूलकुंभीधान्यः केवलस्वाध्यायसंपन्नश्च तदाऽस्य त्रिरात्रम्। यदा पुनर्दशरात्रकुटुंबवृत्तिपर्याप्तातिरिक्तधान्यो वृत्तस्वाध्यायवांश्च तदा दशरात्रम्। वृत्तस्वाध्यायरहितस्य वृत्तिहीनस्यापि सर्वदा दशरात्रम्। अयं च वृत्तिसंकोचात् वृत्तस्वाध्यायापेक्षया य आशौचकालसंकोचः स वृत्तिसंपादनविषय एव। न पुनः कर्मांतराधिकारसंपादनपरः। तेन यस्याशौचिनः या आपद्भवति तदपाकरणार्थम् वृत्तस्वाध्यायसंपन्नस्य च आशौचसंकोचो नेतरेषाम्। जननाशौचेऽप्येवम् (न

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

स्वाध्यायमधीयीरन्) स्वाध्यायं वेदं नाधीयीरन् न पठेयुः न चाध्यापयेयुः येषां यावदाशौचम् (नित्यानि निवर्त्तेरन्वैतानवर्जम्) नित्यान्यावश्यकानि संध्यावंदनादीनि निवर्त्तेरन् अनधिकारान्न प्रवर्त्तंते । कथं ? वैतानवर्जं वितानो गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्नीनां विस्तारस्तत्र साध्यम् अग्निहोत्रादि कर्म तद्वैतानं तद्वर्जयित्वाऽन्यन्निवर्त्तत इत्यर्थः (शालाग्नौ चैके अन्य एतानि कुर्युः) शालाग्निः आवसथ्यः तत्र शालाग्नौ साध्यानि सायंप्रातर्होमस्थालीपाकादीनि वर्जयित्वा नित्यानि निवर्त्तेरन्नित्येके आचार्याः मन्यंते । तस्मिन्पक्षे न स्वयं कुर्युः किंत्वन्येन कारयेयुः । गृह्यकारपक्षे न कुर्युर्न च कारयेयुः । यथाह कात्यायनः—"सूतके मृतके चैव स्मार्त्तं कर्म निवर्त्तते । पिंडयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ॥ वैतानिकं स्वयं कुर्यात्तत्त्यागो न प्रशस्यते ॥ " तथा " स्मार्त्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके । श्रौते कर्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥" इति स्मरणात् । राहुदर्शने तु 'राहोरन्यत्र सूतके' इति वचनात् यावद्राहुदर्शनं तावद्राहुदर्शननिमित्तकं स्नानतर्पणदेवार्चनजपहोमदानादि स्मार्तं कर्म कुर्यात् (प्रेतस्पर्शिनो ग्रामं न प्रविशेयुरा नक्षत्रदर्शनात्) प्रेतस्पर्शो विद्यते येषां ते प्रेतस्पर्शिनः सपिंडाः ग्रामं न प्रविशेयुः न गच्छेयुः । किं यावत् ? आ नक्षत्रदर्शनात् नक्षत्राणां दर्शनं नक्षत्रदर्शनं तस्मात् आ अवधेः (रात्रौ चेदादित्यस्य) चेद्यदि रात्रौ निशि प्रेतस्पर्शः तदा आदित्यस्य सूर्यस्य दर्शनात्प्राक् न प्रविशेयुरित्यनुषंगः (प्रवेशनादि समानमितरैः) प्रवेशनमादौ यस्य निंबपत्रादिदंशनस्य तत्प्रवेशनादि कर्म इतरैरसपिंडैः समानं तुल्यं कार्यम् । असपिंडानामयं नियमः । यतः असपिंडानामेव " प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शिनामपि । इच्छतां तत्क्षणाच्छुद्धिः परेषां स्नानसंयमात्॥" इति याज्ञवल्क्योक्तेः इच्छतां विकल्पः । संयमः प्राणायामः। एवं ब्राह्मणस्य आशौचमभिधायाधुना इतरवर्णानामाशौचकालनिर्णयार्थमाह (पक्षं द्वौ वाऽऽशौचं) पक्षं पंचदशाहोरात्राणि वैश्यस्याशौचं भवति । द्वौ पक्षौ त्रिंशदहोरात्राणि शूद्रस्य । वाशब्दात् द्वादशाहोरात्राणि क्षत्रियस्य । तथा च स्मृत्यंतरे " शुध्येद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः । वैश्यः पंचदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति ॥ " इति (आचार्यं चैवं)

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

आचार्ये उपनयनपूर्वकं वेदाध्यापके च एवम् उदकदानादि कर्त्तव्यम् (मातामहयोश्च) मातामही च मातामहश्च मातामहौ तयोः द्विवचनं मातामह्यपेक्षया। चशब्दादेवमेवोकदानादि सर्वं कर्तव्यम्। (स्त्रीणां चाप्रत्तानाम्) अप्रत्तानामपरिणीतानां स्त्रीणां कन्यानां चकारात् एषैव निखननदहनोदकदानप्रभृतीतिकर्त्तव्यता। आशौचेऽपि विशेषो गृह्यकारमते नास्त्यनभिधानात्। स्मृत्यंतरे तु पुनर्दृश्यते 'अहस्त्वदत्तकन्यासु' इति। एतच्च चूडाकरणानंतरं दानात्प्राक्। कुतः? "स्त्रीणां चूडात्तथा दानात् संस्कारादप्यधः क्रमात्। सद्यःशौचमथैकाहं त्र्यहं स्यात् पितृबंधुषु॥" इति स्मृतेः। तस्मादपरिणीतानां स्त्रीणां चूडाकरणात्प्राक् सद्यः शौचम्। चूडाकरणात् उपरि दानात् प्राक् एकाहम्। ततः उपरि विवाहात्प्राक् त्र्यहमिति निर्णयः (प्रत्तानामितरे कुर्युः ताश्च तेषां) प्रत्तानां परिणीतानां स्त्रीणाम् इतरे भर्त्रादयो दाहादि कर्म कुर्युः न पित्रादयः। ताश्च प्रत्ताः स्त्रियस्तेषां भर्त्रादीनां यथाधिकारमुदकदानादि कर्म कुर्युः। पित्रादीनाम् अत्र विशेषः—"दत्ता नारी पितुर्गेहे सूयते म्रियतेऽपिवा। तद्बंधुवर्गस्त्वेकेन शुध्यते जनकस्त्रिभिः॥" इति वचनात् प्रत्तानामपि पितुर्बंधूनां च आशौचापत्तिमात्रम् (प्रोषितश्चेत्प्रेयाच्छ्रवणप्रभृति कृतोदकाः कालशेषमासीरन्) प्रोषितः प्रवासं गतः चेद्यदि प्रेयात् म्रियते तदा पुत्रादयः तन्मरणश्रवणकालमारभ्य कृतं दत्तं स्नानपूर्वकमुक्तविधिना उदकं यैः ते कृतोदकाः संतः कालशेषमासीरन् आशौचसमयशेषमासीरन् आशौचधर्मेण वर्त्तेरन्नित्यर्थः। (अतीतश्चेदेकरात्रं त्रिरात्रं वा) चेद्यदि आशौचकालोऽतीतः प्रोषितमरणं च श्रुतं तदा एकरात्रमाशौचं त्रिरात्रं वा। अत्र यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि स्मृत्यंतराद्विशेषोऽवगंतव्यः। कथं? "मासत्रये त्रिरात्रं स्यात् षण्मासे पक्षिणी भवेत्। अहस्तु नवमादर्वाक् सद्यः शौचमतः परम्॥" तथा "पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः। श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेत्॥" इति। (अथ कामोदकान्यृत्विक्श्वशुरसखिसंबंधिमातुलभागिनेयानां प्रत्तानां च) अथ नियमेन कृत्यमभिधाय अधुना कामतः कृत्यमाह। कामोदकानि कामेन

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

इच्छया उदकानि उदकदानानि भवंति । केषां ? ऋत्विक् याजकः, श्वशुरौ भार्याया मातापितरौ, सखा मित्रं, संबंधिनः वैवाह्याः, मातुला मातृभ्रातरः, भागिनेयाः भगिनीपुत्राः एतेषां, प्रत्तानाम् ऊढानां दुहितृभगिन्यादीनां स्त्रीणाम्, चकारात् इच्छया उदकदानम् । अतोऽदाने प्रत्यवायो नास्ति (एकादश्यामयुग्मान् ब्राह्मणान् भोजयित्वा मांसवत्प्रेतायोद्दिश्य गामप्येके घ्नन्ति) एकादश्यामेकादशेऽहनि ब्राह्मणः कर्ता चेदयुग्मान् त्रिप्रभृतिविषमसंख्याकान् द्विजोत्तमान् भोजयित्वा भोजनं कारयित्वा एकोद्दिष्टश्राद्धविधिना मांसवत् मांसेन सहितं पायसौदनादि । एके आचार्याः प्रेतमुद्दिश्य गामपि घ्नंति । शाखापशुविधानेन तन्मांसेन श्राद्धं कुर्वंति । तच्छ्राद्धमग्रे वक्ष्यति नव्यंतरे नावं कारयेत् न वेति (पिंडकरणे प्रथमः पितॄणां प्रेतः स्यात्पुत्रवांश्चेत्) पिंडानां करणं पिंडकरणं तस्मिन् अमावास्यायां साग्नेः पुत्रस्य पिंडपितृयज्ञे तत्र पितॄणां प्रथमः आद्यः प्रेतः स्यात् तत्प्रभृति पिंडदानमित्यर्थः । चेद्यदि स प्रेतः पुत्रवान् अधिकृतेन साग्निना पुत्रेण पुत्री भवति । अयमर्थः । साग्नेः पुत्रस्य यदि पिता म्रियेत तदा पिंडपितृयज्ञानुष्ठानानुरोधेन द्वादशेऽहनि सपिंडीकरणं विधाय अमावास्यायां तत्प्रभृति पिंडपितृयज्ञे पिंडदानं पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं च तत्प्रभृति पार्वणमेव श्राद्धं भवतीति । एकोद्दिष्टं तु निरग्निविषयम् (निवर्त्तेत चतुर्थः) सपिंडने कृते पित्रादिभ्यस्त्रिभ्यः पिंडादिदानं, चतुर्थः पिंडो निवर्त्तेत 'पिंडास्त्रिषु' इति श्रुतेः 'त्रिषुं पिण्डः प्रवर्तते' इति स्मृतेश्च (संवत्सरं पृथगेके) एके आचार्याः साग्नेरपि पुत्रस्य संवत्सरं यावत् पृथक् एकस्यैव पितुः पिंडदानमिच्छंति । संवत्सरे सपिंडीकरणमिति स्मरणात् । न च असपिंडीकृतस्य इतरैः सह दानं युज्यते । सपिंडीकरणमिति शब्दः पूर्वजैः सह समं पिंडीकरणम् एकीकरणं मेलनमिति यावत् इति व्युत्पत्त्या अन्वर्थः । तेन संवत्सरं यावत् असपिंडीकृतस्य पितुः प्रेतस्य पृथग्दानमिच्छंत्येके । तथा सति संवत्सरे सपिंडीकरणमिति स्मृतेरनुग्रहः कृतो भवति । एवं प्राप्त उच्यते । (न्यायस्तु) तुशब्देन पूर्वपक्षव्यावृत्तिः । नैतदेवं यत् स्मृत्यनुग्रहन्यायेन इदं परिकल्प्यते । कुतः ? श्रुतिविरोधात् । काऽसौ श्रुतिः ? (न चतुर्थः पिंडो भवतीति श्रुतेः) कथं श्रुति-

Pandit Satya Vrat Shastri

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

विरोधः ? शृणु। अधिकृतस्य पुत्रस्य साग्नेः पृथक् क्रियमाणे चतुर्णामपि पिंडनिर्वपणेऽधिकारो भवति। अमावास्यायां पृथक् प्रेतस्य क्रियमाणे पृथक् पार्वणं च त्रयाणामिति भवति श्रुतिविरोधः। तेनाधिकृतस्य पुत्रस्य साग्नेः सपिंडीकरणादूर्ध्वम् एकोद्दिष्टं कर्त्तव्यं न भवति। सपिंडीकरणं तु द्वादशाह एव नियतम्। अनधिकृतस्य निरग्नेस्तु संवत्सरादिषु सपिंडीकरणकालेषु कृतसापिंडनस्यापि पितुः संवत्सरादूर्ध्वमपि प्रतिसंवत्सरम् एकोद्दिष्टमेव (अहरहरन्नमस्मै ब्राह्मणायोदकुंभं च दद्यात्) अहरहः प्रतिदिनम् अस्मै प्रेतायोद्दिश्य ब्राह्मणाय संप्रदानभूताय अन्नं भोजनपर्याप्तम् उदकुंभं च जलपूर्णं च घटं संवत्सरं यावद्दद्यात् प्रयच्छेत् (पिंडमप्येके निपृणंति) एके आचार्याः अहरहः पिंडनिर्वपणमपीच्छंति। तच्चानधिकृतनिरग्निविषयम्। अधिकृतस्य हि साग्नेः पार्वणमेव भवति, नैकः पिंडः। न चैतत्प्रतिदिनमन्नोदककुंभदानं संवत्सरसपिंडीकरणपक्ष एव, प्रागपि संवत्सरात् 'यदि वा वृद्धिरापद्यते' इत्यादिस्मृतिविहितकालांतरे सपिंडीकरणेऽपि तदूर्ध्वं संवत्सरं यावद्भवत्येव। यतः स्मरन्ति—" अर्वाक् संवत्सराद्यस्य सपिंडीकरणं भवेत्। तस्याप्यन्नं सोदकुंभं दद्यात्संवत्सरं द्विजे॥ " इति। तस्मात्साग्निना निरग्निना च पुत्रेणाहरहरन्नोदकुंभदानं कर्त्तव्यम्। पक्षे यत्पिंडदानं तन्निरग्नेरेव। इतरस्य तु त्रिभ्यः पिंडदानं प्रसज्येत। एकपिंडनिर्वपणानिषेधात्। तर्हि त्रिभ्योऽपि ददातु न प्रेतस्य हि तत्। स्मर्यते याज्ञवल्क्येन—" मृतेऽहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम्। प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशेऽहनि॥" इति। एतदेकोद्दिष्टं साग्नेः सपिंडीकरणात् प्राक्। ऊर्ध्वं तु पार्वणमेव। यथाह मनुः—" असपिंडाक्रियाकर्म द्विजातेः संस्थितस्य तु। अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिंडमेकं तु निर्वपेत्॥ " तथा। " सहपिंडक्रियायां तु कृतायामस्य धर्मतः। अनयैवावृता कार्यं पिंडनिर्वपणं सुतैः॥ " इति। स्मृत्यंतरं च—" यः सपिंडीकृतं प्रेतं पृथक् पिंडेन योजयेत्। विधिघ्नस्तेन भवति पितृहा चोपजायते॥ " इति। एतच्च औरसक्षेत्रजसाग्निपुत्रविषयम्। यतः स्मरंति—" औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्वणेन तु। दद्याताममितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश॥ " इति। अत्राशौचप्रसंगात्

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

स्मृत्यंतरोक्त आशौचापवादो लिख्यते ॥ " ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् । सत्त्रिव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा । कारवः शिल्पिनो वैद्या दासीदासास्तथैव च । राजानो राजभृत्याश्च सद्यः-शौचाः प्रकीर्तिताः ॥ " इति । एतच्च यज्ञादौ आरब्ध एव । कुतः ? ' आरब्धे सूतकं नास्ति अनारब्धे तु सूतकम् ' इति वचनात् । आरंभ-श्चैवम् " आरंभो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः । नांदीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥ " इति । इति सूत्रार्थः ॥ अथ पद्धतिः ॥ तत्र ऊनद्विवार्षिकं प्रेतम् अरण्यं नीत्वा भूमौ निखनेत् । द्विवर्षप्रभृति उप-नयनादर्वाक् प्रेतं श्मशानं नीयमानं सर्वे सपिंडाः यथाज्येष्ठपुरःसरं पंक्तीभूताः अनुगच्छंति । पक्षे यमगाथां गायंतो यमसूक्तं च जपंतः । ततस्तत्र तं प्रेतं भूमिजोषणादिरहितं दग्ध्वा वक्ष्यमाणविधिना स्नात्वा उदकांजलिं च दत्त्वा गृहमागता यथोक्तमाशौचमाचरेयुः । उपनयना-दूर्ध्वं भूमिजोषणादिरहितम् उदकांतगमनपर्यंतं यथाऽऽहिताग्नेः कर्म तथैव यथासंभवं भवति । अत्र औपासनिकं पुत्रादिरधिकारी दुर्बलं ज्ञात्वा स्नापयित्वा शुद्धवस्त्रेणाच्छाद्य दक्षिणाशिरसं दर्भवत्यां भूमौ निवेशयेत् । " पूर्वपक्षे तु रात्रौ चेन्मृत्युशंकाऽग्निहोत्रिणः । हुतावशिष्टाः पक्षेऽस्मिञ्जुहुयात्सकलाहुतीः ॥ " दार्शं तत्र पिंडपितृयज्ञं विना आकृष्य कुर्यात् । न तु पौर्णमासं शुक्लपक्षे आकृष्य कुर्यात्, दिवा साय-माहुतिं च । तत्कर्मणोरनारब्धत्वात् । अथ तत्र वैतरणीं यथाशक्ति यथाश्रद्धं हिरण्यं भूम्यादिकं सर्वपापक्षयार्थं दापयित्वा अथ गतासुं घृतेनाभ्यज्य उदकेनाप्लाव्य सवस्त्रमुपवीतिनं चंदनोक्षितसर्वांगं पुष्प-मालाविभूषितं मुखनासिकाचक्षुःश्रोत्ररंध्रेषु निक्षिप्तहिरण्यशकलं वस्त्रेणा-च्छाद्य पुत्रादयो निर्हरेयुः । एतच्चावसथ्याग्निसन्निधौ गृहमरणपक्षे । यदा तु गंगादितीर्थेऽग्निसन्निधौ अर्द्धजले मरणं तदा तत्राप्येवं स्नपनादिहिरण्य-शकलनिधानांतं कर्म कुर्यात् । निर्हरणपक्षे आमपात्रे संतापाग्निमादायाग्नि-पुरःसरं प्रेतं यमगाथां गायन्तः यमसूक्तं वा जपंतः पुत्रादयः श्मशानं नयंति । तत्राधिकारी पुत्रादिराप्लुत्य भूमिजोषणपूर्वकं दक्षिणोत्तरायतं दारुचयं विधाय चितौ कृष्णाजिनं प्राग्ग्रीवमुत्तरलोमास्तीर्य तत्रोत्तानं

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

दक्षिणाशिरसमेनं निपात्य दक्षिणनासारंध्रे आज्यपूर्णं स्रुवं निधाय पादयोरधरारणिं प्रागग्रामुरस्युत्तरां पार्श्वयोः सव्यदक्षिणयोः शूर्पचमसौ मुसलसहितमुलूखलं न्युब्जमूर्वोरंतराले तत्रैव चात्रमोविलीं च अरुदन् भयरहितो निदध्यात् अपसव्येन वाग्यतो दक्षिणामुखः सन् । अथोपविश्य सव्यं जान्वाच्यौपासनाग्निं गृहीत्वा अस्मात्त्वमधिजातोऽसीत्यनयर्चा स्वाहांतया दक्षिणतः मुखे वा शनैरग्निं दद्यात् । अनावसथिकं तु एवमेव ग्रामाग्निना सर्पिंडाद्यानीतेन अमंत्रकं दहति । ततो दाहांते नद्याद्युदकसमीपं गत्वा समीपस्थयोनिसंबंधं श्यालकं वा उदकं करिष्यामह इत्यनेन मंत्रेण उदकं याचेरन् सर्पिंडादयः । एवं याचिते यदि शतवर्षादर्वाक् प्रेतो भवति तदा कुरुध्वं मा चैवं पुनरित्येवं प्रतिवचनं दद्यात् । अथ यदि शतवर्षादूर्ध्वं प्रेतो भवति तदा कुरुध्वमित्येतावदेव । ततः सप्तपुरुषसंबंधिनः सर्पिंडाः दशपुरुषसंबंधाः समानोदकाश्चैकग्रामवासे यावत्स्मृतं जलं प्रविशंति एकवस्त्राः प्राचीनावीतिनः संतः । ततः सव्यहस्तस्यानामिकयाऽङ्गुल्या उदकमपनोद्याप नः शोशुचदघमित्येतावता मंत्रेण दक्षिणामुखास्तूष्णीं निमज्जंति । ततः प्रेतमुद्दिश्यामुकगोत्रामुकशर्मन् प्रेतैतत्ते उदकमित्युच्चार्यैकैकमंजलिं सकृत् भूमौ प्रक्षिपंति । तत उदकाद्युत्तीर्य शुचौ देशे शाद्वलवत्युपविष्टान् सर्पिंडान् अन्ये सुहृद इतिहासपुराणादिविदग्धकथाभिः संसारानित्यतां दर्शयंतोऽपवदेयुः । तथा हि—" कृतोदकान् समुत्तीर्णान् मृदुशाद्वलसंस्थितान् । स्नातानपवदेयुस्तानितिहासपुराणकैः ॥ मानुष्ये कदलीस्तंभनिःसारे सारमार्गणम् । करोति यः स संमूढो जलबुद्बुदसंनिभे ॥ पंचधा संभृतः कायो यदि पंचत्वमागतः । कर्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिदेवना ॥ गंत्री वसुमती नाशमुदधिर्दैवतानि च । फेनप्रख्यः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति ॥ श्लेष्माश्रु बांधवैर्मुक्तं प्रेतो भुंक्ते यतोऽवशः । अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः ॥ इति संश्रुत्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः । विदश्य निंबपत्राणि नियता द्वारि वेश्मनः ॥ मा शोकं कुरुतानित्ये सर्वस्मिन्प्राणधारिणि । धर्मं कुरुत यत्नेन यो वः सद्गतिमेष्यति ॥" तथा च विष्णुः—" यदुदगयनं तदहर्देवानां दक्षिणायनं रात्रिः संवत्सरो ह्यहोरात्रं

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

तत्रिंशता मासो द्वादश मासा वर्षं द्वादशवर्षशतानि दिव्यानि कलियुगं द्विगुणानि द्वापरं त्रिगुणानि त्रेतायुगं चतुर्गुणानि कृतयुगम् एवं द्वादशसहस्राणि दिव्यानि चतुर्युगं चतुर्युगसहस्रं तु कल्पः स च पितामहस्याहस्तावती चास्य रात्रिरेवंविधेनाहोरात्रेण मासवर्षगणनया सर्वश्रेष्ठस्यैव ब्रह्मणो वर्षशतमायुरेवं ब्रह्मायुषा च परिच्छिन्नः पौरुषो दिवसस्तस्यांते महाकल्पस्तावत्येव चास्य निशा पौरुषाणामहोरात्राणामतीतानां संख्यैव नास्ति न च भविष्यमाणानामनाद्यंतत्वात्कालस्य । एवमस्मिन्निरालंबे काले सततयायिनि । न तद्रूपं प्रपश्यामि स्थितिर्यस्य भवेद्ध्रुवा ॥ गंगायाः सिकता धारास्तथा वर्षति वासवे । शक्या गणयितुं लोके न व्यतीताः पितामहाः ॥ चतुर्दश विनश्यंति कल्पे कल्पे सुरेश्वराः । सर्वलोकप्रधानाश्च मनवश्च चतुर्दश ॥ बहूनींद्रसहस्राणि दैत्येंद्रनियुतानि च । विनष्टानीह कालेन मनुष्याणां तु का कथा ॥ राजर्षयश्च बहवः सर्वे समुदिता गुणैः । देवर्षयश्च कालेन सर्वे ते निधनं गताः ॥ ये समर्था जगत्त्राणे सृष्टिसंहारकारिणः । तेऽपि कालेन नीयंते कालो हि बलवत्तरः ॥ आक्रम्य सर्वः कालेन परलोकाय नीयते । कर्मपथ्योदनो जंतुस्तत्र का परिदेवना ॥ जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च । अर्थे दुष्परिहार्येऽस्मिन् नास्ति शोकसहायता ॥ शोचंतो नोपकुर्वंति मृतस्येह जना यतः । अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः ॥ सुकृतं दुष्कृतं चोभे सहायौ यस्य गच्छतः । बांधवैस्तस्य किं कार्यं शोचद्भिरथवा तथा ॥ बांधवैर्नाम शोचद्भिः स्थितिं प्रेतो न विंदति । अस्वःस्थपतितानेष पिंडतोयप्रदानतः ॥ अर्वावसपिंडीकरणात् प्रेतो भवति वै मृतः । प्रेतलोकगतस्यान्नं सोदकुंभं प्रयच्छति ॥ देवतायतनस्थाने तिर्यग्योनौ तथैव च । मनुष्येषु तथा प्रेति श्राद्धं दत्तं स्वबांधवैः ॥ प्रेतस्य श्राद्धकर्तुश्च पृथक् श्राद्धे कृते शुभम् । तस्माच्छ्राद्धं सदा कार्यं शोकं त्यक्त्वा निरर्थकम् ॥ एतावदेव कर्त्तव्यं सदा प्रेतस्य बंधुभिः । नोपकुर्यादरः शोचन् प्रेतस्यात्मन एव च ॥ दृष्ट्वा लोकमनानंदं म्रियमाणांश्च बांधवान् । धर्ममेकं सहायार्थं वरयध्वं सदा नराः ॥ मृतोऽपि बांधवः

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

शक्तो नानुगंतुं मृतं नरम् । जायावर्जं हि सर्वस्य याम्यः पंथा विभिद्यते ॥ धर्म एकोऽनुयात्येनं यत्रक्वचनगामिनम् । ततोऽसारे त्रिलोकेऽस्मिन् धर्मं कुरुत माचिरम् ॥ श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकम् । न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वाऽस्य न वा कृतम् ॥ क्षेत्रापणगृहासक्तमन्यत्रगतमानसम् । वृकीवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥ न कालस्य प्रियः कश्चिदप्रियो वा न विद्यते । आयुष्ये कर्मणि क्षीणे प्रसह्य हरते जनम् ॥ नाप्राप्तकालो म्रियते विद्धः शरशतैरपि । कुशाग्रेणापि संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥ नौषधानि न मंत्राश्च न होमा न पुनर्जपाः । त्रायंते मृत्युनोपेतं जरया वापि मानवम् ॥ यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विंदति मातरम् । तथा पूर्वकृतं कर्म कर्त्तारमनुविंदति ॥ आगामिनमनर्थं हि प्रतिष्ठानशतैरपि । न निवारयितुं शक्तस्तत्र का परिदेवना ॥" भारते—" यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ । समेत्य च व्यपेयातां तद्वद्भूतसमागमः । " रामायणे—" शोचमानास्तु सस्नेहा बांधवाः सुहृदस्तथा । पातयंति जनं स्वर्गादश्रुपातेन राघव ॥ श्रूयते हि नरव्याघ्र पुरा परमधार्मिकः । भूरिद्युम्नो गतः स्वर्गं राजा पुण्येन कर्मणा ॥ स पुनर्बंधुवर्गस्य शोकव्याजेन राघव । कृत्स्ने च क्षयिते धर्मे पुनः स्वर्गान्निपातितः ॥ अतः शोकाग्निना दग्धः पिता ते स्वर्गतः प्रभो । शपे त्वां मन्युनाऽऽविष्टस्तस्मादुत्तिष्ठ मा शुचः ॥ " इति । ततः पश्चादनवलोकयंतः कनिष्ठानग्रतः कृत्वा पंक्तीभूता ग्राममायांत्यागम्य च गृहद्वारे स्थित्वा निंबपत्राणि दंतैरवखंड्याचम्योदकमग्निं गोमयं गौरसर्षपांस्तैलमित्यनुक्रमेणालभ्य पादेनाश्मानमाक्रम्यः गृहं प्रविशंति । ततः प्रभृति त्रिरात्रं यावत् ज्ञातीनां यमनियमा उच्यंते । ब्रह्मचर्यमधःशयनं लौकिककर्माकरणमन्येषां कुरु इत्यप्रेरणं क्रीत्वा लब्ध्वा वा दिवैव भोजनं मांसवर्जम् । एते च नियमाः ज्ञातीनाम् । पुत्रादीनां पुनर्यावदाशौचम् । अथ यस्तेषां मध्ये प्रेतक्रियाधिकारी पुत्रादिः स दशरात्रं यावत् प्रत्यहमेकैकमवयवपूरकं पिंडं प्रेताय दद्यात् । आशौचदिनहानौ वृद्धौ वा दशैव पिंडान् दिनानि विभज्य दद्यात् । कथम् ? अमुकगोत्र अमुकशर्मन् प्रेत अवनेनिक्ष्व । सतो दर्भानास्तीर्य अमुकगोत्र अमुक-

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh

शर्मन् प्रेतैष ते शिरःपूरकः पिंडो मया दीयत इति पिंडं दत्त्वा पूर्ववत् पुनरवनेजनं दत्त्वा ततोऽनुलेपनपुष्पधूपदीपशीतलतोयोर्णातंतुदानं पिंडे स्मृत्यंतरोक्तमपि कुर्यात् । अथ यस्मिन्नहोरात्रे स म्रियते तस्यां रात्रौ मृन्मये पात्रे क्षीरोदके कृत्वा यष्ट्यादिकमवलंब्याकाशे धारयेत् प्रेताम्र स्नाहि पिब चेदं क्षीरमित्यनेन मंत्रेण । ततो द्वितीयादिषु नवसु दिनेषु प्रत्यहम् अनेनैव विधिना एकैकं पिंडमवयवपूरकं दद्यात् । ब्राह्मणः क्षत्रियश्च नवमेऽहनि नवमं पिंडं दत्त्वा दशमं द्वादशेऽहनि दद्यात् । वैश्यश्चेत्पंचदशेऽहनि । शूद्रश्चेत्त्रिंशत्तमे इति विशेषः । तथैव एकैकमंजलिम् एकैकं जलपात्रम् । वृद्धिपक्षे त्वञ्जलीनां पात्राणां च दिनसंख्याया एकैकं वर्द्धयेत् । तत्र वाक्यम् । अमुकगोत्र अमुकशर्मन् अमुकप्रेत एष ते तिलतोयांजलिर्मया दत्तः तवोपतिष्ठताम् । अमुकगोत्र अमुकशर्मन् प्रेत एतत्ते तिलतोयपात्रं मया दत्तं तवोपतिष्ठताम् । सद्यःशौचपक्षे तु एकस्मिन्नेव दिने क्रमेण दशावयवपूरकान् पिंडान् तथा पंचपंचाशत्तोयांजलीन् पंचपंचाशत्तोयपात्राणि च दद्यात् । त्र्यहाशौचे पुनः प्रथमदिने त्रीन् पिंडान् षडंजलीन् षट् पात्राणि च दद्यात् । द्वितीयदिने चतुरः पिंडान् द्वाविंशत्यञ्जलीन् द्वाविंशतिपात्राणि च । तृतीयदिने–पुनस्त्रीन् पिण्डान् सप्तविंशत्यञ्जलीन् सप्तविंशतिपात्राणि च दद्यात् । यतः स्मरन्ति–" प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिण्डाः समाहितैः । द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसञ्चयनं तथा ॥ त्रींस्तु दद्यात्तृतीयेऽह्नि वस्त्रादि क्षालयेत्ततः " इति । केचित्तु प्रथमेऽह्नि एकं पिण्डम्, एकमञ्जलिम्, एकं पात्रम् । द्वितीयदिने–चतुरः पिण्डान्, चतुर्दशाञ्जलीन्, चतुर्दश पात्राणि । तृतीयदिने–पञ्च पिण्डान्, चत्वारिंशदञ्जलीन्, चत्वारिंशत्पात्राणीति मन्यन्ते । एतत्प्रेतकृत्यकरणानन्तरं न पुनः स्नायात्, स्मरणाभावात् । पिण्डैरवयवपूरणम् । यथा–शिरः प्रथमेन, कर्णाक्षिनासिका द्वितीयेन, गलांसभुजवक्षांसि तृतीयेन, नाभिलिङ्गगुदानि चतुर्थेन, जानुजङ्घापादाः पञ्चमेन, सर्वमर्माणि षष्ठेन, नाडिकाः सप्तमेन, लोमान्यष्टमेन, वीर्यं नवमेन, शरीरपूर्णत्वं दशमेनेति । एतत् प्रेतनिर्हरणादिकं यतिव्यतिरिक्तानां त्रयाणामाश्रमिणां कुर्यात् । यतेस्तु न किञ्चित् ।

Digitized by eGangotri

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

तथा च स्मृतिः—" त्रयाणामाश्रमाणां च कुर्याद्दाहादिकाः क्रियाः । यतेः किञ्चिन्न कर्तव्यं न चान्येषां करोति सः " इति । तथा—" एकोद्दिष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतसत्क्रियाम् । न कुर्यात् पार्वणादन्यद् ब्रह्मीभूताय भिक्षवे । अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणं तु विधीयते " इति । ब्रह्मचारी तु आचार्योपाध्यायपितृव्यातिरिक्तानां प्रेतानां निर्हरणादिकं न कुर्यात् । यथाह याज्ञवल्क्यः "आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात् । समाप्त उदकं कृत्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥" तथा—आचार्यपित्रुपाध्यायान्निर्हृत्यापि व्रती तु यः। शकटान्नं न चाश्नीयान्न च तैः सह संविशेत् ॥ " इति । यदि मोहात्करोति तदा ब्रह्मचर्यव्रतात् च्यवते पुनरुपनयनेन शुद्ध्यति। तथाऽस्थिसंचयनं ब्राह्मणस्य चतुर्थेऽहनि, पंचमे क्षत्रियस्य, नवमे वैश्यस्य, एकादशे शूद्रस्य । त्र्यहाशौचे द्वितीयेऽह्नि सर्वेषाम् । सद्यःशौचे तु दाहानंतरमेव । तत्रास्थिसंचयननिमित्तम् एकोद्दिष्टश्राद्धं विधाय पुष्पधूपनैवेद्यानि संभृत्य ॐ क्रव्यादमुखेभ्यो देवेभ्यो नम इति मंत्रेण अर्घादिपूजां कुर्यात् श्मशाने । ततः नमः क्रव्यादमुखेभ्यो देवेभ्य इति बलिदानम् । तत्र मंत्रः—" देवा येऽस्मिन् श्मशाने स्युर्भगवंतः सनातनाः । तेऽस्मत्सकाशाद्गृह्णन्तु बलिमष्टांगमक्षयम् ॥ प्रेतस्यास्य शुभान् लोकान् प्रयच्छंत्वपि शाश्वतान् । अस्माकमायुरारोग्यं सुखं च ददताक्षयम् ॥ " एवं बलिं दत्त्वा विसर्जयेत् । ततोऽपसव्यं पलाशवृंतेनास्थीनि परिवृत्यांगुष्ठकनिष्ठिकाभ्याम् आदाय पलाशपुटे धारयति । तत्र शमीशैवालं कर्दमं च धारयति । ततो घृतेनाक्तसर्वौषधीमिश्राण्यस्थीनि दक्षिणपूर्वायतान् यवाकारान् कर्षून् खात्वा तत्र कुशानास्तीर्य हरिद्रया पीतवस्त्रखण्डमावृत्य तत्र वक्ष्यमाणमंत्रेण निक्षिपेत् । ॐ वाचा मनसा आर्त्तेन ब्राह्मणा त्रय्या विद्यया पृथिव्यामक्षतायामपाठं रसेन निर्वपाम्यसाविति मंत्रेण । असौ-स्थाने प्रेतनामादेशः । ततः कुंभे निधाय तूष्णीं तं कुंभम् अरण्यवृक्षमूले भूमौ वा खात्वा धारयेत् । भस्म चितास्थितं सर्वमेव तोये निक्षिपेत् । चिताभूमिं गोमयेन विलिप्य तत्र तेनैव पूर्वोक्तबलिमंत्रेण बलिं दद्यात् । तं च बलिं क्षीरेणाभ्यज्य देवता विसर्जयेत् ।

Funding by IKS-MoE

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

चिताभूमिच्छादनार्थं तत्र वृक्षं पट्टकं वा कारयेत् । सभाविश्रामार्थं काष्ठ-पाषाणविन्यासविशेषः पट्टकः 'पट्टहर' इति कान्यकुब्जे प्रसिद्धः । लोकाचारादेव कुटीं वा । ततः कदाचिदस्थिकुंभम् उत्पाट्यादाय तीर्थं गच्छेत् " अस्थीनि मातापितृवंशजानां नयंति गंगामपि ये कदाचित् । सद्बंधवोऽस्यापि दयाभिभूतास्तेषां च तीर्थानि फलप्रदानि ॥ " ततश्च गंगां गत्वा स्नात्वा ततः पंचगव्येन अस्थीनि सिक्त्वा हिरण्यमध्वाज्यतिलैः संयोज्य ततो मृत्पिंडपुटे निधाय दक्षिणां दिशं पश्यन् नमोऽस्तु धर्मा-येति वदन् जलं प्रविश्य स मे प्रीतोऽस्तु इत्यभिधाय गंगांभसि निक्षिप्य जलादुत्थाय सूर्यमवेक्ष्य विप्रमुख्याय यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् । एवं कृते प्रेतक्रियाकर्त्रोः स्वर्गः स्यात् । तथा चोक्तम्–" विगाह्य गंगां समियाय तोयमिहास्थिराशिं सकलैश्च गव्यैः । हिरण्यमध्वाज्यतिलैस्तु युक्तं ततस्तु मृत्पिंडपुटे निधाय ॥ यस्यां दिशि प्रेतगणोपगूढो विलो-कयंस्तां सलिले क्षिपेत्तम् । उत्तीर्य दृष्ट्वा रविमात्मशक्त्या सुदक्षिणां विप्रवराय दद्यात् ॥ एवं कृते प्रेतपुरास्थितस्य स्वर्गे गतिः स्याच्च महेंद्र-तुल्या । क्षीणेषु पुण्येष्वपतन्दिविस्था नैवं व्युदस्य च्यवनं द्युलोकात् ॥ यावदस्थि मनुष्याणां गंगातोयेषु तिष्ठति । तावद्वर्षसहस्राणि ब्रह्मलोके महीयते ॥ " यमः–"गंगातोये च यस्यास्थि प्लवते शुभकर्मणः । न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात्कदाचन ॥ गंगातोये च यस्यास्थि नीत्वा संक्षिप्यते नरैः । युगानां तु सहस्राणि तस्य स्वर्गे भवेद् गतिः ॥ मातुः कुलं पितृकुलं वर्जयित्वा नराधमः । अस्थीन्यन्यकुलोत्थस्य नीत्वा चांद्रायणाच्छुचिः ॥ " एतच्च द्रव्यादिलोभेन नयतः, न श्रेयोऽर्थिनः । अथ साग्नेः पत्नी यदि जीवद्भर्तृका म्रियेत तदा केचित् देशाचारात् क्षौरं नाहुः । अन्यो विधिः सर्वोऽप्युक्तो भवति । भर्त्तरि मृते यदि म्रियते तदा अरण्यंतरं संपाद्य ततो निर्मन्थ्येनाग्निना पात्रैर्विना तां दहेत् । तदलाभे लौकिकाग्निना । एवं पश्चान्मृतस्य पुंसोऽपि भवति । अन्वा-रोहणे तु पृथगाहुतिस्तन्मुखे इति विशेषः । पात्रासादनं तु यजमान-देहे एव । अथ यदि साग्नेः शवस्य दाहे क्रियमाणे वृष्ट्याद्युपघातेनाग्नि-नाशेऽर्धदग्धदेहशेषं वृष्टौ शांतायामर्द्धदग्धमरणी निर्मथ्य तदलाभेऽर्द्ध-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

दग्धकाष्ठं निर्मथ्य तदलाभे अश्वत्थादिपवित्रकाष्ठमथनोत्थेनाग्निना पुनः दहेत् । अथ प्रोषिते तु मृतेऽग्निहोत्रिणि तदस्थीन्यानीयोक्तविधिना त्रेतया पुनर्दहेत् । अस्थनामप्यलाभे षष्ट्यधिकत्रिशतमितपलाशवृंतान्युच्चित्य कृष्णसारचर्मणि पुरुषाकारेण प्रसारिते तदुपरि पुरुषाकारं प्रसार्य तत्र पलाशवृंतानां चत्वारिंशता शिरः दशभिर्ग्रीवां त्रिंशता उरः विंशत्योदरं शतेन भुजद्वयं दशभिर्हस्तांगुलीः षड्भिर्वृषणौ चतुर्भिः शिश्नं शतेनोरुद्वयं त्रिंशता जानुनी जंघे च दशभिः पादांगुलीः परिकल्प्योर्णासूत्रेण सम्यग्बद्धा तेनैव मृगचर्मणा संवेष्टच ऊर्णासूत्रेणैव बद्धा यवपिष्टजलेन संप्रलिप्य मंत्रपूर्वकं पूर्ववत्पात्रैर्दहेत् । एवं पर्णशरे दग्धे त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । द्वितीयेऽहनि तु तदस्थ्नां वृंतरूपाणां दग्धानां संचयनम् । एवं मृतबुद्ध्या पर्णशरे दग्धे तस्य दैवात्पुनरागमने पुनराधानं कृत्वा आयुष्यार्थामिष्टिं कुर्यात् । पर्णशरदाहानंतरं तु तदस्थ्नां लाभेऽर्द्धदग्धकाष्ठाग्निं निर्मथ्याग्निमुत्पाद्य तेनाग्निनाऽस्थीनि पुनर्दहेत् । निरग्नेस्तु नास्ति संस्कारः । एवं साग्नेः दहनदिनात् निरग्नेर्मरणदिनाद्गणना । अथैषां प्रेतदेहानां रजस्वलादिस्पर्शे मृन्मये कुंभे पूर्णजले पंचगव्यं प्रक्षिप्य कृतस्नानं शवं तेनोदकेनाभिषिंचते आपो हि ष्ठेत्यादिभिरब्लिंगैर्मैत्रैर्वामदेव्यादिभिर्ऋग्भिस्तिसृभिरभिषिंचेत् । एवं सूतिकां रजस्वलां चापि एकादशे चतुर्थे चाऽहनि प्रायश्चित्तं कृत्वा पंचगव्येन प्रक्षाल्य वाससा संवेष्टच उक्तविधिना दहेदिति ॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये तृतीयकांडे
दशमी कंडिका ॥ १० ॥

पशुश्चेदाप्लाव्यागामग्नेणाग्नीन् परीत्य पलाशशाखां निहन्ति ॥ १ ॥ परिव्ययणोपाकरणनियोजनप्रोक्षणान्यावृता कुर्याद्यच्चान्यत् ॥ २ ॥ परिपशव्ये हुत्वा तूष्णीमपराः पंच ॥ ३ ॥ वपोद्धरणं चाभिघारयेत् ॥ ॥ ४ ॥ देवतां चादिशेदुपाकरणनियोजनप्रोक्षणेषु ॥

Funding by MoE-IKS

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

॥ ५ ॥ स्थालीपाके चैवम् ॥ ६ ॥ वपाठ्ं हुत्वाऽव-
दानान्यवद्यति सर्वाणि त्रीणि पंच वा ॥ ७ ॥ स्थाली-
पाकमिश्राण्यवदानानि जुहोति ॥ ८ ॥ पश्वंगं दक्षिणा
॥ ९ ॥ यद्देवते तद्दैवतं यजेत्तस्मै च भागं कुर्यात्तं
च ब्रूयादिममनुप्रापयेति ॥ १० ॥ नद्यंतरे नावं
कारयेन्न वा ॥ ११ ॥ ११ ॥

एवं तावत्प्रेतायोद्दिश्य गामप्येके घ्नंतीति सूत्रकृता एकादशेऽह्नि प्रेतमुद्दिश्य गोपश्वालंभोऽभिहितस्तत्प्रसंगादन्येऽपि यावंतः अर्घ्यपशवस्त-त्कर्माभिधातुमिदमारभ्यते । (पशुश्चेदाप्लाव्यागामग्रेणाग्नीन् परीत्य पलाशशाखां निहंति) चेद्यदि स्मार्त्तः पशुः क्रियते तदा तं पशुं गोपशु-वर्जमाप्लाव्य स्नापयित्वा नियुंज्यात् । गोपशौ आप्लावाभावः । पशुनियो-जनं यूपे श्रूयते अस्य तु कुत्रेत्यपेक्षायामाह । अस्य अग्रेण पुरस्तात् अग्नीन् वितानपक्षे गार्हपत्यादीन् आवसथ्यपक्षे एकमग्निं परीत्य प्रादक्षि-ण्येन गत्वा पलाशस्य ब्रह्मवृक्षस्य शाखां निहंति निखनंति । आसादना-नंतरं यूपकार्यत्वाच्छाखायाः (परिव्ययणोपाकरणनियोजनप्रोक्षणान्या-वृता कुर्याद्यच्चान्यत्) परिव्ययणं त्रिगुणरशनया शाखायाः, उपाकरणं तृणेन पशोः स्पर्शनम्, नियोजनं द्विगुणरशनया अंतराशृंगबद्धस्य पशोः पलाशशाखायां बंधनम्, प्रोक्षणं प्रोक्षणीभिरद्भिः पशोरासेचनमेतानि परिव्ययणोपाकरणनियोजनप्रोक्षणानि आवृता पशुप्रकरणविहितेति-कर्तव्यतया मंत्रवर्जितया क्रियया कुर्यात् विदधीत । न केवलमेतान्येव अन्यदपि यत्पशुसंस्कारकं पशुसमंजनपर्यग्निकरणादिकं तदपि तथैव कुर्यात् (परिपशव्ये हुत्वा तूष्णीमपराः पंच) पशुसंज्ञपनं परि उभयतः हूयेते ये द्वे आज्याहुती ते परिपशव्ये,स्वाहा देवेभ्यः देवेभ्यः स्वाहेति परि-पशव्ये, ते हुत्वा तूष्णीं मंत्रवर्जम् अपराः अन्याः पंच आज्याहुतीर्जुहोति (वपोद्धरणं चाभिघारयेत्) पशोर्वपायाः उद्धरणं यथोक्तं कृत्वा तां वपाम् अभिघारयेत् उद्धृत्यैव (देवतां चादिशेद्वपाकरणनियोजनप्रोक्षणेषु)

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

उपाकरणं च नियोजनं च प्रोक्षणं च उपाकरणनियोजनप्रोक्षणानि तेषु देवतां यद्दैवत्यः पशुर्भवति तां देवतामादिशेत् अमुष्मै त्वा उपाकरोमि अमुष्मै त्वा नियुनज्मि अमुष्मै त्वा जुष्टं प्रोक्षामीत्येवम् । (स्थालीपाके चैवम्) स्थालीपाके चरौ च एवं देवतामादिशेत् चरोरुपाकरणनियोजनाभावात् अमुष्मै त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तंडुलप्रोक्षणे देवतोद्देशः (वपाठं हुत्वाऽवदानान्यवद्यति सर्वाणि त्रीणि पंच वा) वपां विधिना हुत्वा अवदानानि पशोः हृदयादीनि अवद्यति छिनत्ति । कति ? सर्वाणि हृदयं जिह्वां क्रोडं सव्यबाहुं पार्श्वद्वयं यकृत् वृक्कौ गुदमध्यं दक्षिणश्रोणिमित्येकादश प्रधानार्थानि । दक्षिणबाहुः गुदतृतीया सव्या श्रोणिः इति त्रीणि सौविष्टकृतानि । यद्वा त्रीणि हृदयं जिह्वां क्रोडाम् । अथवा पंच हृदयजिह्वाक्रोडसव्यबाहुदक्षिणपार्श्वानि । अत्र पंचावदानपक्षे व्यवदानपक्षे वा तेभ्य एव स्विष्टकृद्यागः। वपाठं हुत्वाऽवदानान्यवद्यतीति वदता सूत्रकृता पशुपुरोडाशो निरस्तः (स्थालीपाकमिश्राण्यवदानानि जुहोति) स्थालीपाकेन चरुणा मिश्राणि संयुक्तान्यवदानानि हृदयादीनि जुहोति । स्थालीपाकस्य च मिश्रणवचनात्सहैव पाकः (पश्वंगं दक्षिणा) पशोः अंगं पश्वंगं दक्षिणा अस्य पशुबंधस्य (यद्देवते तद्दैवतं यजेत्तस्मै च भागं कुर्यात् तं च ब्रूयादिममनुप्रापयेति) एतदर्घ्यपशून्प्रकृत्य कर्माभिहितं तत्र यस्यार्घ्यस्य आचार्यादेः या देवता तद्दैवतः स पशुयागः तस्मिंस्तद्देवते यागे तद्दैवतम् अर्घ्यदैवतं बृहस्पत्यादिकं च यजेत् । तत्रार्घ्यदेवताः—आचार्यस्य बृहस्पतिः, ब्रह्मणश्चन्द्रमाः, उद्गातुः पर्जन्यः, अग्निहोतुः, अश्विनाध्वर्योः, विवाह्यस्य प्रजापतिः, राज्ञ इंद्रः, प्रियस्य मित्रः, स्नातस्य विश्वेदेवाः, इंद्राग्नी वेति । तस्मै च अर्घ्याय आचार्यादये भागं च पशोः किंचिदंगं कुर्यात् । तं च अर्घ्यमाचार्यादिकमिममनुप्रापयेति ब्रूयात् (नद्यंतरे नावं कारयेन्न वा) इदानीं प्रेतोद्देशेन गामप्येके घ्नन्तीति यदुक्तं तस्य देशविधानार्थमाह । नद्यन्तरे नद्या अन्तरे द्वीपे नावं नवमेकादशाहश्राद्धं तदर्थमिमं नावं गोपशुं कारयेत् अनु-

Siddhanta eGangotri Gyaan

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

तिष्ठेत् । कोऽर्थः ? प्रेतोद्देशेन गोपशुम् एकादशेऽह्नि नद्यन्तरे आलभेत, न वा आलभेत इति सूत्रार्थः ॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये तृतीयकांडे एकादशी कंडिका ॥ ११ ॥

अथातोऽवकीर्णिप्रायश्चित्तम् ॥ १ ॥ अमावास्यायां चतुष्पथे गर्दभं पशुमालभते ॥ २ ॥ निर्ऋतिं पाकयज्ञेन यजेत ॥ ३ ॥ अप्स्ववदानहोमः ॥ ४ ॥ भूमौ पशुपुरोडाशश्रपणम् ॥ ५ ॥ तां छविं परिदधीत ॥ ६ ॥ ऊर्ध्वालामित्येके ॥ ७ ॥ सँव्वत्सरं भिक्षाचर्यं चरेत्स्वकर्म परिकीर्त्तयन् ॥ ८ ॥ अथापरमाज्याहुती जुहोति । कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि काम कामाय स्वाहा । कामाभिद्रुग्धोऽस्म्यभिद्रुग्धोऽस्मि काम कामाय स्वाहेति ॥ ९ ॥ अथोपतिष्ठते सं मा सिंचंतु मरुतः समिन्द्रः सं बृहस्पतिः । सं माऽयमग्निः सिञ्चतु प्रजया च धनेन चेति ॥ १० ॥ एतदेव प्रायश्चित्तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

एवं तावन्नद्यंतरे नावं कारयेदित्यनेन नवश्राद्धप्रयोजनपशुरुक्तस्तत्प्रसंगान्नैमित्तिकं पश्वन्तरं व्याख्यातुमाह । (अथातोऽवकीर्णिप्रायश्चित्तम्) अथ इदानीं यतः पशुरभिहितः अतस्तत्प्रसंगात् अवकीर्णिनः स्खलितब्रह्मचर्यस्य ब्रह्मचारिणः प्रायश्चित्तं शुद्धिसंपादकं कर्म व्याख्यास्यते इति सूत्रशेषः (अमावास्यायां चतुष्पथे गर्दभं पशुमालभते) यो ब्रह्मचारी सन् अवकीर्णी स्त्रीगमनात् भवति स पुनः प्रायश्चित्तं चिकीर्षुः अमावास्यायां कस्यांचित् कृष्णपंचदश्यां चतुष्पथे चत्वारः पंथानः यत्र भूभागे असौ चतुष्पथः तस्मिन् चतुष्पथे देशे गर्दभं रासभं पशुम् आलभते संज्ञपयति (निर्ऋतिं पाकयज्ञेन यजेत) निर्ऋतिं पाकयज्ञविधानेन पशुना यजेत । अत्रावकीर्णिनः अन्योऽपि हविर्यज्ञरूपः पशुरस्ति,तेन हेतुना पाकयज्ञेन

Digitized by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

यजेत इत्युक्तम्(अप्स्ववदानहोमः)अप्सु जलेऽवदानानाम् एव होमः प्रक्षेपो देवतोद्देशेन भवति नाग्नौ। अवदानग्रहणात् आघारादीनां लौकिकाग्नावेव होमः (भूमौ पशुपुरोडाशश्रपणं) भूमौ एव न कपालेषु पुरोडाशस्य श्रपणं पाको भवति। शाखापशौ पुरोडाशाभावात् इहापूर्वपुरोडाशोऽर्थात् विधीयते। तस्य च संस्कारः आज्येन सह क्रियते (तां छविं परिदधीतोर्ध्ववालामित्येके संवत्सरं भिक्षाचर्यं चरेत्स्वकर्म परिकीर्त्तयन्) ताम् आलब्धस्य गर्दभस्य छविं कृत्तिं परिदधीत प्रोर्णुवीत आच्छादयीतेति यावत्। एके आचार्याः तां ऊर्ध्ववालामुपरिपुच्छां परिदधीतेति वर्णयंति। अपरे तिर्यग्वालाम्। ततश्च विकल्पः। गर्दभपश्वालंभानंतरं तच्छविं परिदधानः संवत्सरं यावद्भिक्षाचर्यं चरेत्। किं कुर्वन्? स्वकर्म परिकीर्त्तयन्, स्वीयम् अवकीर्णित्वं सर्वतः कथयन् अहमवकीर्णी, भवति भिक्षां देहीत्येवमादिना। स्वकर्मपरिख्यापनं कुत इति चेत् 'निरुक्तं वा एनः कनीयो भवति' इति श्रुतेः (अथापरमाज्याहुती जुहोति कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि काम कामाय स्वाहा कामाभिदुग्धोस्म्याभिदुग्धोऽस्मि काम कामाय स्वाहेति) अथ इदानीम् अपरम् अन्यत् प्रायश्चित्तम् अवकीर्णिनो विधीयते। कामावकीर्णोऽस्मि कामाभिदुग्धोऽस्मीत्येताभ्यां मंत्राभ्यां प्रतिमंत्रमेकैकामाज्याहुती जुहोति। इदं कामायेत्युभयत्र त्यागः। ते च द्वे आगंतुत्वाच्चतुर्दशाहुत्यंते 'आगंतूनामंते निवेशः' इति न्यायात् (अथोपतिष्ठते सं मा सिंचंतु मरुतः समिन्द्रः सं बृहस्पतिः। सं माऽयमग्निः सिंचतु प्रजया च धनेन चेति एतदेव प्रायश्चित्तम्) अथ होमानंतरमुपतिष्ठते ऊर्द्वीभूय सं मा सिंचंत्वित्यादिना सौत्रमंत्रेण लिंगोक्ता देवताः प्रार्थयते। संवत्सरमित्यत्राप्यनुवर्त्तते। अतः प्रतिदिनं पंचभूसंस्कारपूर्वकं लौकिकाग्निं स्थापयित्वा आघारादिस्विष्टकृदंताश्चतुर्दशाहुतीर्हुत्वा कामावकीर्णोऽस्मि कामाभिदुग्धोऽस्मीत्येताभ्यां प्रतिमंत्रम् आज्याहुतिद्वयं हुत्वा सं मा सिंचंत्विति मंत्रेण उपतिष्ठते संवत्सरं यावत्। एतदेव यदुक्तं गर्दभपश्वालंभनरूपम् आज्याहुतिहोमात्मकं च तत् अवकीर्णिनः प्रायश्चित्तद्वयं विज्ञेयम्॥ इति सूत्रार्थः॥

इति श्रीहरि० पा०गृ०भाष्ये तृतीयकांडे द्वादशी कण्डिका ॥१२॥

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अथातः सभाप्रवेशनम् ॥ १ ॥ सभामभ्येति सभाऽऽङ्गिरसि नादिर्नामाऽसि त्विषिर्नामाऽसि तस्यै ते नम इति ॥ २ ॥ अथ प्रविशति सभा च मा समितिश्चोभे प्रजापतेर्दुहितरौ सचेतसौ । यो मा न विद्यादुप मा स तिष्ठेत्सचेतनो भवतु शर्ठ्सथे जन इति ॥ ३ ॥ पर्षदमेत्य जपेदभिभूरहमागमविराडप्रतिवाइयाः । अस्याः पर्षद ईशानः सहसा सुदुष्टरो जन इति ॥ ४ ॥ स यदि मन्येत क्रुद्धोऽयमिति तमभिमंत्रयते या त एषा रराट्या तनूर्मन्योः क्रोधस्य नाशनी । तां देवा ब्रह्मचारिणो विनयंतु सुमेधसः ॥ द्यौरहं पृथिवी चाहं तौ ते क्रोधं नयामसि । गर्भमश्वतर्यसहासाविति ॥ ५ ॥ अथ यदि मन्येत दुग्धोऽयमिति तमभिमंत्रयते तां ते वाचमास्य आदत्ते हृदय आदधे । यत्र यत्र निहिता वाक्तां ततस्तत आददे । यदहं ब्रवीमि तत्सत्यमधरो मत्त्वं द्य स्वेति ॥ ६ ॥ एतदेव वशीकरणम् ॥ ७ ॥ १३ ॥

(अथातः सभाप्रवेशनम्) अथावसथ्याग्निकर्मसाध्यविधानानंतरं साधारणानि कर्माणि अनुविधेयानि यतः, अतो हेतोः सभाप्रवेशनम् कर्म व्याख्यायते (सभामभ्येति सभाऽऽङ्गिरसि नादिर्नामाऽसि त्विषिर्नामाऽसि तस्यै ते नम इति) यदा द्विजः सभां गच्छति तदा सभामभि आभिमुख्येन एति गच्छति। केन मंत्रेण? सभाऽऽङ्गिरसीत्यादिना (अथ प्रविशति सभा च मा समितिश्चोभे प्रजापतेर्दुहितरौ सचेतसौ । यो मा न विद्यादुप मा स तिष्ठेत्सचेतनो भवतु शर्ठ्सथे जन इति) अथाभिमुखमेत्य सभा च मा समितिरित्यादिना मंत्रेण सभां प्रविशति (पर्षदमेत्य जपेत्

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अभिभूरहमागमविराडप्रतिवाश्याः। अस्याः पर्षद ईशानः सहसा सुदुष्टरो जन इति) पर्षदं सभाम् एत्य प्रविश्य अभिभूरहमित्यादिमन्त्रं जपेत्। (स यदि मन्येत क्रुद्धोऽयमिति तमभिमन्त्रयते या त इत्यादि) स पर्षदं प्रविष्टः यदि चेन्मन्येत जानीयात् अयं सभापतिः क्रुद्ध इति तं क्रुद्धम् अभि लक्षीकृत्य मंत्रयते क्रोधापनयनाय या त एषा रराव्या तनूर्मन्योः क्रोधस्य नाशनी। तां देवा ब्रह्मचारिणो विनयंतु सुमेधसः। द्यौरहं पृथिवी चाहं तौ ते क्रोधं नयामसि। गर्भमश्वतर्यसहासावित्यनेन मंत्रेण। असाविति क्रुद्धस्य नाम (अथ यदि मन्येत दुग्धोऽयमिति तमभिमंत्रयते तां ते वाचमित्यादि) अथ यदि दुग्धो द्रोहस्य कर्त्ता अयमिति मन्येत तर्हि तमभिमंत्रयते तां ते वाचमास्य आदत्ते हृदय आदधे। यत्र यत्र निहिता वाक् तां ततस्तत आददे। यदहं ब्रमीमि तत्सत्यमधरो मत्त्वं द्य स्व इत्यनेन मंत्रेण अनुमंत्रणम् अवशस्य वशीकरणम्। इति सूत्रार्थः॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये तृतीयकाण्डे त्रयोदशी कण्डिका॥ १३॥

अथातो रथारोहणम्॥ १॥ युंक्तेति रथं संप्रेष्य युक्त इत्युक्ते सा विराडित्येत्य चक्रे अभिमृशति॥ २॥ रथंतरमसीति दक्षिणम्॥ ३॥ बृहदसीत्युत्तरम्॥ ४॥ वामदेव्यमसीति कूबरीम्॥ ५॥ हस्तेनोपस्थमभिमृशति अंकौ न्यंकावभितो रथं यौ ध्वांतं वाताग्रमनुसंचरंतौ। दूरेहेतिरिन्द्रियावान्पतत्रि ते नोऽभयः पभयः पारयन्त्विति॥ ६॥ नमो माणिचरायेति दक्षिणं धुर्य्यं प्राजति गवां मध्ये स्थापयति॥ ७॥ अप्राप्य देवताः प्रत्यवरोहेत्संप्रति ब्राह्मणान्मध्ये गा अभिक्रम्य पितॄन्॥ ८॥ न

CC-0. Agamnigam Digitized by eGangotri Foundation, Chandigarh.

स्त्रीब्रह्मचारिणौ सारथी स्याताम् ॥ ९ ॥ मुहूर्त्तमतीयाय जपेदिह रतिरिह रमध्वम् ॥ १० ॥ एके माऽस्त्विह रतिरिति च ॥ ११ ॥ स यदि दुर्बलरथः स्यात्तमास्थाय जपेदयं वामश्विना रथो मा दुर्गे मा स्तरो रिषदिति ॥ १२ ॥ स यदि भ्रम्यात्स्तंभमुपस्पृश्य भूमिं वा जपेदेष वामश्विना रथो मा दुर्गे मा स्तरो रिषदिति ॥ १३ ॥ तस्य न काचनार्त्तिर्न रिष्टिर्भवति ॥ १४ ॥ यात्वाऽध्वानं विमुच्य रथं यवसोदके दापयेदेष उ ह वाहनस्यापह्नव इति श्रुतेः ॥ १५ ॥ १४ ॥

(अथातो रथारोहणम्) अथ इदानीं कार्यार्थं जिगमिषोः द्विजस्य यतो यानमपेक्षितमतो हेतो रथारोहणं तावत् व्याख्यास्यते इति सूत्रशेषः (युंक्तेति रथं संप्रेष्य युक्त इत्युक्ते सा विराडित्येत्य चक्रे अभिमृशति रथंतरमसीति दक्षिणं बृहदसीत्युत्तरम्) तत्र युंक्तेति सारथिं संप्रेष्याज्ञाप्य ततः प्रेषितेन सारथिना युक्तो रथ इति प्रोक्ते सति सा विराट् इत्यनेन मंत्रेण एत्य रथसमीपमागत्य चक्रे रथांगे अभिमृशति । कथं ? रथंतरम् असि इत्यनेन दक्षिणं, बृहदसीत्यनेनोत्तरं चक्रं, वामदेव्यमसीति मंत्रेण कूबरीम् ईषादंडाग्रम् अभिमृशतीत्यनुवर्त्तते, बृहद्रथन्तरे सामनी (हस्तेनोपस्थमभिमृशति) उपस्थं रथमध्यम् उपवेशनस्थानमभिमृशति आलभते । हस्तेनेति सर्वत्र । तत्र मंत्रः अंकौ न्यंकावभितो रथं यौ ध्वान्तं वाताग्रमनुसंचरंतौ। दूरेहेतिरिंद्रियावान्पतत्रि ते नोऽग्नयः पग्नयः पारयंत्विति । (नमो माणिचरायेति दक्षिणं धुर्यं प्राजति गवां मध्ये स्थापयति) नमो माणिचरायेत्यनेन दक्षिणं धुर्यं दक्षिणधुरायां युक्तं अश्वं वृषभं वा प्राजति प्रतोदेन प्रेरयति । तूष्णीं वामम् । एवं गवां मध्ये रथं स्थापयति (अप्राप्य देवताः प्रत्यवरोहेत् संप्राप्ति ब्राह्मणान्मध्ये गा अभिक्रम्य पितॄन्) अप्राप्य अनासाद्य दूरत एव देवता हरिहरब्रह्मादिकाः प्राप्ति अवरोहेत् रथादवतरेत् । ब्राह्मणान्

Funding by IKS, MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

विमान् संप्रति निकटे प्रत्यवरोहेत् । गाः सुरभीः प्राप्य मध्ये प्रत्यवरोहेत् । पितॄन् पित्रादीन् मान्यान् अभिक्रम्य अभिमुखमेत्य प्रत्यवरोहेत् (न स्त्रीब्रह्मचारिणौ सारथी स्यातां) स्त्री नारी ब्रह्मचारी उपकुर्वाणको नैष्ठिकश्च स्त्रीब्रह्मचारिणौ सारथी न स्यातां न भवेताम् (मुहूर्त्तमतीयाय जपेदिह रतिरिह रमध्वमेके माऽस्त्विह रतिरिति च) मुहूर्तं क्षणम् अतीयाय अत्येत्य जपेत् इह रतिरित्यादिकं मंत्रम् । (स यदि दुर्बलरथः स्यात्तमास्थाय जपेत्) सः रथी यदि चेदध्वानं गच्छन् दुर्बलः क्षीणो रथोऽस्येति दुर्बलरथः स्यात्तदा तं रथमास्थाय आरुह्य वक्ष्यमाणं मंत्रं जपेत् । अयं वामश्विना रथो मा दुर्गे मा स्तरो रिषत् इति । (स यदि भ्रम्यात्स्तंभमुपस्पृश्य भूमिं वा जपेदेष वामश्विना रथो मा दुर्गे मा स्तरो रिषदिति) स रथः यदि पुनः भ्रम्यात् चलने कुटिलो भवेत् तदा स्तंभं रथध्वजदंडमुपस्पृश्य भूमिं वा उपस्पृश्य जपेत् एष वामश्विना रथ इति मंत्रम् (तस्य न काचनार्त्तिर्न रिष्टिर्भवति) तस्य रथिनः न काचन अर्त्तिः पीडा न च रिष्टिरुपसर्गो भवति य एवं दुर्बलरथ उद्भ्रान्तरथो वा जपति (यात्वाऽध्वानं विमुच्य रथं यवसोदके दापयेदेष उ ह वाहनस्यापह्नव इति श्रुतेः) यात्वा गत्वा अध्वानं मार्गं विमुच्य मुक्त्वा रथं रथयुक्तं वाहं यवसोदके यवसं च उदकं च यवसोदके घासपानीये ते दापयेत् अश्वेभ्यो यवसोदके दीयेतामिति भृत्यान् प्रेषयेत् । कुतः ? एष उ ह वाहनस्य अश्वादेः अपह्नवः क्षमापनम् इति श्रुतेः वचनात् । एष कः ? तस्मात् येन वाहनेन धावयेत्तद्विमुच्य ब्रूयात् पाययतैनं सुहितं कुरुतेति सूत्रार्थः ॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये तृतीयकांडे
चतुर्दशी कंडिका ॥ १४ ॥

अथातो हस्त्यारोहणम् ॥ १ ॥ एत्य हस्तिनमभिमृशति हस्तियशसमसि हस्तिवर्चसमसीति ॥ २ ॥ अथारोहतीन्द्रस्य त्वा वज्रेणाभितिष्ठामि स्वस्ति

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मा संपारयेति ॥ ३ ॥ एतेनैवाश्वारोहणं व्याख्यातम् ॥ ४ ॥ उष्ट्रमारोक्ष्यन्नभिमंत्रयते त्वाष्ट्रोऽसि त्वष्टृदैवत्यः स्वस्ति मा संपारयेति ॥ ५ ॥ रासभमारोक्ष्यन्नभिमन्त्रयते शूद्रोऽसि शूद्रजन्माऽऽग्नेयो वैद्विरेताः स्वस्ति मा संपारयेति ॥ ६ ॥ पन्थानमभिमंत्रयते नमो रुद्राय पथिषदे स्वस्ति मा संपारयेति ॥ ७ ॥ चतुष्पथमभिमंत्रयते नमो रुद्राय चतुष्पथसदे स्वस्ति मा संपारयेति ॥ ८ ॥ नदीमुत्तारिष्यन्नभिमंत्रयते नमो रुद्रायाप्सुषदे स्वस्ति मा संपारयेति ॥ ९ ॥ नावमारोक्ष्यन्नभिमंत्रयते सुनावमिति ॥१०॥ उत्तारिष्यन्नभिमंत्रयते सुत्रामाणमिति ॥ ११॥ वनमभिमंत्रयते नमो रुद्राय वनसदे स्वस्ति मा संपारयेति ॥ १२॥ गिरिमभिमंत्रयते नमो रुद्राय गिरिषदे स्वस्ति मा संपारयेति ॥ १३ ॥ श्मशानमभिमंत्रयते नमो रुद्राय पितृषदे स्वस्ति मा संपारयेति ॥ १४॥ गोष्ठमभिमंत्रयते नमो रुद्राय शङ्कुत्पिंडसदे स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥ १५ ॥ यत्र चान्यत्रापि नमो रुद्रायेत्येव ब्रूयाद्रुद्रो ह्येवेदꣳ सर्वमिति श्रुतेः ॥ १६ ॥ सिचाऽवधूतोऽभिमंत्रयते सिगसि न वज्रोऽसि नमस्ते अस्तु मा मा हिꣳसीरिति ॥ १७ ॥ स्तनयित्नुमभिमंत्रयते शिवा नो वर्षाः संतु शिवा नः संतु हेतयः । शिवा नस्ताः सन्तु यास्त्वꣳ सृजसि वृत्रहन्निति ॥

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

॥ १८ ॥ शिवां वाश्यमानामभिमंत्रयते शिवो नामेति ॥ १९ ॥ शकुनिं वाश्यमानमभिमंत्रयते हिरण्यपर्ण शकुने देवानां प्रहितंगम । यमदूत नमस्तेऽस्तु किं त्वा कार्क्कारिणोऽब्रवीदिति ॥ २० ॥ लक्षण्यं वृक्षमभिमंत्रयते मा त्वाऽशनिर्म्मा परशुर्म्मा वातो मा राजप्रेषितो दंडः । अंकुरास्ते प्ररोहंतु निवाते त्वाऽभिवर्षतु । अग्निष्टे मूलं मा हिठ्ंसीत्स्वस्ति तेऽस्तु वनस्पते स्वस्ति मेऽस्तु वनस्पत इति ॥ २१ ॥ स यदि किंचिल्लभेत तत्प्रतिगृह्णाति द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णात्विति साऽस्य न ददतः क्षीयते भूयसी च प्रतिगृहीता भवति । अथ यद्योदनं लभेत तत्प्रतिगृह्य द्यौस्त्वेति तस्य द्विः प्राश्नाति ब्रह्मा त्वाऽश्नातु ब्रह्मा त्वा प्राश्नात्विति ॥ २२ ॥ स यदि मन्थं लभेत तं प्रतिगृह्य द्यौस्त्वेति तस्य त्रिः प्राश्नाति ब्रह्मा त्वाऽश्नातु ब्रह्मा त्वा प्राश्नातु ब्रह्मा त्वा पिबत्विति ॥ २३ ॥ १९ ॥

(अथातो हस्त्यारोहणम्) अथ रथारोहणानंतरं रथेऽधिकृतस्य हस्त्यारोहणमप्यपेक्षितं भवति अतो हेतोः हस्त्यारोहणं व्याख्यायते (एत्य हस्तिनमभिमृशति) एत्य हस्तिसमीपमागत्य हस्तिनं गजम् अभिमृशति आलभते वक्ष्यमाणेन हस्तियशसमसि हस्तिवर्चसमसीति मंत्रेण (अथारोहतींद्रस्य त्वा वज्रेणाभितिष्ठामि स्वस्ति मा संपारयेति) अथ अभिमर्शनानंतरमारोहति हस्तिनम् इंद्रस्य त्वेति मंत्रेण (एतेनैवाश्वारोहणं व्याख्यातम्) एतेन हस्त्यारोहणेनैवाऽश्वारो-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

हणं व्याख्यातं कथितमतश्च अश्वसमीपमेत्य अश्वमभिमृशति अश्वयशसमस्यश्ववर्चसमसीति मंत्रेण । ततोऽश्वमारोहतींद्रस्य त्वा वज्रेणाभितिष्ठामि स्वस्ति मा संपारयेति अनेन मंत्रेण (उष्ट्रमारोक्ष्यन्नभिमंत्रयते त्वाष्ट्रोऽसि त्वष्टृदैवत्यः स्वस्ति मा संपारयेति) उष्ट्रं क्रमेलकमारोढुमिच्छन् अभिमंत्रयते त्वाष्ट्रोऽसीत्यादिना मंत्रेण (रासभमारोक्ष्यन्नभिमंत्रयते शूद्रोऽसि शूद्रजन्माऽऽग्नेयो वै द्विरेताः स्वस्ति मा संपारयेति) रासभं गर्दभमारोढुमिच्छन् शूद्रोऽसीत्यादिना मंत्रेणाभिमंत्रयते अभिमुखः सन् मन्त्रं पठति । रासभोऽत्राश्वतरः प्रतीयते मन्त्रलिङ्गात् । (पन्थानमभिमन्त्रयते नमो रुद्राय पथिषदे स्वस्ति मा संपारयेति) पन्थाः मार्गस्तमभिमन्त्रयते जिगमिषुः नमो रुद्रायेत्यादिना मन्त्रेण (चतुष्पथमभिमन्त्रयते नमो रुद्रायेत्यादि) चतुष्पथं चत्वारः पंथानो यस्मिन् स चतुष्पथः चतुर्मार्गाभिसरणप्रदेशस्तमेत्य नमो रुद्राय चतुष्पथसदे स्वस्ति मा संपारय इत्यनेन मंत्रेण अभिमंत्रयते (नदीमुत्तरिष्यन्नभिमंत्रयते नमो रुद्रायाप्सुषदे स्वस्ति मा संपारयेति) नदीं स्रवंतीमुत्तरिष्यन् पारं गंतुमिच्छन् नमो रुद्रायाप्सुषद इत्यादिना मंत्रेणाभिमंत्रयते (नावमारोक्ष्यन्नभिमंत्रयते सुनावमिति) नावं तरीमारोढुमिच्छन् सुनावमारोहेत्यनयर्चाऽभिमंत्रयते (उत्तरिष्यन्नभिमंत्रयते सुत्रामाणमिति) उत्तरिष्यन्नुत्तर्तुं प्रत्यवरोढुमिच्छन् तामेवाभिमंत्रयते सुत्रामाणमित्यनयर्चा (वनमभिमंत्रयते नमो रुद्राय वनसदे स्वस्ति मा संपारयेति) वनं काननं प्रवेष्टुकामः नमो रुद्राय वनसद इत्यादिना मंत्रेणाभिमंत्रयते (गिरिमभिमंत्रयते नमो रुद्राय गिरिषदे स्वस्ति मा संपारयेति) गिरिं पर्वतम् आरोढुकामोऽभिमंत्रयते नमो रुद्राय गिरिषद इति मंत्रेण (श्मशानमभिमंत्रयते नमो रुद्राय पितृषदे स्वस्ति मा संपारयेति) श्मशानं प्रेतदहनभूमिं कार्यवशात्प्राप्य नमो रुद्राय पितृषद इत्यादिना मंत्रेणाभिमंत्रयते (गोष्ठमभिमंत्रयते नमो रुद्राय शकृत्पिण्डसदे स्वस्ति मा संपारयेति) गोष्ठं गोवाटं कार्यवशात् प्राप्य नमो रुद्राय शकृत्पिंडसदे इत्यादिना मंत्रेणाभिमंत्रयते (यत्र चान्यत्रापि नमो रुद्रायेत्येव ब्रूयाद्रुद्रो ह्येवेदं सर्वमिति श्रुतेः) यत्र येषु अन्येष्वपि अनुक्तकार्येषु पूर्व

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

नमो रुद्रायेत्येव ब्रूयात् पश्चात्तत्तत्कार्यं कुर्यात् हि यस्मात् इदं सर्वं रुद्र एव इति श्रुतेः वेदवचनात् (सिचाऽवधूतोऽभिमंत्रयते सिगसीत्यादि) सिचा वस्त्रप्रांतेनाऽवधूतः तद्वाताहतः सिचमभिमंत्रयते वक्ष्यमाणेन सिगसि न वज्रोऽसि नमस्ते अस्तु मा मा हिर्ठ्सीः इत्यनेन मंत्रेण (स्तनयित्नुमभिमंत्रयते शिवा नो वर्षा इत्यादि) स्तनयित्नुं मेघं गर्जंतं शिवा नो वर्षाः संतु शिवा नः संतु हेतयः । शिवा नस्ताः संतु यास्त्वष्टं सृजसि वृत्रहन् इत्यनेन मंत्रेण अभिमंत्रयते (शिवां वाश्यमानामभिमंत्रयते शिवो नामेति) शिवां शृगालीं वाश्यमानां शब्दं कुर्वाणां शिवो नामाऽसीत्यादिना मा मा हिर्ठ्सीरित्यन्तेन मंत्रेणाभिमंत्रयते (शकुनिं वाश्यमानमभिमंत्रयते हिरण्यपर्णेत्यादि) शकुनिं पक्षिणं कृष्णकाकमिति यावत्, वाश्यमानं कूजंतं वक्ष्यमाणेन हिरण्यपर्ण शकुने देवानां प्रहितं-गम । यमदूत नमस्तेऽस्तु किं त्वा कार्क्कारिणोऽब्रवीत् इत्यनेन मंत्रेणाभिमंत्रयते (लक्षण्यं वृक्षमभिमंत्रयते मा त्वाऽशनिः इत्यादि) लक्षण्यं वृक्षं शोभनं मंगल्यमाम्रादिकमासाद्य मा त्वाऽशनिर्मा परशुर्मा वातो मा राजप्रेषितो दंडः । अंकुरास्ते प्ररोहंतु निवाते त्वाऽभिवर्षतु । अग्निष्टे मूलं मा हिर्ठ्सीत्स्वस्ति तेऽस्तु वनस्पते स्वस्ति मेऽस्तु वनस्पते इत्यनेन मंत्रेणाभिमंत्रयते (स यदि किंचित् लभेत तत्प्रतिगृह्णाति द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णात्विति) स द्विजः यदि चेत् किंचित् गोभूहिरण्यादिकं लभेत प्राप्नुयात् तदा द्यौस्त्वेति मंत्रेण तत्प्रतिगृह्णाति स्वीकुरुते । (साऽस्य न ददतः क्षीयते भूयसी च प्रतिगृहीता भवति) सा दक्षिणा एवंविधाय दीयमाना अस्य ददतः दातुः उपयुज्यमानाऽपि न क्षीयते न ह्रसति, प्रत्युत एवं प्रतिगृहीता सती भूयसी चोत्तरोत्तरमभिवर्धमाना भवति । (अथ यद्योदनं लभेत तत्प्रतिगृह्य द्यौस्त्वेति तस्य द्विः प्राश्नाति ब्रह्मा त्वाऽश्नातु ब्रह्मा त्वा प्राश्नात्विति) अथ कदाचित् यदि ओदनं भक्तं लभेत प्राप्नुयात्तदा तत् प्रतिगृह्य द्यौस्त्वा इत्यादिमंत्रं पठेत् । मंत्रपाठस्तु आदानानंतरं सर्वत्र स्वसत्तापत्तये । तस्य लब्धस्यौदनस्य द्विः द्विवारं प्राश्नाति अत्ति । कथं ? ब्रह्मा त्वाऽश्नात्विति प्रथमम् । ब्रह्मा त्वा प्राश्नात्विति द्वितीयम् । (स यदि मंथं लभेत तं प्रतिगृह्य द्यौस्त्वेति तस्य

Digitized by eGangotri

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

त्रिः प्राश्नाति ब्रह्मा त्वाऽश्नातु ब्रह्मा त्वा प्राश्नातु ब्रह्मा त्वा पिबत्विति') स द्विजः यदि मंथं दधिमंथं प्राप्नुयात्तदा द्यौस्त्वेत्यनेन प्रतिगृह्य स्वीकृत्य तस्य मंथस्य त्रिस्त्रीन्वारान्प्राश्नाति ब्रह्मा त्वाऽश्नात्विति प्रथमं, ब्रह्मा त्वा प्राश्नात्विति द्वितीयं, ब्रह्मा त्वा पिबत्विति तृतीयमिति त्रिभिर्मंत्रैः ॥

इति श्रीहरिहरकृते पारस्करगृह्यसूत्रभाष्ये तृतीयकांडे
पञ्चदशी कंडिका ॥ १५ ॥

अथातोऽधीत्याधीत्यानिराकरणं प्रतीकं मे विचक्षणं जिह्वा मे मधु यद्वचः । कर्णाभ्यां भूरि शुश्रुवे मा त्वर्ठ हार्षीः श्रुतं मयि ॥ ब्रह्मणः प्रवचनमसि ब्रह्मणः प्रतिष्ठानमसि ब्रह्मकोशोऽसि सनिरसि शांतिरस्यनिराकरणमसि ब्रह्मकोशं मे विश ॥ वाचा त्वाऽपिदधामि वाचा त्वाऽपिदधामि स्वरकरणकंठ्यौरसदंत्यौष्ठ्यग्रहणधारणोच्चारणशक्तिर्मयि भवतु आप्यायंतु मेऽङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं यशो बलम् ॥ यन्मे श्रुतमधीतं तन्मे मनसि तिष्ठतु तिष्ठतु ॥ १६ ॥

इति श्रीपारस्कराचार्यकृतं कातीयगृह्यसूत्रं समाप्तम् ॥

(अथातोऽधीत्याधीत्य अनिराकरणम्) अथ इदानीं यतो द्विजानां प्रतिदिनमध्ययनं विहितम् अतः कारणात् अधीत्याधीत्य पठित्वा पठित्वा अनिराकरणमपरित्यागः कर्त्तव्यः वक्ष्यमाणनिगदेन । तद्यथा (प्रतीकं मे विचक्षणं जिह्वा मे मधु यद्वचः । कर्णाभ्यां भूरि शुश्रुवे मा त्वर्ठ हार्षीः श्रुतं मयि ॥ ब्रह्मणः प्रवचनमसि ब्रह्मणः प्रतिष्ठानमसि ब्रह्मकोशोऽसि सनिरसि शांतिरस्यनिराकरणमसि ब्रह्मकोशं मे विश ॥ वाचा त्वाऽपिदधामि वाचा त्वाऽपिदधामि स्वरकरणकण्ठ्यौरसदंत्यौष्ठ्यग्रहणधारणोच्चारणशक्तिर्मयि भवत्वाप्यायंतु मेऽङ्गानि वाक्प्राणः चक्षुः श्रोत्रं यशो बलं यन्मे श्रुतमधीतं तन्मे मनसि तिष्ठतु तिष्ठत्विति) अस्यार्थः । प्रतीकं मुखं मे मम विचक्षणं साधुशब्दोच्चारणसमर्थं, मे मम जिह्वा यद्वचो मधु

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मधुरं रसवत् तद्वदात्विति शेषः । एवमभीप्सितः शेषः सर्वत्र पूरणीयः । कर्णाभ्यां भूरि बहु शुश्रुवे शृणुयामहं, मयि विषये यत् श्रुतम् अधीतं पठितं वर्त्तते तत्त्वं मा हार्षीः माऽपनय । मयि विषये ब्रह्मणो वेदस्य प्रवचनमध्ययनं व्याख्यानं वा असि भवेत्यर्थः । तथा ब्रह्मणो वेदस्य प्रतिष्ठानं प्रतिष्ठा स्थितिरित्यर्थः असि मयीत्यनुवर्तते । ब्रह्मकोशोऽसि ब्रह्मणः शब्दरूपस्य कोशः गोपनगृहं गुप्तिस्थानं मयि असि । तथा सनिः मम जीवनमसि तथा शांतिरसि अनिष्टस्य अनिष्टहेतोश्च शमनमसि । तथा निराकरणं निराकृतिः परित्यागः, न निराकरणम् अनिराकरणमसि । ब्रह्मकोशं मे विश मे मम ब्रह्मकोशं हृदयं विश 'सर्वेषां वेदानार्ठं हृदयमेकायनम्' इति श्रुतेः । वाचा गिरा त्वा त्वाम् अपिदधाम्याच्छादयामि । आवृत्तिरादरार्था। स्वराः उदात्तानुदात्तस्वरिताः करणानि शब्दोत्पत्तेः शब्दाभिव्यक्तेर्वा साधनानि उरःकंठशिरोजिह्वामूलदंतनासिकौष्ठतालूनि इत्यष्टौ । कंठे भवाः कंठ्या अवर्णहकारकवर्गविसर्गाः । उरसि भवा औरसा हकाररहिताः वर्गपंचमांतस्थाः । दंतेषु भवा दंत्याः लृवर्णतवर्गसकाराः । ओष्ठे भवा ओष्ठ्याः उवर्णपवर्गोपध्मानीयाः स्वराश्च करणानि च कंठ्याश्च औरसाश्च दंत्याश्च ओष्ठ्याश्च स्वरकरणकंठ्यौरसदंत्यौष्ठ्याः एतेषां ग्रहणमुपादानं धारणं स्थिरीकरणमुच्चारणं प्रयोगः, ग्रहणं च धारणं च उच्चारणं च ग्रहणधारणोच्चारणानि तेषु शक्तिर्भवतु स्वरादीनां धारणादेर्मयि सामर्थ्यमस्तु । मे मम अंगानि गात्राणि आप्यायंतु वर्द्धंतां, न केवलमंगानि किंतु वाक् गीः, प्राणः प्राणवायुः सूत्रात्मेति यावत्, चक्षुः नयनेंद्रियं, श्रोत्रं श्रवणेंद्रियं, यशः कीर्तिः, बलं शारीरमोजः । एतान्यपि वागादीनि चाप्यायंत्वित्यनुषंगः । यन्मे मया श्रुतं मीमांसादि अधीतमृगादि तत्सर्वं मे मनसि तिष्ठतु स्थिरीभवतु । अत्र वीप्साऽर्थभूयस्त्वकथनार्था ग्रंथसमाप्तिज्ञापनार्था वा इति ॥

अथ परिशिष्टोक्तं पृष्टोदिविविधानम् केशांतादूर्ध्वमपत्नीक उत्सन्नाग्निरनग्निको वा प्रवासी ब्रह्मचारी वा मातृपूजापूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा अन्वग्निरित्यनयर्चाऽग्निमाहृत्य पंचभूसंस्कारं कृत्वा पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यामित्यनयर्चाऽग्नेःस्थापनं व्याहृतिभिः तार्ठ सवितुस्तत्सवितु-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

र्विश्वानि देव सवितरित्येताभिस्तिसृभिः सावित्रीभिः प्रज्वालनमग्नेः । अथ तस्मिन्नग्नौ सायंप्रातरक्षतहोमपंचमहायज्ञपिंडपितृयज्ञपक्षाद्याग्रयणादि कुर्यात् । मणिकावधानादि सर्वमावसथ्याधानादिवत् । अनुदिते च होमः। एवं कृते न वृथा पाको भवति न वृथा पाकं पचेन्न वृथा पाकमश्नीयान्न वृथा पाकमश्नीयादिति ॥ इति षोडशी कंडिका ॥ १६ ॥

इत्यग्निहोत्रिहरिहरविरचितायां पारस्करगृह्यसूत्रभाष्यपूर्विकायां प्रयोगपद्धतौ तृतीयः कांडः समाप्तः ॥ ३ ॥

इति श्रीहरिहरभाष्यसहितं पारस्कराचार्यकृतं कातीय-गृह्यसूत्रं समाप्तम् ॥

अथ पारस्करगृह्यसूत्रपरिशिष्टम् ।

अथातो वापीकूपतडागारामदेवतायतनपुष्करिणीनां प्रतिष्ठापनं व्याख्यास्यामः । तत्रोदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे तिथिवारकरणे नक्षत्रे च गुणान्विते तत्र वारुणं यवमयं चरुठ्ँ श्रपयित्वाऽऽज्यभागाविष्ट्वाऽऽज्याहुतीर्जुहोति त्वन्नो अग्ने स त्वन्नो अग्न इमं मे वरुण तत्त्वा यामि ये ते शतमयाश्चाग्न उदुत्तममुरुठ्ँ हि राजा वरुणस्योत्तम्भनमग्नेरनीकमिति दशर्चठ्ँ हुत्वा स्थालीपाकस्य जुहोत्यग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा वरुणाय स्वाहा यज्ञाय स्वाहोग्राय स्वाहा भीमाय स्वाहा शतक्रतवे स्वाहा व्युष्टयै स्वाहा स्वर्गाय स्वाहेति यथोक्तठ्ँ स्विष्टकृत्प्राशनांते जलचराणि क्षिप्त्वाऽलंकृत्य गां तारयित्वा पुरुषसूक्तं जपन्नाचार्याय वरं दत्त्वा कर्णवेष्टकौ वासार्ठ्ँसि धेनुर्दक्षिणा ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥ इति वाप्यादिप्रतिष्ठा ॥

Funding by MKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अथ कात्यायनाचार्यप्रणीतं
परिशिष्टशौचसूत्रम् ।

अथातः शौचविधिं व्याख्यास्यामो दूरं गत्वा दूरतरं गत्वा यज्ञोपवीतर्ठ शिरसि दक्षिणकर्णे वा धृत्वा तृणमन्तर्धानं कृत्वोपविश्याहनीत्युत्तरतो निशायां दक्षिणत उभयोः सन्ध्ययोरुदङ्मुखो नाग्नौ न गोसमीपे नाप्सु नाग्रे वृक्षमूले चतुष्पथे गवां गोष्ठे देवब्राह्मणसन्निधौ दहनभूमिं भस्माच्छन्नं देशं फालकृष्टभूमिं च वर्जयित्वा मूत्रपुरीषे कुर्यात् । ततः शिश्नं गृहीत्वोत्थायाद्भिः शौचं गन्धलेपहरं विदध्यात् लिङ्गे देया सकृन्मृद्वै त्रिवारं गुदे दशधा वामपाणावुभयोः सप्तवारं मृत्तिकां दद्यात् । करयोः पादयोः सकृत्सकृदेव मृत्तिका देयेति शौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणां त्रिगुणं वनस्थानां चतुर्गुणं यतीनामिति । यद्दिवा विहितं शौचं तदर्धं निशायां भवति मार्गे चेत्तदर्धमार्त्तश्चेद्यथाशक्ति कुर्यात् ॥ १ ॥ प्रक्षालितपाणिपादः शुचौ देश उपविश्य नित्यं बद्धशिखी यज्ञोपवीती प्राग्रुदङ्मुखो वा भूत्वा जान्वोर्मध्ये करौ कृत्वाऽशूद्रानीतोदकैर्द्विजातयो यथाक्रमं हृत्कण्ठतालुगैराचामन्ति । न तद्भिन्नोष्ठेन न विरलाङ्गुलिभिर्न तिष्ठन्नैव हसन्नापि फेनबुद्बुदयुतम् । ब्रह्मतीर्थेन त्रिः पिबेत् द्विः परिमृजेत । ब्राह्मणस्य दक्षिणहस्ते

Funding by MKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

पञ्च तीर्थानि भवन्ति अङ्गुष्ठमूले ब्रह्मतीर्थं कनिष्ठिकाङ्गुलिमूले प्रजापतितीर्थं तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यमूले पितृतीर्थमङ्गुल्यग्रे देवतीर्थं मध्येऽग्नितीर्थमित्येतानि तीर्थानि भवन्ति ॥ २ ॥ प्रथमं यत्पिबति तेन ऋग्वेदं प्रीणाति द्वितीयं यत्पिबति तेन यजुर्वेदं प्रीणाति तृतीयं यत्पिबति तेन सामवेदं प्रीणाति चतुर्थं यदि पिबेत्तेनाथर्ववेदेतिहासपुराणानि प्रीणन्ति यदङ्गुलिभ्यः स्रवति तेन नागयक्षकुबेराः सर्वे वेदाः प्रीणन्ति यत्पादाभ्युक्षणं पितरस्तेन प्रीणन्ति यन्मुखमुपस्पृशत्यग्निस्तेन प्रीणाति यन्नासिके उपस्पृशति वायुस्तेन प्रीणाति यच्चक्षुरुपस्पृशति सूर्यस्तेन प्रीणाति यच्छ्रोत्रमुपस्पृशति दिशस्तेन प्रीणन्ति यन्नाभिमुपस्पृशति ब्रह्मा तेन प्रीणाति यद्धृदयमुपस्पृशति तेन परमात्मा प्रीणाति यच्छिर उपस्पृशति रुद्रस्तेन प्रीणाति यद्बाहू उपस्पृशति विष्णुस्तेन प्रीणाति मध्यमानामिकया मुखं तर्जन्यङ्गुष्ठेन नासिकां मध्यमाङ्गुष्ठेन चक्षुषी अनामिकाङ्गुष्ठेन श्रोत्रं कनिष्ठिकाङ्गुष्ठेन नाभिं हस्तेन हृदयं सर्वाङ्गुलिभिः शिर इत्यसौ सर्वदेवमयो ब्राह्मणो देहिनामित्याह इत्येवं शौचविधिं कृत्वा ब्रह्मलोके महीयते ब्रह्मलोके महीयत इत्याह भगवान् कात्यायनः ॥ ३ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥

इति कात्यायनप्रणीतपरिशिष्टशौचसूत्रं समाप्तम् ॥

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

अथ कात्यायनोक्तं त्रिकण्डिकासूत्रम् ।

श्रीहरिहरभाष्यसमेतम् ।

अथातो नित्यस्नानं नद्यादौ मृद्गोमयकुशतिलसुमनस आहृत्योदकान्तं गत्वा शुचौ देशे स्थाप्य प्रक्षाल्य पाणिपादं कुशोपग्रहो बद्धशिखी यज्ञोपवीत्याचम्योरुष्ठं हीति तोयमामन्त्र्यावर्तयेद्ये ते शतामिति सुमित्रिया न इत्यपोऽञ्जलिनाऽऽदाय दुर्मित्रिया इति द्वेष्यं प्रति निषिञ्चेत्कटिं वस्त्यूरू जङ्घे चरणौ करौ मृदा त्रिस्त्रिः प्रक्षाल्याचम्य नमस्योदकमालभेदङ्गानि मृदेदं विष्णुरिति सूर्याभिमुखो निमज्जेदापो अस्मानिति स्नात्वोदिदाभ्य इत्युन्मज्ज्य निमज्ज्योन्मज्ज्याचम्य गोमयेन विलिम्पेन्मा नस्तोक इति ततोऽभिषिञ्चेदिमं मे वरुणेति चतसृभिर्माप उदुत्तमं मुञ्चन्त्ववभृथेत्यन्ते चैतान्निमज्ज्योन्मज्ज्याचम्य दर्भैः पावयेदापो हि ष्ठेति तिसृभिरिदमापो हविष्मतीर्देवीराप इति द्वाभ्यामपो देवा द्रुपदादिव शं नो देवीरपाꣳ रसमपो देवीः पुनन्तु मेति नवभिश्चित्पतिर्म्मेत्योङ्कारेण व्याहृतिभिर्गायत्र्या चादावन्ते चान्तर्जलेऽघमर्षणं त्रिरावर्त्तयेद् द्रुपदादिवायं गौरिति वा ऋचं प्राणायामं वा सशिरसमोमिति वा विष्णोर्वा स्मरणम् ॥ १ ॥

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

प्रणतोऽस्मि हरेरङ्घ्रिसरसीरुहमादरात् ।
यज्जगत्पावनं पाथः प्राप्तोष्टामरसैन्धवम् ॥ १ ॥
कात्यायनकृतस्नानविधेर्व्याख्यापुरःसराम् ।
विधास्ये पद्धतिं विद्वत्सदाचारद्विजप्रियाम् ॥ २ ॥

(अथातो नित्यस्नानम्) अथ श्रौतस्मार्त्तक्रियाविधानानन्तरं यतस्ताः क्रियाः स्नानपूर्विका अतो हेतोर्नित्यं सन्ध्योपासनपञ्चमहायज्ञादिनित्यक्रियानुष्ठानाधिकारसम्पादकत्वेनावश्यकं स्नानं बहिः सर्वाङ्गजलसंयोगः विधास्यते इति सूत्रशेषः । तत्स्नानं कुत्र विधेयमित्यपेक्षायामाह (नद्यादौ) । ननु " मासद्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः । तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ॥ " इति छन्दोगपरिशिष्टे नदीस्नाननिषेधात् कथं नद्याद्युच्यते । सत्यम् । " उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च। चन्द्रसूर्योपरागे च रजोदोषो न विद्यते ॥ " इत्यपवादवचनात् न दोषः । नदी आदिः प्रथमा मुख्या यस्य स्नानाधिकरणस्य देवखाततडागसरोगर्तह्रदप्रस्रवणादेरकृत्रिमजलाशयस्य स नद्यादिः, तस्मिन्नद्यादावकृत्रिमजलाशये स्नानं कुर्यादिति यावत् । तत्र नदी–कूलद्वयान्तर्गतयोजनाधिकभूभागप्रवाहसलिला, लोके नदीशब्देन प्रसिद्धा च । देवखातो–देवनिर्मितत्वेन प्रसिद्धः ब्रह्महृदः । तडागः–गदालोलप्रभृतिः । सरः–उत्तरार्कदण्डखातादि । गर्तो–योजनभूभागपर्याप्तजलप्रवाहः । ह्रदः–अगाधोऽशोष्यो जलराशिरवस्थितः । प्रस्रवणं–पर्वतादेः स्वतः प्रवृत्तो निर्झरः । अकृत्रिमासम्भवे पञ्चमृत्पिण्डोद्धरणपूर्वकं कृत्रिमेऽपि जलाशये स्नायात् । एवं स्नानं तदधिकरणं चानुविधायेदानीं स्नानोपकरणपूर्वकं स्नानेतिकर्तव्यताविधानमुपक्रमते–(मृद्गोमयकुशतिलसुमनस आहृत्य) मृच्च गोमयं च कुशाश्च तिलाश्च सुमनसश्च मृद्गोमयकुशतिलसुमनसस्ता आहृत्य स्वयमानीय शूद्रादन्येन वाऽऽहार्यं तत्र मृदं शुचिदेशस्थां शर्कराऽश्मादिरहिताम् आखुकृष्टवल्मीकपांसुकर्दमवर्जितां, गोमयम् अरोगिण्यादिगवां शकृत्, कुशान् यवादिशुचिदेशादिसम्भवान्, तिलान् ग्राम्यान् आर-

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

ण्यान्वा, सुमनसः पुष्पाणि सुगन्धीनि अगन्धोग्रगन्धप्रतिषिद्धवर्जितानि शतपत्रादिकानि बिल्वतुलसीप्रभृतिपत्राणि च । (उदकान्तं गत्वा शुचौ देशे स्थाप्य) उदकस्य पूर्वोक्तनद्यादिसम्बन्धिनः अन्तं समीपं गृहात् गत्वा तत्राप्यपद्रव्यरहिते शुचौ देशे वस्त्राद्यन्तर्हितायां भूमौ स्थाप्य मृदादीनि । अत्रासमासेऽपि ल्यप्प्रयोगश्छान्दसः, " छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति " इति वचनात् । (प्रक्षाल्य पाणिपादम्) प्रक्षाल्य मृदा जलेन च प्रकर्षेण क्षालयित्वा, किं ? पाणी च पादौ च पाणिपादं, " द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् " इति सूत्रेणैकवचनम् । अत्र पाण्योरभ्यर्हितत्वात् पाणिशब्दस्य पूर्वनिपातः, तेन विप्रो दक्षिणपादोपक्रमेण पादौ प्रक्षाल्य तथैव पाणी प्रक्षालयेन्न पाठक्रमेण । (कुशोपग्रहो बद्धशिखी यज्ञोपवीत्याचम्य) " कण्ठादुत्तार्य सूत्रं तु कर्तव्यं क्षालनं द्विजैः । " अन्यच्च सङ्ग्रहे–" अभ्यङ्गे चोदधिस्नाने मातापित्रोः क्षयेऽहनि । कण्ठादुत्तार्य सूत्रं तु क्षालयेत्परिशोधयेत् ॥ " कुशाः त्रिप्रभृतयो दर्भस्तम्बा उपग्रहाः सव्यहस्ते धृता येन स कुशोपग्रहः । उपग्रहः पवित्रमप्युपलक्षयति । " सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः । " इति स्मृतेः । तेनान्तर्गर्भसाग्रप्रादेशमात्रदर्भदलद्वयात्मकपवित्रालंकृतदक्षिणहस्तो बहुकुशोपग्रहान्वितसव्यहस्तः सन् । बद्धा शिखा चूडाऽस्यास्तीति बद्धशिखी । यज्ञोपवीतं ब्रह्मसूत्रमस्यास्तीति यज्ञोपवीती । अत्र " सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च । " इति कात्यायनस्मृतेर्बद्धशिखित्वयज्ञोपवीतित्वे प्राप्ते पुनर्वचनं केशबन्धनोत्तरीयवाससोर्निवृत्त्यर्थम् । यत्तु प्रेतस्पर्शिनां स्नाने " एकवस्त्राः प्राचीनावीतिनः " इति पारस्करगृह्यस्मरणं न तत्स्नानान्तरे द्विवस्त्रताज्ञापकं, यतः अशुचिस्पर्शादिनिमित्तके स्नाने "सवासा जलमाविशेत्" इत्यादिवचनैः प्रेतस्पर्शिनामपि स्नानेऽनेकवस्त्रताप्राप्तौ तत्पुनरेकवस्त्रतापरिसङ्ख्यानार्थं, न पुनः प्रेतस्नानव्यतिरिक्तस्नाने द्विवस्त्रताज्ञापकम् । यतो वक्ष्यति " निष्पीड्य वस्त्रम् " इति । योगियाज्ञवल्क्योऽपि–" निष्पीड्य स्नानवस्त्रं तु " इति स्नानवस्त्रस्यैकत्वं स्मरति । अतः साधूक्तं यज्ञोपवीतीति पुनर्वचनमुत्तरीयवस्त्रव्युदासार्थमिति । तस्मान्नैमित्तिक एव स्नानेऽनेकवस्त्रता

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

नान्यत्रेति स्थितम् । आचम्य यथाशास्त्रमाचमनं कृत्वा । (उरुष्ठं हीति तोयमामन्त्र्यावर्तयेद्ये ते शतमिति) उरुष्ठं हि राजेत्यनयर्चा तोयं सलिलमामन्त्र्याभिमुखीकृत्य ये ते शतमित्येतयर्चा तत्तोयं दक्षिणहस्तेन प्रदक्षिणं सकृदावर्त्तयेत् आलोडयेत् (सुमित्रिया न इत्यपोऽञ्जलिनाऽऽदाय दुर्मित्रिया इति द्वेष्यं प्रति निषिञ्चेत्) सुमित्रिया न आप इति यजुषा अपो जलमञ्जलिना करद्वयपुटेनादाय उद्धृत्य दुर्मित्रियास्तस्मै सन्त्विति यजुषा द्वेष्यं शत्रुं प्रति निषिञ्चेत् । शत्रुं मनसा ध्यात्वा भूमौ प्रक्षिपेदित्यर्थः । द्वेष्याभावे कामाद्यरिषड्वर्गान्मनसाऽभिध्याय निषिञ्चेत् । (कटिं वस्त्यूरू जङ्घे चरणौ करौ मृदा त्रिस्त्रिः प्रक्षाल्य) कटिर्नाभेः पृष्ठवंशस्य च समन्तात् । तस्या अधोभागो वस्तिर्मुदमेढ्रयोरन्तरालम् । ऊरू वस्तितोऽधस्ताज्जानुपर्यन्तौ । जङ्घे जानुतोऽधस्तात् गुल्फपर्यन्ते । चरणौ गुल्फतोऽधस्तात् तलमभिव्याप्य पादौ । करौ मणिबन्धादारभ्य अन्तर्बहिरङ्गुल्यग्रावधी । मृदा सव्यहस्तगृहीतया तावत्कटिं सकृदालिप्य । प्रक्षालनशब्दसामर्थ्यात् अद्भिः सकृत्प्रक्षाल्य । तथैव द्वितीयम् । तथैव तृतीयम् । कटिं क्षालयित्वा । एवमेव त्रिर्वस्तिप्रभृतीनि क्रमेणैकैकशः प्रक्षाल्य । (आचम्य नमस्योदकमालभेदङ्गानि मृदेदं विष्णुरिति) कट्याद्यधमाङ्गप्रक्षालनसम्भवात् प्रायश्चित्तशुद्ध्यर्थमाचमनं कृत्वा उदकाय नम इत्युदकं नमस्य नत्वा इदं विष्णुरित्येतयर्चा दक्षिणहस्तगृहीतया मृदा मुखप्रभृतिनाभिपर्यन्तानि सव्यहस्तस्थया नाभिमारभ्य पादपर्यन्तानि अङ्गानि गात्राणि आलभेत् अनुलिम्पेत् । अत्र नमस्येति छान्दसो ल्यप् । आलभेदिति परस्मैपदं च छान्दसम् । "छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति" इति वचनात् । (सूर्यस्याभिमुखो निमज्जेत्) ततः शनैर्जलाशयं प्रविश्य नाभिमात्रे स्थितः सूर्यस्याभिमुखः सन्निमज्जेत् । शिरसा जलमवगाहेत् । इदं कात्यायनमतम् । यत्तु " प्रवाहाभिमुखो मज्जेत् " इति स्मृत्यन्तरं तदन्यशाखीयविषयम् । ननु कात्यायनवचनं स्थावरजलमज्जनविषयम्, स्मृत्यन्तरं तु प्रवाहजलविषयमिति व्यवस्था किं न स्यात् । मैवम् । यतः कात्यायनः स्नानं नद्यादावित्युपक्रम्य सूर्यस्याभिमुखो निमज्जेदिति सामान्येन स्मरति । योगियाज्ञ-

Digitized by IK Gujral Punjab Technical University

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

वल्क्योऽपि 'भास्कराभिमुखो मज्जेत्' इति । षट्त्रिंशन्मते—" प्रवाहाभिमुखो मज्जेद्ध्वृचोऽथर्वसामगः । यजुषां चैव सर्वेषां सूर्याभिमुखमज्जनम् ॥ " तस्मात्कात्यायनयोगियाज्ञवल्क्यमतानुवर्त्तिनां वाजसनेयिनां सर्वत्रोदकाशये स्नाने सूर्याभिमुखत्वम् । मज्जनप्रकारमाह (आपो अस्मानिति स्नात्वोदिदाभ्य इत्युन्मज्ज्य निमज्योन्मज्ज्याचम्य) आपो अस्मान्मातर इति मन्त्रेण स्नात्वा मज्जित्वा । उदिदाभ्य इति मन्त्रान्ते उन्मज्ज्य उत्क्रम्य निमज्ज्य पुनः तूष्णीं स्नात्वा उन्मज्ज्य तथैवोत्क्रम्याचम्य उपस्पृश्य । (गोमयेन विलिम्पेन्मा नस्तोक इति) दक्षिणकरगृहीतेन गोमयेन मूर्द्धप्रभृतिनाभिपर्यन्तं वामहस्तगृहीतेन नाभ्यादिपादपर्यन्तं शरीरं विलिम्पेत् । रौद्रमन्त्राभिधानाद्रुदकं स्पृशेत् । (ततोऽभिषिञ्चेदिमं मे वरुणेति चतसृभिर्माप उद्धुत्तमं मुञ्चन्त्ववभृथेति) ततोऽभिषिञ्चेदिमं मे वरुणेत्येवमादिभिः सूत्रपाठक्रमेण पठितैरष्टाभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं मूर्द्धानमभिषिञ्चेत् । अत्र पाठादेव गोमयानुलेपनानन्तरमभिषेके प्राप्ते ततःशब्देनानुलिप्तगात्रस्यैवाभिषेक इति गम्यते । (अन्ते चैतत्) एतदृष्टर्चाभिषेचनमन्ते च भवति । सन्निधेरभिषेक उत्तरत्रानुष्ठेयस्य पावनस्यान्ते इत्यर्थः । (निमज्ज्योन्मज्ज्याचम्य दर्भैः पावयेत्) निमज्ज्य तूष्णीं स्नात्वाऽऽचम्य स्नानानन्तरं विहितमाचमनं कृत्वा दर्भैः त्रिभिः कुशस्तम्बैर्दक्षिणहस्तोपात्तैः प्रादक्षिण्येन नाभित ऊर्ध्वं पुनर्नाभिं यावत्पावयेत् । पावनमन्त्रानाह (आपो हि ष्ठेति तिसृभिरिदमापो हविष्मतीर्देवीराप इति द्वाभ्यामपो देवा द्रुपदादिव शं नो देवीरपाठं रसमपो देवीः पुनन्तु मेति नवभिश्चित्पतिर्मेत्योङ्कारेण व्याहृतिभिर्गायत्र्याऽऽदावन्ते च) आपो हि ष्ठेत्यादिभिश्चित्पतिर्मेत्यन्तैर्मन्त्रैः पावयेदित्यन्वयः । किञ्च ॐकारेण प्रणवेन व्याहृतिभिस्तिसृभिः गायत्र्या च तत्सवितुरित्येतयर्चा पावयेत् । कुत्र ? आदौ आपो हि ष्ठेत्यादेः पावनस्य । तथाऽन्ते च चित्पतिर्मा पुनात्वित्यस्यावसाने । (अन्तर्जलेऽघमर्षणं त्रिरावर्त्तयेत्) अन्तर्जले जलस्य मध्ये निमग्नः अघमर्षणम् ऋतं च सत्यं चेत्येतत्सूक्तं त्रीन्वारानावर्त्तयेत् अनुच्छ्वसन् जपेत् । (द्रुपदादिवायं गौरिति वा

Digitized by eGangotri & Sarayu Trust. Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

व्यृचं प्राणायामं वा सशिरसमोमिति विष्णोर्वा स्मरणम्) यद्वा द्विपदादिवेत्यादिकामृचम् आऽयं गौरित्यादिकां वा व्यृचं प्राणायामं वा वक्ष्यमाणलक्षणम् । कथम्भूतं ? सशिरसं सह शिरसा वर्त्तमानम्, आपो ज्योतिरिति मन्त्रः शिरः । अनेन शिरोरहितोऽपि प्राणायामोऽस्तीति गम्यते । ॐ इति वाऽन्तर्जले त्रिरावर्तयेदित्यनुषङ्गः । अत्रैषां पक्षाणां शक्तिश्रद्धापेक्षया विकल्पः । उत्तमाधिकारिणं प्रत्याह—विष्णोर्वा स्मरणम् । विष्णोः परमात्मरूपेण सर्वव्यापकस्य स्मरणं ध्यानं वा कुर्यात् । इति स्नानविधेः प्रथमकण्डिकासूत्रार्थः ॥ १ ॥ ॥ * ॥

अथ पद्धतिः । तत्राष्टधा विभक्तस्याह्नश्चतुर्थे भागे मृदादीनि स्नानोपकरणान्याहृत्य नद्याद्युदकाशयं गत्वा तत्र तीरं प्रक्षाल्य मृन्मयकुशतिलसुमनसो निधाय मृद्भिरद्भिश्च पादौ हस्तौ च प्रक्षाल्य दक्षिणकरे साग्रं प्रादेशमात्रमनन्तर्गर्भं द्विपत्रं कृत्वा, वामकरे त्रिप्रभृति बहून् कुशानुपग्रहं धृत्वा बद्धशिखी यज्ञोपवीती एकवासा आचमनं कृत्वा उरुꣳ हि राजा इत्यादिकया विधश्चिदित्यन्तया शुनःशेपदृष्टया वरुणदेवतया त्रिष्टुभा ज्योतिष्टोमावभृथे यजमानवाचने विनियुक्तया तीर्थतोयमामन्त्र्य ये ते शतमित्यादिकया स्वाहाऽन्तया शुनःशेपदृष्टया वारुण्या त्रिष्टुभा तत्तोयमावर्त्तयेत् । सुमित्रिया न इति यजुषा प्रजापतिदृष्टेनाद्दैवतेन तोयमञ्जलिना गृहीत्वा, दुर्मित्रिया इति यजुषा प्रजापतिदृष्टेनाद्दैवतेनाञ्जलिस्थं जलं द्वेष्यं मनसा स्मृत्वा द्वेष्याभावे कामादीन् स्मृत्वा निषिञ्चेत् । ततो मृदं त्रेधा विभज्य एकस्माद्भागादल्पां मृदं वामकरेणादाय कटिमनुलिप्याद्भिः प्रक्षाल्य तथैव पुनर्द्विवारं प्रक्षाल्य एवमेव वस्तिम्, ऊरू, जङ्घे, चरणौ, करौ चैकैकशः प्रक्षाल्याचम्य उदकाय नम इति तीर्थोदकं नत्वा इदं विष्णुरित्यृचा मेधातिथिदृष्टया गायत्र्या वैष्णव्या, दक्षिणपाणिगृहीतया मृदा मुखतो नाभिपर्य्यन्तं, वामकरगृहीतया नाभितः पादपर्य्यन्तमङ्गान्यालिप्य शनैर्नाभिमात्रं जलं प्रविश्य सूर्याभिमुखं स्थित्वा आपो अस्मानिति मन्त्रेण प्रजापतिदृष्टेनात्यष्टिच्छन्दस्केनाद्दैवतेन दीक्षायां यजमानस्नाने विनियुक्तेन जले मज्जनम् । उदिदाभ्य इति मन्त्रेण तदैवतर्षिच्छन्दस्केनोन्मज्जनम् । पुन-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

स्तूष्णीं निमज्ज्योन्मज्ज्याचम्य पाणिभ्यां गोमयमादाय मा नस्तोक इत्यृचा कुत्सदृष्टया ऐकरौद्र्या जगत्या, शतरुद्रिये जर्तिलहोमे विनियुक्तया दक्षिणपाणिस्थेन गोमयेन मुखादिनाभ्यन्तं वामकरस्थेन नाभितोऽङ्घ्रिपर्य्यन्तं शरीरं विलिम्पेत् । इमं मे वरुणेत्यृचा शुनःशेपार्षेय्या गायत्र्या वारुण्या, चुलुकेन मूर्द्धानमभिषिच्य तथैव तत्त्वा यामीति शुनःशेपदृष्टया त्रिष्टुभा वारुण्या, तथा त्वं नः स त्वं न इत्येताभ्यां वामदेवर्षिभ्यां त्रिष्टुब्भ्यामाग्निवारुणीभ्यां प्रत्यृचम्, माऽपो मौषधीर्हिंठ्सीरित्येतावता यजुषा, प्रजापतिदृष्टेन, हृदयशूलदैवतेन, उदुत्तममिति शुनःशेपदृष्टया, त्रिष्टुभा, वारुण्या, मुञ्चन्तु मेति बन्धुदृष्टया अनुष्टुभा, ओषधिदेवतया, अवभृथ निचुम्पुण इति प्रजापतिदृष्टया, यजुषा, यज्ञदेवतयाऽभिषिञ्चेत् । ततस्तूष्णीं निमज्ज्याचम्य त्रिभिर्दर्भैर्दक्षिणकरधृतैः सोदकैर्नाभिमारभ्य प्रदक्षिणं नाभिपर्यन्तं वक्ष्यमाणैः प्रणवादिभिर्मन्त्रैरात्मानं पावयेत् । तत्र प्रणवस्य ब्रह्म ऋषिः, परमात्मा देवता, गायत्री छन्दः, ब्रह्मारम्भविरामसर्वकर्मादिषु विनियोगः । व्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिरग्निवायुसूर्या देवताः, दैवानि गायत्र्युष्णिग्गायत्रीसंज्ञानि छन्दांसि [गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्छन्दांसि], अग्न्याधाने विनियोगः । गायत्र्या विश्वामित्र ऋषिः, सविता देवता, गायत्री छन्दः, गार्हपत्यस्योपस्थाने वि० । आप्रो हि ष्ठेति तिसृणां सिन्धुद्वीप ऋषिः, आपो देवता, गायत्री छन्दः, उखासम्भरणे पर्णकषायपक्वोदकासेके वि० । इदमाप इति प्रजापतिर्ऋषिः, आपो देवता, त्र्यवसाना महापङ्क्तिश्छन्दः, अन्त्यपादः पावमानः पशौ चात्वाले मार्जने वि० । हविष्मतीरिमा इति प्रजापतिर्ऋषिः, आपो यजमानाध्वरसूर्याश्च देवताः, अनुष्टुप्छन्दः, वसतीवरीणामपां ग्रहणे वि० । देवीरापो अपान्नपादिति प्रजापतिर्ऋषिः, आपो देवता, पङ्क्तिश्छन्दः, अप्सु चतुर्गृहीताज्यहोमे वि० । कार्षिरसीति प्रजापतिर्ऋषिः आज्यमापश्च देवता, अनुष्टुप्छन्दः, आज्यप्रप्लावने वि० । आपो देवा इति वरुण ऋषिः, आपो देवता, त्रिष्टुप्छन्दः, राजसूयेऽभिषेचनीयोखासम्भरणे वि० । द्रुपदादिवेति प्रजापत्यश्विसरस्वत्य ऋषयः, आपो देवता, अनुष्टुप्छन्दः, वासोऽप्लावने विनियोगः । शं नो देवीरिति

Digitized by eGangotri

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिः, आपो देवता, गायत्री छन्दः, शान्तिकरणे वि० । अपार्ठ रसमिति बृहस्पतिरिन्द्रश्च ऋषिः, रसो देवता, अनुष्टुप्छन्दः, चतुर्थवाजपेयग्रहणे वि० । अपो देवीरिति सिन्धुद्वीप ऋषिः, आपो देवता, न्यङ्कुसारी छन्दः, उत्खातोखानिर्माणार्थं मृद्भूमावपां सेके वि० । पुनन्तु मेति द्वयोः प्रजापत्यश्विसरस्वत्य ऋषयः, पितरो देवता, अनुष्टुप् छन्दः, सौत्रामण्यां सुराग्रहशेषप्रतिपत्तिसमनन्तरं पवित्राहिरण्यसुराभिः ऋत्विग्यजमानानामात्मपावने वि० । अग्न आयूंष्षीति प्रजापतिर्वैखानस ऋषिः, अग्निर्देवता, गायत्री छन्दः । पुनन्तु मेति प्रजापत्यश्विसरस्वत्य ऋषयः, देवजना धियो विश्वा भूतानि जातवेदाश्च देवता, अनुष्टुप्छन्दः । पवित्रेणेत्यादीनां पञ्चानां प्रजापत्यश्विसरस्वत्य ऋषयः, प्रथमाया अग्निर्देवता, गायत्री छन्दः । द्वितीयाया अग्निर्ब्रह्मा वा देवता, तृतीयपादस्य ब्रह्मैव देवता, गायत्री छन्दः, तृतीयायाः सोमो देवता, गायत्री छन्दः । चतुर्थ्याः सविता देवता, गायत्री छन्दः । पञ्चम्या विश्वेदेवा देवता, त्रिष्टुप्छन्दः । पूर्वोक्तपावने वि० । चित्पतिर्मा, वाक्पतिर्मा, देवो मेति त्रयाणां यजुषां प्रजापतिर्ऋषिर्द्वयोः प्रजापतिर्देवता, तृतीयस्य सविता देवता, दीक्षणीयायां यजमानपावने वि० । ॐकारादीनां पूर्ववत्, अत्र पावने विनियोगः । उक्तरीत्या ऋष्यादीन् स्मृत्वा ॐ पुनातु, ॐ भूः पुनातु, ॐ भुवः पुनातु, ॐ स्वः पुनातु, गायञ्यन्ते सर्वं पुनातु । तत आपो हि ष्ठेतिप्रभृतिभिर्वैश्वदेवी पुनतीत्यन्ताभिर्ऋग्भिः प्रत्यृचं पावयित्वा चित्पतिर्मा पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य यत्कामः पुने तच्छकेयमित्येवं पावयित्वा वाक्पतिर्मा पुनात्वच्छिद्रेणेत्यादिना तच्छकेयमित्यन्तेन, देवो मा सविता पुनात्वच्छिद्रेणेत्यादिना तच्छकेयमित्यन्तेन च पावयेत् । तत ॐ पुनात्विति पूर्ववत्पावयित्वा पावनकुशान्परित्यज्य पूर्ववदिमं मे वरुणेत्याद्याभिरवभृथेत्यन्ताभिरष्टाभिर्ऋग्भिराभिषिच्यान्तर्जले निमग्न ऋतं च सत्यं चेति सूक्तमघमर्षणदृष्टं भाववृत्तदैवतमानुष्टुभमश्वमेधावभृथे विनियुक्तं त्रिर्जपेत् । द्रुपदादिवेति प्रजापत्यश्विसरस्वतीदृष्टमापमानुष्टुभं, सौत्रामण्यवभृथे वासोऽपासने विनियुक्तम्, आयं गौरित्यृचं सार्पराज्ञी-

Digitized by eGangotri and Sarayu Trust. Funding by MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

दृष्टामाग्नेयीं गायत्रीं प्राणायामं वा शिरःसहितम् ॐ इति वा त्रिर्जपेत् । यद्वा परमात्मानमव्ययं विष्णुं स्मरेत् । ततस्तद्विष्णोरित्येतया मेधातिथिदृष्टया वैष्णव्या गायत्र्या चषालोद्वीक्षणे विनियुक्तया त्रिः स्नात्वाऽऽचम्य निर्गच्छेत् ॥ इति स्नानप्रयोगपद्धतिः ॥ १ ॥

उत्तीर्य धौते वाससी परिधाय मृदोरू करौ प्रक्षाल्याऽऽचम्य त्रिरायम्यासून् पुष्पाण्यम्बुमिश्राण्यूर्द्ध क्षिप्त्वोर्ध्वबाहुः सूर्यमुदीक्षन्नुद्वयमुदु त्यं चित्रं तच्चक्षुरिति गायत्र्या च यथाशक्ति विभ्राडित्यनुवाकपुरुषसूक्तशिवसंकल्पमण्डलब्राह्मणैरित्युपस्थाय प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्योपविशेत् दर्भेषु दर्भपाणिः स्वाध्यायं च यथाशक्त्यादावारभ्य वेदम् ॥ २ ॥

ततः किं कुर्यादित्याह (उत्तीर्य धौते वाससी परिधाय) " एकपङ्क्त्युपविष्टानां भोजनेन पृथक् पृथक् । यद्येको लभते नीलीं सर्वे तेऽशुचयः स्मृताः ॥ यस्य पट्टे शुचौ तन्तुर्नीलीरक्तो हि दृश्यते । त्रिरात्रोपोषणं देयं शेषाश्चैकोपवासिनः ॥ " एवमुक्तविधिना स्नात्वा उत्तीर्य जलाद्बहिर्निष्क्रम्य धौते अरजकप्रक्षालिते सदशे शुष्के शुक्ले अनग्निदग्धे अच्छिद्रे अस्यूते अमलिने गौरिकादिरागेणाविकृते कार्पासवाससी अन्तरीयोत्तरीये द्वे वस्त्रे परिधाय धृत्वा । अत्र यथादेशाचारं परिधानस्य विन्यासविशेषः प्रान्तद्वयगोपनेन । धौताभावे शाणक्षौमाविककुतपानामन्यतमे अभ्युक्षिते । द्वितीयवस्त्राभावे तृतीयमुपवीतं योगपट्टं वा, कुशरज्जुं वा, सूत्रं वा, परिधानीयस्योत्तरार्धं वा उत्तरीयं कुर्यात्। (मृदोरू करौ प्रक्षाल्याचम्य) मृदा उदकेन च ऊरू पाणी च क्रमेण प्रक्षाल्याचम्य प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा उपविश्य कुशपवित्रोपग्रहपाणिर्ब्राह्मतीर्थेन त्रिरप आचम्य सोदकेनाङ्गुष्ठमूलेन द्विर्मुखं प्रमृज्य, सर्वाङ्गुलीभिरोष्ठौ स्पृष्ट्वा, तर्जन्यङ्गुष्ठाभ्यां दक्षिणोत्तरे नासारन्ध्रे, अना-

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मिकाङ्गुष्ठाभ्यां दक्षिणोत्तरे अक्षिणी, ताभ्यामेव दक्षिणोत्तरौ कर्णौ, कनिष्ठाङ्गुष्ठाभ्यां नाभिं, पाणितलेन हृदयं च, कराग्रेण मूर्धानं दक्षिणोत्तरभुजमूले चोपस्पृशेत् । एवं द्विराचमनं विधाय शिष्टाचारपरिप्राप्तं गङ्गादितीर्थमृत्तिकयोर्ध्वपुण्ड्रं तिलकं ललाटे कुर्यात् । (त्रिरायम्यासून्) त्रिः त्रीन् वारान् असून् प्राणान् आयम्य सन्निरुध्य । प्राणनियमप्रकारश्च–" गायत्रीं शिरसा सार्धं जपेद्व्याहृतिपूर्विकाम् । प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः ॥" इति योगीश्वरेणोक्तो द्रष्टव्यः । (पुष्पाण्यम्बुमिश्राण्यूर्ध्वं क्षिप्त्वा) पुष्पाणि कुसुमानि, तदभावे बिल्वादिपत्राणि, अम्बुना उदकेन मिश्राणि संयुक्तानि अञ्जलिनाऽऽदाय उत्थाय ऊर्ध्वमुपरि सूर्याभिमुखं क्षिप्त्वा उत्सृज्य प्रणवव्याहृतिपूर्विकया गायत्र्या । शौनकः–" उभौ पादौ समौ कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलीन् । गोशृङ्गानूर्ध्वमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् ॥ " पक्षान्तरे–" ईषन्नम्रः प्रभातेषु मध्याह्ने ऋजुसंस्थितः । द्विजोऽर्घं प्रक्षिपेद्देव्या सायं तूपविशन् भुवि ॥ प्रातर्मध्याह्निकीं सन्ध्यां तिष्ठन्नेव समापयेत् । उपविश्य तु सायाह्ने जले ह्यर्घं विनिक्षिपेत् ॥" (ऊर्ध्वबाहुः सूर्यमुदीक्षन्नुद्वयमुदु त्यं चित्रं तच्चक्षुर्गायत्र्या च यथाशक्ति विभ्राडित्यनुवाकपुरुषसूक्तशिवसङ्कल्पमण्डलब्राह्मणैरित्युपस्थाय प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्योपविशेत्) ऊर्ध्वौ सूर्याभिमुखौ बाहू यस्य स ऊर्ध्वबाहुः सन् सूर्यमादित्यमुदीक्षन् पश्यन् उद्वयमित्यादिनोक्ताभिश्चतसृभिर्ऋग्भिस्तथा गायत्र्या यथाशक्ति सहस्रादिसंख्यया आवृत्तया विभ्राडित्यनुवाकेन, पुरुषसूक्तेन सहस्रशीर्षेत्यादिषोडशर्चेन, शिवसङ्कल्पेन यज्जाग्रत इत्यादिना षड्ऋचेन, मण्डलब्राह्मणेन यदेतन्मण्डलं तपति इत्यादिनोपस्थाय सूर्यं स्तुत्वा तमेव प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्य कायवाङ्मनोभिः प्रणम्योपविशेत् आसीत । एवं त्रिरायम्यासून् इत्यारभ्य उपविशेदित्यन्तेन सूत्रसन्दर्भेण कात्यायनाचार्येण सन्ध्योपासनमुक्तं तत् काण्वमाध्यन्दिनानां स्वगृह्योक्तत्वात् शाखानुष्ठानसिद्धिकरम् । यत्पुनः शाखान्तराधिकरण्यन्यायेन इदमेव कल्पतरुकारप्रभृतिभिर्निबन्धकारैराह्निकपद्धतिकारैश्च स्मृत्यन्तरोक्तसन्ध्योपासनविधिसमुच्चितं लिखितं तत्सर्वशाखाध्येतृसाधारणत्वात्

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

सर्वशाखिनामनुष्ठानमुचितम् । (दर्भेषु दर्भपाणिः स्वाध्यायं च यथाशक्त्यादावारभ्य वेदम्) दर्भेषु प्रशस्तदारुनिर्मितासनोपरि निहितेषु प्रागग्रेषु उदग्ग्रेषु वा त्रिषु कुशेषु आसीनः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा दर्भपाणिः दर्भाः पवित्रोपग्रहव्यतिरिक्ताः पाण्योर्यस्यासौ दर्भपाणिः स्वाध्यायं ब्रह्मयज्ञं यथाशक्ति शक्तिमनतिक्रम्य कुर्यात् । किं कृत्वा आरभ्य उपक्रम्य । कम् ? वेदं मन्त्रब्राह्मणात्मकम् । कुत आरभ्य ? आदौ आदितः इषे त्वोर्जे त्वेत्यस्मात् । अत्र वेदमित्येकवचनादनेकवेदाध्यायिनोऽप्येकं वेदमारभ्य प्रतिदिनम् उपर्युपर्यध्ययनेन समाप्यान्यं वेदमारभ्य तथैव समाप्य अथर्वपुराणेतिहासादीन्यपि तथैवादित आरभ्यैकैकं समाप्यापरमपरमारभ्य समापयेत् न पुनर्यदृच्छया एकदेशमेकदेशम्, आदावारभ्येति नियमात् । वेदशब्दोऽत्रोपलक्षणार्थः । यथाह याज्ञवल्क्यः—" वेदाथर्वपुराणानि सेतिहासानि शक्तितः । जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेत् ॥ " इति । स चायं जपयज्ञः कालान्तरेऽपि स्मर्यते—" यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञस्तु स स्मृतः । स चार्वाक् तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः । वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रेत्यनिमित्तकात् " इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तेः । इति स्नानविधेः द्वितीयकण्डिकासूत्रार्थः ॥ २ ॥

अथ प्रयोगः । निर्गम्य पादौ जले स्थले च कृत्वा द्विराचम्य धौते वस्त्रे परिधाय मृदाऽद्भिश्च ऊरू करौ प्रक्षाल्य श्रीपर्णादिप्रशस्तदारुनिर्मिते कुशत्रयाच्छन्ने सुप्रक्षालिते आसने प्रागास्य उदगास्यो वाऽऽसीन उक्तलक्षणपवित्रोपग्रहः सुवर्णरौप्यालंकृतपाणियुगल उक्तेन विधिना द्विराचम्य भगवन्तं परमात्मस्वरूपं नारायणं संस्मृत्य सन्ध्योपासनमारभेत । तद्यथा—ॐकारस्य ब्रह्म ऋषिः, परमात्मा देवता, गायत्री छन्दः, सर्वकर्मारम्भे विनियोगः । भूरादिसप्तव्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिः, अग्निवायुसूर्यबृहस्पतिवरुणेन्द्रविश्वेदेवा देवताः, गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यश्छन्दांसि, तत्सवितुरिति विश्वामित्र ऋषिः, सविता देवता, गायत्री छन्दः, आपो ज्योतिरिति प्रजापतिर्ऋषिः, ब्रह्माग्निवायु-

Funding by MoE-IKS

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

सूर्या देवताः, द्विपदा गायत्री छन्दः, सर्वेषां प्राणायामे विनियोगः । इत्युक्त्वा प्राणवायुं नियम्य ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यम् ॐ तत्सवि० दयात् ॐ आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् । एवं नवधाऽऽवृत्य ॐ उपात्तदुरितक्षयाय मध्याह्न-सन्ध्यामहमुपासिष्ये इति प्रतिज्ञाय । " ॐ आयाहि वरदे देवि त्र्यक्षरे रुद्रवादिनि । सावित्रि च्छन्दसां माता रुद्रयोने नमोऽस्तु ते ॥ " इति मन्त्रेण सन्ध्यामावाह्य । " आपः पुनन्त्विति मारीचकश्यप ऋषिः, आपो देवता, अनुष्टुप्छन्दः आचमने विनि० । " आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथिवी पूता पुनातु माम् । पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूता पुनातु माम् ॥ यदुच्छिष्टमभोज्यं च यद्वा दुश्चरितं मम । सर्वं पुनन्तु मामापो-ऽसतां च प्रतिग्रहꣳ स्वाहा " इत्यनेन मन्त्रेण सकृदप आचम्य स्मार्त-माचमनं कृत्वा कुशानादाय । आपो हि ष्ठेति त्र्यृचस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः, आपो देवता, गायत्री छन्दः, पर्णकषायपक्वोदकासेके वि० । इति स्मृत्वा कुशाग्रेण ताभिरद्भिः आपो हि ष्ठा मयोभुव इत्यादित्र्यृचस्य नवभिः पादैः प्रतिपादं शिरोऽभिषिञ्चेत् । ततो द्रुपदादिवेति प्रजापत्य-श्विसरस्वत्य ऋषयः, आपो देवता, अनुष्टुप्छन्दः, सौत्रामण्यवभृथे वासोऽपासने वि० इत्यभिधाय चुलुकेन जलमादाय तस्मिन्नासाग्रं निधाय द्रुपदादिव मुमुचानः० मैनस इति जपित्वा तज्जलं भूमावुत्सृज्य, ऋतं च सत्यं चेति त्र्यृचस्य अघमर्षण ऋषिः, भाववृत्तो देवता, अनुष्टुप्छन्दः, अश्वमेधावभृथे वि० इत्युक्त्वा चुलुकजले नासाग्र-माधाय " ॐ ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत । ततो रात्रि-रजायत ततः समुद्रो अर्णवः । समुद्रादर्णवादधिसंवत्सरो अजायत । अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी । सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः " इति जपित्वा जलं भूमावुत्सृज्य पुष्पाणि पत्राणि वा अम्बुमिश्राण्यञ्-लिनाऽऽदायोत्थाय सप्रणवव्याहृतिकां गायत्रीं पठित्वा आदित्याभि-मुखान्यूर्ध्वं क्षित्वा बाहू सूर्याभिमुखावुत्क्षिप्य उद्वयमिति प्रस्कण्व ऋषिः, सूर्यो देवता, अनुष्टुप्छन्दः, जलादुत्क्रमणे वि० । उदु त्य-

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

मिति प्रस्कण्व ऋषिः, सूर्यो देवता, गायत्री छन्दः, दक्षिणहोमे वि० । चित्रं देवानामिति कुत्स आङ्गिरस ऋषिः, सूर्यो देवता, त्रिष्टुप् छन्दः, दक्षिणहोमे वि० । तच्चक्षुरिति दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिः, सूर्यो देवता, एकाधिका ब्राह्मी त्रिष्टुप्, व्यूहेनात्यष्टिर्वा छन्दः, महावीरशान्तिकरणे वि० इत्यभिधाय उद्वयमुदु त्यं चित्रं तच्चक्षुरित्येताभिर्ऋग्भिः सूर्यमुपस्थाय तेजोऽसीति यजुः, परमेष्ठी प्रजापतिर्ऋषिः, आज्यं देवता, आज्यावेक्षणे गायत्र्यावाहने वि० इत्युक्त्वा गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदासि नहि पद्यसे नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसे सावदोमा प्रापदिति गायत्रीमुपस्थाय, प्रणवस्य परब्रह्म ऋषिः, परमात्मा देवता, गायत्री छन्दः, व्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिः, अग्निवायुसूर्या देवताः, दैवानि गायत्र्युष्णिग्गायत्रीसंज्ञानि च्छन्दांसि । गायत्र्या विश्वामित्र ऋषिः, सविता देवता, गायत्री छन्दः अग्निर्मुखं, ब्रह्मा हृदयं, विष्णुः शरीरं, सांख्यायनगोत्रं, सर्वपापक्षयार्थे जपे वि० इत्युक्त्वाऽर्कमीक्षमाणो मन्त्रार्थमनुस्मरन् अविक्षिप्तचित्तः स्फाटिकपद्माक्षरुद्राक्षपुत्रजीवकुशग्रन्थिहस्तपर्वणां पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तस्या जपमालया प्रणवव्याहृतिपूर्वां प्रणवान्तां गायत्रीं सहस्रकृत्वः शतकृत्वो वा शक्तितो जपित्वा विभ्राडित्यादीनां चतुर्दशानां विभ्राट्प्रस्कण्वागस्त्यश्रुतकक्षसुकक्षप्रस्कण्वकुत्सजमदग्निनृमेधकुत्साहिरण्यस्तूपाङ्गिरसा ऋषयः, सूर्यो देवता, प्रथमा जगती, आद्यास्तिस्रो गायत्र्यः, आनस्त्रिष्टुप्, यदद्योति बृहद्गायत्री, तरणिर्विश्व—तत्सूर्यस्य द्वे त्रिष्टुभौ, वण्महाँ द्वे बृहती, सतो बृहत्यौ श्रायन्त बृहती, अद्यादेवा गायत्री, आकृष्णेन त्रिष्टुप्, तं प्रत्नथेति प्रतीकोक्तानां द्वयोः प्रजापतिर्ऋषिस्तृतीयायाः कुत्सः, प्रथमा जगती, द्वितीयातृतीये त्रिष्टुभौ, सर्वमेधे सूर्यसंस्तवे तृतीये हविर्ग्रहणे वि० । सहस्रशीर्षेति षोडशानां नारायणपुरुष ऋषिः, पुरुषो देवता, पञ्चदशानामनुष्टुप्, षोडश्यास्त्रिष्टुप्छन्दः, पुरुषमेधे पशुत्वेन नियुक्तानाम् पुरुषाणां ब्रह्मणा प्रयुक्ताभिष्टवे वि० । यज्जाग्रत इति षण्णां शिवसङ्कल्प ऋषिः, मनो देवता, त्रिष्टुप् छन्दः, अनारभ्याधीतत्वात्कात्यायनवचनाच्च आदित्योपस्थाने वि० । मण्डलब्राह्मणस्य ब्राह्मणत्वादच्छन्द-

Digitized by eGangotri

 CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

स्कस्यादित्योपस्थाने वि० इत्यभिधाय विभ्राडित्यनुवाकपुरुषसूक्तशिवसंकल्पमण्डलब्राह्मणैरुपांशु पठित्वा सूर्यमुपस्थाय प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्योपविशेत् । इति स्मृत्यन्तरोक्तससुच्चयेन कात्यायनसूत्रविहितं मध्याह्नसन्ध्योपासनम् । केवलकात्यायनसूत्रविहितं तु प्राणायामाञ्जलिप्रक्षेपादित्योपस्थानं त्रिकण्डिकासूत्रमात्रानुसारिणां शास्त्रार्थानुष्ठानमात्रकरणम् । " बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य यावत्प्रकीर्तितम् । तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत्" इति स्मृतेः । अथ ब्रह्मयज्ञं कुर्यात् । आसनोपरि न्यस्तेषु प्रागग्रेषु दर्भेषु प्राङ्मुख उपविष्टः पाणिभ्यां दर्भानादाय इषे त्वेत्यादिकस्य खं ब्रह्मान्तस्य माध्यन्दिनीयस्य वाजसनेयकस्य यजुर्वेदाम्नायस्य विवस्वान्ऋषिः, वायुर्देवता, गायत्र्यादीनि सर्वाणि च्छन्दांसि, ब्रह्मयज्ञे वि० इत्यभिधाय प्रणवं व्याहृतीर्गायत्रीमाम्नायस्वरेणाधीत्य इषे त्वोर्जे त्वेत्यादितो वेदमारभ्यानुवाकशोऽध्यायशो यजुश्शो वा संहितां ब्राह्मणं चाध्यायशो ब्राह्मणशो वा प्रणवावसानं यथाशक्ति प्रत्यहमधीयानो मन्त्रं ब्राह्मणं च समाप्य पुनरेवमेवारभ्य समापयेत् । प्रणवव्याहृतिगायत्रीपूर्वकं तु प्रतिदिनं पठेत् । एवमितिहासपुराणादीन्यपि ब्रह्मयज्ञसिद्ध्ये जपेत् । "तत्राप्याध्यात्मिकाञ्जपेत् " इति योगीश्वरेण पृथगभिधानात् अत्रानध्यायो नास्ति । "नास्ति नित्येष्वनध्यायः " इति वचनात् । नित्यश्च ब्रह्मयज्ञः । इति ब्रह्मयज्ञविधिः ॥ २ ॥

ततस्तर्पयेद्ब्रह्माणं पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिं देवांश्छन्दाठंसि वेदानृषीन् पुराणाचार्यान् गन्धर्वानितराचार्यान्त्संवत्सरं च सावयवं देवीरप्सरसो देवानुगान्नागान्सागरान्पर्वतान्सरितो मनुष्यान् यक्षान् रक्षाठंसि पिशाचान्सुपर्णान् भूतानि पशून् वनस्पतीनोषधीर्भूतग्रामश्चतुर्विधस्तृप्यतामिति ॐकारपूर्वम् । ततो निर्वीती मनुष्यान् । सनकं च सनन्दनं तृतीयं च

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

सनातनम् । कपिलमासुरिं चैव वोढुं पञ्चशिखं तथा॥ ततोऽपसव्यं तिलमिश्रं कव्यवाडनलठ्ँ सोमं यममर्यमणमग्निष्वात्तान् सोमपो बर्हिषदो यमाँश्चैके । यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च । वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च । औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने । वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नम इति । एकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रींस्त्रीन्दद्याज्जलाञ्जलीन् । यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ जीवत्पितृकोऽप्येतान्न्याँश्चेतर उदीरतामङ्गिरस आयन्तु न ऊर्ज्जं वहन्तीः पितृभ्यो ये चेह मधु व्वाता इति त्र्यृचं जपन् प्रसिञ्चेत्तृप्यध्वमिति त्रिर्नमो व इत्युक्त्वा मातामहानां चैवं गुरुशिष्यर्त्विग्ज्ञातिबान्धवानतर्पिता देहाद्रुधिरं पिबन्ति वासो निष्पीड्याऽऽचम्य ब्राह्मवैष्णवरौद्रसावित्रमैत्रवारुणैस्ताल्लिङ्गैरर्चयेदहश्चर्ठ हर्ठ्स इत्युपस्थाय प्रदक्षिणीकृत्य दिशश्च देवताश्च नमस्कृत्योपविश्य ब्रह्माग्निपृथिव्योषधिवाग्वाचस्पतिविष्णुमहद्भ्योऽद्भ्योऽपाम्पतये वरुणाय नम इति सर्वत्र संवर्चसेति मुखं विमृष्टे देवा गातुविद इति विसर्जयेदेष स्नानविधिरेष स्नानविधिः॥३॥

इति श्रीकात्यायनोक्तं त्रिकण्डिकासूत्रं समाप्तम् ॥

एवं कृतब्रह्मयज्ञः किं कुर्यादित्यत आह (ततस्तर्पयेद्ब्रह्माणं पूर्वमित्यादि) तर्पयेत् प्रीणयेत् कं? ब्रह्माणम्, कथम्? पूर्वम् आदौ, केषां?

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

CC-0. Agamnigam Digitized by eGangotri Panjab University Chandigarh.

विष्णुमित्यादीनां भूतग्रामान्तानां देवानाम् । अत्र तर्पयेद्ब्रह्माणमिति तर्पणक्रियायाः कर्मभूतान् ब्रह्मादीनुद्देश्यत्वेन द्वितीयया अभिधाय भूतग्रामश्चतुर्विधस्तृप्यतामिति प्रथमया प्रयोगमाचार्यो दर्शयति, ततश्च ॐ ब्रह्मा तृप्यतामित्येवं तर्पणप्रयोगः । (ततो निवीती मनुष्यान्) ततो देवतर्पणानन्तरं निवीती कण्ठसंसक्तब्रह्मसूत्रः सन् मनुष्यान् दिव्यान् मानवान् तर्पयेदिति पूर्वोक्तेनाख्यातेनानुषङ्गः । के ते मनुष्या इत्यपेक्षायामाह—(सनकं चेत्यादिना श्लोकेन) सप्त । (ततोऽपसव्यं तिलमिश्रम्) ततो मनुष्यतर्पणानन्तरमपसव्यं प्राचीनावीतं कृत्वा तिलमिश्रं तिलैः संयुक्तं जलं गृहीत्वा तर्पयेदिति सम्बन्धः । कांस्तर्पयेदित्याह—(कव्यवाडनलमित्यादिना बर्हिषद इत्यन्तेन सूत्रेण) तत्र कव्यं पित्र्यं हविर्वहतीति कव्यवाट् अनलोऽग्निः कव्यवाट् चासौ अनलश्चेति कव्यवाडनलस्तम् । अत्र केचित् " कव्यवाहमनलम् " इति द्वे देवते मन्यन्ते । तदयुक्तम् । " हव्यवाहनो वै देवानां कव्यवाहनः पितृणाम् " इति श्रुतेः कव्यवाड्गुणविशिष्टोऽनलः पितृणामन्तर्गत इति कव्यवाडनल एकैव देवता । (यमांश्चैके) एके आचार्याः यमांश्च तर्पयेदित्याहुः । तद्यथा—यमाय धर्मराजायेत्येवमादिनोक्तान् । पितृतर्पणेऽञ्जलिसंख्यामाह (एकैकस्य तिलैर्मिश्राँस्त्रींस्त्रीन्द्व्याञ्जलाञ्जलीन्) एकैकस्य प्रत्येकं कव्यवाडनलादेः तिलैः कृष्णैः मिश्रान् संयुक्तान् त्रींस्त्रीन् त्रित्वसंख्योपेतान् जलाञ्जलीन् जलेन पूर्णा अञ्जलयो जलाञ्जलयस्तान् । अस्य तर्पणस्य नित्यत्वेऽप्यानुषङ्गिकं फलमाह (यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति) यावज्जीवकृतं जन्मत आरभ्य यावत्तर्पणदिनं कृतम् आचरितं पापम् अशुभं कर्म तत्क्षणादेव तर्पणसमनन्तरमेव नश्यति क्षीयते । (जीवत्पितृकोऽप्येतान्यांश्चेतरः) जीवन् विद्यमानः पिता जनको यस्य सोऽपि एतान् पूर्वोक्तान्ब्रह्मादीन् चित्रगुप्तान्तान् तर्पयेदिति गतेन सम्बन्धः । इतरः जीवत्पितृकादन्यो मृतपितृकः अन्यान् एतेभ्योऽपरान् पित्रादीन् चकारादेतान् ब्रह्मादींस्तर्पयेत् । तर्पणवाक्यानि प्रयोगे वक्ष्यन्ते । तत्र पितृपितामहप्रपितामहान् तर्पयित्वा प्रसेकाख्यं कर्म कुर्यादित्याह (उदीरतामङ्गिरस आयन्तु न ऊर्जं वहन्तीः पितृभ्यो ये चेह मधु व्राता

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

इति ऋचं जपन् प्रसिञ्चेत्) उदीरतामित्यादिप्रतीकोक्ताः षड्ऋचः, मधु व्याता इति ऋचः, एवं नवर्चो जपन् उपांशु आम्नायस्वरेण पठन् प्रसिञ्चेत्, अञ्जलिगृहीता अपः पितृतीर्थेन तर्पणजलाधिकरणे प्रक्षिपेत् । (तृप्यध्वमिति त्रिः) तथा तृप्यध्वमिति प्रसेकमुक्त्वा त्रिः प्रसिञ्चेत् । अत्र केचिदुदीरतामित्यादिकानामृचां पित्रादितर्पणे अञ्जलिदानकरणत्वं मन्यन्ते । तदसाम्प्रतम् । सूत्रार्थपर्यालोचनेन करणताया अप्रतीतेः, कथं ? जपन् प्रसिञ्चेदित्यत्र जपन्निति शतृप्रत्ययेन मन्त्रान् जपता सता सततं जलप्रसेकः कार्य इति हि सूत्रार्थः प्रतीयते । करणत्वे तु 'मन्त्रान्तैः कर्मान्तः सन्निपात्यः' इति परिभाषया मन्त्रे समाप्ते अञ्जलिर्देयः, तथा च सति जपशब्दस्य शतृप्रत्ययस्य वाऽऽनर्थक्यप्रसङ्गः प्रत्येकशब्दस्य दानार्थताकल्पना च, तस्मात्प्रसेकाख्यमिदं कर्मान्तरम् । तथा च योगियाज्ञवल्क्यः—"पितॄन् ध्यायन्प्रसिञ्चेद्वै जपन्मन्त्रान् यथाक्रमम् " इति । (नमो व इत्युक्त्वा मातामहानां चैवं गुरुशिष्यर्त्विग्ज्ञातिबान्धवान्) नमो वः पितरो रसायेत्यादीन्यष्टौ यजूंषि उक्त्वा पठित्वा मातामहानां मातुः पितृपितामहप्रपितामहानां च एवं एकैकस्य तिलैर्मिश्रमञ्जलित्रयेण तर्पणं कृत्वा गुर्वादयोऽपि एकैकाञ्जलिना तर्प्याः । तत्र गुरुम् आचार्यमुपनयनपूर्वकवेदाध्यापकम् । मनुः—" उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः । साङ्गं च सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥" इति । ऋत्विजो याजकान् । ज्ञातीन् पितृव्यभ्रात्रादिसपिण्डसगोत्रान् । बान्धवान् मातुलेयपैतृष्वसेयमातृष्वसेयादीन् । (अतर्पिता देहाद्रुधिरं पिबन्ति) एते पूर्वोक्ता ब्रह्मादयः अतर्पिताः सन्तः देहात् अतर्पयितुः शरीरात् रुधिरं पिबन्ति तर्पणाकरणजप्रत्यवायात् देहस्य रुधिरशोषणं भवतीत्यर्थः । एतदनिष्टापत्तिवचनं तर्पणस्यावश्यकरणीयत्वज्ञापनार्थम् । (वासो निष्पीड्याचम्य) बृहत्पराशरः—" निष्पीडयेत् स्नानवस्त्रं तिलदर्भसमन्वितम् । न पूर्वं तर्पणाद्वस्त्रं नैवाम्भसि न पादयोः ॥ " इति, स्नानवासो निष्पीड्य आचम्य पूर्ववत् । एवं तर्पणं विधाय तदन्ते स्थले वासो निष्पीड्याचम्य । "निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रमतर्पिते । निराशाः पितरस्तस्य यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥ द्वादश्यां

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

CC-0. Agamnigam Digitization Foundation, Chandigarh.

पञ्चदश्यां च संक्रान्तौ श्राद्धवासरे । वस्त्रं निष्पीडयेन्नैव न च क्षारेण योजयेत् ॥ " एतत्तु तर्पणं प्रातःस्नानानन्तरं प्रातः कार्यम् । तदा न कृतं चेन्मध्याह्नस्नानानन्तरं कार्यम् । मध्याह्ने मन्त्रस्नानं न कृतं चेत् तदाऽपराह्णादिषु स्नानं कृत्वा कुर्यात् । " पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनो मनुष्याणामपराह्णः पितृणाम् " इति श्रुतिस्तर्पणातिरिक्तविषया । प्रातश्चेत्कृतं तर्पणं मध्याह्नादिषु न कर्तव्यमेव । स्नानाङ्गतर्पणं तु वैधस्नानानन्तरं कार्यम् । देवतापूजामाह (ब्राह्मवैष्णवरौद्रसावित्रमैत्रवारुणैस्तल्लिङ्गैरर्चयेत्) ब्राह्मश्च वैष्णवश्च रौद्रश्च सावित्रश्च मैत्रश्च वारुणश्च ब्राह्मवैष्णवरौद्रसावित्रमैत्रवारुणास्ते तथा । कीदृशैस्तल्लिङ्गैः तेषां ब्रह्मादीनां लिङ्गं प्रकाशनसमर्थं पदं येषु ते तल्लिङ्गाः तैस्तल्लिङ्गैः । ननु ब्राह्मेत्यादिना देवतातद्धितेन तल्लिङ्गत्वे प्राप्ते पुनस्तल्लिङ्गैरिति किमर्थम् ? उच्यते, श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याभिर्मन्त्राद्यङ्गविनियोगो भवति सर्वत्र, अत्र तु लिङ्गमेव विनियोजकं येषां ते ग्राह्या इत्यर्थकम् तल्लिङ्गैरिति । मन्त्रैरर्चयेत् ब्रह्मविष्णुरुद्रसवितृमित्रवरुणान् पृथक् पूजयेत् आवाहनादिभिरुपचारैः । (अदश्रर्ठ हर्ठस इत्युपस्थाय प्रदक्षिणीकृत्य दिशश्च देवताश्च नमस्कृत्योपविश्य ब्रह्माग्निपृथिव्योषधिवाग्वाचस्पतिविष्णुमहद्भ्योऽद्भ्योऽपाम्पतये वरुणाय नम इति सर्वत्र संवर्चसेति मुखं विमृष्टे देवा गातुविद इति विसर्जयेत्) अदश्रमस्य केतव इति, हर्ठ सः शुचिषदित्येताभ्यामृग्भ्यामादित्यं भगवन्तं विवस्वन्तमुपस्थाय प्रदक्षिणमावृत्य दिशः प्राच्याद्या देवताश्च सन्निधानाद्दिशामधिष्ठात्रीरिन्द्राद्या नमस्कृत्य मन्त्राणामनभिधानान्नाममन्त्रैर्नमोयोगाच्चतुर्थ्यन्तैः प्रणम्य उपविश्य आसित्वा ब्रह्मादिवरुणान्तेभ्यो देवेभ्यो नमस्कृत्य योगियाज्ञवल्क्यवचनादुदकदानसहितं संवर्चसेति मन्त्रेणाञ्जलिना जलमादाय मुखमास्यं विमृष्टे शोधयति, देवा गातुविद इति मन्त्रेण स्नानादिकर्माङ्गभूता देवता विसर्जयेत् स्वस्थानं गमयेत् । (एष स्नानविधिरेष स्नानविधिः) अत्राचार्यो माध्याह्निकक्रियाङ्गस्नानेतिकर्तव्यतामभिधाय इदानीमेष स्नानविधिरित्यनेन स्नानान्तरेऽपि मलापकर्षणाशुचिस्पर्शनादिनैमित्तिकस्नानव्यतिरिक्ते एष एव

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

विधिरितिकर्तव्यतेत्यतिदिशति, स च नद्यादौ जलाशये वा । यथाऽऽह कात्यायनः छन्दोगपरिशिष्टे–" यथाऽहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः । दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चेत्तदमन्त्रवत् ॥ " इति । अत्र माध्याह्निकस्नानविधिं प्रातःस्नानेऽतिदिशन्नद्यादौ निगमयति–" गेहे चेत्तदमन्त्रवत् " इति जलाशयादन्यत्र स्नाने मन्त्रनिवृत्तिं प्रतिपादयति । अतो यदि गृहे उद्धृतोदकेन उष्णेन वा स्नाति तदा न कश्चिद्विधिः " अमन्त्रवत् " इति वचनात् । मन्त्रोऽस्यास्तीति मन्त्रवत् मन्त्रसहितं, न मन्त्रवत् अमन्त्रवत् । अथवा अमन्त्रो मन्त्राभाववान् शूद्रो यथा तूष्णीं स्नाति तद्वत्स्नायादित्यर्थः । तद्यथा–शुचौ देशे उपविष्टः पादौ करौ मृज्जलैः प्रक्षाल्य कुशपवित्रोपग्रह आचम्यादित्याभिमुखस्ताम्रादिप्रशस्तपात्रस्थं प्रशस्तं जलं गङ्गादितीर्थजलबुद्ध्या आदाय पादादिस्वशिरःप्रभृतिबहिः सर्वाङ्गेन स्नायात् आवश्यकसन्ध्योपासनाग्निहोमादिकर्मानुष्ठानाधिकारार्थम् । यतः स्मरन्ति–" स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्र्ये च कर्मणि । पवित्राणां तथा जप्ये दाने च विधिचोदिते ॥ " इदं वारुणं स्नानं मुख्यम् । अस्यासम्भवे प्रशस्तभस्मना सर्वाङ्गोद्धूलनमाग्नेयम् । गवां खुरोत्खातरजसां शरीरेण ग्रहणं वायव्यम् । (आपो हि ष्ठादिभिर्द्विपदादिव शं नो देवीरिदमापः प्रवहतेत्येतल्लिङ्गैर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं कुशाग्रेण मूर्धनि जलाभिषेको मान्त्रम् । आर्द्रेण वाससा सर्वशरीरमार्जनं कापिलम् । आपो हि ष्ठेति ब्राह्मम् । मृदालम्भनं पार्थिवम् । अद्भिरातपवर्षाभिर्दिव्यं स्नानम् । सच्चिदानन्दघनात्मकजगत्कारणविश्वव्यापकवासुदेवस्मरणं मानसम् । दक्षिणावर्त्तशङ्खेन ताम्रपात्रगतोदकस्य शिरसा प्रतिग्रहः, अपरार्कोक्तेश्च विष्णुप्रतिमाशालग्रामशिलास्नानोदकेन च शिरोऽभिषिञ्चनमित्येतेषां स्नानानुकल्पानामन्यतमेन नित्यकर्मानुष्ठानाधिकारसम्पत्तये शुचौ देश उपविश्य मृदम्भोभिः पादौ पाणी च प्रक्षाल्य कुशोपग्रहपवित्रपाणिराचम्य सूर्याभिमुखः स्नायात् । एते च स्नानानुकल्पाः सर्ववर्णाश्रमाणां सर्ववेदशाखाध्यायिनां च मन्त्रस्नानं विहाय साधारणाः । प्रातःस्नानं

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

नित्यम् । चाण्डालशवयूपरजस्वलाः स्पृष्ट्वा स्नानार्हाः स्नान्ति तन्नैमित्तिकं स्नानम् । दैवज्ञविधिचोदितं पुष्पस्नानादिकं काम्यम् । जपयज्ञदेवपितृपूजनार्थं नद्यादितीर्थेषु यत्स्नानं तत् क्रियाऽङ्गम् । अभ्यङ्गपूर्वकमलापकर्षणं देवखातादितीर्थेषु च स्नानं क्रियास्नानम् । कात्यायनोक्तस्नानविधिस्तु काण्वमाध्यन्दिनानां नियतः, इतरेषां चानुक्तस्नानविधिविशेषाणां बह्वृचानां मत्स्यपुराणादिविहितेन स्नानविधिना विकल्पितो बोद्धव्यः । एवं च सति यथोक्तविधिस्नानमालस्यादिना अकुर्वतो न कर्माधिकारः । न च फलवतः क्रियास्नानादेः फलावाप्तिः, प्रत्युत विहिताकरणात्प्रत्यवायसम्भवो गृहस्थस्यैव, यतेश्च तद्धर्मविधौ द्रष्टव्यः । ब्रह्मचारिणो याज्ञवल्क्येनोक्ता यथा—" स्नानमब्दैवतैर्मन्त्रैः " इति । " अत्र एष स्नानविधिः " इति वचनात् " यथाऽहनि तथा प्रातः " इति वचनाच्च प्रातःस्नानेऽप्यस्य विधेः प्राप्तौ छन्दोगपरिशिष्टे विशेषः—" अल्पत्वाद्धोमकालस्य महत्त्वात्स्नानकर्मणः । प्रातर्न तनुयात्स्नानं होमलोपो विगर्हितः ॥" इति । ततश्च साग्निः पादप्रक्षालनादिगोमयविलेपनान्तं विधाय मुञ्चन्तु मेति अभिषिच्य निमज्ज्याचम्य दर्भैः प्रणवव्याहृतिगायत्रीभिः प्रतिमन्त्रं पावयित्वा मुञ्चन्तु मेति पुनरभिषिच्यान्तर्जलेऽघमर्षणादीनामन्यतममावर्त्याचम्य निर्गच्छेत् । निराग्निस्तु कृत्स्नमनुतिष्ठेत् । सङ्कोचनिमित्तस्य होमस्याभावात् । जटिनः शिरोरोगिणश्चाकण्ठमज्जनं स्नानम् । सभर्तृकयोषितां च । ग्रहणादिनिमित्तं गङ्गादितीर्थसंक्रान्त्यादिपर्वनिमित्तं च फलप्रदं जव्यादीनामपि सशिरस्कमेव । स्त्रीशूद्राणां सर्वत्र तूष्णीम् । यथाऽऽह योगियाज्ञवल्क्यः—"ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्नानं मन्त्रवदिष्यते । तूष्णीमेव तु शूद्रस्य सनमस्कारकं स्मृतम् ॥ " बौधायनश्च—" अम्भोऽवगाहनं स्नानं विहितं सार्ववर्णिकम् । मन्त्रवत्प्रोक्षणं वाऽपि द्विजादीनां विशिष्यते ॥ " इति । नमस्कारश्च नमो नारायणायेति ॥ इति श्रीअग्निहोत्रिहरिहरविरचितं कात्यायनस्नानविधिसूत्रविवरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

अथ प्रयोगः । एवं ब्रह्मयज्ञं विधाय तान् दर्भानुत्तरतो निरस्याऽऽचम्य यज्ञोपवीती प्राङ्मुखस्त्रीन् दर्भान् प्रागग्रान्दक्षिणपाणिनाऽऽदाय

Digitized by eGangotri

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

विश्वे देवास आगतेति गृत्समददृष्ट्या, वैश्वदेव्या, गायत्र्या, वैश्वदेवग्रहणे विनियुक्तया देवानावाह्य विश्वेदेवाः शृणुतेममित्येतां सुहोत्रदृष्टां वैश्वदेवीं, त्रिष्टुभं, सर्वमेधे वैश्वदेवग्रहणे विनियुक्तां जपित्वा सव्यकरान्वारब्धसकुशदक्षिणकरेणापो गृहीत्वा ॐ ब्रह्मा तृप्यतामित्यभिधाय जलमध्ये करस्था अपः प्रक्षिप्य एवं विष्णुस्तृप्यताम्, रुद्रस्तृप्यताम्, प्रजापतिस्तृप्यताम्, देवास्तृप्यन्ताम्, छन्दार्ठसि तृ०, वेदास्तृ०, ऋषयस्तृ०, पुराणाचार्यास्तृ०, गन्धर्वास्तृ०, इतराचार्यास्तृ०, संवत्सरः सावयवस्तृ० देव्यस्तृ०, अप्सरसस्तृ०, देवानुगास्तृ०, नागास्तृ०, सागरास्तृ०, पर्वतास्तृ०, सरितस्तृ०, मनुष्यास्तृ०, यक्षास्तृ०, रक्षार्ठसि तृ०, पिशाचास्तृ०, सुपर्णास्तृ० भूतानि तृ०, पशवस्तृ०, वनस्पतयस्तृ०, ओषधयस्तृ०, भूतग्रामश्चतुर्विधस्तृप्यतामिति प्रत्येकमेकैकेनाञ्जलिना तर्पयित्वा उत्तराभिमुखो निवीती अञ्जलौ तिरश्चः कुशान् कृत्वा अञ्जलिनाऽपो गृहीत्वा ॐ सनकस्तृप्यतामित्यभिधाय प्रजापतितीर्थेन जलाञ्जलिं जले दत्त्वा पुनरेवं द्वितीयमञ्जलिं दत्त्वा सनन्दनस्तृ०, सनातनस्तृ०, कपिलस्तृ०, आसुरिस्तृ०, वोढुस्तृ०, पञ्चशिखस्तृ०। एवं द्वौ द्वावञ्जली एकैकस्मै दत्त्वा दक्षिणामुखः प्राचीनावीती सव्यं जान्वाच्य तानेव दर्भान्मध्ये भुग्नान् सव्याङ्गुष्ठेन तिलानादाय दक्षिणे पाणौ गृहीत्वा द्विगुणीकृत्य सव्यकरे धृत्वा पितृतीर्थेनाङ्गिरञ्जलिं प्रपूर्य ॐ कव्यवाडनलस्तृप्यतामित्यभिधाय त्रीनञ्जलीन् दक्षिणे दद्यात्। एवं सोमस्तृ०, यमस्तृ०, अर्यमा तृ०, अग्निष्वात्ताः पितरस्तृप्यन्ताम्, सोमपाः पितरस्तृ०, बर्हिषदः पितरस्तृ०, ॐ यमाय नमः, धर्मराजाय०, मृत्यवे०, अन्तकाय०, वैवस्वताय०, कालाय०, सर्वभूतक्षयाय०, औदुम्बराय०, दध्नाय०, नीलाय०, परमेष्ठिने०, वृकोदराय०, चित्राय०, चित्रगुप्ताय नम इति प्रतिदैवतं त्रीखँीनञ्जलीन् दद्यात्। अमुकगोत्रः अस्मत्पिता अमुकशर्मा तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधा नम इत्येकमञ्जलिं दत्त्वा एवमपरमञ्जलिद्वयं पित्रे दद्यात्। ततोऽमुकगोत्रः अस्मत्पितामहः अमुकशर्मा तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधा

For Private and Personal Use Only

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

नमः, एवमपरमञ्जलिद्वयं पितामहाय दत्त्वा, अमुकगोत्रः अस्मत्प्रपितामहः अमुकशर्मा तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधा नमः, एवमपरमञ्जलिद्वयं प्रपितामहाय दत्त्वा, अमुकगोत्रा अस्मन्माता अमुकदेवी तृप्यतामिदं जलं तस्यै स्वधा नम इत्येकमञ्जलिं मात्रे दत्त्वा पुनरञ्जलिद्वयं दद्यात् । एवं पितामहीप्रपितामहीभ्यामेकैकमञ्जलिं दत्त्वा पुनरञ्जलिद्वयं दद्यात् । अमुकगोत्रः अस्मन्मातामहः अमुकशर्मा तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधा नमः, एवमपरमञ्जलिद्वयं मातामहाय दत्त्वा प्रमातामहाय वृद्धप्रमातामहाय च तथैव त्रींस्त्रीनञ्जलीन् दत्त्वा, ततः अमुकगोत्रा अस्मन्मातामही अमुकदेवी तृप्यतामिदं जलं तस्यै स्वधा नम इत्येकमञ्जलिं मातामह्यै दत्त्वा पुनरञ्जलिद्वयं दद्यात् । एवं प्रमातामहीवृद्धप्रमातामहीभ्यामेकैकमञ्जलिं दत्त्वा पुनरञ्जलिद्वयं दद्यात् । पितृव्यतत्पत्नीभ्रातृतत्पत्नीभगिनीमातुलमातुलानीपितृष्वसृपैतृष्वस्त्रीयमातृष्वसृमातृष्वस्त्रीयमातुलेयादिपितृमातृसपिण्डेभ्य एकैकमञ्जलिं दत्त्वा समानोदकसगोत्राचार्यश्वशुरर्त्विक्शिष्ययाज्यादिभ्यः सवर्णेभ्य एकैकमञ्जलिं दद्यात् । " एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः । अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियश्चैकैकमञ्जलिम् ॥ " इत्यत्र स्त्रीपदं मात्रादित्रयेतरपरमित्यवगम्यते । नागदेवाचारप्रदीपे शालङ्कायनः—" मातृमुख्याश्च यास्तिस्रस्तासां दद्याज्जलाञ्जलीन् । त्रींस्त्रींश्चैव ततश्चान्यास्तासामेकैकमञ्जलिम्॥" इति । पुनस्तत्रैव—" माता पितामही चैव तथैव प्रपितामही । एतास पितृवद्दद्याच्छेषास्त्वेकैकमञ्जलिम् ॥ येऽबान्धवा बान्धवा वा येऽन्य जन्मनि बान्धवाः । ते तृप्तिमखिला यान्तु यश्चास्मत्तोऽभिवाञ्छति ॥ इति मन्त्रेण भूमावेकमञ्जलिं प्रक्षिप्य " ये चास्माकं कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः । ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम् ॥ " इति मन्त्रेण स्नानवस्त्रं भूमौ निष्पीड्य यज्ञोपवीती भूत्वा तर्पणार्थकुशान् परित्यज्याचम्य जले ब्रह्मादिदेवानावाह्य यथासम्भवमुपचारैर्ब्रह्मविष्णुरुद्रसवितृमित्रवरुणान् तत्तल्लिङ्गैर्मन्त्रैरर्चयेत् । तद्यथा--ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादित्येतयर्चा प्रजापतिदृष्ट्या, त्रिष्टुभा, ब्रह्मदेवतया, रुक्मोपधा विनियुक्तया ब्रह्माणमावाहनाद्युपचारैरभ्यर्च्य, इदं विष्णुरिति मेधातिथि

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

दृष्ट्या, गायत्र्या, विष्णुदेवतया, सोमयागे पत्नीपाणौ हविर्धानाञ्जलार्थाज्यसंस्त्रवानयने विनियुक्तया विष्णुमभ्यर्च्य, नमस्ते रुद्र मन्यव इति परमेष्ठिदृष्ट्या गायत्र्या, ऐकरौद्र्या, शतरुद्रियहोमकर्मणि जर्तिलहवने विनियुक्तया रुद्रमभ्यर्च्य, तत्सवितुरिति विश्वामित्रदृष्ट्या, गायत्र्या, सवितृदेवतयाऽग्निहोत्रे गार्हपत्योपस्थाने विनियुक्तया सवितारमभ्यर्च्य, मित्रस्य चर्षणीधृत इति विश्वामित्रदृष्ट्या, गायत्र्या, मित्रदेवतया, पच्यमानोखायाः श्रपणप्रक्षेपणे विनियुक्तया मित्रमभ्यर्च्य, इमं मे वरुणेति शुनःशेपदृष्ट्या, गायत्र्या, वारुण्या, सौत्रामण्यां विनियुक्तया वरुणमर्चयित्वोत्थाय, अदृश्रमस्य केतव इति प्रस्कण्वसूर्यदृष्ट्या, सौर्या, गायत्र्या, सूर्यातिग्राह्यग्रहणे विनियुक्तया, हर्त्सः शुचिषदिति वामदेवदृष्ट्याऽतिजगत्या, सौर्या, राजसूये रथारूढस्य यजमानस्यावरोहणे विनियुक्तया च सूर्यमुपस्थाय प्रदक्षिणमावृत्य, प्राच्यै दिशे नमः इति प्राचीं दिश नमस्कृत्य तद्दिग्देवतामिन्द्राय नम इति प्रणम्य, आग्नेय्यै दिशे नमः, अग्नये नमः, दक्षिणायै दिशे नमः, यमाय नमः, नैर्ऋत्यै दिशे नमः, निर्ऋतये नमः, प्रतीच्यै दिशे नमः, वरुणाय नमः, वायव्यै दिशे नमः, वायवे नमः, उदीच्यै दिशे नमः, सोमाय नमः, ईशान्यै दिशे नमः, ईशानाय नमः, ऊर्ध्वायै दिशे नमः, ब्रह्मणे नमः, अधरायै दिशे नमः, अनन्ताय नमः। इति दिशो देवताश्च नमस्कृत्योपविश्य, ॐ ब्रह्मणे नमः, अग्नये नमः, पृथिव्यै नमः, ओषधीभ्यो नमः, वाचे नमः, वाचस्पतये नमः, विष्णवे नमः, महद्भ्यो नमः, अद्भ्यो नमः, अपांपतये नमः, वरुणाय नमः इत्येकैकस्मै जलाञ्जलिं दत्त्वा, संवर्चसा पयसा सन्तनूभिरिति परमेष्ठिप्रजापतिदृष्ट्या, त्रिष्टुभा, त्वष्टृदेवतया, दर्शपूर्णमासयागे पूर्णपात्रस्थजलप्रतिग्रहे विनियुक्तया अञ्जलिनाऽपो गृहीत्वा मुखं विमृज्य, देवा गातुविद इति मनसस्पतिदृष्ट्या, वातदेवतया, विराट्छन्दस्कया, समिष्टयजुर्होमे विनियुक्तया स्नानादिकर्माङ्गदेवता विसर्जयेत्॥ इति माध्याह्निकस्नानकर्मपद्धतिः॥

अथ प्रातराह्निकम्—तत्र ब्राह्मे मुहूर्ते प्रबुद्ध्य आत्मस्वास्थ्यं

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

विचिन्त्योत्थाय द्विराचम्य ततः सोपानत्कः सकमण्डलुर्नैर्ऋतीं दिशं गत्वा अयज्ञियैस्तृणैरफालकृष्टां भूमिमन्तर्धाय दिवा सन्ध्ययोश्चोदङ्मुखो रात्रौ दक्षिणामुखो दक्षिणकर्णकृतोपवीतो मूत्रपुरीषोत्सर्गं विधाय गृहीतमेहन उत्थाय स्थानान्तरे उपविश्य अर्द्धप्रसृतिमात्रां मृदं सव्येन पाणिनाऽऽदाय पाणौ निधाय जलेन प्रक्षाल्य, दशकृत्वो मृज्जलैर्वामपाणिं प्रक्षाल्य सप्तभिर्दक्षिणं च, एकया मृदा शिश्नं, त्रिर्वामं द्विर्दक्षिणं पाणिं प्रक्षाल्योत्थाय बद्धकक्षः शुचौ देशे प्राङ्मुखो वोदङ्मुखो वोपविश्य मृज्जलैस्त्रिः पादौ करौ च प्रक्षाल्य त्रिरपोऽविकृताः फेनादिरहिता वीक्षिता ब्राह्मतीर्थेनाचम्य खानि चाद्भिरुपस्पृश्य यथोक्तदन्तधावनविधिं विधाय गृहमागत्य स्नानोपकरणान्यादाय नद्यादिजलाशयं गत्वा उक्तविधिना स्नात्वा वासःपरिधानाचमनानन्तरं पूर्ववत्प्राणायामत्रयं कृत्वा सूर्यश्च मेति नारायण ऋषिः, सूर्यो देवता, गायत्र्युपरिष्टाद्बृहतीच्छन्दः आचमने, विनियोगः, इत्यभिधाय " सूर्यश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः पापेभ्यो रक्षन्तां यद्रात्र्या पापमकार्षं मनसा वाचा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिश्ना रात्रिस्तदवलुम्पतु यत्किञ्च दुरितं मयि इदमहं माममृतयोनौ सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा " इति मन्त्रेण सकृदाचम्य स्मार्तमाचमनं कृत्वा एवं पूर्ववद्गायत्रीजपान्तं कृत्वा प्रदक्षिणमावृत्त्य भगवन्तं सवितारं नमस्कृत्योपविश्य देवा गातुविद इति विसर्जयेत् । सायंसन्ध्यायां तु प्राणायामान्ते अग्निश्च मेति नारायण ऋषिः, गायत्र्युपरिष्टाद्बृहती च्छन्दः, अग्निर्देवता, आचमने विनियोगः, इत्युक्त्वा " अग्निश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः पापेभ्यो रक्षन्तां यदह्ना पापमकार्षं मनसा वाचा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिश्ना अहस्तदवलुम्पतु यत्किञ्च दुरितं मयि इदमहं माममृतयोनौ सत्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा " इति मन्त्रेणाचम्य मार्जनाद्यघमर्षणान्ते सोदकाञ्जलिरुत्थाय प्रत्यङ्मुखोऽञ्जलिं प्रक्षिप्य प्राञ्जलिः पूर्ववदुपविश्य यावन्नक्षत्रोदयं गायत्रीं जपित्वोत्थाय प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्योपविश्य देवा गातुविद इति

Funding by MoE-IKS

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

विसर्जयेत् । " तात्माम्बात्रितयं सपत्नजननी मातामहादित्रयं सस्त्रि स्त्री तनयादि तातजननीस्वभ्रातरः सस्त्रियः । तात्माम्बात्मभगिन्यपत्यधवयुक् जायापिता सद्गुरुः शिष्याप्ताः पितरो महालयविधौ तीर्थे तथा तर्पणे " ॥ ३ ॥

इत्यग्निहोत्रिहरिहरविरचितायां क्रात्यायनोक्तपारस्करगृह्यसूत्रपरिशिष्टभाष्यपूर्विकायां प्रयोगपद्धतौ नित्यस्नानविधिः समाप्तः ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

पुस्तक मिलनेका ठिकाना—

गङ्गाविष्णु श्रीकृष्णदास,
"लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर" स्टीम्-प्रेस,
कल्याण-बम्बई

खेमराज श्रीकृष्णदास,
"श्रीवेङ्कटेश्वर" स्टीम्-प्रेस,
खेतवाडी-बम्बई.

Funding by IKS-MoE

Roma Mayumdar
M. A. Final.
CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

जाहिरात.

की. रु. आ.

गृह्यसूत्र–पारस्कराचार्यकृत–(कर्क–जयराम–हरिहर–गदाधर–विश्वनाथ कृत भाष्यपञ्चक–भूषित ७–०

गृह्यसूत्र–पारस्कराचार्यकृत, शुकदेववर्माप्रणीत भाषाभाष्यसहित ३–०

गोभिलगृह्यसूत्र–(गोभिलाचार्यप्रणीत) संस्कृतटीका तथा भाषाटीकासहित २–८

निरुक्त अर्थात् निघण्टु–(वैदिककोष) का भाष्य यास्कमुनिविरचित ८–०

मन्त्रसंहिता–शुक्लयजुर्वेदी नित्यकर्मानुष्ठान तथ व्यवहारोपयोगी मन्त्रोंका अपूर्व संग्रह ०–८

मन्त्रभागवत–वेदके मंत्रोंसे श्रीमद्भागवतकी अपूर्व कथा ०–८

मन्त्ररामायण–वेदके मंत्रोंसे रामायणकी रोचक कथा १–०

रुद्राष्टाध्यायी–स्व. वि. वा. पं. ज्वालाप्रसादजी मिश्रकृत सभाष्य अत्युत्तम भाषाटीका १–४

शुक्लयजुर्वेदसंहिता–स्व. वि. वा. पं. ज्वालाप्रसादजी मिश्रकृत "मिश्रभाषाभाष्य" (भा. टी.) सहित १९–०

श्रुतिसिद्धान्तसारसंग्रह–(अष्टोत्तरशत उपनिषदोंका सार-संग्रह) आत्मविद्या–प्रेमियोंको अवश्य मनन करने योग्य ३–०

(बडा सूचीपत्र अलग है सो मंगाकर देखो)।

पुस्तकें मिलनेका ठिकाना–

गङ्गाविष्णु श्रीकृष्णदास,
"लक्ष्मीवेंकटेश्वर" स्टीम्–प्रेस,
कल्याण–बम्बई.

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

श्रीवेंकटेश्वर स्टीम् प्रेस बम्बई

व

लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर स्टीम् प्रेस कल्याण

लगभग एक शताब्दि से सद्ग्रन्थों का प्रकाशन करते हुए सत्साहित्य प्रसार के कार्य में संलग्न हैं। हमारे यहाँ से वेद, वेदान्त, न्याय, योग, धर्मशास्त्र, कर्मकाण्ड, व्याकरण, छन्द, कोश, पुराण, काव्य, नाटक, अलङ्कार, वैद्यक, ज्योतिष मन्त्र, स्तोत्रादि संस्कृत व हिन्दी भाषा के सहस्रों ग्रन्थों का प्रकाशन होता है। शुद्धता स्वच्छता कागजकी उत्तमता, तथा जिल्द की बँधाई सुविख्यात है। विशेष जानकारी के लिये पचीस नये पैसे का टिकट भेजकर बृहत् सूचीपत्र मँगा देखिये।

पुस्तक मिलनेका पता—

खेमराज श्रीकृष्णदास,
"श्रीवेङ्कटेश्वर" स्टीम्-प्रेस,
बम्बई

गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास,
"लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर" स्टीम्-प्रेस,
कल्याण-बम्बई

Bhawan's Sri Sankaracharya Mahavidyalaya Bhaminiya Vidya
948

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

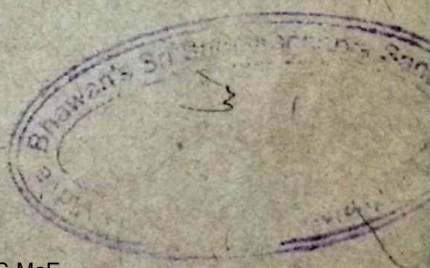

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

Funding by IKS-MoE

CC-0. Agamnigam Digital Preservation Foundation, Chandigarh.

Funding by IKS-MoE